

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL

XXX.

BUDAPEST, 2002

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XXX.

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI XXXIX.

A könyv megjelenését támogatták:

Budapest Főváros Önkormányzata

Magyar Tudományos Akadémia Országos Kiemelésű
Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Nemzeti Kulturális Alapprogram

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XXX.

**Az ötven éves Nagy-Budapest
– előzmények és megvalósulás**

Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára
Budapest, 2002

A szerkesztőbizottság tagjai:
BODÓ SÁNDOR
F. DÓZSA KATALIN
GYÁNI GÁBOR
HOLLÓ SZILVIA ANDREA
KUBINYI ANDRÁS
SIPOS ANDRÁS
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

Szerkesztette:
HOLLÓ SZILVIA ANDREA
SIPOS ANDRÁS

Olvasószerkesztő:
SASFI CSABA

Lektorálta:
DÖVÉNYI ZOLTÁN
GYÁNI GÁBOR

Képeket válogatta
DEMETER ZSUZSANNA

Fényképreprodukció
FÁRYNÉ SZALATNYAY JUDIT

Térképillusztráció
KUCZOGI ZSUZSANNA

Minden jog fenntartva
Copyright © Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, 2002

Készült: 600 példányban
Kiadta a Budapesti Történeti Múzeum
Felelős kiadó: Bodó Sándor főigazgató
Műszaki szerkesztő: Demeter Györgyi
Készítette: Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISBN 963 9340 16 2
ISSN 0238-5597

TARTALOM

Előszó	7
Enyedi György: Nagyvárosi régiók	9
Keresztély Krisztina: Elővárosok Párizsban és Budapesten 1850–1950	27
Sipos András: Városi agglomerációk és közigazgatási határok Közép-Európában 1850–1950	49
Szemző Hanna: Floridsdorf egyesítése Béccsel 1904-ben	93
Beluszky Pál: Az elővárosok útja Nagy Budapesthez	121
Fabó Beáta: A külső kerületek Nagy-Budapest városépítési elképzeléseiben	153
Perger Éva: Nagy-Budapest közigazgatás-szervezési dilemmái	177
Barta Györgyi: Budapest és az agglomeráció gazdasági szerepkörének átalakulása.	201
Czaga Viktória: Egy világváros margóján – Pesthidegkút	217
Dombóvári Antal: Rákosliget krónikája, 1899–1949	233
Suba János: A Mátyásfüldi Nyaralótulajdonosok Egyesülete	253
Pándy Tamás: Nagy-Budapest egy kistelepülés kisemberének szemével	273

Kalmár Ella: A „statisztikai” Nagy-Budapest	289
Gergely Gábor: Budapest kerületeinek közigazgatási változásai	337
Sántháné Antal Sára: Nagy-Budapest kérdésének irodalma 18930–2001 (Bibliográfia)	351
A Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás című konferencia programja	383

ELŐSZÓ

Az Országgyűlés 1949. december 20-án szavazta meg azt a törvényt, amely 1950. január 1-vel Budapesthez csatolt 7 addig önálló várost és 16 nagyközséget. Ekkor jött létre a főváros jelenlegi közigazgatási határa.

Budapest modern nagyvárossá fejlődése már az 1850-es évektől kezdődően maga után vont az agglomerációs folyamatát, a város határain kívül fekvő települések bevonását a városfejlődés sodrába. Teljesen új, később önálló várossá felnövő települések sora is keletkezett a nagyváros tözsomszedságában és általa ösztönözve (pl. Újpest, Kispest, Pesterzsébet, Pestszentlőrinc). A nagyváros vonzása, közvetlen közelsége döntően befolyásolta a régebbi múltra visszatekintő községek karakterét, társadalmát, gazdaságát, települési képét, infrastruktúráját, intézményrendszerük, közéletük alakulását. A századfordulóra teljesen kialakult elővárosi gyűrűn belül sajátos fejlődési típusok figyelhetők meg, eltérő volt a városhoz fűződő kapcsolatuk jellege.

Az 1950-ben történt – inkább beolvasztásnak nevezhető – egyesítés ellentmondásai máig rányomják bélyegüket az ekkor létrehozott „külső” kerületek és a főváros viszonyára. A megnagyobbodott Budapest környezetében jelentkező agglomerációs folyamatok intézményes kezelése pedig azóta is megoldatlan.

Budapest és környéke kapcsolatának történetéről összefoglaló munka még nem készült. Az eddigi rész tanulmányok csak egy-egy szakterület (történettudomány, igazgatástudomány, településföldrajz, közgazdaságtan, szociológia, várostervezés) nézőpontját tükrözték. Ez különösen aktuálissá tette, hogy Nagy-Budapest létrejöttének fél évszázados évfordulóján kísérletet tegyünk a folyamat egészének interdiszciplináris szemléletű áttekintésére. Budapest Főváros Levéltára 2000 novemberében konferenciát rendezett „Az ötven éves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás” címmel, mely lehetőséget biztosított az érintett tudományterületek képviselőinek eszmecseréjére. A főváros három nagy történeti közgyűjteménye – Budapest Főváros Levéltára, a Budapesti Történeti Múzeum, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye – és a kerületi helytörténeti gyűjtemények közös kiállítás keretében, a város polgárai számára igyekeztek közelebb hozni a nagyváros vonzaskörébe került települések önálló múltját és Budapesthez csatolásuk „előtörténetét”.

Jelen kötet alapanyagát a konferencia előadásainak bővített változata adja. Annak érdekében, hogy a téma – további kutatások támaszául szolgáló – kézikönyvének

szerepét betölthesse, közli a Nagy-Budapest-probléma évszázados vitájának bibliográfiáját. A kutatók munkáját mindeddig nehezítette, hogy a peremövezetre vonatkozó statisztikai adatok a különböző forrásokban és kiadványokban más-más területet öleltek fel. A Kalmár Ella írásához kapcsolódó táblázatok révén első ízben tanulmányozhatjuk az 1950-ben Budapesthez csatolt terület legfontosabb adatait egységes idősoros összeállításban.

Ugyanakkor a kiadvány tartalma néhány vonatkozásban szegényebb a konferenciához képest, mivel több ott elhangzott, a kérdés lényeges aspektusait feltáró előadás írásos változata nem készült el. Különösen nagy „űrt” hagy maga után a Nagy-Budapest létrehozásáról 1949-ben hozott politikai döntés előzményeit és megszületését új kutatási eredmények alapján bemutató tanulmány elmaradása. Így e döntő mozzanat kellően széles forrásbázison nyugvó, az 1949-es év eseményeibe szervesen beágyazó elemzését továbbra is nélkülöznünk kell. A döntési folyamat minuciózus bemutatása azért is igen fontos lenne, mert értékelésére mindmáig végletesség jellemző: a szakirodalom jelentős része egyoldalúan az elhatározás voluntarista jellegét és hatalmi meghatározottságát emeli ki, más része erősebben hangsúlyozza a szerves előzményeket, és Nagy-Budapest létrehozását egy több évtizedes fejlődés többé-kevésbé logikus következményének tekinti.

Jelen kötet tanulmányainak többsége komplexebb látásmód érvényesítésére törekszik. A különböző tudományterületek szemléletmódjának, eredményeinek egymás mellé állítása mellett célunk volt, hogy Nagy-Budapest kialakulását beágyazzuk az európai várostörténet szélesebb kereteibe. Továbbá, hogy azt ne csak „madártávlatból”, a város egészének szempontjából, hanem az „elszenvedők”, a perifériák nézőpontjából is bemutassuk; ahogy az egyik írás alcíme mondja: „egy kistelepülés kisemberének szemével”. Ennek érdekében néhány települési krónika-jellegű írást is közlünk, olyan községekről, melyeknek Nagy-Budapesthez vezető útja részleteiben nem csak az érdeklődő közönség, hanem a várostörténettel foglalkozók körében is kevésbé ismert.

A kiadvány a Tanulmányok Budapest Múltjából című nagy múltú sorozatban több szempontból rendhagyónak számít. Reményeink szerint igazolja, hogy érdemes a történeti és a „jelenközpontú” kutatások képviselői számára minél több alkalmat teremteni az eszmecserére és együttműködésre.

A Szerkesztők

NAGYVÁROSI RÉGIÓK

Jelenleg több mint 300 egy millió lakosnál népesebb városrégió van a Földön. Legalább 120-ban tízmilliónál többen élnek. 2025-re a városrégiók száma mindkét kategóriában feltehetően megkétszereződik. E városrégiók nagy kihívást jelentenek a kutatóknak és a politikai döntéshozóknak a XXI. század kezdetén. A világméretű gazdasági integráció és a felgyorsult városnövekedés elavulttá teszi a megszokott tervezési és politikai stratégiákat, míg az új megközelítések még kísérleti stádiumban vannak. Az új jelenségek új elgondolásokat és új cselekvési formákat kívánnak.

A „globális városrégiók” koncepciója P. Hall (1966)¹, valamint Friedmann és Wolff (1982)² világvárosaira és Sassen (1991)³ globális városaira vezethető vissza. A városnövekedés szakaszos jellegét felvázoló modellek is feltételezték, hogy a legfejlettebb országok dezurbanizációs szakasza (1970-es évek, 1980-as évek első fele) után az információs társadalom hálózatokra épülő társadalmában új nagyvárosi csomópontok jönnek létre.⁴ A globalizáció a városrégiók jelentőségét megerősítette, központi szerepük egyre fontosabb a modern társadalomban és gazdaságban. Egyidejűleg egy sor városrégió integrálódik a körülötte lévő megyékkel, agglomerációkkal, hogy regionális léptékű koalíciót alkossanak a globalizáció veszélyeinek és lehetőségeinek kezelésére. E folyamatban a közelmúlt években a globális városrégiók a világ új és döntő jelentőségű földrajzi jelenségeiként emelkedtek fel. E feltételezést öt szempontból tesszük mérlegre.

1. Miért éppen most fejlődnek a városrégiók, amikor több elemző a földrajz végét jósolja, a helyek jelentőségének eltűnésével?

2. Hogyan válaszoltak a nagyvárosok gazdasági és társadalmi szervezetei a globalizációra, ez milyen új problémákat eredményezett?

3. Milyen kormányzati feladatokkal szembesülnek a globális városrégiók jólétük megővése érdekében?

1 HALL 1966.

2 FRIEDMANN – WOLFF 1982. 309–344. p.

3 SASSEN 1991.

4 ENYEDI 1988.

4. Milyen módon fordíthatják javukra a kevésbé fejlett országok a globális városrégiók által dominált fejlődést (már amennyiben ez egyáltalán lehetséges), s mi ennek a társadalmi ára?

5. Hogyan tervezhető a közérdek egy kulturálisan heterogén, több közszférával rendelkező városrégióban? Különösen: hogyan mélyülhet és bővíülhet a demokrácia és az állampolgári részvétel az új globális politikai földrajz mindegyik térszintjén?

E kérdéseket átfogja egy további fontos szempont. A modern kapitalizmus eljövő évtizedeiben a jelenleg uralkodó neoliberalizmus, avagy a Nyugat-Európában világosan erősödő új szociáldemokrácia (szociális piac) perspektívája lesz-e jellemző? Ezek igen eltérő jövőt biztosíthatnak a városrégióknak.

Az új regionalizmus globális összefüggésben

A második világháborút követő évtizedekben csaknem valamennyi vezető tőkés országot erős központi kormányzat és szorosan zárt nemzetgazdaság jellemezte. Ezek az országok az USA égisze alatt politikai blokkot alkottak, amelyet egy sor nemzetközi egyezmény, illetve intézmény támasztott alá (a Bretton Woods-i valutaegyezmény, a Világbank, a Nemzetközi Monetáris Unió, a GATT stb.), melyek segítségével szabályozhatók voltak a gyorsan bővülő gazdasági kapcsolatok. A vezető tőkés országok városszerkezete a központi kormányok protekcionista védőfalai között formálódott.

Ma, annyi gazdasági szerkezetváltás és technológiai változás után, ez a régi rendszer az egész világon átalakult, a tér új társadalmi és politikai szervezetét eredményezve. Ennek egyik fontos vonása a politikai és gazdasági intézmények többszintű hierarchiájának létrejötte, a globálistól a helyiig. A kialakuló globális városrégiókat e hierarchiában kell mindenekelőtt elhelyezni. E hierarchiának négy tér-szintje van.

1. A gazdasági tevékenység egyre nagyobb része bonyolódik a *nemzetközi hálózatokon* keresztül (pénzügyi tranzakcióktól a működő tőkebefektetésen át a munkakerő vándorlásáig). Ez a globalizáció természetes és tovább erősödő jelensége. Mindez új konfliktusokat kelt, s politikai-intézményi válaszokat ösztönöz. Ehhez kapcsolódnak a jelenleg is működő fontosabb nemzetközi pénzügyi és üzleti szerveződések, mint a G7/G8 csoport, az OECD, a Világbank, az IMF, az átalakított GATT, mai nevén a Világkereskedelmi Társulás. A globalizációs folyamatok világméretű szabályozása csak részleges és gyenge hatásfokú, ám bővíülhet és erősödhet, ahogyan a világkapitalizmus előnyömul.

2. A globalizációs hatás melléktermékeként az elmúlt évtizedekben egy sor *többnemzetiségű tömb* alakult, mint az AU, NAFTA, MERCOSUR, ASEAN, APEC, CARICOM és mások. Ezek a tömbök is intézményes választ adtak arra a jelenségre, hogy a nemzeti kapitalizmus átcsapott hagyományos politikai (ország-) határokon. Ezek a szervezetek a fejlődés különböző fokáig jutottak el, a legmesszebbre kétségki-

vül az EU. Mivel, a részt vevő tagállamok száma viszonylag csekély, hatékonyabban (és olcsóbban) menedzselhető politikai egységeket alkotnak, mint a világszervezetek.

3. A szuverén államok és a *nemzetgazdaságok* továbbra is alapvető elemei a politikai és gazdasági térképnek, jóllehet hatalmas változásokon mennek át. Az egyes államok szuverén politikai autonómiája gyengült, és az erősödő globalizáció mellett egyre kevésbé képesek vagy hajlandók megvédeni országterületük valamennyi regionális és ágazati érdekét. Ugyanakkor sok gazdasági ágazat fejlődik határokon nélkül, s nehéz lenne megmondani, hogy hol végződik az amerikai gazdaság, s hol kezdődik a japán vagy a német? A Suzuki gépkocsik gyártása része a magyar és a japán gazdaságnak is: az Esztergomba szállított gépkocsimotorok a vállalat belső szállításának és a magyar-japán külkereskedelem részének is felfoghatók. Ennek eredményeként az állami szabályozó funkciók egy része magasabb térszintre került, más részük lejjebb vándorolt.

4. A fentiek következtében – s tanulmányunk szempontjából ez a legfontosabb – megerősödtek a politikai és gazdasági szervezetek *regionális formái*, s ezek között található a nagyvárosi régiók. Ez további magyarázatot kíván. Napjainkban egy sor gazdasági – ipari és szolgáltatási – tevékenység ismét nagy központokba tömörül. Az egymáshoz történő közelpelődés jelenleg úgy fogható fel, mint az erősödő gazdasági versenyre adott stratégiai válasz, mivel a termelékenységet és a teljesítményt az együvé település elősegítheti (ez egészen más, mint az 1950-es, 1960-as évek agglomerációs előnye, amely a technológiai kooperáción alapult!). A globalizáció erősítette az egész folyamatot, a nagyvárosi piacok nagy nemzetközi térségre terjedtek ki. A nagyvárosi régiók a versengő globális piacok küzdőterévé váltak. Amint a központi kormányzatok hatásköre csökkent, úgy kényszerültek rá a városrégiók, hogy felépítsék saját intézményeiket, és saját politikát dolgozzanak ki a globalizációs hatások előnyeinek kihasználására (hacsak nem kívánták passzívan alávetni magukat a külső hatásoknak). Számos régió a helyi politikai integráció és képviselő új feladatát kényszerül ellátni. Ezek sürgős feladatok, mivel a városrégiók egyre inkább vonzzák az olcsó munkaerőt az egész világból, így népességük egyre vegyül más nyelvű (kulturájú) és marginalizált társadalmi csoportokkal. Ennek következtében számos városrégióban sürgős feladat a politikai részvétel, a helyi identitás és állampolgári lét újjáépítése.

Városrégiók – a világgazdaság motorjai

Az 1970-es, 1980-as években általános felfogás volt, hogy a szállítási és kommunikációs technológia fejlődése, főként pedig az informatikai társadalom erősödése megszünteti a városi koncentráció értelmét. Vagy másfél évtizedig a legfejlettebb országokban dezurbanizációs jelenségeket jegyezhetünk fel. Ám ez átmenetinek bi-

zonyult: a nyolcvanas évek második felétől a városok egyre nagyobbak és jelentősebbek. Jóllehet a technológia fejlődése valóban lehetővé tette a nagy távolságú társadalmi és gazdasági interakciókat, más esetekben a térbeli közelség szükséglete erősödött. Ez különösen áll a jelenleg zajló mély gazdasági szerkezetváltás fényében. E jelenséget az magyarázza, hogy a különböző gazdasági tevékenységeket (tranzakciós) hálózatok kötik össze egymással s a világ többi részével.

Leegyszerűsítve: a fejlett gazdaságokban kétféle termelő tevékenység folyik, melyeket alapvetően eltérő hálózati struktúra jellemez. Az egyik csoportba a rutinszerű termelő folyamatok tartoznak, melyek pontosan leírt tudásra támaszkodnak, géprendszerekre és a munkafolyamatokra az ismétlés jellemző. Az ilyen tevékenység jól tervezhető, és nagy tömegű terméket képes előállítani. A szükséges anyagokat és más termelői inputokat előrelátható időbeni ütemezésben és nagy mennyiségben lehet beszerezni. A nagytömegű beszerzés az egységnyi tranzakciós költséget csökkenti. A termelő és a beszállító közötti földrajzi távolság nem jelentős hatású, a termelő bárhol, az input-forrástól nagy távolságra is letelepedhet. Ez a típusú tevékenység rutin jellegű, ezért a telephelyválasztásnak az olcsó, képzetlen munkaerő bősége a fő motívuma, gyakran falusi régiókban.

A másik csoportba számos olyan gazdasági tevékenység tartozik, melyek gazdasági környezete bizonytalan, a tevékenység rutinszerűvé tétele nem nagyon lehetséges. A csúcstechnológiai iparban nemcsak a technológia változik gyorsan, de a kereslet is (időről időre vagy fogyasztóról fogyasztóra). A magas szintű üzleti és pénzügyi szolgáltatásokban a vállalatoknak úgy kell szerveződniük, hogy sokféle projektet vagy ügyfelet tudjanak kiszolgálni (amellett nem is könnyű jól képzett, specializált munkaerőhöz jutniuk). Olyan iparágakban, melyek piacát a divat befolyásolja, és állandó termékmódosításra kényszerülnek, a vállalatoknak készen kell állniuk a változtatásokra, a felszerelés és a munkaerő új és új kombinációjára, s állandóan figyelniük kell a piacot. Az ilyen ipari termelők jelentős verseny-ösztönzést kapnak attól, hogy benne élnek egy sűrű tranzakciós hálózatban, állandóan változó (többnyire információs) piaci, technológiai, terméktervezési információk között. Ilyen, interaktív tanulást, kreativitást, innovációt ösztönző hálózatok alakultak ki a csúcstechnológiai iparban, szolgáltatásokban, a „kézműves” iparban (= alacsony technológia, magas minőség), a divatiparban, a kulturális termékiparban stb. Az elmúlt 20-25 év gazdasági szerkezetváltása eredményeként a fejlett országokban egyre jelentősebb ez a rugalmas termelés.

Az ezzel foglalkozó vállalatok nemigen tudják rutinszerűvé tenni működésüket, és nemigen tudnak hosszú távra tervezni. Az első csoport vállalataitól alapvetően eltérően, olyan hálózatoktól függenek, melyek az átalakulást és a változást segítik elő. Az átalakulás és változás igen költséges, miután információk és források széles körét igényli. A vállalatoknak ismerniük kell a különböző beszállítókat és a (változó) piaci

lehetőségeket. A munkásoknak ismerniük kell az alternatív álláslehetőségeket, főleg rugalmas munkaerőpiac esetén. Az informatikai forradalom ellenére, a szükséges információk nem könnyen érhetők el. A gazdaságilag hasznos tudás megszerzése informális emberi kapcsolatoktól és az információk kiértékelésének képességétől függ. A gazdasági specializáció és a rugalmas termelés erős jelenléte esetén a tranzakciókat megalapozó hálózatok gyorsan változnak, amikor egy vállalat új szerződéseket köt, átalakítja eladási és vásárlási kapcsolatait, a munkások állást változtatnak. E hálózatokat nagyfokú bizonytalanság, instabilitás és komplexitás jellemzi. Ilyen körülmények között a tranzakciós költségeket növeli a partnerek közötti távolság, a termelők földrajzi szétszóródása csökkenti a hatékonyságot és a kreativitási hatást.

A vállalatoknak kedvező, ha egy szorosan összekapcsolódó és térben koncentrált halmaz részeként működnek (mint már említettük: alacsonyabb tranzakciós költség, nagyobb rugalmasság, információs hatás, innováció és kreativitás). Világos, hogy a sokféle szolgáltató és a változatos munkaerőforrás jelenléte a rugalmas termeléshez előnyös, beruházásokat, készletezési költséget, működési költséget takarít meg. A mai világgazdaságban mind a nagy távolságú termelési és munkaerő-kapcsolatok, mind a térbeli koncentrációk (ipari klaszterek) jellemzőek.

A térbeli koncentráció fő előnyét jelentő szolgáltató és információs hálózatok a világ nagyvárosaiban csomósodnak, s gyakran elindítói városnövekedési szakaszoknak. Miután a nagyvárosi gazdaságok erősen kapcsolódnak a világpiachoz, egyre több specializált termelőt vonzanak. A hollywoodi filmek, a szilíciumvölgy félvezető termelése, London és New York pénzügyi szolgáltatásai, a párizsi divatipar mind-mind a világpiaci kereslet felé forduló, koncentrált rugalmas termelési hálózatok részei. Ily módon válnak a nagyvárosi régiók a világgazdaság regionális motorjaivá.

A globális városrégiók társadalomföldrajza

A városrégiókat kiformaló erők a városok belső társadalomföldrajzára és gazdasági szerkezetére is rányomták bélyegüket. A globalizáció és a gazdasági szerkezetváltás három alapvető módosulást eredményezett.

Az első a megnövekedett *kulturális és demográfiai sokszínűség*, amit a tömeges bevándorlás eredményez. A bevándorlás tartósan a legnagyobb városrégiókba irányul, s ezek a valaha létezett városi agglomerációk közül a leginkább sokszínűek kulturális szempontból. Ennek a kulturális heterogeneitásnak is megvan az előnye és a hátránya, a fenntartható városfejlődés új, kreatív lehetőségeitől a robbanásveszélyes társadalmi konfliktusokig.

A második fő következmény a bevándorlással és kulturális sokszínűséggel járó *városmorfológiai átalakulás*. A hagyományos nagyvárosi agglomeráció egy központi városból s az azt körülvevő agglomerációs gyűrűből állt, a mai városrégiók több-

központúak, számos településcsoportból állnak. Az egykor pontosan kijelölhető határok felbomlása is az informatikai társadalom és a globalizáció hatása, és ugyancsak bizonytalanná vált, hogy mi a városi, elővárosi, városon kívüli vagy valóban falusi. A városrégióban egyidejűleg játszódnak le decentralizációs és recentralizációs folyamatok. Számos régi agglomerációt hagynak el bizonyos társadalmi csoportok és tevékenységek, ám megüresedett helyükre más tevékenységek vagy új bevándorló közösségek telepednek. Egyidejűleg új városnövekedési pólusok jelennek meg a periférián, a városszövetet regionális városrendszerbe feszítve szét.

A harmadik következmény (s politikailag ez a legérzékenyebb), hogy a globalizáció növeli a különbséget a szegények és gazdagok között, fokozza a *térbeli társadalmi polarizációt*. A globalizáció ebben úgy játszik szerepet, hogy a nagyvárosi régiókba kétféle bevándorlót vonz: egyrészt a magas jövedelmű foglalkozások üzöit, ám gyarapítja az egyszerű, szakképzettséget alig igénylő munkát végzők számát is (alacsony bérű országokból vonzva bevándorlókat). Az 1990-es évek elején a fejlett országok közül az USA-ban voltak a legnagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek, s ezen belül is a Los Angeles-i s a New York-i városrégiókban érték el a csúcst. A mélyülő társadalmi egyenlőtlenségeknek többféle magyarázata van: a neoliberalizmus ezt a gyors növekedés természetes velejárójának tartja; a régi típusú jóléti állam immár negyed évszázada eltűnt, ám figyelmet érdemel az „új szociáldemokrácia” harmadik utas elképzelése.⁵

A városrégiókban további várospolitikai nehézségek listázhatók. Az egyik a bevándorlás kezelése. A bevándorlás nem szüntethető meg, mivel nagy szerepet játszik a regionális gazdasági fejlődésben, olcsó munkaerőforrásként is, innovatív vállalkozóként is, főleg a rugalmas termelési szektorokban, mint a ruházati ipar, elektronika s a szolgáltatások széles köre. E gazdasági ráció ellenére a bevándorlás sok feszültséget kelt, s tiltakozást vált ki a helyi munkanélküliek és kisvállalkozók körében.

A társadalmi polarizáció erősödésének két, egymással ellentétes következménye van. 1.) Gyorsan nő a segélyen élő „társadalom alatti” osztályhoz tartozók és az ún. dolgozó szegények (állással rendelkezők, de a hivatalos létminimum alatt élők) száma. Ha problémáikat nem kíséri megfelelő segítő figyelem s megértés az önkormányzatok részéről (általában nem kíséri), a „bajbajutottak” önszegélyező, közösségre támaszkodó civil szerveződések hoznak létre, s ezek egyre terjednek (pl. Hajléktalanszállások létrehozása, egészségi ellátás). 2.) A jövedelmi létra felső részén a jelenség éppen az ellenkező: a leggazdagabbak kivonulnak a civil társadalomból, az állampolgári felelősségvállalásból, s bezárkóznak fallal körülvett lakóparkjaikba. E jelenség a fejlődő országok nagyvárosi régióiban a legszélvesztettebb.

5 GIDDENS 1998.

A városrégiók társadalmi-térbeli átalakulásának más következményei is vannak. Az – egyre megosztottabb – népesség növekedése és a városi térségek kiterjesztése következtében a városrégió munkahelyek, lakóhelyek és közlekedési terek szabálytalan keverékévé vált, ami negatív hatással van az életminőségre és a környezet állapotára. Az egyik, jól ismert (s már régen jelenlévő) hatás a városközpont fizikai és társadalmi leromlása (főleg, amikor a jó munkahelyek – irodaházak, állami hivatalok – is külső városrészekbe telepednek). A szerény jövedelműek lakótelepei pedig nagy távolságra, a közép- és felsőosztálybeli elővárosokon kívül jelennek meg, ahonnan órákat kell utazni a munkahelyekre.

A kulturálisan heterogén, többközpontú, társadalmilag és térben polarizált városrégió: az egyenlőtlen fejlődés töredezett sakktablója, mely főleg Európán kívül, egyre jobban szétszóródik. E nagy városrégiók a világgazdaság legversenyképesebb és leginkább növekedést generáló helyei, ugyanakkor a kormányzás és tervezés intézményi szerkezete nem felel meg a társadalmi rend és az egészséges gazdaság fenntartása által támasztott igényeknek.

Új kormányzati feladatok a globális városrégiókban

A közelmúltig régió alatt egy nemzetállamon belüli közigazgatási egységet értettünk. A régió tehát egyúttal helyi kormányzati szintet, szubnacionális területi egységet jelentett. Az volt a fő rendeltetésük, hogy olyan közszolgáltatásokat nyújtsanak, melyeknek különböző okokból ez volt a legmegfelelőbb szintje. Az 1970-es évektől új regionalizmus alakult ki s vált általánossá. Ezt az új regionalizmust nem annyira a központi kormányzat kezdeményezései éltették, hanem a növekvő interregionális piaci verseny feszültségeire és korlátaira adott helyi válaszok. A világgazdaság fejlődése e téregységeket (a nagyvárosi régiókat) a termelés és a gazdasági verseny növekvő fontosságú helyeivé teszi.⁶

A piaci globalizáció, az új szállítási és kommunikációs technológiák átalakítják a helyek versenyét, s ebben a nagyvárosi régiók a versenyelőnyök fő letéteményesei. A globalizáció például feszültséget kelt a transznacionális vállalatokban a nagy téregységekben való működés és a telephelyi előnyök kihasználásának igénye között. A különböző régiók sajátosságai igen fontosak: attól függően lehet megfogalmazni a helyi vállalatot támogató vagy külső tőkét vonzó politikákat, hogy a régió milyen versenyelőnyöket nyújt. Számos városrégió fejleszti a helyi gazdasági versenyképességet és hatékonyságot annak érdekében, hogy a helyi fejlődést az agglomerációs gazdaság elemeivel erősítse, vagy a hagyományos értelmű tőkevonást növelje.

6 KEATING 1997. 383–398. p.

A világ nagyvárosi régióban végbemenő politikai változások jelentős részben azt célozzák, hogy egy olyan kormányzási struktúrát találjanak, mely a leginkább képes versenyelőnyöket biztosítani egy gyorsan globalizálódó gazdasági rendben. Az agglomerált termelési rendszerek regionális szinergiák színterei, ám mindig szuboptimális formában fordulnak elő, amíg a gazdasági szférában csak a piaci logika létezik. E szinergiák a helyben települt vállalatok s munkásaik sorsára nagy befolyást gyakorolnak, roppant jelentősek a mai világban, amikor a piacok állandó térbeli terjeszkedése a városrégióknak széles lehetőségeket nyit – egyszersmind a külső gazdasági (verseny-) fenyegetettséget is növeli. A nagyvárosi régiók gazdaságát átszövik a szinergiák által kialakított kollektív rend nem piaci formái, és ez a társadalommedzsment fontos területe. Bármilyen intézményi formát is ölt e terület (pl. önkormányzati intézmények, magán-közösségi partnerség, civil szerveződések) a legfontosabb feladata a termelékenység és a teljesítmény fokozása vagy visszaesésének fékezése. Ez egészen más feladat, mint a régióközi jövedelem-újraelosztás, a regionális fejlesztés korábbi fő tevékenysége. Mivel a kreatív beavatkozás esélyei a globális versenynek leginkább kitett gazdag metropoliszokban a legjobbak, a helyi versenyképességjavító politikák a regionális egyenlőtlenséget fokozzák.

E regionális politikai megközelítéseknek két, eltérő jellegű válfaját különböztethetjük meg. Az alulról kezdeményezett, versenyelőnyöket biztosító politikák az elért haszon eléggé széles körű elosztását eredményezik. Az olyan politikák, mint az adókedvezmények és letelepedési ösztönzők, többnyire csak a befektetők és fejlesztők kis csoportjának (s nem általában a helyi lakosságnak) hoznak hasznot. Napjaink fejlett kapitalizmusa számtalan helyi fejlesztési dilemmát vet fel. Nehéz érdekközösséget teremteni a központi városnak a gazdasági fejlődést erőteljesen támogató üzleti körei és különböző periférikus, elővárosi vagy szomszédsági csoportok között, akik ennek áldásaiból kirekesztve érzik magukat. Az is örökzöld kérdés, hogy milyen fejlesztési politikát válasszunk? Észak-amerikai és nyugat-európai kutatások eléggé egybehangzóan állítják, hogy a már meglévő vállalatok támogatása és megtartása hatékonyabb formája a helyi fejlesztésének, mint külső befektetések vonzása. A Scott megállapítása szerint a tőkevonzási versengés adja a legkisebb hasznot a városrégióknak s lakosai többségének.⁷ Ez azonban csak a legfejlettebb gazdasági térségekre lehet igaz, ahol a már létező gazdaság is fejlődőképes és tőkeerős. Egy félperiférikus országban, amilyen hazánk, külső tőkebevonás nélkül nincs sikeres városrégió; a helyi fejlesztés – önállóan, vagy beszállítóként – csak lassan ver önálló gyökeret.

Manapság széles körben használatos a kormányzás (governance) kifejezés arra a társadalmi és gazdasági koordinációra, amelynek során valamennyi közigazgatási szint növekvő mértékben együttműködésre kényszerül más kormányzati szervekkel s külön-

7 SCOTT 1998.

böző nem kormányzati szervezetekkel céljai elérése érdekében. A kormányzásnak két ellentétes értelmezése terjedt el. Az egyik felfogás szerint a kormányzás a közszféra és magánszféra olyan laza partnersége, amelyben a kormányzat hagyományos politikai érdek-csataterét felváltja a közszféra új feladata: a magánszereplők közötti koordináció. E neoliberais felfogás szerint a városregió kormányzásának az a feladata, hogy – a gazdasági és intézményi diszfunkciók technokrata kezelésével – kedvező „üzleti klímát” teremtsen a vállalatok területi versengése számára. Ez a felfogás feltételezi, hogy ami jó a helyi vállalatoknak, az jó az egész városregiónak. A másik felfogás szerint a kormányzás: intézményes reagálás a globális gazdasági rend kialakulása során keletkező helyi nehézségekre. E nehézségek az alkalmazkodásban és a szabályozásban jelentkeznek. Ebből az institucionalista nézőpontból a városregió kormányzása része a globális kormányzás kérdésének. A világgazdaság vagy részei politikai szabályozásának nincsenek elkülönült területi léptékei. A kritikus kérdés a nemzetek feletti, a nemzeti és a regionális politikák közötti, földrajzi léptékeket átlépő koordináció megoldása, és az alulról jövő kezdeményezések beillesztésének lehetőségei.

Amint a nagyvárosi régiók a globális gazdasági szervezet tartós elemeivé emelkedtek, számos további politikai problémával és a hozzájuk kapcsolódó kormányzási feladatokkal kellett szembenézniük. Az első: hogyan biztosítható a vállalatok közötti verseny és a kooperáció kedvező elegye? A nagy kihívás: egyensúly a vállalatok rövid távú versenyorientáltságának haszna és a közöttük kialakítandó együttműködés hosszú távú szükséglete között. A városregió tartós fejlődése megkívánja az erőforrások ésszerű közös használatát és a kölcsönös tanulást. További kérdések: a nemzetek feletti és nemzeti politikai egységek, amelyekben a vállalatok elhelyezkednek, hogyan koordinálják interakcióikat; a helyi gyakorlat természete, a kormányzat rögzített szabályai, avagy a szervezetek vagy személyek közötti alkuk rugalmas szabályai uralkodnak-e? (Az előbbi nagyobb biztonságot nyújt, de lassabban reagál a gyors gazdasági változásokra.) Végül, az örök probléma, a hatékonyság és a társadalmi egyenlőség konfliktusa: a hatékonyság által létrehozott egyenlőtlenségek megfelelő korrekció nélkül társadalmi konfliktusokat és bizonytalanságot okozhatnak.⁸

Globális városregiók a fejlődő országokban

Az eddig elmondottak nemcsak a gazdag országokra érvényesek. A legnagyobb globális városregiók többsége kívül esik a fejlett világon. Közismert példák erre Bangkok, Buenos Aires, Kairó, Dzsakarta, Sao Paulo, Lagos, Mexikóváros, Rio de Janeiro, Sanghaj vagy Teherán.

8 JESSOP 1998. 29–44. p.

Gyakran e városrégiók koncentrálják országuk modern gazdasági tevékenységét. Egyes országokban a gyors iparosítás a modern infrastruktúra és az üzleti szolgáltató-sok térbeli koncentrációjának függvényében zajlik; a gyengén fejlett országokban csak kevés város alkalmas az ipar befogadására. E nagy városi központokba telepednek a legnagyobb nemzeti vállalatok és a transznacionális vállalatok helyi egységei. E nagyvállalatok tartják el elsősorban a magas szintű szolgáltató szektort.

E gyorsan fejlődő városok nagy vonzerőt gyakorolnak a falusi szegényekre. E vonzerő (kombinálva a mezőgazdaságban feleslegessé váló munkaerő taszításával) magyarázza részben a fejlődő országok városainak igen gyors növekedését. A néhány (olykor egyetlen) növekedésre képes város így országa lakosságának egyre nagyobb hányadát összpontosítja.

A szélsőséges városi népességkoncentráció oka kettős: részben a fejlett világban is érvényesülő agglomerációs előny, másrészt a fejlődő világ magas népszaporodása és a modern szektor, modern infrastruktúra korlátozott elterjedése.

A városnövekedés társadalmi és környezeti problémáinak elrettentő példáit a fejlődő országok nagyvárosaiból veszik, bár számos alapvető vonásuk a fejlett országokban is megtalálható. Az infrastruktúra fejlődése például sehol nem tud lépést tartani a városnövekedés keltette igény bővülésével, hiányok és a városrégióon belüli ellátási egyenlőtlenségek mindenütt jelen vannak. A fejlődő országok nagyvárosi problémái persze nehezebben kezelhetőek. Részben pénzügyi okokból: e városok költségvetése szerényebb, nagy a szegény lakosság aránya, s a pénzügyi politika kevésbé szociális szempontú. Másrészt, a nagyvárosi növekedés a fejlődő országokban a leggyorsabb, így szinte reménytelen a növekvő igények utolérése (a kis- és közép- városok többnyire kirekesztődnek a modern fejlődésből).

A fejlődő országok nagyvárosi régióinak növekedését a gyors iparosítás és jelentős belső vándorlás vezérli. Következésképpen e nagyváros-régiók társadalma gyakran erősen polarizált társadalmi osztály-, jövedelem s nem ritkán faji-etnikai szempontból. Ez jelentős térbeli szegregációban is kifejeződik, főleg a szegények és a gazdagok között. A szegregációs skála egyik szélén találjuk a nagy tömegű szegény réteget, favellákban, nyomornegyedekben. A másik szélén pedig a középosztály és a gazdagok magas színvonalú, jól felszerelt lakóterületeit. Az alsó osztályok s a középosztály között is jelentős az elválasztó vonal. A felső osztályok félelme az erőszaktól valószínűsítő erődítmény-lakóparkokat eredményez, magas falakkal, kapuórséggel. Ez a „félelem-architektúra” még jobban feldarabolja a városi teret, és még inkább komplikálja az infrastrukturális ellátást, mivel a gazdagok gazdaságilag és politikailag elválnak az egész városi közösségtől.

A globalizáció nagyon megerősíti a nagyvárosi régiók vonzerejét a fejlődő országokban. Számos országban a nemzeti piacra termelő vállalatok (a gyakori import helyettesítő iparosítás termékei) elvesztették a nemzeti protekcionizmus védelmét, s a

liberalizáció saját nemzeti piacaikon kényszeríti őket versengeni az importtal. A világpiaci export, a belső piaci versengés jobban ráutalja e vállalatokat a csak nagyvárosban található felső szintű üzleti szolgáltatásokra. Egyidejűleg sok ország felhagyott a regionális politikával, a területi decentralizációval, vagy költségvetési okokból, vagy azért, mert újrafogalmazták gazdaságpolitikájukat: az export-orientáció került előtérbe az iparban s a szolgáltatásban, s ezt a települési koncentráció jobban szolgálja.

A fejlődő országok nagyvárosaiban zavarokat okozott az egész más feltételek között működő fejlett nagyvárosok módszereinek – a nemzetközi segélyszervezetek által gyakran előírt – átvétele. Ezek általában növelték az egyenlőtlenségeket. Például mindenütt a városi közszolgáltatások privatizációját javasolták. Ám egy olyan országban (városban), ahol még az elemi infrastrukturális ellátás sem épül ki, a javuló közszolgáltatást csak azok élvezik, akik eddig is hozzájutottak, az alapinfrastruktúra hiányát pedig a magántőke nem fogja megszüntetni. Az adózás decentralizációja és a helyi infrastruktúra-fejlesztés ismét a gazdag régiókat szolgálja, s a dinamikus nagyvárosok vonzerejét növeli. A politikai decentralizáció, a nem kormányzati szervezetek s helyi közösségi társulások bevonása a döntéshozatalba segíthet a demokratikusabb döntéshozatal kialakításában, a kisémmizettek egyes csoportjainak mozgósításában. Ám aligha képzelhető el, hogy ily módon csökkenne a gazdagok és szegények közötti elképesztő különbség, s megvalósulhatna az átlátható és átfogó demokratikus folyamat a szükségletek és jogok megfogalmazása terén a városi kormányzás keretében. A részvételi és demokratikus decentralizációs reformok alapjában csak fejlett társadalmakban működnek, ahol a kérdés a magas színvonalú kormányzás jobbítása, s nem a semmiből való megteremtése.

A globális városrégiók a fejlődő országokban a fejlődési folyamatok legjobb és legrosszabb arcát egyaránt mutatják. Koncentrálják a legtermékenyebb és innovatív gazdasági tevékenységeket, ám a piaci mechanizmusok elégtelensége és a fejlődési folyamat egyensúlyhiánya is fájdalmasan nyilvánvaló. Mindenesetre, a nagyvárosi társadalmi problémák ellenére, feltehetően jóval nagyobb esélye van egy fejlődő országnak a gazdasági fejlődésre, ha van nagyvárosi régiója, mint akkor, ha nincs.

Demokrácia, állampolgárság és globális városrégiók

A modern demokrácia gondolata Európában a területhez kötött állam kiterjedésével párhuzamosan vált széleskörűvé (a XVI. századtól). A demokrácia tényleges gyakorlásában még régebbi történelmi gyökerek is felfedezhetőek, melyek az ókori görög városokig és a középkori olasz város-köztársaságokig nyúlnak vissza. A XIX. századra azonban Európában és másutt is a demokrácia sorsa a területhez kötött államhoz kapcsolódott. Államot és liberális demokráciát különösen erőteljesen kötötte egymáshoz a törvényhozók meghatározott időre szóló választásának folyamata. A demokrácia gya-

korlatának a nemzeti önrendelkezés biztosítása az egyik próbaköve. Következésképpen a legerősebb államterületi legitimitációt is fenyegeti a mai világgazdaság, mely többé nem az egymással kölcsönhatásban lévő nemzetgazdaságok összege, hanem inkább lokalitások és régiók mozaikja, melyeket folyamatok (áramlások) hálózata köt össze, túllépve a határmegvonó s területvédelmező állami tevékenységen.

Olyan alapvető politikai fogalmak, mint a demokrácia és az állampolgárság egyre kevésbé kötődnek *kizárólagosan* a nemzet-állam területi egységéhez. Itt a kizárólagosságról van szó, mivel általában az állampolgári fogalmak s kötelmek, az önkormányzásra alkalmas társadalmi csoportok mérete stb. mindig kötődnek valamilyen összefüggő, folytonos földrajzi egységhez.⁹

Az emelkedő világváros-régiók a demokrácia és állampolgárság hagyományos értelmezésével kapcsolatban két problémát vetnek fel. Az első, hogy a városrégiók gyakran túllépik a létező államhatárokat. A másik, hogy potenciálisan a város erősebb fókusza lehet a lojalitásnak s az odatartozás érzésének, mint az állam, amelyben elhelyezkedik. Ez abból is adódik, hogy a gazdasági élet és a társadalmi jólét növekvő mértékben a városhoz s régiójához kötődik, s nem *általában* az országhoz. Lehet, hogy egyszer – mint az ókorban vagy középkorban – ismét a város lesz a polgár-lét kerete (s nem az állam)? Ez esetben a városban lakás fontosabb politikai legitimitációt jelenthet, mint az állampolgárság. Ez sok új lehetőséget nyitna pl. a bevándoroltak számára a soknemzetiségű nagyvárosokban. Ugyancsak új elem, hogy a városrégiókban nem lehet hatékonyan szabályozni helyi szinten a népesség, javak s tőkék világméretű áramlásából adódó folyamatokat. Szükség mutatkozna világszintű és nemzetek feletti interregionális szabályozásra.

Az ilyen többszintű demokratikus kormányzás kialakulásának két komoly akadálya van. Az első az állampolgárság és a nemzeti hovatartozás politikai elméletének és gyakorlatának egybeolvasztása. A másik, hogy a globalizáció fő támogatói a legerősebb hatalmak, mindenekelőtt az USA. Az amerikai kormányzat nyilván nem támogatna olyan reformot, mely hatalmát gyengítené, s egyelőre távolinak tűnik az az idő, amikor az állam hatalma nem érvényesül a globális folyamatok befolyásolásában.

A politikai megvalósítás

A vilárendszer tehát egy határozott új gazdasági és politikai konfiguráció felé halad, maga mögött hagyva a nemzetközi gazdasági fejlődés centrum-periféria modelljét. Egyfelől, a mély gazdasági változásokra egyre többféle szabályozási válasz születik különböző földrajzi szinteken, a lokálistól a globálisig. Másfelől, az új szabályozó intézmények gyorsítják a gazdasági fejlődés beáradását az előbb említett négy szintű poli-

9 AGNEW 1995.

tikai hierarchia-szintekkel párhuzamos térbeli struktúrákba. Valamennyi szinten sokféle problémát jelentenek a politikai változások, ám a legújabb szintet, a nagyvárosi régiók világméretű mozaikját értjük a legkevésbé. Mivel éppen ez a területi szint jelenti a globalizálódó termelési rendszer motorját, nagy jelentősége lehet annak, ahogyan a nagyvárosi régiók erősítik politikai identitásukat és intézményi jelenlétüket.

A nagyvárosi régiók kiemelkedése a globalizáció egyik alapvető földrajzi eredménye. A globalizáció a közbeszédben mint egy új csapás szerepel, mivel – mint mindegyik gazdaságfejlődési fázisnak – vannak sötét oldalai; ugyanakkor számtalan előnyt is jelent a világméretűvé vált verseny a termékek elérhetőségében, az információkhoz jutásban, a szabad választásban. Nemcsak a szegények leszakadására, hanem a felzárkózására is van példa. Mindamelllett kétségtelen, hogy a jelen gazdasági fejlődést súlyos társadalmi egyenlőtlenségek kísérik, a legkülönbözőbb földrajzi szinteken, az egyénektől a települések belső szerkezetén át a globális városrendszerig. Ám ez abból is fakad, hogy a globális gazdaságot alapvetően neoliberais gazdaságpolitika irányítja. A neoliberalizmus elmúlt negyedszázada sok gazdasági sikert és sok társadalmi konfliktust hozott. Európában már megerősödött az igény egy újféle jóléti államra, a társadalmi egyenlőtlenségek intézményes mérséklésére, s ha ez az új jóléti állam, az „új szociáldemokrácia” felülkerekedne, csak a kapitalizmus bő 200 éves történetének szokásos libikókája következne be: a piaci verseny szabadjára engedésének és korlátozásának változtatása. Ez azonban feltételezi, hogy a világkapitalizmus továbbra is „nyugati”, lényegében európai modellt fog követni, amely a szociális problémák orvoslását az államtól, a nemzeti kormánytól várja el. Nem bizonyos, hogy a valóban globálissá vált kapitalizmus is így fog viselkedni, a világ három nagy gazdasági súlypontja közül az észak-amerikaitól és a kelet-ázsiaitól idegen a jóléti állam eszméje.

Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a nagyvárosi régiók mozaikja jelenti a globalizálódás fő földrajzi kifejeződését. Ezek gazdasági szabályozása, önálló kormányzati szintté válása, a nemzetállamok és régiók mellé politikai entitássá emelkedése számtalan új kutatási problémát és megoldandó politikai feladatot kínál.

Budapest a nagyvárosi régiók között

A nagyvárosi régiók a világgazdaságon belül eltérő jelentőségűek. A globalizáció egészét irányító szereppel csak néhány rendelkezik: New York, Los Angeles, Tokió, London. (Ezeket nevezte Sassen „global city”-nek.) Mások szerepe egy-egy kontinensre, kontinens-részre vagy egy meghatározott funkcióra terjed ki. (Pl. Párizs európai központ, Szingapúr délkelet-ázsiai központ, Zürich globális bankközpont.) Budapest is része az európai nagyvárosi hálózatnak, s Béccsel, Prágával, Varsóval osztozik a közép-európai régió irányításában. Bármekkora is legyen a nagyvárosi ré-

gíó által közvetlenül irányított terület, ezeket mind összeköti a globalizációs folyamat, az egyes központokban keletkezett gazdasági impulzusok végiggyűrűznek az egész városrendszeren.

Budapest nemzetközi város-szerepét az MTA Stratégiai Kutatások Programja keretében vizsgáltuk.¹⁰ E vizsgálat jól bizonyította a magyar főváros beépülését az európai nemzetközi városrendszerbe. Ennek a gazdaság rendkívül gyors átalakulása, a transznacionális vállalatok és a nemzetközi üzleti szolgáltatások néhány év alatti tömeges elterjedése volt az előfeltétele. Budapest a Kárpát-medence s Dél-Kelet-Európa legfontosabb kapuvárosává fejlődhet, mely befogadja, feldolgozza s egy nagy nemzetközi térségbe továbbítja a legfejlettebb város-régiókból érkező innovációkat.¹¹

Az európai nagyvárosi rendszerbe való beépülés azt is jelenti, hogy a nagyvárosi régiók új, sajátos fejlődési elemei Budapesten is megjelennek. Ezek egy része még kezdeti stádiumú, s ezért, valamint az egész közép-európai térség átalakulása miatt, még nem állapítható meg a magyar főváros pontos helye a nemzetközi városhierarchiában. Az új fejlődési elemek egy részét a magyar városirányítás, igazgatás s tervezés, megfelelő nemzetközi kitekintés híján, értetlenül fogadja.

E dolgozatnak nem feladata a budapesti nagyvárosi régió elemzése. Az átalakulás fő elemeit csak egyszerű felsorolásba foglaljuk:

1. Átalakult a városi gazdaság. Budapest deindusztralizációja jelentősen előrehaladt, a városban jelentős üzleti szolgáltató, kutató-fejlesztő, oktatási és kultúra-szolgáltató tevékenység koncentrálódik. A termelés jelentős része azonban nem telepített távolra, hanem a város-régió agglomerációs gyűrűjében erősödött meg.

2. Megerősödött a város nemzetközi jellege, s igen gyorsan bővül. Ennek egyik bizonyítéka, egyben forrása az erős tőkevonzó képesség (az 1990-es években kb. 15 milliárd dollár működőtőke-befektetés történt a városban). A transznacionális vállalatok erős jelenléte eleve nemzetközi kapcsolatokat teremt, több világcég számára európai alközpont is a város. Újjáélednek a Dél-Kelet-Európa és Nyugat-Európa közötti közvetítő, kapuváros-szerepek is.

3. A városi társadalom polarizáltsága erősödik, jelentősen bővül a felső- és felső középosztály, a gazdasági elit, de nagy a leszakadók tömege is, a középosztály még erőtlennel. A társadalomból kirekesztettek is nagy csoportot alkotnak.

Jelen van ismét a multietnikus jelleg: bár nem mérhető a nyugati nagyvárosokéhoz. A városban állandóan vagy hosszabb ideig élők között vannak olyan etnikai csoportok (kínaiak, arabok), melyek nem európai kulturális identitásukat erősen védik, s olyan befolyásos nyugat-európai s észak-amerikai csoportok, melyek az elithez tartozván,

10 BARTA 1998.

11 ENYEDI 1998. 47–59. p.

hatásosan megjelenítik s részben a magyar népességre is kiterjesztik saját fogyasztási, kulturális vagy szabadidő eltöltési szokásaikat.

4. A nagyvárosi régió is formálódik, megjelennek új térszerkezeti elemek, a hagyományos nagyvárosi agglomerációmodell módosul:

- A funkcionálisan is, infrastrukturális hálózatában is összeépülő nagyvárosi régió határát nem könnyű megvonni, de bizonyos, hogy bővülő, területe túlnő a statisztikai budapesti agglomeráción vagy a Budapestből és Pest megyéből kialakított Budapesti (vagy Központi) Régión. Kecskemét, Székesfehérvár, Tatabánya, Hatvan e nagy település-együttes peremvárosainak tekinthetők, melynek belső hierarchizáltsága nem egyértelmű. Az irányító funkciók egy része szigetszerűen, s több helyütt, korábbi lakóövezetekbe ékelődve jelenik meg, csupán a felsőszintű pénzügyi funkciók összpontosulnak a budapesti belvárosban.
- A szigetszerű funkcionális morfológiára jellemző az elit lakóterületek, a bekerített lakóparkok megjelenése korábban alacsony presztízsű lakóövezetekben, volt ipari zónákban (Rákosszentmihálytól Soroksárig).
- Erősen elkülönülnek a gazdag és a szegény elővárosok. A nyugati, észak-nyugati – s újabban – a peremtelepülések népessége növekszik, jórészt a középosztály, felső középosztály tagjai települnek ki Budapestről, igényes építészetet, nagyvárosi szokásokat, kulturális igényeket jelenítve meg a nemrég még félfalusi településeken (s szenvedve a félfalusi infrastruktúra kényelmetlenségeitől). A délkeleti, főleg nagyipari és ingázó munkások lakóhelyéül szolgáló agglomerációs települések népessége fogy, gazdasági elmaradásuk érzékelhető.
- A budapesti nagyvárosi régió kormányzási-igazgatási struktúrája kialakulatlan. A nagyvárosi régiók igazgatása a világon mindenütt bonyolult, s eltér az adott ország általános szabályozásától. A budapesti nagyvárosi régióban azonban nem alakultak ki azok a kormányzási technikák és szabályozások, melyek a térség koordinált s átfogó tervezését, területrendezési eljárásait, a településközi együttműködést biztosítanák.¹² A nagyszámú, egymással rivalizáló önkormányzatra bomlás, a civil szerveződések erőtlensége alapvető fontosságú fejlesztéseket (pl. a városi régió tömegközlekedésének megszervezését) teszi lehetetlenné.

12 PERGER 1999. 181–225. p.

Irodalom

- AGNEW 1995. AGNEW, J.: Democracy and human rights after the Cold War. In: Johnston R. J. et al. (eds): Geographies of Global Change. Oxford: Blackwell, 1995.
- BARTA 1998. BARTA Györgyi (szerk.): Budapest – nemzetközi város. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1998. (Magyarország az ezredfordulón)
- ENYEDI 1988. ENYEDI György: A városnövekedés szakaszai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.
- ENYEDI 1998. ENYEDI György: Budapest – kapuváros? In: BARTA GYÖRGYI (szerk.): i. m.
- FRIEDMANN – WOLFF 1982. FRIEDMANN, J. – WOLFF, G.: World city formation: an agenda for research and action: In: International Journal of Urban and Regional Research, vol 6. (1982)
- GIDDENS 1998. GIDDENS, A.: The Third Way: the Renewal of Social Democracy Cambridge: Polity, 1998.
- HALL 1966. HALL, P. G.: The World Cities. Weidenfeld and Nicholson, London, 1966.
- JESSOP 1998. JESSOP, B.: The rise of governance and the risk of failure: the case of economic development. In: International Social Science Journal, 1998. no 155.
- KEATING 1997. KEATING, M.: The invention of regions: political restructuring and territorial government in Western Europe. In: Environment and Planning C, (1997) vol. 15.
- PERGER 1998. PERGER Éva: Közigazgatási dilemmák. In: Barta Györgyi – Beluszky Pál (szerk.): Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban. Regionális Kutatási Alapítvány, Bp., 1998.
- SASSEN 1991. SASSEN, S.: The Global City: New York, London, Tokyo. Princeton: Princeton Univ. Press, 1991.
- SCOTT 1998. SCOTT, A. J.: Regions and the World Economy. Oxford: Oxford Univ. Press, 1998.

György Enyedi

Metropolitan regions

There are now more than three hundred city regions around the world with population greater than one million. At least twenty city-regions have population in excess of ten million. These cities form a new type of regional network, forged by the process of globalization. Despite the fact that information technology made the geographical dispersal of economic activity possible, there is a strong concentration tendency of high level business services and decision making centers into large cities. The paper analyses why large cities have become again the engines of economic growth and prosperity; how and why the growing richness is being unevenly distributed among urban social groups; and what sort of new governance issues are formulated in metropolitan regions.

Keresztély Krisztina

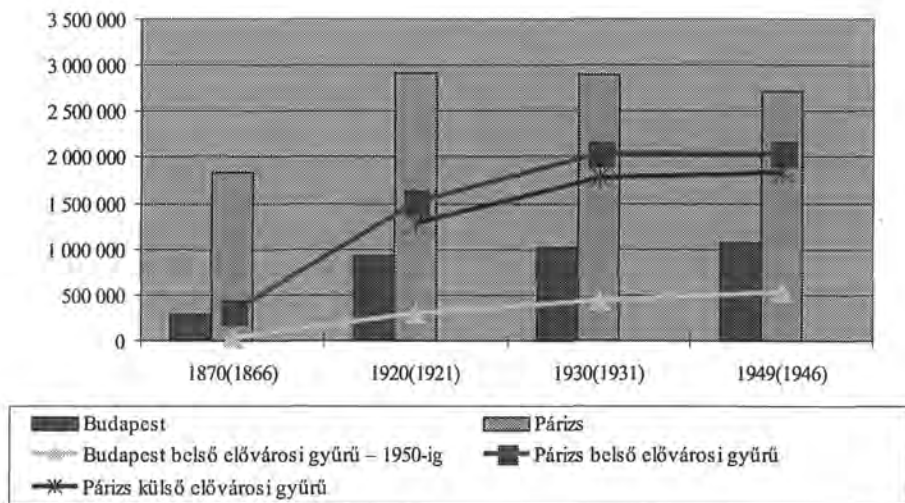
ELŐVÁROSOK PÁRIZSBAN ÉS BUDAPESTEN 1850–1950

Azok a javaslatok, melyek a XX. század elejétől a budapesti elővárosok kezelésére vonatkozóan születtek, sok esetben követendő példaként tekintették a francia fővárost. A főváros központi szerepköre, valamint a fejlődését hagyományosan meghatározó erős állami beavatkozás Párizs és Budapest esetében egyaránt fontos tényező. A vizsgált mintegy száz év alatt – eltérő városfejlődési szakaszaik, jellegzetességeik ellenére – az elővárosok helyzete szempontjából a két főváros párhuzamos úton haladt. Ez a párhuzamos út az ún. „hatalmi várospolitika” kialakulásával indult a XIX. század közepén, mely kizárólag a közigazgatási értelemben vett város területének fejlesztését szolgálta. Franciaországban Haussmann neve (aki 1853-tól tevékenykedett Szajna megye helytartójaként) fémjelzi ezt a várospolitikai és városfejlődési szakaszt, melyet az elővárosok gyors, de rendezetlen növekedése kísért. A következő szakaszban látványossá váltak az ebből származó ellentmondások, javaslatok születtek ezek feloldására. A harmadik szakaszban pedig megszülettek az első általános rendezési tervek, amelyek a várost és környékét – legalábbis városrendezési szempontból – már egységes területként kezelték. A két várospolitika párhuzamos fejlődése 1950-ben akadt meg, amikor Budapesten az elővárosok egy részét hatalmi-politikai döntéssel a fővároshoz csatolták.

A párizsi és a budapesti elővárosok növekedése, közigazgatási helyzete

Budapest és Párizs fejlődését egyaránt koncentrikus növekedés jellemzi: a belső városmag (a közigazgatási értelemben vett város) kiépülését egy azt közvetlenül körülvevő elővárosi övezet kialakulása követi, részben a város ipari fejlődésének és az ipari funkciók kitelepülésének hatására. E „belső elővárosi övezet” körül utóbb kiépül a „külső elővárosi övezet”, elsősorban lakó-, illetve mezőgazdasági funkciókat ellátó elővárosokkal. Párizs és Budapest esetében az egyes zónák kiépülése különböző időszakokra esik.

Párizs növekedése viszonylag kiegyensúlyozott képet mutat az 1800-as és az 1900-as években, Budapesten viszont a városegysítés és a nagyarányú építkezések hatására az addigi növekedés üteme megugrott, kiterjedtek és átalakultak a főváros nemzeti és nemzetközi szerepkörei is. Miközben Párizs, Európa kulturális „fővárosa” vitathatatlan központi szerepkörökkel és stabilan növekvő népességszámmal rendelkezett (1870-ben közel 2 millió, 1900-ra 2,5 millió lakos), addig Budapest egy 300 ezres lakosságú, erősen lehatárolt nemzetközi szerepkörökkel rendelkező városból lett a Monarchia második fővárosa a századfordulóra (1900-ban 733 ezer lakossal). Párizs és Budapest fejlődése közötti egyik különbség tehát a két város eltérő növekedési ütemében jelentkezik. A másik különbség a „városmag”, vagyis a közigazgatási határokon belüli városi terület és az elővárosok növekedésének fáziseltérésében mutatkozik.

A két város és elővárosai népességnövekedése 1866–1949

Forrás: KSH; SOULIGNAC 1993.

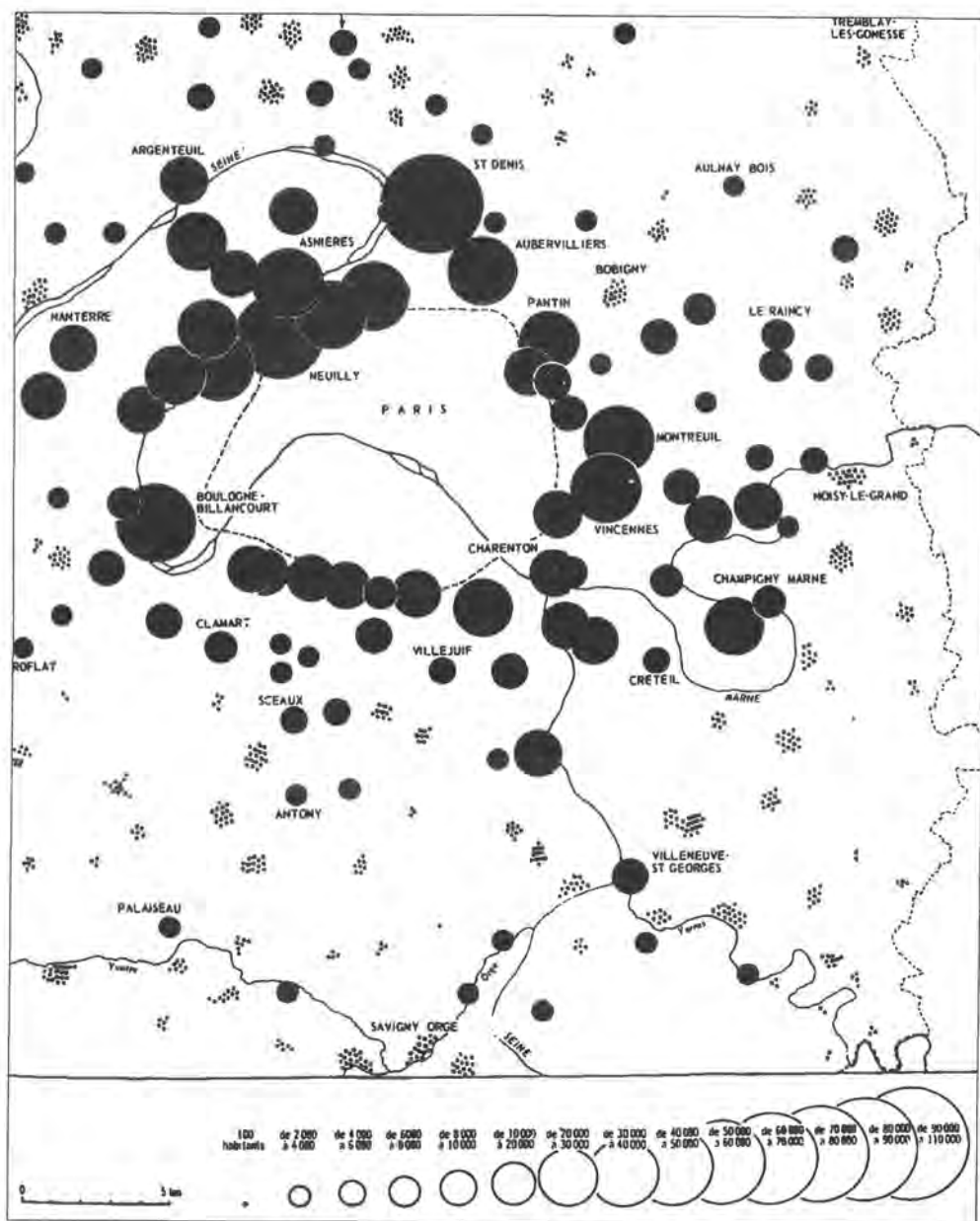
Párizsban már a XIX. század első felében megindult az elővárosok kialakulásának folyamata. Az első külvárosok, melyek a város nyugati határán túl épültek ki, kizárólag lakóhelyi funkcióval rendelkeztek. A Párizs és Saint-Germain en Laye közötti terület a zsúfolt fővárost elhagyó magas státuszú társadalmi rétegek lakóhelyévé vált. Jellegzetes példája ennek a folyamatnak Le Vésinet, a század harmincas éveiben

kertvárosias, parkosított, elegáns lakóépületekkel kiépített városka, mely máig őrzi magas színvonalú kertvárosi jellegét. Párizs első elővárosainak kiépülése szorosan összefüggött a század közepén lendületet vett vasútépítkezésekkel. A várostól nyugatra elhelyezkedő kertvárosok az első, Párizs és Saint-Germain között 1837-ben megnyitott vasútvonalra fűződve épültek ki.

Az elkövetkező évtizedekben a vasútépítkezések folytatódtak, szoros összefüggésben az ipari fejlődéssel: az 1840-es években és az 1850-es évtized első felében a várostól nyugatra, délre, illetve északra eső elővárosok, majd az 1850-es és 1860-as években a keleti elővárosok kaptak összeköttetést a fővárossal. Ez a fejlődés tükrözi a Párizst mindmáig jellemző kelet-nyugati polarizáltságot: a dinamikus nyugati területek és a szegényebb keleti városrészek elkülönülését. Párizs ún. belső elővárosi övezetének kiépülése az 1850-es években vett nagy lendületet, ezúttal szoros összefüggésben az iparosodással, a gyáraknak és az általuk foglalkoztatottak lakónegyedeinek a megjelenésével. Az ipari elővárosok közül az élen a „hírhedt” Saint-Denis állt. Ez a város 1860-ban 16 gyárat számlált. A fővárostól délre elhelyezkedő Ivry-ben 1840 és 1860 között 14 gyár épült, amit a következő évtizedben további tíz üzem követett. A századfordulóra kialakult a főváros körül egy összefüggő ipari elővárosi zóna. (1. térkép)

Az ipari elővárosi övezet dinamikus növekedése az első világháborúig tartott. A háború alatt a fővárosi térség, így az ipari övezet gazdasági súlya tovább erősödött (ehhez hozzájárult, hogy az ország keleti és északi iparvidékei megszállás alatt álltak). A belső elővárosi zóna növekedése a két világháború között lelassult, a harmincas évektől stagnált. A párizsi elővárosi fejlődés új fázisba lépett: a belső elővárosok stagnálásával párhuzamosan megindult egy második, külső elővárosi gyűrű kiépülése.

A világháború és a nagy válság következtében jelentősen megnőtt a francia főváros felé irányuló migráció, melyben egyre nagyobb szerepet kaptak a külföldről érkező bevándorlók (spanyolok, észak-afrikaiak, olaszok). Ez a jelenség azonban nem Párizs, és nem is a belső elővárosi gyűrű népességnövekedésében érhető elsősorban tetten, hanem az attól távolabb elhelyezkedő, elsősorban rurális területek benépesedésében. Az 1920-as és 1930-as években a századfordulóra kiépült vasútvonalak mentén, „olajfolt-szerűen” indult meg e távolabbi területek felparcellázása: 1920 és 1939 között 250 ezer parcella létesült, kb. 700 ezer embernek adva otthont. Ez a növekedés, a kis családi házak rossz minősége, valamint az alapvető infrastruktúra hiánya a két világháború között a párizsi agglomeráció legfontosabb városrendezési problémájává vált. Különösen azért, mert ebben az időszakban a főváros népessége

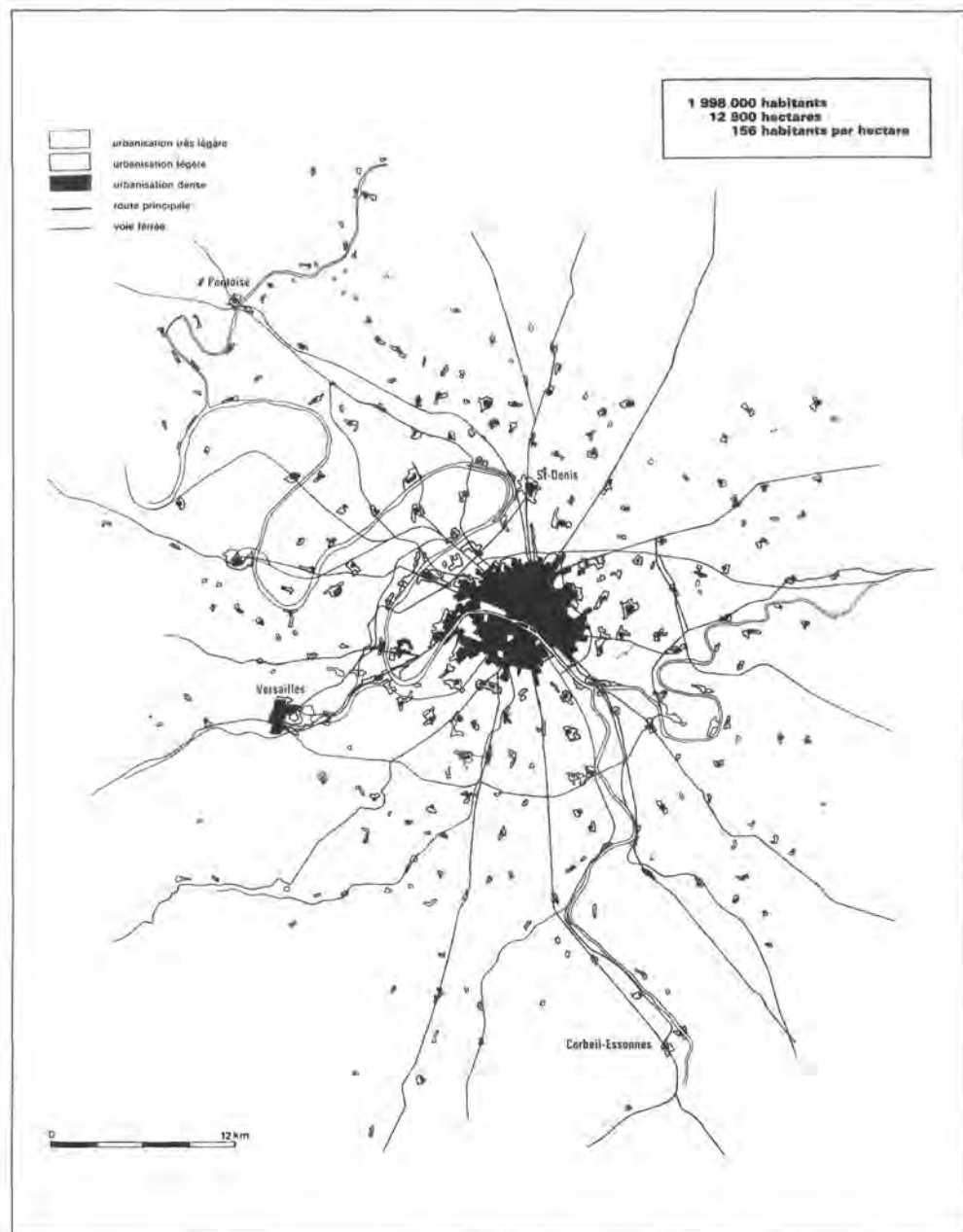
1. térkép

Párizs külvárosainak népessége 1901-ben
 Forrás: SOULIGNAC 1993, 25. p.

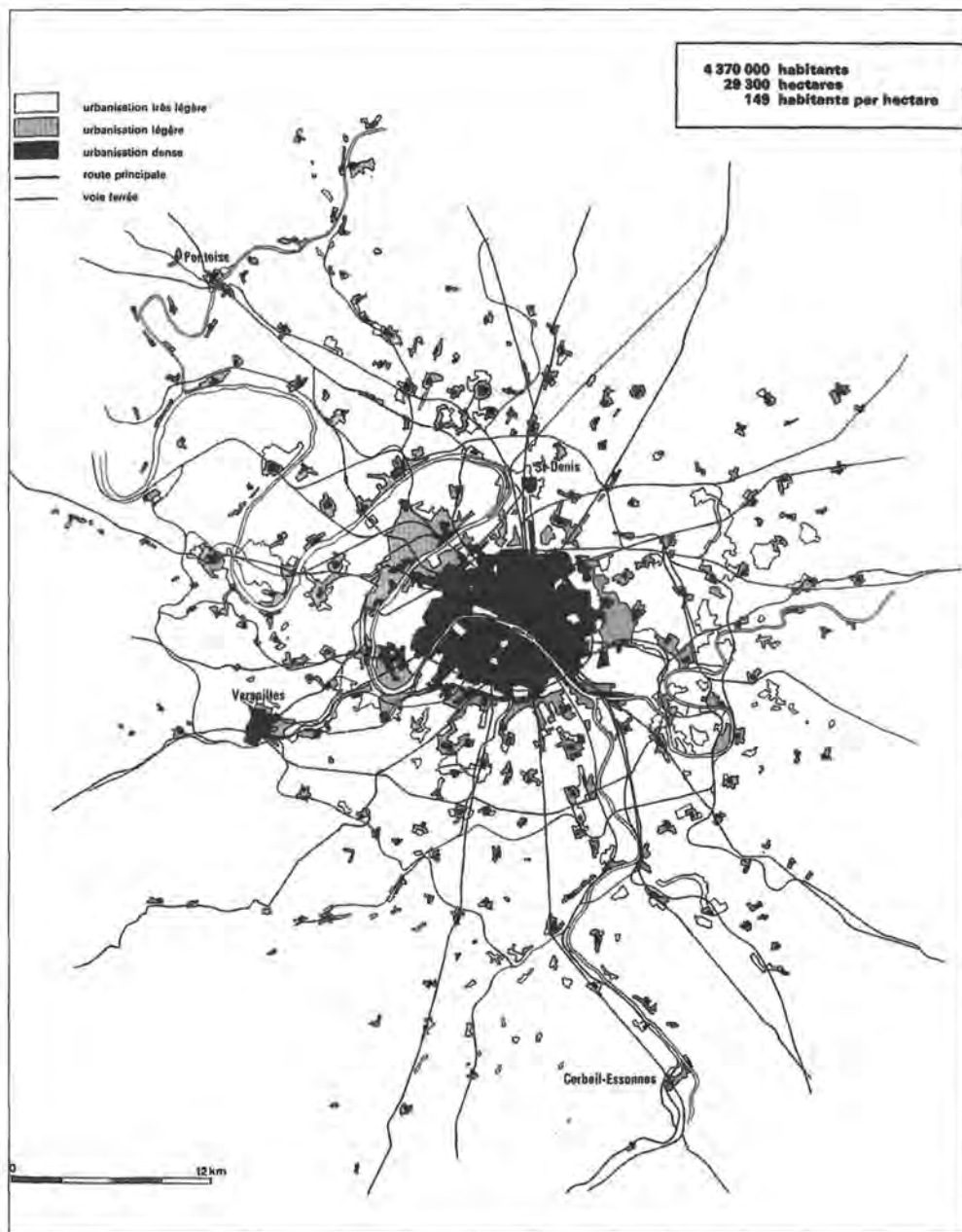
már csökkent, a belső elővárosi gyűrű növekedése pedig, mint jeleztük, erőteljesen lassuló tendenciát mutatott. (2. a–d. térkép)

Budapesten inkább a századforduló után és még inkább a két világháború közötti időszakban vált jellemzővé a közigazgatási értelemben vett város növekedésének lelassulása az elővárosok dinamizmusával szemben. Ebben az időszakban itt is megindult a távolabbi területek, falvak bekapcsolódása az „elővárosiasodásba”, azaz a „külső elővárosi övezet” kialakulása (a népességnövekedés mellett e falvakban megfigyelhető a foglalkozási szerkezet átalakulása, illetve a napi ingázási kapcsolatok megerősödése a fővárossal). Az első világháborút követően Budapesten is átrendeződtek a népességnövekedés súlypontjai: a belső, elsősorban a pesti kerületek növekedése megállt, és szerepüket a budai, illetve a külső pesti kerületek (pl. Kőbánya) vették át. Megindult a népességnövekedés eltolódása a belső városrészek felől a külső negyedek, illetve az elővárosok felé. A népesség „átrendeződése” tehát Budapesten némi fáziskéséssel jelentkezett Párizshoz képest, ahol a belső városrészek (vagyis Párizs közigazgatási területe) népességnövekedése már az 1880-as évektől kezdve lassulni kezdett. Ugyanakkor, míg az 1920-as, 1930-as években Párizsban az egyik legnagyobb gondot éppen a távoli elővárosok felparcellázása és rendezetlen fejlődése okozta, addig Budapesten a „külső” elővárosi övezet kialakulása még éppen csak megindult.

Párizs és Budapest összehasonlításakor kiemelendő a két város mérete, illetve beépítettsége és laksűrűsége közötti alapvető eltérés. Budapest a lakosságszámához viszonyítva nagy kiterjedésű város: alapterülete az 1950-es városegysítés előtt 207 km² volt, a közigazgatási értelemben vett Párizsé pedig 105 km². Párizsban ugyanakkor 1870-ben hétszer, 1900-ban háromszor annyi lakos élt, mint Budapesten. (A népsűrűség 1900-ban, Párizsban 23 809 fő/km², Budapesten 3544.) Párizsban a zárt sorú beépülés a XIX. század végére, a közigazgatási határokon belüli területek jelentős része mellett, a várost (elsősorban nyugaton és délen) közvetlenül határoló elővárosokat is érintette. Budapesten viszont a zárt beépítésű városmag a város közigazgatási határain belül is aránylag kis területre korlátozódott: a külső városrészek, illetve az elővárosok felé irányuló lakosság-átrendeződés ezért részben a közigazgatási határokon belül történt. A tehetősebb társadalmi réteg kiköltözése itt a városban belül zajlott le, egyfajta „belső szuburbanizációt” eredményezve. Az elővárosok kialakulása elsősorban a fővárosinál olcsóbb telekárakkal és az alsóbb társadalmi rétegek beköltözésével függött össze, és ez meghatározó oka volt a Budapestről való kiköltözésnek is: a két világháború között az elővárosi lakosság átlagosan 23–24%-a volt budapesti születésű. Párizsban viszont az elővárosi fejlődés egyik meghatározó oka éppen a város „telítettsége” volt: a századfordulón itt a párizsi születésűek aránya 20% körül mozgott. Párizsban a közigazgatási határokon belüli területek sűrű beépítettsége folytán a főváros ellátását szolgáló nagy közművek is viszonylag korán kite-

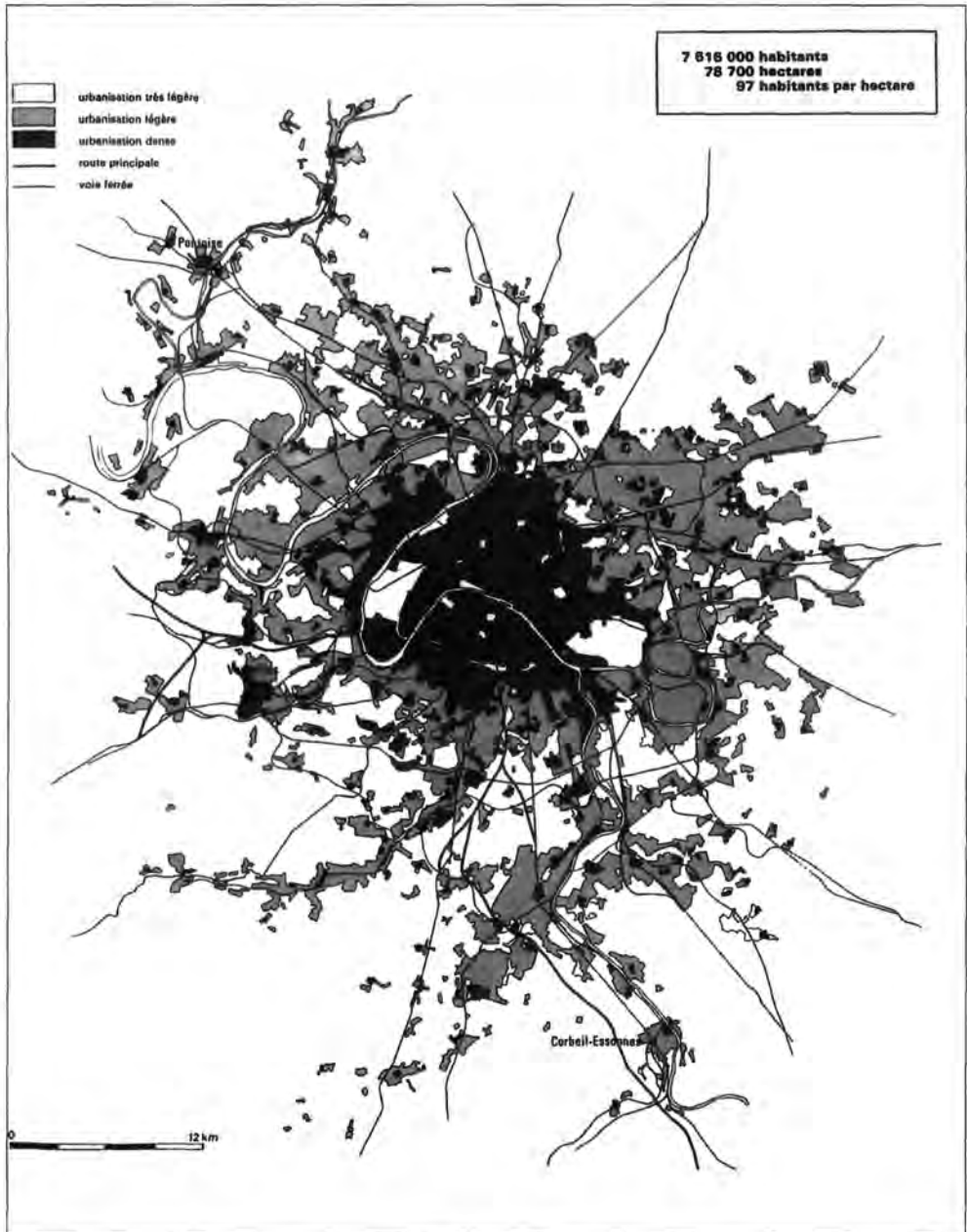
2. a. térkép
A párizsi agglomeráció kiépülése 1857
Forrás: SOULIGNAC 1993. 14. p.

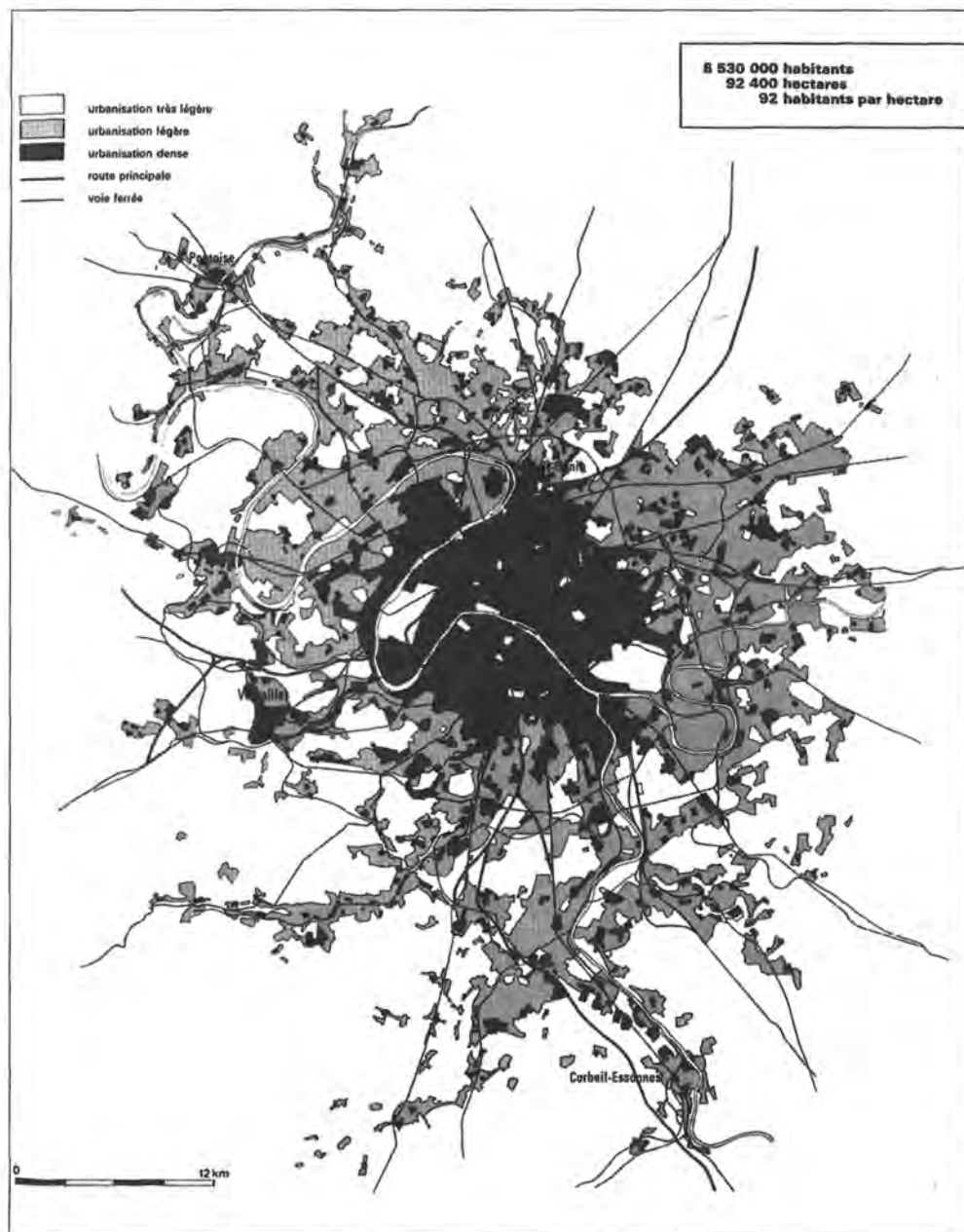
2. b. térkép

A párizsi agglomeráció kiépülése 1906

Forrás: SOULIGNAC 1993. 15. p.

2. c. térkép
A párizsi agglomeráció kiépülése 1964
Forrás: SOULIGNAC 1993. 16. p.

2. d. térkép
 A párizsi agglomeráció kiépülése 1974
 Forrás: SOULIGNAC 1993. 17. p.

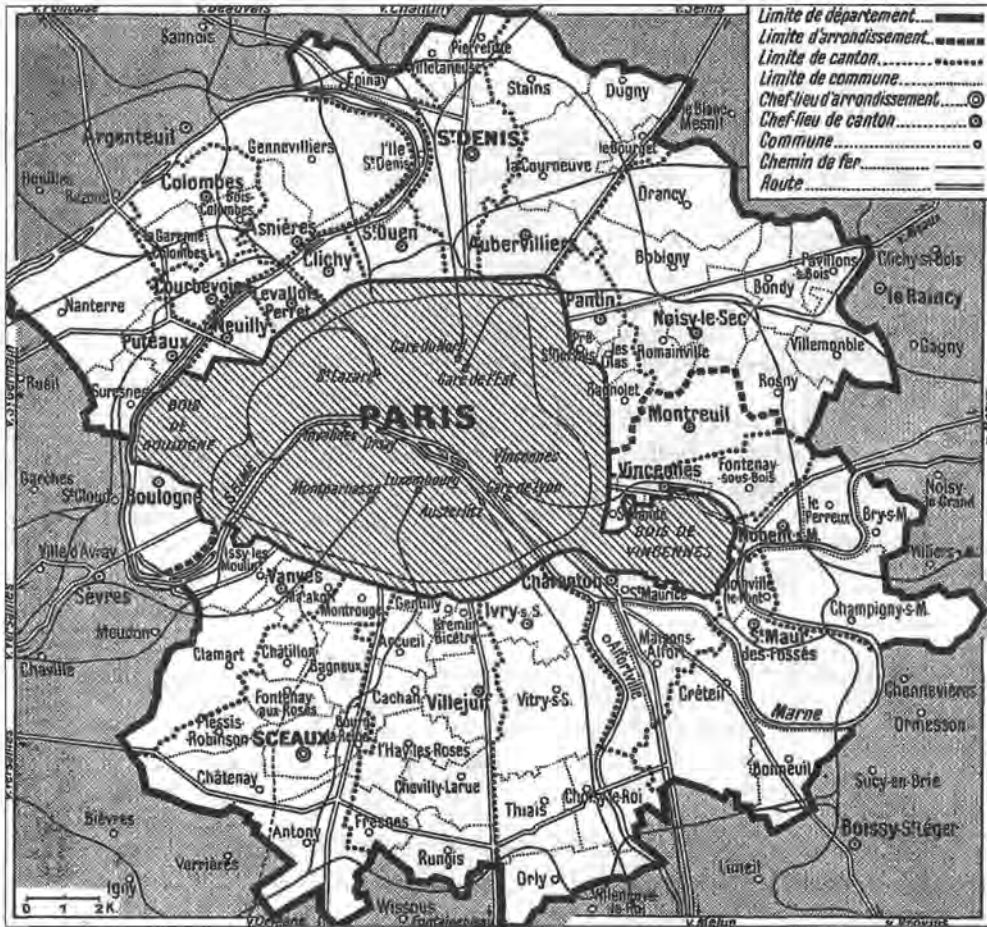
lepültek az elővárosokba. 1867–74 között Párizs vízellátását szolgáló épült fel a déli elővárosok városképét máig meghatározó akvaduk.

A párizsi elővárosok magasabb urbanizáltsági fokát nemcsak Budapest „fáziskésése”, de a francia fővárosban tapasztalt nagyobb laksűrűség és tömörebb beépíttség is magyarázza. A párizsi külvárosok ezért jóval sokszínűbbek voltak, több funkciót láttak el, és többféleképpen kapcsolódtak a fővároshoz, mint Budapest elővárosai. Az elővárosok növekedésével kapcsolatos várospolitikai, városrendezési problémák Párizsban sokkal közelebb álltak a közigazgatási határokon belül elhelyezkedő város gondjaihoz, mint Budapest esetében.

Az elővárosok pozíciója Budapesten és Párizsban közigazgatási helyzetük tekintetében is alapvetően különbözött. Budapest székesfőváros, mint önálló törvényhatóság, a vármegyékkel azonos szintű jogokkal rendelkezett, politikai és közigazgatási szempontból teljesen különálló egységet képezett az országban. Az elővárosok Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye fennhatósága alá tartoztak. Budapest környékének kérdésében tehát már a kezdetekkor a város és az elővárosok teljes különállása, a közigazgatási kapcsolatok hiánya jelentette a legnagyobb nehézséget.

Franciaországban az állami közigazgatás alapját 1790 óta a megyék képezték. 1800-ban Napóleon vezette be a megyei előljáróság (prefektus) intézményét. Az előljáró a megyében az állam képviselője, egyben a végrehajtó hatalom birtokosa volt. Párizs városa Szajna megyéhez tartozott, amely a fővároson kívül még két kerületet foglalt magában: Saint-Denis-t és Sceaux-t. Párizs tehát nem képezett önálló városi önkormányzatot: bár 1834-től saját városi tanáccsal rendelkezett, polgármestert csak az 1789-es és az 1848-as forradalom idején választottak. Ez a korlátozott önállóság, az állandó és önálló polgármester hiánya egyedül a fővárosra volt jellemző az országban, ami a központi hatalomnak a forradalmak és politikai megmozdulások legfőbb centrumát képező város iránti „gyanakvását” tükrözte. Párizs működése a Szajna megyei prefektus és a Szajna megyei rendőrkapitányság kettős fennhatósága és irányítása alá tartozott, csakúgy, mint a másik két kerület esetében, ahol azonban az egyes települések – 1884-től – saját választott testülettel és polgármesterrel rendelkeztek. A párizsi városi tanács által hozott döntések (pl. a helyi adókra vonatkozóan) csak a végrehajtó hatalmat gyakorló előljáró jóváhagyásával váltak érvényessé. (Párizs csak 1975-ben vált önálló önkormányzattá és megyei rangú várossá.) A francia közigazgatási rendszerre máig jellemző centralizáció az oka, hogy Párizs esetében a város és az elővárosok közigazgatási különállása sohasem jelentkezett olyan erőteljes problémaként, mint Budapesten. Másképpen fogalmazva: az elővárosokkal kapcsolatos problémák Párizsban nem elsősorban közigazgatási síkon jelentkeztek. (3. térkép)

A városi közigazgatástól különálló, kifejezetten városrendezési feladattal létrejött szerv, mint a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Párizsban nem létezett, a városrendezéssel kapcsolatos pénzügyi és egyéb döntések Szajna megye előljárója kezében össz-

3. térkép

Sajna megye közigazgatási beosztása

Forrás: SOULIGNAC 1993. 9. p.

pontosultak. Buda, Pest és Óbuda egyesítését, mint közigazgatási lépést viszont egy közös városrendezési hatóság létrehozása „vezette be”. Budapest történetében a későbbiekben többször is megjelenik az a várospolitikai törekvés, mely a város és elővárosai közötti közigazgatási kapcsolatok hiányát egy városrendezési hatóság létrehozásával, vagyis a közigazgatási problémák városrendezési síkra terelésével próbálja meg pótolni. Ez történt 1937-ben a Közmunkatanács jogkörének a főváros környékére való kiterjesztésekor, de hasonló elgondolás alapján jött létre 1996-ban a Budapesti Agglomeráció Fejlesztési Tanácsa is.

Elővárosok és várospolitika Párizsban és Budapesten

Városrendezés az elővárosok kirekesztésével

A XIX. század második felében a városfejlesztés Párizsban és Budapesten is a közgazgatási értelemben vett város rendezését, modernizálását jelentette. Párizsban a középkori városkép teljes átalakítását célzó nagyarányú munkálatok Szajna megye 1853-ban beiktatott előljárója, Haussmann báró nevéhez kötődnek. A városi utak és terek kiszélesítését és rendezését csak részben motiválták közegészségügyi okok: a nagy közterületek, látványos középületek és sugárutak kiépítése hatalmi célokat, a lázadások, tömeggyűlések megakadályozását is szolgálta. Budapesten a Közmunkatanács működéséhez kötődő átalakításokban nagy szerepe volt a párizsi példának. Fontos különbség ugyanakkor, hogy míg Párizsban Haussmann munkálatai a középkori Párizs egy részének teljes lerombolásával jártak, addig a budapesti építkezések elsősorban még sűrűn be nem épített területeket érintettek. Ettől függetlenül mindkét város esetében használhatjuk a „hatalmi várospolitika” jelzöt, hiszen mindkét városrendezés elsődleges célja egy reprezentatív, a központi hatalmat szimbolizáló főváros kialakítása volt.

A hatalmi várospolitika a városrendezésből teljes mértékben kizárta a város körül folyamatosan növekedő elővárosokat. Párizsban a középkori városrészek lerombolása és a lakhatási költségek ezzel összefüggő drágulása által sújtott szegény rétegek az elővárosokba húzódtak, a vidékről a főváros felé törekvő népesség is itt talált otthonra. A Haussmann által bevezetett, majd az előljáró lemondása után is folytatódó, erősen Párizsra orientált városfejlesztés következtében az elővárosok növekedése „kaotikus” urbanizációhoz vezetett: nem csupán a rendezési tervek teljes hiánya miatt, hanem azért is, mert a város számtalan közművét, túlságosan nagy területet igénylő és kevésbé „szalonképes” intézményét telepítették a századforduló évtizedeiben az elővárosokba (raktárakat, börtönöket, víztározókat). Mindehhez járult az ipari létesítmények, gyárak kitelepülése és megsokszorozódása az első világháborút megelőző évtizedekben.

Az elővárosokat „kirekesztő” várospolitika a fentiekén kívül konkrét városrendezési döntésekben is tetten érhető.

1840 és 1844 között Párizs határán kívül egy katonai erődrendszer épült, mely a főváros közvetlen szomszédságában lévő településeket sajátos helyzetbe hozta: Párizs határán kívül, de a többi elővárostól elvágvá éltek tovább. 1859-ben Haussmann egy rendelettel ezeket a fővárossal már szorosan egybeépült elővárosokat Párizshoz csatolta.¹ E rendelet megkétszerezte a főváros már szűknek bizonyult területét, ám éppen a védrendszer miatt még inkább kihangsúlyozta, „végérvényessé tette” az azon

1 Adataink minden esetben Párizs 1859-ben megnagyobbított területére vonatkoznak.

kívül eső elővárosok kizárását a Párizst érintő fejlesztésekből. (Ez a „fizikai” különállás egészen 1924-ig, a védmű lebontásáig fennmaradt. Az erőrendszer helye egyébként máig látható: itt húzódik Párizs külső körútja, melyet szociális lakásokkal együtt az 1940-es években építettek, valamint a „Périphérique”, a Párizs körül a hatvanas években kiépített autópálya-körgyűrű is.)

A XIX. század második felében és a XX. század elején „hatalmi várospolitikával” jellemzett építkezések minden esetben megálltak a város közigazgatási határainál. Ezt mutatja Párizs metróterképe: az 1900-tól kiépülő metróvonalak csak a két világháború közötti meghosszabbítások révén vezetnek el a város közvetlen közelében található elővárosokig. Ezt mutatja a Haussmann nevéhez fűződő infrastruktúra-fejlesztési politika is: a Párizs területén mintaszerűen kiépült, a város úthálózatának tükröképét adó csatornahálózat a város határainál „véget ér”, az elővárosok infrastrukturális problémáit viszont a XIX. század központosító fejlesztési politikája egyáltalán nem érintette.

Az elővárosoktól való elzárkózás, bár kevésbé látványosan és egyértelműen, Budapesten is megfigyelhető. A nagy építkezések nem hatottak olyan közvetlen módon az elővárosi fejlődésre, mint Párizsban. A város jórészt maga sem volt beépített, az elővárosok pedig falusiasak voltak, a közvetlen kapcsolatok kérdése (pl. a közös infrastruktúra) még nem merült fel. Az elővárosok növekedését, parcellázását azonban Budapesten is felgyorsította a főváros modernizálását szem előtt tartó várospolitika. Az 1893-as építési szabályzat a külső kerületekben magas parcellaminimumot határozott meg, hogy a befektetőket a földszintes családi házak helyett inkább bérházak építésére ösztönözze. (Az építési kedvezmények, kölcsönök stb. is mind elsősorban ezeket az építkezéseket támogatták.) A szegényebb rétegeknek csak az elővárosokban volt módjuk családi házak építésére, ami további ösztönzést adott e települések növekedésének.

Az elővárosok problémájának előtérbe kerülése

A századfordulóra mindkét fővárosban fokozatosan tudatosultak az elővárosokkal összefüggő várospolitikai problémák. Budapesten ez első megközelítésben közigazgatási kérdésként jelentkezett, ami a főváros és az elővárosok közötti intézményes kapcsolatok hiányára vezethető vissza. Az erősen központosított közigazgatási rendszer és az állam hagyományosan erős szerepvállalása miatt Párizsban a főváros és az elővárosok szembenállását a közigazgatási szempontok kevésbé magyarázták. A Szajna megyei előjárónak mindkét területre kiterjedő jogosítványai miatt a francia főváros és elővárosai messze nem voltak egymástól annyira független, élesen szemben álló politikai érdekeltséget képviselő igazgatási területek. Párizsban a városnak és elővárosainak közigazgatási egyesítése ezért soha nem is jelentkezett politikai célként úgy, mint Budapesten. A város és elővárosai közötti feszültség itt sem volt ismer-

retlen, ám ennek inkább a társadalmi és ezzel párhuzamosan a városépítészeti, városfejlesztési vetületére került a hangsúly.

Párizsban az elővárosok problémáját az egyre akutabbá váló lakáshiány erősítette fel. A XIX. században Párizs teljes beépülésével párhuzamosan a város közvetlen szomszédságában fekvő elővárosok fejlődése indult meg, majd ezt a két világháború között a távolabbi elővárosok önkényes felparcellázása és kis méretű, komfort nélküli házakkal való beépítése követte. A főváros és környéke közötti ellentét Párizs esetében tehát a „rendezett város” és a „rendezetlen környék” közötti ellentétként jelent meg. Ez mutatkozott meg az építési szabályzatok körüli vitákban. Az 1902-ben megszületett építésügyi törvény csak a 20 ezernél nagyobb lakosságú településeken tette kötelezővé építési szabályzat kidolgozását. A törvény alapvetően a lakáshiány megoldására törekedett, viszont fokozta a politikai feszültséget a főváros és az elővárosok között. Míg Párizsban a beépíthetőséget és az építési magasságot szigorúan szabályozták, addig a 20 ezres lélekszámot egyenként csak ritkán elérő elővárosokban továbbra sem volt kötelező az építkezések engedélyhez kötése. Párizson belül a törvény emelte az épületek megengedett magasságát, és lehetővé tette azt is, hogy az 1900-as világkiállítás után üresen maradt telkek is beépüljenek. E rendelkezés ellen indult meg 1904-ben a párizsi nagypolgárság mozgalma, követelve a törvény újratárgyalását. Az 1903-ban „Új Párizs Társaság” néven kialakuló mozgalom pedig a főváros építészeti értékeinek védelmében lépett fel. Az építésügyi törvény és az ellene induló fővárosi értékvédő mozgalmak azonban egy ponton megegyeztek: az elővárosok rendezésének kérdését nem vetették fel.

A Párizson kívüli rendezetlen urbanizáció a XX. század elejére-közepére mindinkább elburjánzó, infrastrukturális és egészségügyi szempontból egyre rosszabb ellátottságú elővárosi környezet kialakulásához vezetett. Az esztétikai szempontokon túl, ez az állapot komoly szociális problémákat is felvetett, melyekre a század elejétől fogva a legkülönfélébb megoldási javaslatok születtek. A túlszűfolt ipari városok „humanizálásáért” meginduló szociális mozgalmakkal párhuzamosan, a XIX. század végétől önálló diszciplinaként megjelenő urbanizmus különféle irányzatainak (pl. az ún. kertváros-mozgalmak) követői alternatív megoldásokat kívántak nyújtani az emberibb lakókörnyezet megteremtésére az elővárosokban is.

A szociális lakásépítést követelő mozgalmak az 1870-es kommün idején jelentek meg. Az 1889-es világkiállításon külön pavilont szenteltek a lakáskérdésnek. 1890-ben társadalmi szervezet alakult a lakáskrisis megoldására és olcsó lakások építésére (Société Française des Habitations de Bon Marché), mely egy 1894-es törvény alapján állami támogatásban részesült. Ez a mozgalom azonban elsősorban a Párizson belüli építkezéseket favorizálta: 1914 előtt összesen kétezer lakás épült ilyen formában, vagyis a lakáskérdést nyilvánvalóan nem oldotta meg. Az elővárosi szociális lakásépítés az angliai mintára megjelenő kertváros-mozgalommal összefüggés-

ben merült fel, melynek ösztönzésére a két világháború között húszezer lakás építésére került sor a párizsi elővárosokban.² Ezek az építkezések azonban távolról sem oldották meg a párizsi agglomerációban jelentkező lakáshiányt, amint a két világháború között kialakított 250 ezer parcella mutatja.

Míg Párizsban a lakáshiány, Budapesten pedig a közigazgatási kapcsolatok hiánya volt a vezérfonala az elővárosok helyzetéből adódó feszültségeknek, az elővárosokat és a fővárost egységesen kezelni kívánó első pozitív megoldások mindkét esetben a várostervezés szintjén jelentek meg.

Párizsban az erődrendszer sávjának a rendezése kapcsán indult el az a folyamat, mely végül egy általános, a városkörnyék egészére kiterjedő rendezési terv kidolgozásához vezetett.

1913-ban Dausset megyei előljáró létrehozta „Párizs környékének rendezési bizottságát”. A bizottság tervekkel készítette a Párizs körüli védrendszer átalakítására. A fővárost körülvevő 34 km hosszú és 350 méter széles körgyűrűt zöldövezeti sávval alakították volna, e sávon kívül pedig parkosított szociális lakónegyedek létrehozását tervezték. Ha a terv megvalósul, Párizsban háromszor annyi zöldfelület jutna ma egy lakosra, mint Londonban. Ám a nagyszabású terv megghiúsulásához az első világháborún kívül a helyi érdekkonfliktusok és a korrupció is nagyban hozzájárultak: a közvetlenül a főváros határában elhelyezkedő terület túl értékes volt ahhoz, hogy egy rendelet alapján „egyszerűen” zöldterületté és parkká nyilvánítsák. A világháború után törvénnyel szabályozták a körgyűrű felhasználását: az 1919-es rendelkezés szerint a terület egynegyede állt volna rendelkezésre lakóépületek céljára. A terület értékesítéséért küzdő lobby (pl. a területet illegálisan lefoglalók „szindikátusa”) azonban fokozatosan elérte, hogy a sáv egésze felszabaduljon a zöldterületté nyilvánítás kötelezettsége alól. 1926-ban a parlament megszavazta azt a törvényt, amely a terület egészét beépíthetőnek nyilvánította. Megindult a gyárak, nagy lakótömbök kiépülése az egykor zöldövezeti sávnak tervezett területen.

Az egykori erődrendszer helyének beépülése súlyosbította az elővárosok rendezetlenségét. Az egyes problémákat elkülönítve kezelő törvények, rendelkezések nem tudták megakadályozni a kaotikus városszerkezet kialakulásához vezető összehangolatlan fejlesztéseket. Az érdekkellentétek miatt az egyszer elfogadott törvényeket a következő parlament általában azonnal leszavazta, vagy a törvényt szankciók hiányában egyszerűen figyelembe sem vették. Ez lett a sorsa például az 1919-ben hozott „Cornudet” törvénynek, amely kötelezővé tette a beruházók számára építési terv ké-

2 A XIX. század végén Angliában merült fel a gondolat, hogy az iparosodást követő társadalmi válságot, falu és város megosztottságát és a gyors urbanizációból következő társadalmi problémákat csakis egy újfajta várostervezéssel lehet megoldani, melynek célja az emberibb lakókörnyezet kialakítása, a városi ember visszavezetése a család és a természet harmóniájába, a falu és a város közötti összhang visszaállítása. Angliában e mozgalom elterjesztője Ebenezer Howard volt.

szítését, ám be nem tartása esetére semmilyen intézkedést nem helyezett kilátásba, így hamar feledésbe merült. Ezek voltak azok a törvényi keretek (vagyis inkább azok hiánya), melyek között a párizsi agglomeráció beépülése lezajlott a két világháború közötti időszakban. Végül, nagyrészt a nyomorúságos lakókörülmények hatására megerősödő társadalmi feszültségek nyomán, egy 1924-ben született törvény kötelezővé tette az új parcellázások terveinek elkészítését és azok engedélyeztetését, valamint megtiltotta a parcellák eladását az illetékes megyei bizottságok előzetes beleegyezése nélkül. 1928-ban pedig létrejött a „Párizsi Régió Városrendezési és Általános Szervezési Bizottsága”, amely a Belügyminisztérium alá rendelt szervként működött. E testület a párizsi agglomeráció problémájának megoldását inkább a térség növekedésének megfékezésében, mint az elővárosok körülményeinek fejlesztésében látta, tovább mélyítve a város és elővárosai közötti szociális feszültségeket. Az 1930-as években a külvárosok mind nagyobb részében baloldali többségű városi tanácsok alakultak (innen a „vörös külváros” elnevezés), szemben a párizsi városi tanács hagyományosan konzervatív összetételével.

1932-ben végül egy átfogó, a Párizsi Régió egészének rendezését célul kitűző törvény született. A rendelkezés a párizsi Notre Dame-tól húzott, 35 km sugarú körön belül elhelyezkedő településeken kétszintű tervezést, a helyi rendezési tervek és a Párizs környékét szabályozó általános regionális terv elkészítését tette kötelezővé. Az 1913-as „Párizs környékének rendezési bizottsága” létrehozása óta ez a törvény volt az első, amelyben a központi kormányzat a városi régió egészére vonatkozó stratégia kialakítását írta elő. Az egyértelmű állami elkötelezettség hatására ez a törvény már konkrét eredményekhez is vezetett: 1934-ben készült el a „Prost-terv”, mely az első, az elővárosokat egységes területként kezelő rendezési terv volt a francia fővárosban.

A francia és egyéb nyugat-európai példák Magyarországon is ösztönözték a városrendezés törvényi szabályozását. Az 1937:VI. tc. írta elő a városrendezési tervek készítését, és e jogszabály keretében sikerült intézményesíteni Budapest és környéke kapcsolatát. A törvény Budapest elővárosainak rendezését és a rendezési tervek elkészítését a Közmunkatanács hatáskörébe helyezte – az érintett elővárosok körét a 33/1938. B. M. sz. rendelet határozta meg. A Közmunkatanács azonban csupán városrendezési, tervezési hatóság volt, ám az elővárosokat és a fővárost összekötő egyéb kérdések (közterhek viselése, közművek, szolgáltatások közös finanszírozása stb.) nem kaptak megoldást. A közös rendezési terv kidolgozását előírányzó törvény megszületése mégis jelentős lépésnek tekinthető a főváros és a környék viszonyában: ez volt az első közös „pont” a főváros és környéke együttműködésében. Budapesten az 1930-as években az elővárosok összetartozása ugyanazon a szinten került jogszabályi „szentesítésre”, mint Párizsban: a közös rendezési terv megvalósításának formájában.

Az első általános rendezési tervek

A Párizsban 1934-ben elkészült, majd 1939-ben elfogadott Prost-terv és a Budapesten 1940-ben elfogadott, majd 1948-ra átdolgozott városfejlesztési program, a kor várostervezési felfogásának megfelelően, egyértelmű párhuzamokat mutat. Mindkét program alapelve a város és környéke lakosságszámának maximálása, valamint a ki-egyenlített növekedés feltételeinek megteremtése volt. Ennek megfelelően mindkét terv a sűrűn lakott városközpontok tehermentesítésére törekedett. A lakó-, ipari- és zöldfelületi zónák mellett mindkettő elkülönített koncentrált lakónegyedek építésére alkalmas területeket. A párizsi agglomerációban ezeken a területeken épültek az 1950-es és 1960-as évek toronyházai. Budapesten a városfejlesztési program a beépítésre alkalmas területeket a belvárost körülölelő zöldövezeti sávon kívül, Zuglóban, Újpesten, Kőbányán, Kispesten jelölte ki.

Fontos különbség volt azonban a két program között, hogy a Prost-terv kizárólag az elővárosok rendezését érintette, a budapesti program viszont a főváros és az elővárosok rendezését egységben tárgyalta. Ilyen módon a budapesti terv egyben a két terület – város és környéke – közös igazgatási problémáira is megoldást kínált. Eszerint a fővárossal már teljesen egybeépült négy községet (Csepelt, Albertfalvát, Pesthidegkutat és Csillaghegyet) a fővároshoz kívánta csatolni, további 12 község pedig négy városba³ tömörülve alkotta volna „Budapest-környék” területét. E négy város és a főváros által alkotott „Nagy-Budapest” régió megfelelt a párizsi tervben is meghatározott „városi zónának”. Nagy-Budapest körül egy falusias jellegét megőrző, 75 településből álló védőzónát jelöltek ki, hasonlóan a Párizs körül szintén lehatárolt „vidéki zónához”.

A Párizs környékének rendezésére kidolgozott Prost-terv több mint két évtizedig a francia főváros fejlesztésének alapvető dokumentumaként szolgált. Az 1960-tól évtizedenként elkészülő újabb rendezési tervek is e program nyomdokain haladtak.

A Prost-terv több évtizedes folyamatot vezetett be, melynek során a főváros és régiója erős központi tervezés és finanszírozás nyomán teljesen átforgalmódott. Az 1960-as évektől kialakult a regionális tervezés gyakorlata, 1964-ben ennek érdekében létrehozták a regionális fejlesztés állami intézményét, a DATAR-t, új várostervezési szintként pedig az Ile de France régiót, mely Párizst és további 5 megyét foglal magában. (4. térkép) A régió-szintű állami tervezés nyomán elindult az új városok programja a párizsi régióban, melynek keretében négy új városközpontot létesítettek Párizstól kb. harminc kilométeres sugarú körben, elsősorban a főváros gazdasági, lakóhelyi, igazgatási funkcióinak tehermentesítése érdekében. A nagyléptékű állami tervezésen alapuló városfejlesztés az 1980-as évektől fokozatosan veszített lendüle-

3 1: Újpest, Rákospalota és Pestújhely, 2: Rákosszentmihály, Sashalom és Mátyásföld, 3: Pestszentlőrinc, Kispest és Pesterzsébet, 4: Budafok, Budatétény és Nagytétény.

4. térkép

Az Ile de France régió 1964 után
Forrás: SOULIGNAC 1993. 12. p.

téből, és állami szinten is inkább a pontszerű fejlesztések kerültek előtérbe (pl. a Défense negyed kiépülése, vagy a Saint-Denis-ben megépült Stadion). 1981-ben megvalósult a közigazgatási decentralizáció, vagyis a régiók közigazgatási hatósággá alakítása, ezzel a régió-szintű tervezés a központi kormányzattól a régiók jogkörébe került, bár a fővárost is magába foglaló Ile de France esetében továbbra is fennmaradt a központi jóváhagyás megkötése. A regionális tervek az 1980-as évektől kezdve inkább városrendezési programként készülnek, elsősorban a helyi hatóságok számára tesznek javaslatokat. Vagyis a helyi hatóságok szerepe az amúgy hagyományosan centralizált Franciaországban is megerősödött.

A Párizs környéki regionális tervezés mindvégig megtartotta a Prost-terv egyik alapvető hiányosságát: a közigazgatási értelemben vett fővárost a rendezési tervekben egy egységként és nem különböző adottságú és fejlettségi szintű kerületek vagy városnegyedek összességékként kezelték. Vagyis Párizs továbbra is különálló egység, „fehér folt” maradt a régió belül. 2001-ben, a város újonnan megválasztott szocialista polgármestere, Bertrand Delanoë kezdeményezésére, egy eddig ismeretlen típusú együttműködés indult meg Párizs és a környező elővárosok között. Ennek lényege, hogy a főváros közigazgatási határain belüli fejlődésből fakadó hátrányokat, társadalmi feszültségeket enyhítendő, elősegítse a Párizs kapuibán álló alacsony státusú lakónegyedek (lakótelepek), piacok rehabilitálását. Párizs történetében ez az első eset, amikor egy elővárosi fejlesztéssel kapcsolatos együttműködést nem regionális vagy nemzeti terv szorgalmaz, hanem arra maga a fővárosi vezetés tesz javaslatot. A közigazgatási-állami egybefogás és a nagyléptékű regionális tervezés Párizsban megteremtették ugyan a főváros és környéke kiegyenlítettebb fejlődésének alapjait, ám számtalan – a századelő viszonyaira sok tekintetben emlékeztető – társadalmi feszültség továbbra is megmaradt a két terület között. A felülről irányított tervezés mellett a főváros és az elővárosok közötti helyi együttműködés és szolidaritás nem alakult ki az elmúlt évtizedekben Párizsban sem...

Felhasznált irodalom

BASTIÉ, J. – BEAUJEU-GARNIER, J: Atlas de Paris et de la Région parisienne (Párizs és a párizsi régió atlasza). Paris, 1967.

BELUSZKY Pál: Magyarország településföldrajza. Bp. – Pécs, 1999.

BELUSZKY Pál: A budapesti agglomeráció kialakulása. In: Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban (szerk.: Barta Györgyi – Beluszky Pál). Bp., 1999. 27–69. p.

BEREND T. Iván – RÁNKI György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 14. (1961), 353–375. p.

COTTEREAU, A.: L'apparition de l'urbanisme comme action collective (Az urbanizmus, mint közösségi tevékenység megjelenése). In: Sociologie du travail, 1969. N. 4., 942–965. p.

ENYEDI, György – SZIRMAI, Viktória: Budapest, a Central European capital. London, Belhaven, 1992.

FARAGÓ Tamás: Budapest népességfejlődésének vázlata (1840–1941). In: Statisztikai Szemle 73. (1995) 4–5. sz., 375–391. p.

GYÖRGY Péter: Nagy-Budapest – elképzelések és valóság. Budapesti Negyed 1. évf. (1993), 2. sz. 68–90. p.

HARRER Ferenc: Nagy-Budapest. In: Városi Szemle 1. (1908), 23–37. p.

KERESZTÉLY Krisztina: A várospolitikai változása és az elővárosok helyzete Párizsban és Budapesten. In: Tér és Társadalom 9. (1995) 1–2. sz., 83–105. p.

MARCHAND, B.: Histoire d'une ville (Egy város története). Seuil, Paris, 1993.

PERGER Éva: Közigazgatási dilemmák. In: Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban (szerk.: Barta Györgyi – Beluszky Pál). Bp., 1999. 181–225. p.

PREISICH Gábor: Budapest városépítésének története III. Bp., 1969.

SOULIGNAC, F.: La banlieue parisienne (A párizsi elővárosi övezet). Paris, 1993.

SIPOS András: Reformok és reformtörekvések a fővárosban, 1920–1947. In: Budapesti Negyed 1. évf. (1993), 2. sz. 43–67. p.

SZEKERES József: Nagy-Budapest kialakulásának előzményei. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 25. (1996), 269–314. p.

SZENDY Károly: Tanulmány Nagy-Budapestről, megalkotásának előfeltételéről és lehetőségeiről. Bp., 1942.

Krisztina Keresztély

The Suburbs in Paris and in Budapest 1850–1950

Budapest and Paris, though they both had their own stages of development and function, had parallel ways concerning the status of their suburbs. Similarities were started by the formation of power-policy exerting influence on the city in the middle of the 19th century, facilitating solely the development of the territory of the administrative city. Centralist developmental policy was accompanied by uneven development of the suburbs that became a problem of urban-policy by the beginning of the 20th century. Contradictions stemming from the status of the suburbs appeared first of all as an administrative problem in Budapest, whereas in Paris they were manifested as social and urban-developmental tasks. After the debates and experiments of the 1910s and 1920s, in the 1930s years all-comprehensive resolutions were made in both cities: the first all-in developmental plans were born that approached the city and the suburbs as equal territories—concerning urban planning. The similarities of development of urban policies of the two cities came to an end in the 1950s, when in Budapest the suburbs were united with the capital by means of power-political resolutions.

Sipos András

VÁROSI AGGLOMERÁCIÓK ÉS KÖZIGAZGATÁSI HATÁROK KÖZÉP-EURÓPÁBAN 1850–1950 Nagy-Bécs és Nagy-Berlin kialakulása

Amikor a XX. század első éveiben a hazai kormányzati és városi döntéshozók először fontolgatták komolyan Nagy-Budapest létrehozását, az arra „megérett” környékbeli községek Budapesthez csatolását, támaszkodhattak a német nagyvárosok tapasztalataira. A német nagyvárosokat tekintették a szakszerűen irányított, hatékonyan és (az önkormányzat szűk társadalmi bázisa ellenére is) közérdek-orientáltan működő nagyvárosi önkormányzat modellszerű példáinak, és e felfogásban osztozott a nemzetközi szakmai közvélemény tekintélyes része.

A német területeket a XIX. század közepétől kezdve érte el az iparosodással együtt járó urbanizációs robbanás. 1871-ben még csak nyolc olyan város volt az újonnan alapított Német Birodalomban, amely százezernél több lakost számlált. 1910-re ezek száma 48-ra emelkedett, és a népességnek 4,9% helyett 21,3%-a lakott ilyen településen. A városi területnek a környékbeli városok, községek „bekebelezése” útján történő kiterjesztése a nagyvárosi fejlődés általános kísérőjelenségének számított. 1880–1910 között 188 esetben került sor ilyen „bekebelezésre”. Ezek közül 133 érintette azt a 48 nagyvárost, amelyek lakossága 1910-ben meghaladta a 100 000 főt, 46 esetben pedig azok a városok növekedtek ilyen módon, amelyek 1910-re az 50 000–100 000 fő közötti kategóriáig jutottak el. A többi városra csupán 9 bekebelezés jutott.¹

A határok kiterjesztése nem csupán kísérőjelensége, hanem egyik lényeges összetevője is volt a nagyvárosok felnövekedésének. Jó néhány város éppen ennek révén lépte túl a 100 000 fős „álmohatárt”: Mannheim (1897/1899), Poznań (1900), Gelsenkirchen (1903), Bochum (1904), Duisburg (1902/1905), Mainz (1907/1908), Saarbrücken (1909), Mülheim a. d. Ruhr (1910).² Annak az összesített népességgyarapodásnak, amelyet az 1910-ben 50 000 főnél népesebb városok 1850 óta felmutattak, mintegy 19%-a származott közvetlenül a határok kiterjesztéséből. Mivel az új területek a további növekedés nélkülözhetetlen bázisát képezték, a közvetett hozzájárulás még jelentősebb.³

1 REULECKE 1985. 81–82. p.

2 MATZERATH 1978. 80. p.

3 Uo. 88. p.

A bekebelezések időbeni eloszlása (1. táblázat)⁴ arról tanúskodik, hogy az 1885 körüli évek fordulópontot jelentettek: valójában csak ettől kezdve váltak általánossá a nagyszabású bekebelezések. Az 1850-es években még csak kis számú, bár aránylag jelentékeny ilyen aktusra került sor; a következő két évtizedben nőtt ugyan ezek száma, de mind az érintett terület átlagos mérete, mind a bekebelezett lakosság átlagos száma lényegesen kisebb volt. Az 1880-as évek első felében még bizonyos visszaesés is tapasztalható, ezt követően viszont sorozatosan követték egymást az addig szokatlanul nagy területet és népességet felölelő határkiterjesztések. A „virágkort” az 1890–1910 közötti évtized jelentette, amikor a felmérésben szereplő városok mintegy kétharmada növelte ilyen módon területét és lakosságát.

*1. táblázat: Közigazgatási határok kiterjesztése
az 50 000 főnél népesebb német városokban 1850–1918*

	Városok száma	A városi terület gyarapodása (km ²)			A határok kiterjesztéséből származó népességnövekedés		
		össz.	átlag	max.	össz.	átlag	max.
1851–1860	9	68,6	8,6 (8)	24,1	74 000	9 000 (7)	29 951
1861–1870	14	33,5	2,4	9,2	63 000	5 700 (11)	14 427
1871–1880	20	95,2	4,8	11,8	70 000	3 700 (19)	32 423
1881–1890	17	243,1	14,3	101,6	287 000	16 900	80 884
1881–1885	7	11,9	1,7	3,2	10 000	1 400	7 725
1886–1890	12	231,3	19,3	98,4	278 000	23 100	80 884
1891–1900	34	413,5	12,2	57,8	705 000	21 400 (33)	323 224
1901–1910	57	966,2	17,0	62,0	1 025 000	18 000	92 246
1911–1918	28	439,4	15,7	79,7	–	–	136 857

4 A táblázat forrása: MATZERATH 1978. 75. p. A forrás 85 olyan város adatait öleli fel, melyek 1910-ben 50 000-nél több lakossal rendelkeztek. (További kilenc várost az adatok hiányosságai miatt figyelmen kívül hagy.) Tíz város 1910-ig nem adott számot bekebelezésről. A 0,2 km²-nél kisebb lakatlan területeket érintő bekebelezéseket, valamint a kisebb „kikebelezéseket” a számítások nem vették figyelembe. A zárójelben szereplő számok jelzik, hogy az adott oszlopban szereplő adat hány városra vonatkozik.

A környező települések becsatolásának mint a városfejlesztés fontos eszközének megjelenése, majd tömegessé válása alapvetően három, egymással szorosan összefüggő, ám fáziseltolódással jelentkező tényezőre vezethető vissza:

1. A XIX. század közepétől bontakozott ki az *agglomerációk kialakulásának* folyamata: a városok környékén addig meglehetősen önálló életet élő agrárjellegű települések fokozatosan bekerültek a városfejlődés sodrába, elválaszthatatlan részei lettek egy, a városok közigazgatási határain jóval túlterjedő, a kapcsolatok sűrű szálaival összeszótt településeggyüttesnek. A környékbeli települések gyakran teljesen össze is nőttek a várossal, ez azonban korántsem volt feltétlen kritériuma az agglomerálódásnak. Ennek lényege a város és környéke közötti szoros és mindennapi (a hagyományos város-vidék munkamegosztáson jóval túlmutató) kapcsolat, amitől az agglomerációs települések egyetlen életmegnyilvánulása sem függetleníthető.

Átalakul a települési arculat, „városias” ütemű lesz a népességyarapodás, „városias” jelleget ölt a lakosság foglalkozási, társadalmi szerkezete, demográfiai jellemzői. Az itt élők jelentős része immár „kétlaki” életet él, nő az ingázók száma, egyre inkább itt tudnak megkapaszkodni a városi munkaalkalmakat kereső bevándorlók. Megindul a nagy területigényű gazdasági tevékenységek, majd a lakosság egy részének kitelepülése a városból. Az összefonódó településeggyüttes közigazgatási széttagoltsága ellentmondásos hatással van mind az agglomeráció magját alkotó nagyvárosra, mind a környékre. A város számára az igazgatási széttagoltság kezdetben egyszerűbbé teszi, hogy a halmozódó szociális és környezeti problémákat mintegy „kihelyezze” a környékre: itt nem kell infrastrukturális és szociális gondozási terheket vállalnia, miközben az agglomerációs gyűrű biztosítja a város fejlődéséhez szükséges munkaerőt. Egyre inkább jelentkezik azonban ennek terhes oldala is: a várossal szoros mindennapi kapcsolatban élő lakosság óhatatlanul igénybe veszi a város infrastruktúráját, közintézményeit, miközben a közterhekhez nem járul hozzá. A kitelepülő üzemekkel fontos adóalanyok esnek ki, miközben az ellátandó feladatok nem csökkennek. Újabb érvágás a városnak, ha a felső-, illetve a középrétegek egy része is környékbeli villanegyedekbe, családi házas telepekre költözik. Fokozatosan kiderül, hogy a tervszerűtlen kiépítés, az egységes építési szabályozás hiánya, az utca- és közműhálózat összehangolatlansága súlyos mindennapi gondokat okoz, és e helyzet további fennállása lehetetlenné teszi a jövőbeni ésszerű városfejlesztést. A várossal összenőtt település csatornázásának, vezetékes vízellátásának megoldatlansága nagy népsűrűség és intenzív érintkezés mellett a város területén is fokozza a járványveszélyt. Ezek a problémák különösen égetővé válnak, ha a város beépülése már kitöltötte a közigazgatási területet. Kaotikus, alacsony higiéniajú, rossz közbiztonságú „veszélyes övezetek” körvonalai bontakoznak ki a terjeszkedő városok mentén, és „magukra hagyva” egyre kevésbé szigetelhetők el tőlük.

A környék lakossága számára előnyt jelent a városinál olcsóbb telekár, könnyebb építkezés, az alacsonyabb helyi adók és megélhetési költségek. A közigazgatást és a szolgáltatásokat azonban a környékbeli települések saját erejükből csak „falusias” szinten képesek biztosítani, miközben már „nagyvárosi” problémákkal találják szemben magukat. A szegény elemeknek a városinál általában erősebb dominanciája, valamint a hagyományos közösségi életforma-keretek felbomlása folytán lehetőségeiket jóval meghaladó szociális segélyezési terhek hárulnak rájuk. A városi közműhálózat, amennyiben egyáltalán elér hozzájuk, lényegesen magasabb tarifákkal sújtja őket. Szeretnének részesülni a közlekedési megújulásból, ugyanakkor tartanak ennek várható anyagi terheitől is – hiszen sok esetben éppen a város számukra nehezen elviselhető drágasága űzte őket a környékre.

Ellentmondásosak a környéki települések helyi elitjeinek érdekei is: általában olyan iparos, kereskedő, háztulajdonos polgárokról van szó, akik semmilyen tekintetben nem versenyképesek a nagyvárosi elitjével. Csak az önállóság megőrzése nyújt számukra esélyt arra, hogy továbbra is domináns szerepet játszanak a helyi közügyek eldöntésében. Általában joggal tartanak attól, hogy beolvadás esetén (amivel gyakran a költségeket nagyban emelő városi vámsorompón belülré kerülés is együtt jár) vállalkozásaik „saját terepen” sem lennének képesek helytállni a tőkeerős nagyvárosi konkurenciával szemben. A közfeladatok helyi finanszírozásának teljes ellehetetlenülése azonban számos esetben mégis a városhoz való csatlakozás támogatására, sőt egyenesen annak kezdeményezésére ösztönzi őket. Dinamikusabb képviselőik tisztában vannak azzal, hogy a versenyképességhez egyáltalán esélyt biztosító infrastruktúra megteremtése csak a várostól remélhető, és ebbe az irányba húz az üzemet kihelyező városi tőkés érdekeltsége is. Egészen más a helyzet akkor, ha egy környéki település még sokat őriz mezőgazdasági arculatából, társadalmának hagyományos zártságából, és területére elsősorban a városnak lenne égetően szüksége, például fontos közérdekű létesítmények elhelyezése érdekében, vagy egyszerűen a szabad építési terület miatt. Befolyásolja a szereplők hozzáállását az is, hogy a helyi önállóság tradíciói mennyire erősek – egy régi múltra visszatekintő, netán városi rangú település sokkal inkább ragaszkodik az önállósághoz, mint a gyáripár révén újonnan magyra nőtt proletár előváros.

Az agglomeráció magját alkotó nagyváros fejlődési törekvéseit elősegíti a határok kiterjesztése, a városi polgárság jelentős csoportjai és az önkormányzati döntéshozó testületekben helyet foglaló reprezentánsaik sokszor mégis az ebből eredő terheket, veszélyeket vélik egyértelműbbnek és közvetlenebbnek. Az egyesítés révén éppen a lakosság nem kívánatos elemei szaporodnak: a szegények, a támogatásra, ellátásra szorulóknak, ami a segélyezési terhek kiszámíthatatlan növekedéséhez vezet; a lázongásra hajlamos proletár elemeket pedig nem tartják célszerűnek integrálni a város

életébe. Az újonnan becsatolandó területek adózőképeessége még a terhek kiegyenlí-
tése mellett is csekélyebbnek ígérkezik a régiéknél, miközben a városi infrastruktúra
minél teljesebb kiterjesztése iránti nyomás azonnal érezhető lesz. Mindennek árát –
hangoztatják – a város régi polgárainak kell majd megfizetni.

A bekebelezésekkel kapcsolatos konfliktusok tehát soha nem egyszerűen a ter-
jeszkedni kívánó nagyváros és az önállóságát védő kisebb település ellentétét jelen-
tették: a meglehetősen kusza frontvonalak az egyes településeken belül is elvá-
lasztották az egyesítés híveit és ellenzőit. Bonyolult, sok tényezőös játszma alakult ki,
melybe az érintett településeken kívüli tényezők is beleszóltak. Az a vidéki közigaz-
gatási egység (kerület), amelynek területe csökkent a városhatár kiterjesztése révén
(esetleg éppen gazdaságilag legerősebb, legfejldőképesebb helységeiről kényszer-
rült lemondani), szinte mindig késhegyig menően tiltakozott. A határmódosítás min-
denütt felsőbb szintű kormányzati, sőt törvényhozási vagy uralkodói aktust is ígé-
nyelt (Poroszországban például, amennyiben kerületi határ is módosult, ehhez külön
törvényre volt szükség), így lényeges volt a miniszteriális bürokrácia, illetve a parla-
menti politikai erők állásfoglalása is.

Az agglomerálódás folyamata tehát az öröklött igazgatási széttagoltság körülmé-
nyei között szinte kezelhetetlen helyzeteket idézett elő, de ez önmagában még semmi-
képpen sem vezetett egyesítéshez. A több irányból jelentkező ellenszenv és ellenállás
sokszor évtizedekig tartó egy helyben topogást idézett elő a kérdésben. A pathelyzet
feloldásához szükség volt olyan szereplő megjelenésére, melynek számára vitathatatl-
an a városfejlesztés érdekei voltak elsődlegesek, és ezen a talajon állva, kellő rugal-
massággal képes volt létrehozni az egymásnak feszülő érdekek kompromisszumát.

2. A bekebelezések tömegessé válásának *második* elengedhetetlen tényezője a hi-
vatásos *városigazgatási bürokrácia* kialakulása és megerősödése. E hivatalnoki réteg
megizmosodása nagyjából az 1860–1870-es évektől számítható. Vezető képviselői
integrálódtak az egyes városok polgári elitjébe, de korántsem tekinthetők ezek egy-
szerű érdekképviselőinek. Ők voltak a városigazgatás nagy funkcióváltásának a szol-
gáltatásszervező, aktív környezet- és társadalomalakító szerepet vállaló város-
igazgatás megteremtésének motorjai. Munkájukat és szemléletüket egyszerre jelle-
mezte az újszerű városi problémák egyre szakszerűbb „technokrata” megközelítése
és az ezzel járó specializáció, miközben törekedtek saját városuk, illetve a nagyváros
mint településforma fejlődési lehetőségeinek átfogó felmérésére is. A városigazgatás
új eszköztára egyre sokoldalúbban és közvetlenebbül alakította minden városban élő
ember életviszonyait. Felismerték, hogy az épített környezet, a városi tér tudatos ala-
kítása ezen belül is kiemelt jelentőséggel bír a széles tömegek életminőségének javí-
tásában, a társadalmi konfliktusok élének tompításában. Lényeges kérdéssé vált
számukra, hogy a városvezetés hatásköre átfogja az egész területet, amely valós tele-

pülési egységet alkot. A szolgáltatások nagyüzemszerű szervezése előtérbe állította a méretgazdaságosság és a jövedelmezőség problémáit. Igen sok múlott azon, hogy az agglomeráció közműfejlesztésében az egységes elgondolás, vagy éppen az ádáz konkurenciaharc uralkodik-e. A bekebelezések látványos szaporodása az 1880–1890-es években nagy mértékben azzal magyarázható, hogy a már régóta aktuálisvá vált ilyen jellegű tervek megvalósítása sok helyütt az ekkorra kellő befolyást elérő hivatásos városvezetők törekvéseinek fókuszába került. Számos esetben játszott döntő szerepet jelentékeny polgármester-egyénségek szívós és találékony kompromisszumteremtő igyekezete. Ennek az időszaknak a városhatár-kiterjesztéseire ugyanakkor általában jellemző, hogy a tervszerűtlen fejlődés során *már kiéleződött* válsághelyzetekre adott *válaszként* került ezekre sor.

A századforduló és az első világháború közötti időszakban – a bekebelezések mennyiségi csúcspontjának elérésén túlmenően – ezek jellegében is változás figyelhető meg. Egyre inkább meghatározóvá váltak az olyan határkiterjesztések, amelyek elsősorban jövőbeni városbővítésre való felkészülésként, a város tervszerű kiépítéséhez hosszú távra szükséges területek biztosításaként értelmezhetők.

3. A bekebelezések „virágkora” egybeesik az *átfogó várostervezésnek* mint *harmadik* lényeges összetevőnek a kialakulásával. A megelőző évtizedekre jellemző *városszabályozás* mindenek előtt a városkép és a forgalmi érrendszer szempontjaira koncentrált. Alapvető eszköze az utcahálózat és a telektömbök kijelölése, az épületek magasságának az utcaszélességhez viszonyított megszabása, a telkek maximális beépíthetőségének megállapítása volt. Az átfogó várostervezés mindezen túlmenően a városi tömegek lakáskörülményeinek, ezen keresztül egész életmódjának lényeges javítását is célul tűzte ki, azaz a városépítést a társadalmi reformok egyik eszközeként és összetevőjeként kezelte. A XIX. századi nagyváros egyik legfőbb rákfénjének a zsúfolt, egészségtelen bércaszárnyák világát tekintették. Az egészségesebb lakásmód általánossá válását a város decentralizálásától, a beépítés fellazításától, a zöldterületek tervszerű biztosításától remélték, miközben gondoskodni kellett az ipari, közlekedési létesítmények, közművek távlati helyigényéről is. Mindehhez már nem egyszerűen a bekebelezések révén kibővült város, hanem az egész *agglomeráció* terület-felhasználásának egységes megtervezésére volt szükség. Az első világháború előtt ugyan még az e téren legmesszebbre jutó Németországban sem beszélhetünk a regionális tervezés áttöréséről, a századelő bekebelezési politikájában azonban egyértelműen felismerhetők ennek elemei: a települési értelemben egységes egészet alkotó térség tudatos funkcionális tagolásához és a jövőbeni terjeszkedés ennek alárendelt irányításához szükséges feltételek megteremtése.⁵

5 MATZERATH 1978.; KRABBE 1980.; REULECKE 1985. 78–86. p.; NOLTE 1988.; REBENTISCH 1978.; LADD 1990. 187–235. p.

Nagy-Bécs létrehozása (1890, 1904)

Bécs határainak 1890-ben végrehajtott kiterjesztése nem csak időpontját, hanem jellegét tekintve is a bekebelezés két korszakának határán áll: elsősorban a hagyományos „önző” várospolitikai által kitermelt válsághelyzetre adandó válasz kényszere motiválta, ugyanakkor határozottan felismerhetők benne a jövőbe tekintő tudatos várospolitikai elemei is.

A Monarchia ciszlajtán tartományainak nagyvárosi fejlődésében a németországinál összességében csekélyebb szerepet játszott a területi terjeszkedés. 1870-ben a két, százezer főnél népesebb városban (Bécs és Prága) élt lakosság 5,2%-a; 1910-re az ilyen városok száma hétre, a bennük élők aránya 10,8%-ra növekedett, de a növekedéshez csak két városnál – Bécs és Krakkó – járult hozzá jelentősebb bekebelezés.⁶

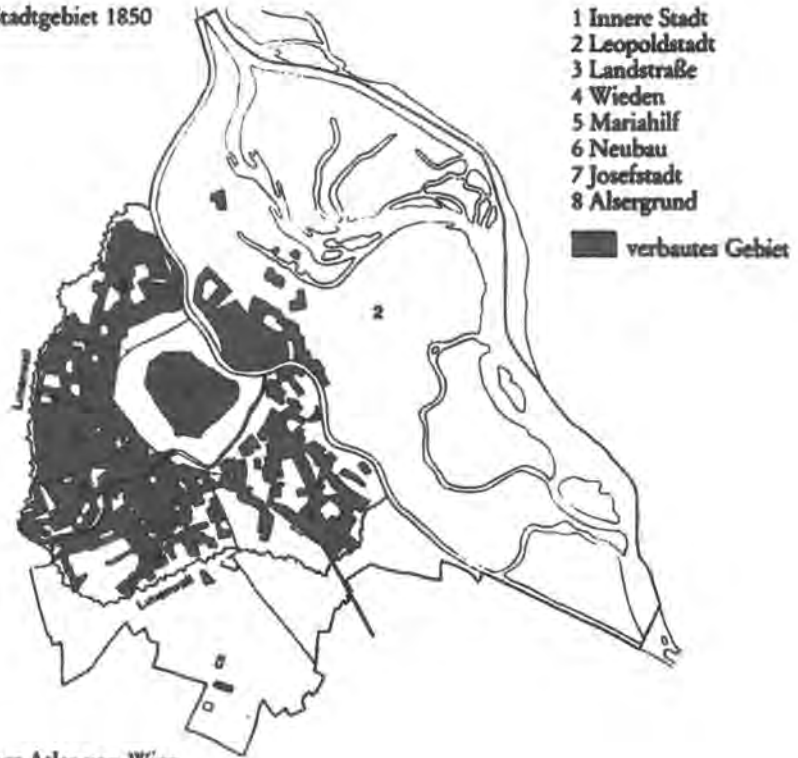
A császárváros közigazgatási területe a polgári alapokra helyezett városigazgatási rendszer bevezetésével, az 1850. évi Ideiglenes Községi Rendtartás életbe léptével egyidejűleg terjedt túl véglegesen a fallal körülvett Belvárosra. Ekkor lettek teljes jogú városrészek az addig csak „külvárosnak” számító területek, melyek a városfal és a zárt fogyasztási adóterület határát is képező külső védőfal (a kuruc veszély ellen 1704-től kiépített Linienwall) között helyezkedtek el. Bécshez csatolták a Duna-csatorna és a folyam főága közötti, jórészt még beépítetlen területet is (1. térkép). Noha a külső védőfal (fogyasztási adóvonalon) kívüli települések életviszonyait a városfejlődés lendülete ekkor még igen kevésbé formálta át, Franz Stadion gróf belügyminiszter ezek egy részének a becsatolását is kezdeményezte a községi rendtartás általa kidolgozott, a községtanácsnak 1849 márciusában megküldött első tervezetében. A városatyák reakcióját az a zsigeri félelem határozta meg, ami a forradalom napjaiban vert gyökeret a külvárosok népével szemben. Stadion elképzelését határozottan elutasítva, arra hivatkoztak, hogy a „szegényekről való gondoskodás úgyszólván ki sem számítható mértékben terhelné meg a város jövedelmeit, nem beszélve a fenyegető proletárság térfoglalásának veszélyéről, amitől a főváros ezideig szerencsésen megkíméltetett.” Utaltak továbbá a rendőri kiadások növelésének szükségességére, valamint arra, hogy az egyesítés maga után vonná a fogyasztási adóvonal kijjebb tolását is, ennek következtében az új adóvonal előterében csak újabb nem kívánatos elővárosok keletkeznek.⁷

A bécsi polgárság ezzel hosszú időre kiengedte a kezéből e községek növekedése ellenőrzésének és szabályozásának lehetőségét. Az ekkor megállapított városterület 1890-ig nem változott. Eredetileg 8 kerületre osztották, majd 1861-ben és 1874-ben állítottak fel egy-egy újabb kerületet. (A 10. kerület – Favoriten – nagyrészt az adóvo-

6 HUBBARD 1972. 387. p.

7 SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. I. 291–294. p.

Plan 2: Wiener Stadtgebiet 1850

Quelle: Historischer Atlas von Wien.

1. térkép

Forrás: SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. I. 294. p.

nalon kívül helyezkedett el.) 1857-től kezdve a Belvárost övező erődrendszer lebontása, a glacis nyomvonalában a Ringstrasse kiépítése megteremtette annak lehetőségét, hogy a közigazgatásilag egyesített terület fokozatosan építészeti és infrastrukturális értelemben is egységes várostestté forrjon össze. A Ringstrasse zónájának gazdasági-társadalmi felértékelődése nyomán a városmagban szinte homogén magas státuszú övezetek alakultak ki, ami az alsóbb rétegeket eleve a város pereme és a Linienwall által továbbra is elzárt elővárosok felé szorította.

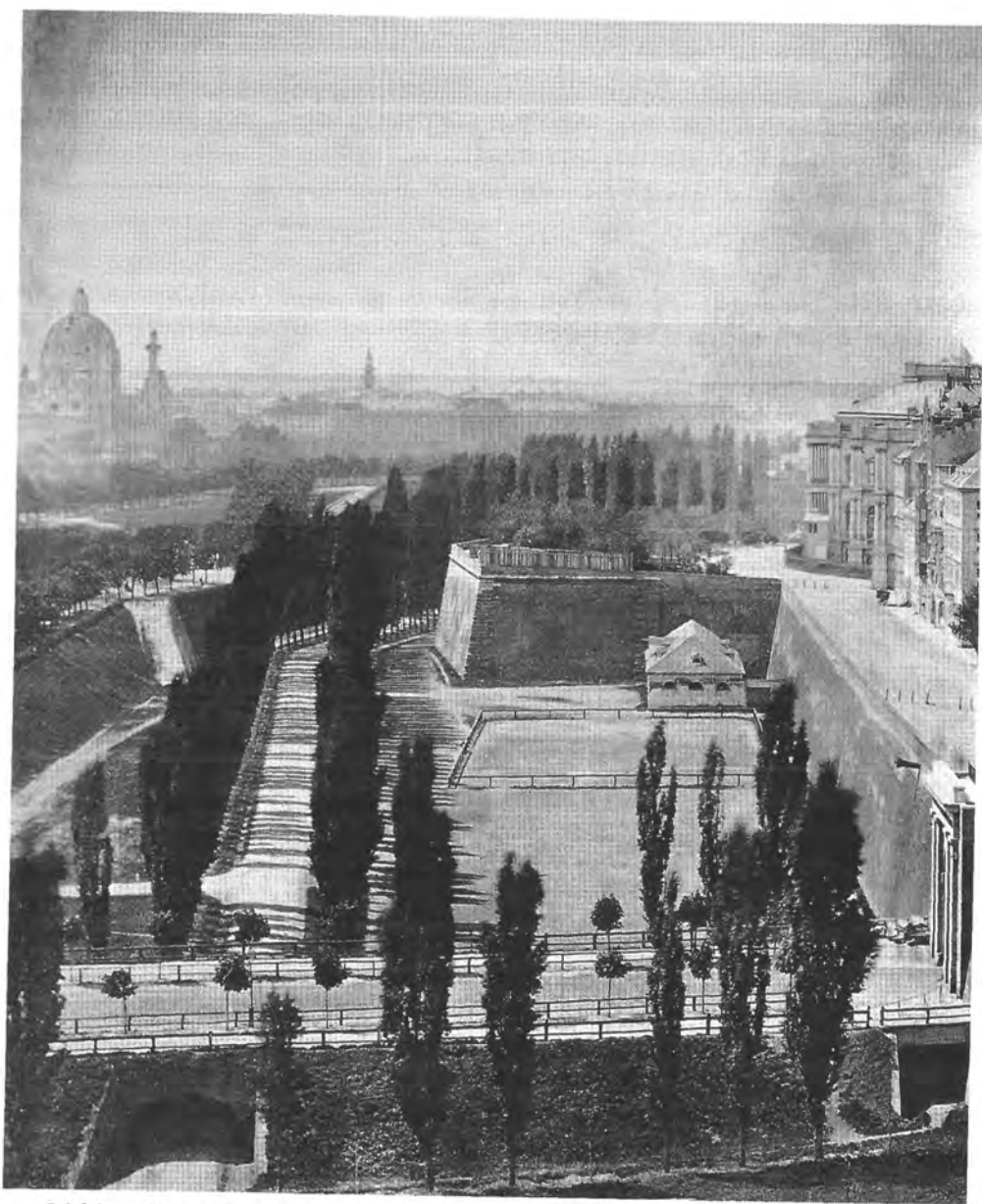

*A Rotenturmbastei a bontás megkezdésekor, 1858
Historisches Museum der Stadt Wien
In: Günter Dürriegl: Wien auf alten Photographien.
Jugend un Volk, Wien–München, 1981*

Bécs népességnövekedésének súlypontja már a század közepétől áthelyeződött a közigazgatási határon kívülre. Az 1890-ben bekebelezett terület népessége 1857–1890 között alig 120 ezerről 514 ezerre gyarapodott, miközben Bécsé 476 ezerről 828 ezer főre (328, illetve 74 százalékos szaporodás).⁸ Elsősorban itt, a környéken telepedett meg a bécsi ipari munkalehetőségek vonzásában érkező bevándorlók tömege, miközben az 1870–80-as évektől – a növekvő drágaság, a city-képződés és a magas státuszú lakóövezetek terjeszkedése miatt – tömegessé vált a Bécsből történő kiköltözés is. Ez azonban viszonylag kevésé járt együtt az ipari munkahelyek kitelepülésével, mivel az üzemek inkább kötődtek a városi terület kedvezőbb forgalmi adottságaihoz. 1890-ben 1903 nagyüzemként nyilvántartott⁹ vállalkozás közül mindössze 214 tartotta telephe-

8 SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. I. 438. p.

9 42 forintot meghaladó kereseti adó fizetésére kötelezett.

*Látkép a Dominikanerbasteitől a Stubentor, a Stubenbastei és a Coburg-palota felé,
1858 előtt*

Historisches Museum der Stadt Wien

In: Franz Hubmann: Wien. Metamorphosen einer Stadt.

Verlag Christian Bandstätter. Wien, 1992

A Franzensring, 1888
Historisches Museum der Stadt Wien
 In: Günter Dürriegl: *Wien auf alten Photographien*
Jugend und Volk, Wien–München, 1981

lyét az elővárosok valamelyikében, miközben a munkások és napszámosok 53%-a már a Linienwallon kívül lakott (Favoritent is beleértve).¹⁰

Az elővárosok társadalmi arculatát tehát elsősorban a bécsi üzemekben, és a nem túlságosan nagy számú helyi középüzemben alkalmazást találó proletariátus határozta meg. 1890-ben az itteni kereső népesség 68,4%-a volt munkás és napszámos (Bécs I–IX. kerületében 45,9%), a magasabb státuszúak jelenlétét jelző házciselenség aránya viszont csak 7,2% volt (Bécs I–IX. kerületében 18,2%).¹¹ A proletariátus mellett a jelentős részben bécsi vállalatok bedolgozóiként tevékenykedő kisiparosok, valamint az olcsóbb megélhetés reményében kiköltöző alsó- és középkategóriájú hivatalnokok, alkalmazottak számítottak jellegadó rétegnek. Ez utóbbiak alkották a helyi

¹⁰ SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. I. 397. p.

¹¹ Uo. 393. p.

elitek magvát a módosabb kereskedőkkel együtt, akik jövedelmüket mind nagyobb mértékben fektették proletár bércaszárnyák építésébe is. Az egyesítést megelőző két évtizedben helyenként „amerikai tempót” diktáló spekulációs bércázépítkezés a hajdan falusias települések jó részét a nagyvárossal fizikailag is összenőtt jellegzetes ipari-munkás külvárossá változtatta. A helyi szabályozási tervek nem csak a tágabb településeggyüttes érdekeire nem voltak tekintettel, de jórészt még a helyi adottságokra sem. A sakktáblaszerűen kijelölt sematikus utcahálózat a lehető legtöbb bércáz építési telek kialakítását, a minél sűrűbb és jövedelmezőbb beépítés lehetőségét szolgálta elsősorban. Teljesen koordinálatlan volt az infrastruktúra fejlesztése, a területrendezés és az építésrendészet. Annak ellenére, hogy mind Bécs, mind a premoövezet része volt Alsó-Ausztria tartománynak, semmiféle olyan fórum nem jött létre, amely az összehangolást legalább megkísérelhette volna.

A lakosság eltérő anyagi viszonyaiból és adózóképességéből természetesen következett a szolgáltatások és a szociális gondoskodás szélsőségesen eltérő színvonala is. Erre utal, hogy a bécsi városi költségvetés kiadásai 1881-ben például több mint ötszörösen haladták meg az elővárosokét, nem egészen kétszer akkora ellátandó népesség mellett.¹²

A birodalmi fő- és székváros határainál az iparosítás korának hirtelen felnövekvő elővárosaira jellemző rendezetlen, alacsony higiéniajú, a társadalmi feszültség gyűnyanyagát összpontosító, a nagyváros polgári rétegei számára minden szempontból idegen és riasztó „veszélyes övezet” öltött formát. A problémát különösen kiélezette tette az a tény, hogy a főváros az akkori határain belül, a Duna-csatorna és a Linienwall között már szinte egyáltalán nem rendelkezett növekedési tartalékterületekkel. Ahhoz, hogy kiteljesítsék a modern nagyváros létrehozásának művét, ami a belső erődrendszer lebontásával és a Ringstrasse-övezet kiépítésével vette kezdetét, meg kellett szabadulni a külső falrendszertől is, ennek nyomvonalán új főközlekedési útvonalat (Gürtel) kellett kialakítani. Magának a Ringnek méltó lezárása a Duna-csatornánál szoros kapcsolatban állt a Wien folyó szabályozásának kérdésével, amit viszont nem lehetett elválasztani a hosszabb ideje érlelődő városi gyorsvasúti hálózat tervétől (melynek egyik fővonalát éppen a szabályozott folyómeder mentén tervezték a Gürtel és a Duna-csatorna összekötésével), és ezen keresztül az egész nagyvárosi térséges tömegközlekedési hálózatának koncepcionális kérdéseitől.

A határok kiterjesztése ennél fogva az 1870-es évek elejétől visszatérően foglalkoztatta Bécs városvezetését, miközben élénk visszhangot keltett az ügy az elővárosokban is. A Linienwall mindkét oldalán nagy erővel jelentkeztek azok a belső érdekkonfliktusok, amelyek egy „gazdag, polgári” nagyváros és „szegény, proletár” elővárosai kapcsolatát, egyesítési törekvését ebben a korban általában kísérték. Bécs

12 Uo. 394. p.

*Játszodozó gyerekek a városfalnál, a St. Marxer Linie előtt
Historisches Museum der Stadt Wien*

In: Reinhard Pohanka: Das alte Wien. Pichler Verlag. Wien, 2002

határkiterjesztésének problémája tipikusan azok közé az esetek közé tartozott, amelyek annyiféle ellentétes helyi érdeket hoztak mozgásba, hogy kibontakozást csak egy külső erő – az államhatalom – állásfoglalása eredményezhetett. Az egész problémahalmazból nehézségénél fogva külön is kiemelkedett az a kérdés, hogy mi történjen a fogyasztási adóval, amit addig a Linienwall mentén, a külső városkapuknál szedtek.

1829-ben, az állami fogyasztási adó bevezetésekor a vidékitől teljesen eltérő tarifákat állapítottak meg a zárt adóterületté nyilvánított 11 városra. A későbbi rendelkezések tovább fokozták Bécsnek a zárt városok között is különösen kedvezőtlen helyzetét. Míg vidéken (Bécsnek az adóvonalon kívüli elővárosait is beleértve) hatféle árucikket terheltek meg ezen adónemmel, átalányadózás formájában, addig magában Bécsben több mint 200 féle cikket adóztattak meg, magasabb tarifákkal, amit minden, a Linienwall átjáróin keresztül beszállított áru után behajtottak, ráadásul

még a város is pótlékot vetett ki rá. A fogyasztási adó elsősorban az élelmezési és közszükségleti cikkeket sújtotta, nélkülözötte a progressziót, sőt az áruk minőségére sem volt tekintettel; azaz egyértelműen a széles tömegek számára jelentett nehezen elviselhető terhet, nagyban hozzájárulva az elővárosokba történő kiköltözés tömegessé válásához. Az elővárosokban az egy főre jutó átlagos fogyasztási adóteher kevesebb, mint tizedrésze volt a bécsinek.¹³

A fogyasztási adó természetesen csak az egyik és önmagában nem is a legfontosabb oka volt a megélhetési költségekben mutatkozó különbségnek. Mivel azonban ez volt az az összetevő, amit a legközvetlenebbül lehetett politikai-adminisztratív eszközökkel befolyásolni, az egész egyesítési vita szimbolikus kérdésévé is vált, ami körül a különböző eredetű félelmek és indulatok fókuszba gyűjtve egyesülhettek. Az adóisorompó felszámolása nélkül a közigazgatási egyesítés szóba sem jöhetett. A zárt adóterület határának, és ezzel a bécsi tarifarendszernek az egyszerű kiterjesztése elfogadhatatlan volt az elővárosok számára. A kormányzat viszont nem kívánt olyan megoldáshoz hozzájárulni, ami az adóból származó bevétel csökkenését eredményezte volna. A fogyasztási adó pótlékolásából származó bevétel Bécs városi háztartásában is jelentős tétel volt (ellentétben az elővárosokéval). A bécsi községtanács ugyanakkor az adóterület kiterjesztését összekapcsolta a fogyasztási adórendszer átfogó reformjának igényével, melynek keretében Bécs diszkriminatív kezelésének megszüntetését kívánta. Ezzel tulajdonképpen az egész ügy a kormányzati politika megváltozásának függvényévé vált.

Ebből a szempontból a fejlemények kedvezőtlenül alakultak: 1879-ben a pártpolitikai liberalizmus mint kormányzati erő megbukott, az Eduard Taaffe gróf vezette új kormány parlamenti bázisát elsősorban a konzervatív arisztokrácia, valamint a cseh és a lengyel politikusok képezték. Ez a koalíció „vasgyűrűbe” szorította a német liberálisokat, és a legkevésbé sem volt érdekelt abban, hogy Bécs régi sérelmének megszüntetésével a városban változatlanul uralkodó német liberális irányzatot erősítse. A kormányfőnek tekintettel kellett lennie a táborát alkotó azon konzervatív körök nagyváros-ellenes érzelmeire is, akik a legnagyobb idegenkedéssel fogadták volna a metropolisz további „terjeszkedését”. Az 1880-as években, miközben az agglomeráció problémái igazán kiéleződtek, úgy tűnt, hogy az egyesítés kérdése végképp zsákutcába jut, mivel nem volt olyan erő, amely az egymással köszönő viszonyban sem lévő igények között kialakult patthelyzetet kimozdította volna a holtpontról.¹⁴

1888. szeptember 30-án Ferenc József Währingben (melynek vezetése az elővárosok közül a legaktívabban szorgalmazta az egyesülést) egy új közpark felavatásán vett részt, és ezt az alkalmat találta megfelelőnek arra, hogy kijelentse: „Szívből kívá-

13 Uo. 392. p.

14 Uo. 398–402. p.; BOYER 1980. 97–106. p.

nom, hogy ennek az új kertnek a növekedéséhez és virágzásához hasonlóan, töretlenül folytatódjék az elővárosok felemelkedése is, és remélhetőleg az anyavárosuktól őket elválasztó fizikai határok is megszűnnek, amilyen hamar csak lehet.”¹⁵

A császári szó mintha jeladás lett volna, a hosszú évek óta egy helyben topogó ügy hirtelen lendületet vett, és az áthidalhatatlannak látszó ellentéteket legyőzve viszonylag rövid idő alatt megoldáshoz jutott. 1890 májusára megszületett a fogyasztási adó reformjáról szóló törvény, amely harminc környékbeli község teljes területére, további tizenkilencnek pedig egy részére kiterjesztette a zárt adóterületet, ugyanakkor mintegy 130 árucikket, köztük az alapvető élelmiszerek egy részét, mentesítette az adó alól, mások adótételeit leszállította, a kieső bevételeket pedig a minőséget is figyelembe vevő differenciáltabb tarifarendszerrel, a luxusáruk erőteljesebb megadóztatásával pótolta. Ezzel az egyesítés legdöntőbb akadályát sikerült elhárítani. 1890 decemberében már megszülethetett a közigazgatási egyesítésről szóló törvény is, mely a zárt adóterülethez tartozó valamennyi községet Bécshez csatolta.¹⁶

Mi tette lehetővé a váratlanul gyors áttörést? A magyarázatot nem az érintett települések erőviszonyaiban bekövetkezett változások, vagy a városfejlődés igényeinek szervezettebb politikai képviselete, hanem ettől jórészt független politikai fejlemények adják meg. A taaffei „vasgyűrű” koalíciója egyre több zökkenővel működött; kiváltképp a cseh politikai táboron belüli demokratikusabb és egyben a nemzeti-nyelvi kérdésben radikálisabb „ifjúcseh” irányzat térnyerése fenyegette a kormányzó koalíciót bázisának felmorzsolódásával. A miniszterelnök a „vasgyűrű” működőképességének megingását érzékelve, mindinkább számolni kényszerült a német liberálisokkal. Bécs régi sérelmének napirendre tűzése és orvoslása az adótörvény formájában alkalmat szolgáltatott olyan békülékeny gesztus gyakorlására feléjük, aminek megvolt az a nagy előnye is, hogy nem függött össze a politikai harcok előterébe került nyelvi-nemzetiségi kérdéssel. Az arisztokratikussá merevedett, új típusú szociális problémák felvállalásától elzárkózó, makacsul a kuriális választói szisztéma által privilegizált rétegekre építeni akaró bécsi liberalizmusnak a város feletti uralmát viszont éppen ebben az időszakban kezdte komolyan fenyegetni a keresztényszociális pártmozgalom, mely széles alsó középosztályi–kispolgári tömegeket volt képes antiliberalis–antiszemita alapon mozgósítani. A liberálisoknak feltétlenül szükségük volt olyan látványos várospolitikai sikerre, amely ugyanakkor nem járt a város kormányzásában évtizedek óta követett, a közszféra szerepvállalását a lehetséges minimumra korlátozó elveik feladásával, nem jelentett elvi visszavonulást. A keresztényszociális mozgalom a maga eszközökben nem válogató populizmusával és a politikában addig jelentős szerepet nem játszó rétegek folyamatos mobilizálásával

15 ANDICS 1984. 94. p.

16 SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. I. 403–411. p.

nemcsak a városi erőviszonyokat, hanem távlatilag az egész status quot felborulással fenyegette, ami megalapozta a konzervatív kormány és a liberális városvezetés közös érdekelttségét ennek az áramlatnak a visszaszorításában.¹⁷

„Amikor a helytartói hivatalt átvettem – írja Erich Kielmansegg gróf, akit 1889 októberében nevezett ki a császár Alsó-Ausztria élére – Taaffetól egyetlen instrukciót kaptam, hogy a tartományi gyűlés liberális többségével ápoljak jó viszonyt. Mivelhogy ő a Birodalmi Tanácsban a liberálisok nélkül kénytelen kormányozni, kívánatos minden alkalmat megragadni arra, hogy meggyőzzük őket, a kormány szívesen teljesíti a kívánságaikat, amilyen gyakran csak lehetséges, és attól, hogy a csehek és a lengyelek is vele vannak, még távol áll tőle, hogy az ausztriai németeknek egyetlen haja szála is meggörcsüljön. Hamarosan nem is akármilyen alkalmam adódott arra, hogy ezt az útmutatást kövessem: a bécsi fogyasztási adóterület kiterjesztése nyomán kezdeményeztem az elővárosoknak Bécs városába történő bekebelezését.”¹⁸

Egyáltalán nem volt ugyanis magától értetődő, hogy a fogyasztási adó ügyének rendezését, ami a Linienwall lebontásának nélkülözhetetlen előfeltétele volt, a közigazgatási egyesítés is követni fogja. Sőt, Kielmansegg volt szinte az egyedüli, aki azt az álláspontot képviselte, hogy az adóreform közvetlen és sokáig vissza nem térő alkalmat kínál az egyesítés gyors megvalósítására. Itt lényegében ő töltötte be az egyesítési folyamat motorjaként működő, annak érdekében minden követ megmozgató kompromisszumteremtő várospolitikus nélkülözhetetlen szerepét.¹⁹ A liberálisok ekkor már inkább ódzkodtak a folyamat továbbvitelétől. A bécsiek adóterheinek mérseklése formálisan az ő sikerük volt, taktikailag mégis a keresztényszocialisták tudták eredményesebben kiaknázni az adótörvény következményeit. Az elővárosok adóterhe ugyanis a törvény nyomán többszörösére növekedett. Az adósorompó felszámolása és a várossal való szabad összeköttetés megteremtése persze a fellendülés perspektíváját jelentette a környék számára, az azonnali közvetlen hatás azonban nagyarányú élelmiszer-áremelkedés lett, és az érintettek közvetlen reakcióit jórészt ez határozta meg. A keresztényszocialisták a fogyasztási adótörvény vitája során taktikusan a háttérbe húzódtak, hiszen az kedvezett bécsi választói táboruknak, a javaslat nyílt támogatását azonban átengedték a liberálisoknak. A leendő külső kerületek liberálisokkal szembefordított szavazóit azután a beolvasztás hangos opponálásával igyekeztek maguk mellé állítani. Minden jel arra mutat, hogy az egyesítést valójában maguk is célszerűnek tartották, de mivel a tartományi parlament liberális többsége által az elfogadás biztosnak látszott, „kockázat nélkül” léphettek fel a külterületek érdekeinek, helyi autonómiájának bajnokaiként. A liberális városvezetés, az újonnan

17 BOYER 1980. 107–118. p.

18 KIELMANSEGG 1966. 228. p.

19 TILL 1967.

megválasztott polgármesterrel, Johann Prixszel az élen, ilyen körülmények között joggal érezte veszélyesnek a maga számára, hogy a külső kerületek szavazói a városi választóközönség részévé váljanak. A kormány ugyancsak szünetet kívánt a bécsi közigazgatási reformkérdések terén, és nem óhajtotta az egyesítés körüli harcokkal járó kellemetlenségeket vállalni.²⁰

Nem sokkal az adóreform-törvény parlamenti elfogadása után, 1890 áprilisában Bécs egyes proletár elővárosaiban, elsősorban Ottakringben és Neulerchenfeldben zavargásokra került sor. A nemzeti és társadalmi radikalizmus fokozódó megnyilvánulásai miatt amúgy is aggódó császár szóbeli jelentéstételre rendelte Kielmansegget. „Felhasználtam a kínálkozó alkalmat – írja a helytartó –, hogy a bécsi rendőrkerület célszerűtlen felépítéséből kiindulva, mivelhogy az csak az elővárosok némelyikét ölelte fel, megnyerjem az uralkodót ama elgondolásomnak, hogy a bécsi fogyasztási adó-kerület kiterjesztése nyomán, amit a Birodalmi Tanács éppen ekkor tárgyalt, az összes elővárosokat Béccsel egyesítsük. ... A császár számos tárgyi kérdést vetett közbe, ami világosan mutatta, hogy egy hatalmas fő- és székváros megteremtésére irányuló elgondolásomat, ami egyben a rendőrség célszerű szervezetét is megoldaná, teljes mértékben helyeselte, ha ezt nyíltan nem is jelentette ki, és nem is adott kifejezett utasítást arra, hogy ebben az irányban lépjek tovább. ... Mindenesetre abban a reményben távoztam a kihallgatásról, hogy a császár Taaffet is kérdőre fogja vonni ebben az ügyben, és megbízza annak keresztülvitelével. Hamarosan meg kellett győződnöm arról, hogy ez nem történt meg. Ennek ellenére ettől kezdve céltudatosan dolgoztam az ügy érdekében, és végül létrejött az a tartományi törvény, amely az elővárosokat egyesítette Béccsel – »a császár kívánságára«, aminek bizonyítékeként a Türkenschanzpark megnyitáskor annak idején tett kijelentésére kellett hivatkozni.»²¹

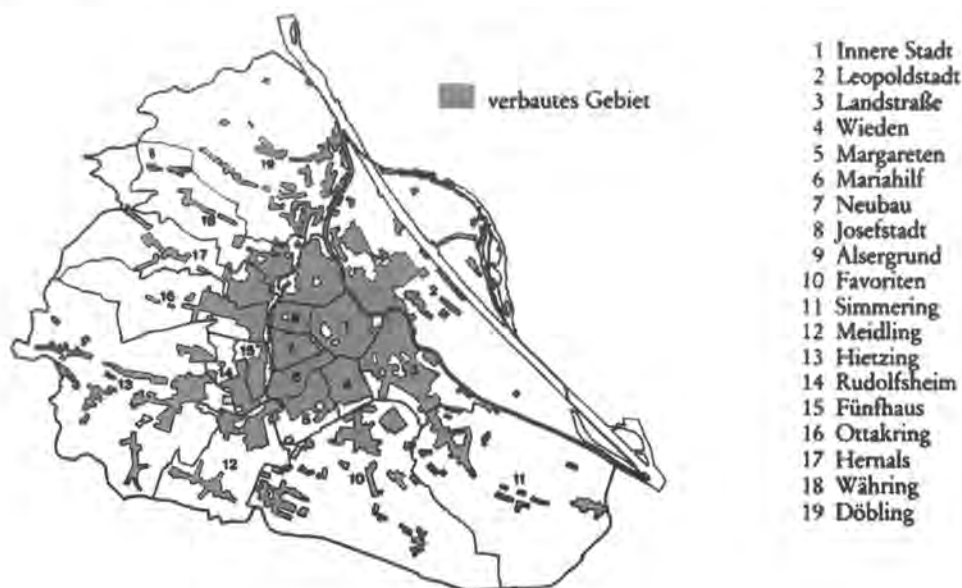
Kielmannsegg az egyesítési folyamat megindítására azt az ankétot kívánta felhasználni, amelynek fő feladata a fogyasztási adóhoz kapcsolódó községi pótlék felosztási kulcsának megállapítása lett volna a zárt adóterülethez tartozó községek között. A kiszámíthatatlan bonyodalmaktól tartó Taaffe miniszterelnöknél „hosszas kérés és rábeszélés után csak annyit tudtam elérni, hogy engedélyezze a kérdés felvetését arra az esetre, ha a pótlék felosztása és az adókerület kiterjesztésével összefüggő egyéb kérdések (betegápolási alapok, rendőrkerület, a községek hozzájárulása a rendészeti kiadásokhoz) terén a megegyezés teljesen és egyértelműen kilátástalannak bizonyul. Még ezt a csekély, de a terveim sikeréhez elegendő engedményt is csak úgy tudtam kicsikarni, hogy ígéretet tettem, a bekebelezést mint a saját egyéni elképzelésemet vetem fel, és kudarc esetén annak összes következményét magamra vállalom.»²²

20 BOYER 1980. 112–115. p.

21 KIELMANSEGG 1966. 40–41. p.

22 Uo. 229. p.

Plan 3: Wiener Stadtgebiet 1890

Quelle: Historischer Atlas von Wien.

2. térkép

Forrás: SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. I. 413. p

Az egyesítésről szóló törvényt és az ehhez kapcsolódó új városi statutumot a helytartó a bécsi liberálisokkal szorosan együttműködve készítette elő. A Karl Lueger vezette antiszemita visszazoritásában való közös érdekelttség alapján a kormányzat lehetővé tette a városi szervezet és választási rendszer olyan irányú reformját, ami az autonómia elért szintjének megőrzése mellett, látszólag a liberális uralom megszilárdítására is biztosítékot nyújtott a városigazgatás centralisztikus és oligarchikus jellegének erősítésével.²³

23 SELIGER – UCAKAR 1985. I. Bd. 405–426. p. ; BOYER 1980. 117–119. p.

*Utcai jelenet a Gürtelen, 1905 körül
Historisches Museum der Stadt Wien*

In: Reinhard Pohanka: Das alte Wien. Pichler Verlag, Wien, 2002

Az egyesítés nyomán Bécs területe 55-ről 178 km²-re nőtt, lakossága 817 ezerről 1 millió 342 ezer főre. A bekebelezett helységekből 9 új kerületet szerveztek (2. térkép).²⁴ A bekebelezés nyomán lett tehát milliós nagyváros, mely lényegében felölelte azt a területet, mely évszázadok óta Bécs legközvetlenebb vonzáskörzetét képezte.²⁵ Az ipari-proletár elővárosok és a bécsi erdőben kialakuló zöldövezeti villanegyedek mellett olyan községek is beolvadtak, melyek agrár- és falusias jellegüket még nem vetették le. Az addig falak közé beszorított Bécs kiterjedt, beépítésre alkalmas területekhez és zöldterületekhez jutott. Kérdéses volt azonban, hogy a hagyományos nagypolgári-liberális várospolitikai, melynek képviselői számára Bécs tulajdonképpen a

24 Uo. 414. p.

25 WIEN, WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 694–695. p.

császári udvart, a Belvárost és a Ringstrasse-övezet csillogó világát jelentette, képes lesz-e megbirkózni az új városrészek integrálásának feladatával.

A fizikai és infrastrukturális integráció nem maradt el: a második városeyesítés csaknem olyan nagyszabású építési-városrendezési tevékenység kiindulópontját jelentette, mint az első az 1850-es években. A Linienwall lebontása és a helyén új főközlekedési vonalként szolgáló körgyűrű, a Gürtel kiépítése, a gyorsvasúti hálózat beruházása és a Wien folyó szabályozása 1893/94-től gőzerővel megindult; 1893-ra elkészült az építési szabályzatnak az új kerületekre is kiterjesztett novellája, a város-terület egységes övezeti beosztása. A technikai infrastruktúra – vízellátás, csatornázás – javulása már rövid távon is érzékelhető volt az új kerületekben. 1892-ben meghirdették a milliós nagyváros jövőképét átfogóan felrajzolni hivatott általános szabályozási terv pályázatát. Otto Wagner első díjjal jutalmazott munkája (amely hivatalos városrendezési terv rangjára később sem emelkedett) a „határok nélküli nagyváros” elve jegyében született: 1950-re négymillió lakos elhelyezéséről kívánt gondoskodni a városmagból minden irányban kinyúló sugárutak és az általuk tagolt városrészeket összekapcsoló, koncentrikusan elhelyezkedő körutak rendszerével. A monumentális wagneri víziót, amelyben technika és vizuális élmény egyaránt a XX. századi nagyvárosi ember feltételezett igényeit volt hivatott kiszolgálni, a második városeyesítés által megnyílt lehetőségek ösztönözték.²⁶

Nem váltak be viszont azok a remények, melyeket a liberálisok a város fölötti politikai hatalmuk megszilárdításához fűztek – nem utolsó sorban azért, mert továbbra sem értettek az új kerületek „nyelvén”, továbbra sem kívántak tudomást venni arról, hogy a technikai infrastruktúra és az impozáns nagyvárosi tér az itt élő tömegek számára még nem teszi a nagyvárost otthonossá és élhetővé. 1896-tól a keresztényszocialisták kezébe került Nagy-Bécs irányítása. Vezérük és 1897-től polgármesterük, Karl Lueger mint az arisztokratikusan elzárkózó liberális nagypolgárság által semmibe vett „nép” embe-re jelent meg; sikerében nem csekély szerepet játszott az új külső kerületekben élő kispolgári–alsó középosztályi rétegek sérelmeinek és vágyainak ügyes kiaknázása. Lueger ellenzéki politikusként a pozícióvesztéstől és kisemmizéstől féltő elővárosi polgárság elszánt érdekvédőjeként lépett fel, polgármesterként viszont a mű betetőzőjeként, Nagy-Bécs igazi megteremtőjeként. Impresszionálta Wagner víziója a majdani négymillió metropoliszról, s ő is megvalósította a maga határkiterjesztését.

Az 1890. évi bekebelezés nem érintette a Duna bal partját, ahol a század utolsó harmadában Floridsdorfban és környékén – kihasználva a kitűnő közlekedési adottságokat, a császárváros tőzsomszédságában rendelkezésre álló nagy szabad területet, a fogyasztási adó alóli mentességet – hatalmas ipartelepek nőttek ki a földből. Az itteni ipari külváros – az 1890-ben bekebelezettek nagy részétől eltérően – nem egysze-

26 ANDICS 1984. 101–108. p.

*Karl Lueger, Bécs polgármestere 60. születésnapjának ünnepségén
a Stephansdom előtt, 1904
Rudolf Lechner felvétele*

*In: K. u. k. Császári Bécs. Királyi Budapest. Fotográfiák a századforduló idejéből.
Összeállította: Jalsovszky Katalin és Tomsics Emőke. Verlag Christian
Brandstätter–Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1996*

rúen Bécs perifériája volt, hanem önmagában is jelentős és fejlődőképes gyáripari település. A második városeejesítés idején Prix bécsi polgármester álláspontja egyértelműen elutasító volt a bal part becsatolását illetően – abban elsősorban a várható hatalmas költségeket látta, míg Lueger már ekkor amellet érvelt, hogy Nagy-Bécs a térség által hordozott fejlődési energiákat nem nélkülözheti.²⁷ A századfordulón előtérbe került a Duna–Odera csatorna kiépítésének jó ideje dédelgetett terve, sőt 1901-ben azt törvény is előíranyozta; dunai végpontját és kikötőjét éppen itt szándékoztak kiépíteni. A keresztényszocialista városvezetés mindenképpen szükségesnek tartotta, hogy a kulcsfontosságúnak remélt forgalmi csomópont Bécshez tartozzon; lényeges szerepe volt a bal parti területnek a „négymillió Bécs” víziójában is, mivel itt legalább egymillió lakos elhelyezésére alkalmas szabad építési területtel számoltak. A megoldást pedig politikai okok tették különösen sürgetővé.

Az 1890-es bekebelezést megelőző titkos tárgyalásokon felmerült Bécs Alsó-Ausztriából történő kiválásának lehetősége, mivel nem rendelkezett a tartományban súlyának megfelelő képvisellel.²⁸ Kielmansegg figyelme már ekkor Floridsdorf mint lehetséges, idővel Bécs ellensúlyává fejleszhető tartományi főváros felé fordult. Ennek az elgondolásnak a jegyében került sor 1894-ben több bal parti település nagyközséggé történő összevonására Floridsdorf központtal.²⁹ A helytartó a továbbiakban is igyekezett kiemelten támogatni az új nagyközséget, ami a rendkívül erőteljes gyáripari koncentrációval és a csatorna- és kikötőtervek megvalósításának belátható közelségbe kerülésével együtt tette kézzelfoghatóvá azt a veszélyt, hogy a főváros tőszomszédságában azzal valóban versenyezni képes központ alakulhat ki. Ráadásul tipikus munkásváros, mely szinte predesztinált arra, hogy a luegeri értelemben vett „nép”, a keresztény polgárság frissen kivívott bécsi politikai dominanciáját kihívó új erő, a szociáldemokrácia fellegvára legyen. Floridsdorf bekebelezését hasonló erővel kísérte a keresztényszocialistáknak a szociáldemokratákkal folyó harca, mint 1890-ben a liberálisokkal.³⁰

Magát az egyesítés folyamatát Kielmansegg szerint 1902-ben Floridsdorf keresztényszocialista vezetői indították el, amikor a település pénzügyi és infrastrukturális válságából kiutat keresve, Luegerhez folyamodtak pénzügyi támogatásért, és ennek fejében – a szociáldemokrata előretöréstől is szorongattatva, ami a következő évi helyi választáson már a harmadik kúria teljes meghódításában nyilvánult meg – szabályszerűen felkínálták Lueger Bécsébe való bekebeleztetésüket.³¹ 1904 végén,

27 SELIGER – UCAKAR 1985. II. Bd. 767. p.; SZEMZŐ 2001. 48. p.

28 SCHÖFFEL 1905. 286–294. p.

29 KIELMANSEGG 1966. 384. p.; TILL 1967. 225–232. p.

30 SELIGER – UCAKAR 1985. Bd. II. 767–769. p.; Floridsdorf Bécshez csatolásáról részletesen lásd Szemző Hanna tanulmányát jelen kötetben.

31 KIELMANSEGG 1966. 385. p.

hosszú tárgyalások után 5, bal parti községet és 8 további település részeit csatolták Bécshez, melynek területe ezáltal 273 km²-re, lakossága pedig 1 millió 820 ezerre növekedett, egy 1910-ben végrehajtott kisebb bekebelezéssel pedig túllépte a kétmillió lakosság számot.³² Az újonnan becsatolt települések és településrészek Bécs XXI. kerületét alkották (3. térkép).

A bal parton végrehajtott luegeri bekebelezés egyértelműen a századelőre jellemző, távlati városfejlesztési elgondolások jegyében álló határkiterjesztések sorába tartozik.

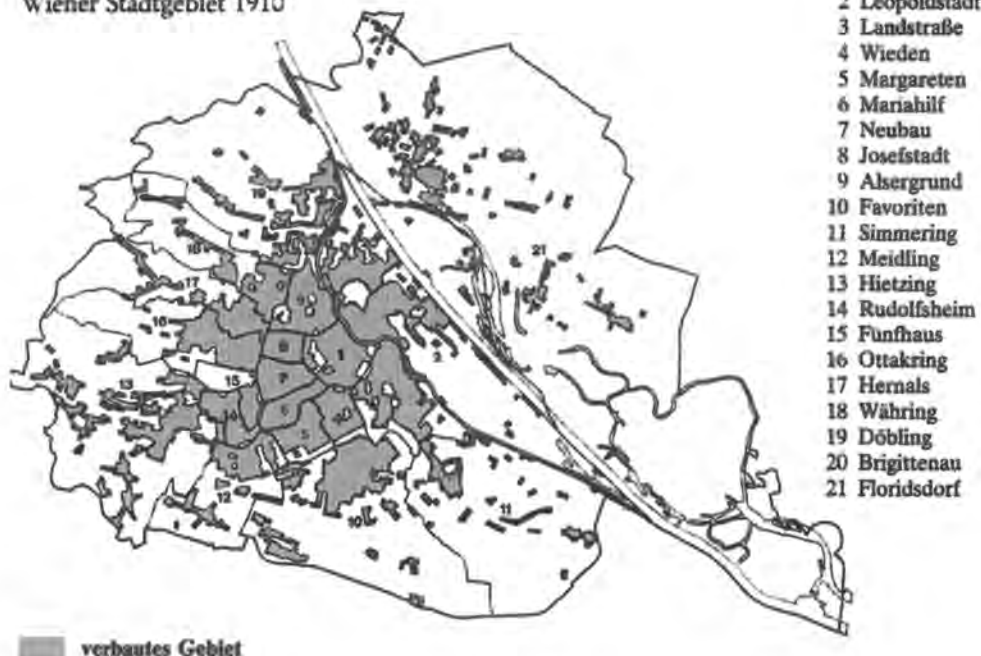
Berlin: bekebelezés helyett célszövetség (1912)

A századforduló nagy németországi bekebelezési hullámából kimaradt Berlin, a császárság egyetlen milliós metropolisza, a kontinens harmadik legnagyobb városa. Ez a példa is bizonyítja, hogy a határok kiterjesztése mennyire nem törvényszerű következménye a nagyvárosi agglomeráció kialakulásának, hanem összetett társadalmi – politikai feltételrendszer függvénye.

Berlin körül igen korán (már a gépi nagyipar korát megelőzően) jelentkezett az agglomerálódás folyamata. A közigazgatási határt 1840-ig a XVIII. század végétől (a belső városmagot övező erődrendszer lebontása után) kiépített külső városfalak képezték (4. térkép). A korai iparosodás sodrában a kapuk előtt többé-kevésbé spontán kinövő elővárosok első bekebelezésére 1841-ben került sor, de az 1850-es évekig még a falakon belül mutatkozott a nagyobb számú népességyarapodás. 1861-ben csatolták a fővároshoz Weddinget és Moabitot, két erőteljesen iparosodó külvárost, valamint Schöneberg és Tempelhof északi részét. Ezek a bekebelezések nem a város, hanem az állami hatóságok kezdeményezése nyomán történtek, és ezután fél évszázadon át nem történt további lépés annak érdekében, hogy a városigazgatás szervezete alkalmazkodjon a városnövekedés térbeli folyamataihoz (eltekintve néhány kisebb, a városfejlődés egészét nem befolyásoló bekebelezéstől). Holott, Bécshez hasonlóan, Berlin sem rendelkezett jelentős tartalékterületekkel a határain belül. Sőt, itt nem egyszerűen agglomeráció kialakulásáról beszélhetünk, hanem olyan egybefüggő városi régióról, amelyen belül önálló növekedési góccok is megjelentek az összefonódott településeggyüttesen belül: jelentéktelen községek néhány évtized alatt százezres városok lettek. A század végén a hajdani városfalakkal övezett területen már előrehaladt a city-képződés, csökkent a lakosság, az 1890-es évektől kezdve pedig a népességnövekedés súlypontja teljes egyértelműséggel áthelyeződött az akkori köz-

32 WIEN, WIRTSCHAFTSGESCHICHTE, 696. p.

Plan 9:
Wiener Stadtgebiet 1910

Quelle: Historischer Atlas von Wien

3. térkép

Forrás: SELIGER–UCAKAR 1985. Bd. II.771. p.

igazgatási határon túlra. 1910-ben a későbbi Nagy-Berlin lakosságának már közel fele élt itt, míg 20 évvel korábban még nem egészen ötödrésze (2. táblázat).

A népesség kifelé történő mozgása szorosan összefüggött azzal, hogy az 1890-es évektől határozott tendencia az ipari üzemek kitelepülése a „rég” külvárosokból a centrumtól távolabb, 15–20 kilométerre fekvő zónába. A határokon kívül telepedett meg számos, a főváros központi funkcióihoz szorosan kapcsolódó egyéb – oktatási, kulturális, tudományos – intézmény is (pl. a híres tudományos központ Dahlemben). Egy ilyen kiterjedt városrégió működése természetesen elképzelhetetlen volt nagy teljesítményű – és a lakosság mindennapi munkába járása szempontjából is elérhető tarifákkal dolgozó – tömegközlekedési hálózat nélkül. Az 1890-es évektől komoly és

sok tekintetben eredményes erőfeszítések történtek az elővárosi vonalak fejlesztésére, a tarifarendszer egységesítésére. Az igazi ésszerűsítést azonban gátolta, hogy nyolc magán és hét kommunális villamosvasúti társaság vonalait (és érdekeit) kellett volna összehangolni. A helyi gazdaság dinamizmusa nem utolsó sorban a vízi utak sűrű hálózatára támaszkodott, amelyek gondozása és fejlesztése ugyancsak határon átnyúló ügy volt. A főváros az infrastruktúra más területein is szorosan összefonódott a környékkel. Berlin csatornázását már az 1870-es évektől úgy oldották meg, hogy a szennyvizet a város határában lévő földek öntözésére hasznosították. 1903-ban 6 környéki települést láttak el Berlin gázművei, tizenötöt elektromos művei, négyet vízművei, a csatornahálózathoz pedig kilenc helység kapcsolódott.³³

2. táblázat. Városok népessége a berlini agglomerációban 1871–1919³⁴

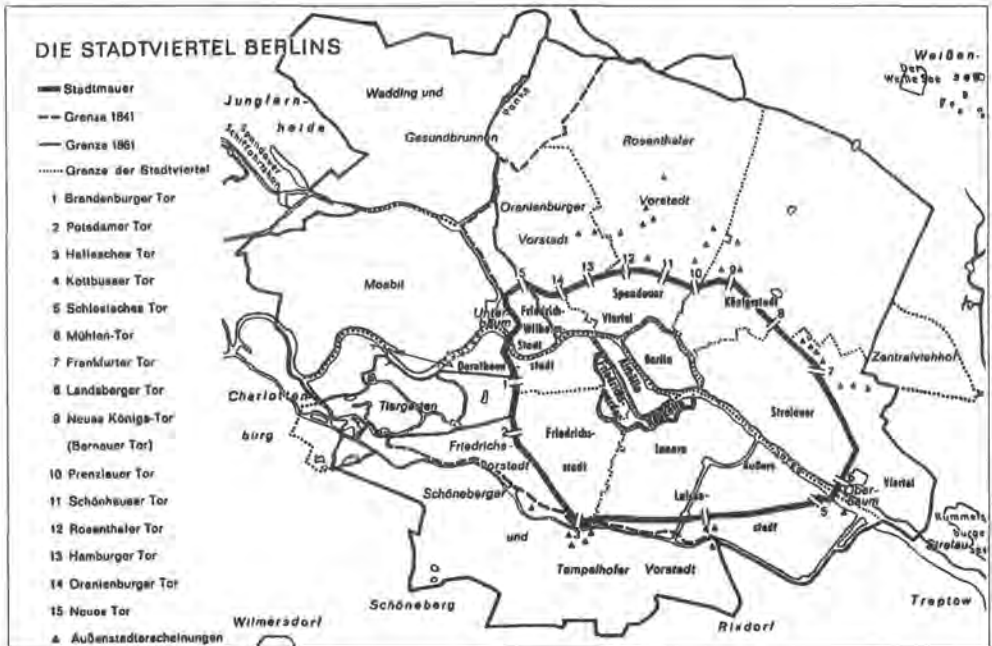
	1871	1880	1890	1900	1910	1919
I. Berlin						
Berlin	822 935	1 118 697	1 575 013	1 885 901	2 071 257	1 902 509
Nagy-Berlin*	931 984		1 960 147	2 712 190	3 734 258	3 804 048
<i>Ebből Kis-Berlin**%</i>	88,7		80,7	69,8	55,6	50,1
<i>Kis-Berlinen kívül %</i>	11,3		19,3	30,2	44,4	49,9
2. Környék						
Charlottenburg	19 587	30 562	76 859	189 305	305 978	322 792
Rixdorf/Neukölln	8 125	18 729	35 702	90 422	237 289	262 128
Schöneberg	4 555	11 180	28 721	95 998	172 823	175 093
Lichtenberg	4 754	17 281	33 943	60 255	133 141	144 662
Wilmersdorf	1 662	2 911	5 164	30 671	109 716	139 406
Spandau	20 451	29 994	45 951	65 030	84 855	95 513
Köpenick	5 267	8 924	14 619	20 925	30 879	32 586

* Az 1920-ban megállapított határokkal.

** Nagy-Berlin hat belső kerülete, 1920.

33 MATZERATH 1984. 290–304. p.; THIENEL 1977. 57–80. p.; GRZYWATZ 1997. 195–210. p.

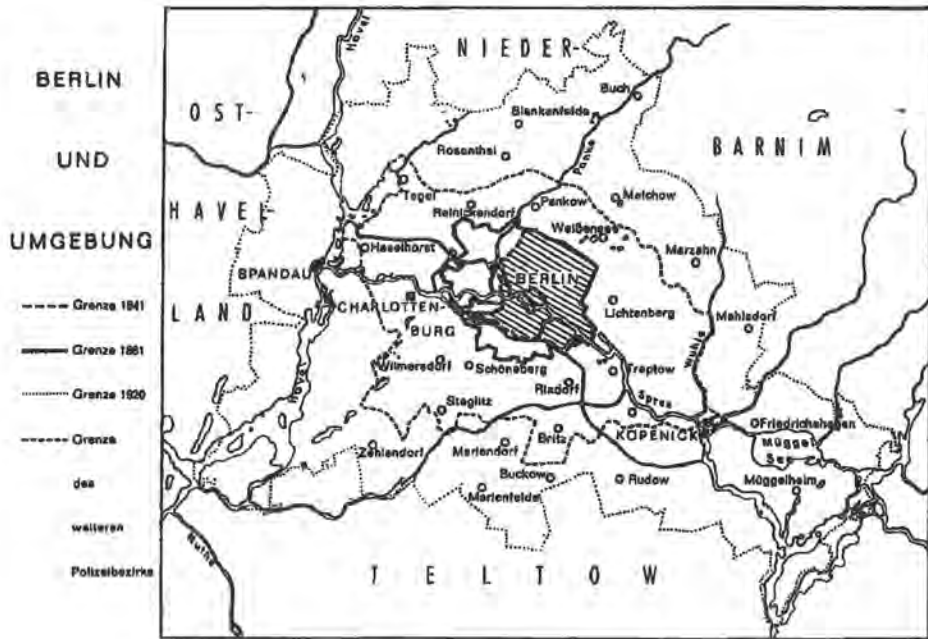
34 BERNHARDT 1998. 16. p.

4. térkép

Forrás: GRZYWATZ 1997. 197–198. p.

A legnagyobb gondot az egységes várostervezés lehetetlensége okozta. Maga Berlin 1862 óta rendelkezett ugyan szabályozási tervvel, mely (lévén annak életbe léptetése ekkor még nem önkormányzati, hanem államrendészeti hatáskör), a város határainál tágabb rendőrkerület területét ölelte fel. Nem vonatkozott viszont az intenzív építési övezetté csak ez után váló környék nagyobb részére. A James Hobrecht által kidolgozott „haussmannizáló” terv sematikus utcahálója nagy méretű, rendkívül mély telektömböket fogott közre, ami a zsúfolt beépítésüket lehetővé tevő építési szabályzattal együtt, ideális feltételeket teremtett a hátsó udvaros bérkaszánya hirdhet berlini típusának elterjedéséhez. Az utcahálózat és a telektömbök kijelölése 1875 után a községi önkormányzatok hatáskörébe került. A Hobrecht-féle terv által fel nem ölelt területen ezután az önkormányzatok mindennemű összehangolás nélkül, a saját szakállukra cselekedtek. Miután a háromkúriás választási rendszer biztosította az ingatlanulajdonosok döntő befolyását e testületekben, a helyi szabályozás általában nem állta útját a piaci mechanizmusnak teljes mértékben alávett spekulációs jellegű építkezéseknek, amiben a Berlin körüli gyűrűben különösen kiemelkedő szerepet játszottak egyes nagy ingatlanfejlesztő részvénytársaságok. Számos telepü-

5. térkép

Forrás: GRZYWATZ 1997. 197–198. p.

lésen a berlinihez hasonló bérkaszánya-negyedek nőttek ki a földből. Ez a helyzet egyre kevésbé tűnt elviselhetőnek a századfordulón, amikor a várostervezést és az életminőség ezen keresztül elérhető javítását a társadalmi béke egyik lényeges feltételeként kezdték felfogni.³⁵

Az 1870-es években a polgármester a kormánysszervekkel összhangban kezdeményezte – a városhatár kiterjesztésén túlmenően – egy berlini tartomány létrehozását is, ám a sokirányú ellenállás folytán a tervet levették a napirendről. Nagyjából 1890-ig az egyesítés legfőbb akadályai maguk a berlini városatyák voltak, akik főként azoktól a terhektől idegenkedtek, amit a várost délkelettől az északnyugati Moabitig „háromnegyedkörben” körülölelő proletár elővárosok jelentettek volna a háztartás számára. A nyugati-délnyugati elővárosi övezetben ugyanakkor Közép-Európában párhuzamosan erős, jómódú középosztályi szuburbanizáció bontakozott ki. A viszonylag gazdag nyugati elővárosok (Charlottenburg, Wilmersdorf, Schöneberg stb.) egyre határozottabban ragaszkodtak a pénzügyi téren számukra

35 Uo. 20–26. p.; THIENEL 1977. 71–78. p.

gyümölcsözővé váló önállósághoz. Különösen egyes villatelek (Grünewald, Wannsee, Nikolassee, Dahlem stb.) jelentettek valóságos „adóparadicsomot” a felső rétegek számára, ahol a berlininél jóval alacsonyabb közterhek mellett várták őket színvonalas életkörülmények. Berlin számára egyre nyomasztóbb gondná vált a fizetőképes rétegek kiköltözése, akik a városban megkeresett jövedelmük után másutt adóztak, miközben Berlin közintézményeit, infrastruktúráját továbbra is intenzíven igénybe vették. Ahogy nőtt a főváros érdekeltsége a közigazgatási széttagoltság megszüntetésében, úgy erősödött a jómódú nyugati elővárosok érdekérvényesítő képessége. A munkások és alsó középrétegek által lakott északi és keleti elővárosok, melyek lakóik számára nyomasztóan magas helyi adók mellett is csak nagy nehézségek árán tudták feladataikat ellátni, nyitottabbak voltak az egyesülés iránt, ők azonban Berlin számára önmagukban nem voltak kívánatos partnerek.

Berlinben és elővárosaiban is olyan összetett szociális érdekellentétek hálójába került az egyesülés ügye, hogy csak „felülről” jövő kormányzati beavatkozás hozhatott volna áttörést. A kormányzatban azonban az 1890-es évektől egyre csekélyebb hajlam mutatkozott Nagy-Berlin tervének támogatására. Ebben a konzervatív porosz bürokráciának a nehezen ellenőrizhető és irányítható metropolisszal szembeni idegenkedése éppúgy szerepet játszott, mint a politikailag igen befolyásos nagybirtokos rétegek ellenszenva a Berlin által hordozott modern életforma, életritmus és mentalitás iránt. (Kiváltképp a szociáldemokrácia megerősödésétől tartottak, melyről egyáltalán nem volt kétséges, hogy a városi önkormányzat demokratikus választójogi alapokra helyezése esetén vezető erő lesz Berlinben.) Az elővárosi önállóság megerősítésére irányuló új állami politika jeleként értékelhető, hogy jó néhány előváros elnyerte a Berlinnel lényegében egyenlő igazgatási státuszt biztosító városi rangot (*Stadtkreis*): Charlottenburgot (1877) követte Spandau (1887), Schöneberg (1898), Rixdorf-Neukölln (1899), Wilmersdorf (1906), Lichtenberg (1908).³⁶

A nagy-berlini térség egységes várostervezésének ügyét végül nem a városi vagy az állami adminisztráció, hanem a szakmai egyesületek mozdították ki a holtpontról: 1907-ben ők kezdeményezték tervpályázat kiírását, és megfogalmazták a kiírás irányelveit is.

Abból indultak ki, hogy Berlin és a vele „gazdasági egységgé összenőtt” városok és községek 3 milliós lakossága – az utóbbi évtizedek növekedési ütemének folytatásával számolva – egy emberöltő alatt 6 millióra gyarapodhat. E hatalmas népesség elfogadható színvonalú elhelyezése érdekében mintegy 25 km sugarú kört felölelő területet kell egységes elgondolás szerint fejleszteni, aminek a „kommunálpolitikai széttagoltság” áll az útjában. Az elkészítendő tervnek kiemelt figyelemmel kell kezelnie a „szociális tekintetben is kielégítő lakásépítés lehetőségeit különböző rétegek

36 ERBE 1987. 746–749. p.; LADD 1990. 223–226. p.; MATZERATH 1984. 303–304. p.

számára, valamint a nagy- és kisüzemek egyszerű és célszerű telepítésének feltételeit.” Rendkívül fontos a kiterjedt erdő- és zöldterületek biztosítása, hiszen egyre erősödik a „Drang nach Freie”, a napfény és jó levegő utáni vágy, és ezen természetes igények kielégítését „a folytatódó beépítés egyre nehezebbé teszi.” Kívánatosnak minősíti a már beépített területek áttörését parkosított utcákkal, játszóterekkel és sportpályákkal. Az egész terv rendeltetése „egy XX. századi nagyváros műszaki és esztétikai egységének megalapozása”, aminek kulcseleme a közlekedési hálózat.

A tervpályázat alapján elkészítendő alaptervet keretnek szánták az egyes községek és városok beépítési terveinek elkészítéséhez. Közigazgatási egyesítés helyett azt vetették fel, hogy ez érintett önkormányzatokat kötelező „célszövetség” keretében kell összefogni és ekképpen biztosítani a terv intencióinak érvényesülését.³⁷

A kezdeményezéshez csatlakozott Berlin városa és több környékbeli önkormányzat is. A tervpályázatot, mely ezzel félhivatalos szintre emelkedett, 1908 folyamán kiírták, lezárására pedig 1910-ben került sor. A nagy érdeklődéssel kísért pályázat egyik legfőbb tanulsága az volt, hogy a már beépített, illetve az érvényes szabályozási tervekkel már „lefedett” területen a lényegi változtatások igen nagy akadályba ütköznek. A fő hangsúly így a központtól távolabb eső szabad területek felhasználására, valamint az egységes közlekedési hálózat tervszerű kiépítésére került.³⁸ „Az, hogy egy ilyen terv papíron létezik, Nagy-Berlin lakosságán még igen keveset segít. Ennek érvényesítéséhez le kell győzni a nagybankokkal összefonódott ingatlanhasználó társaságoknak, valamint a telekbirtokosok tekintélyes részének és az általuk uralt önkormányzatoknak az ellenállását” – hangzik a létező beépítési terveket és építési szabályzatokat átvizsgáló egykorú szakértők értékelése.³⁹

Nagy-Berlin mint közigazgatási egység létrehozásának áthághatatlanak tűnő politikai akadályai, másrészt a koordinált városfejlesztés elkerülhetetlen szükségességének felismerése azt eredményezte, hogy a porosz kormányzat és törvényhozás elfogadta a kötelező célszövetség tervét, és 1911 júliusában törvény született annak létrehozásáról.⁴⁰ Az 1912. április 1-i hatállyal megalakított célszövetség (*Zweckverband*) Berlin, Charlottenburg, Wilmersdorf, Rixdorf-Neukölln, Lichtenberg és Spandau városokon kívül átfogta Teltow és Niederbarnim kerületek egészét, összesen mintegy 3500 km² területet. Jóval túlterjeszkedett tehát a tulajdonképpeni agglomeráció, illetve a tervpályázat által felölelt 25 km sugarú kör határain (legnagyobb észak-déli kiterjedése a 100 km-t is megközelítette). 4,2 millió lakos élt a területén, mintegy fele részük magában Berlinben. A célszövetség legfőbb szerve a 100 tagú közgyűlés volt, melynek tagjait

37 ANREGUNGEN ... 1–11. p.

38 BERNHARDT 1998. 272–279. p.

39 Id. uo. 275. p.

40 szövegét közli: FRAGEN DER KOMMUNALEN SOZIALPOLITIK, 136–157. p.

ugyan a tagok a népességszám alapján megállapított kulcs szerint delegálták, Berlin részesedését azonban a törvény 40%-ban maximálta, a 18 tagú végrehajtó testületben pedig 6 helyet biztosítottak a fővárosnak.

A célszövetség részére lényegében három területen állapítottak meg hatáskört: a) a kötőtpályás tömegközlekedés, b) a beépítési és szabályozási tervek, az építési szabályzatok megállapítása, valamint c) a tartósan be nem építendő területekkel való gazdálkodás terén. Joga volt villamosvasutakat fenntartani és üzemeltetni, az ehhez szükséges útvonalakat pedig az egyes községek kötelesek voltak kártalanítás mellett átengedni; a szövetség magához válthatta a kommunális tulajdonban lévő vonalakat, a magántársaságokkal szemben pedig átszálltak rá a területhasználati szerződésekből eredő községi jogosítványok. Szabályozási vonalak megállapítására annyiban kapott jogot, amennyiben az főútvonalak, vasúti vonalak, illetve beépítés alól kivonandó területek kialakításához szükséges; ezen túlmenően „fontos közlekedési, egészség- és lakásügyi érdekből” csak a még be nem épített területeken. Végül jogosítványai közé tartozott a beépítés alól tartósan kivonandó területek megszerzése és hasznosítása (erdők, kirándulóhelyek, parkok, tavak, sportpályák, játszóterek).

Alexander Dominicus schönebergi polgármester a törvényt értékelve megállapította, hogy a célszövetség hármas hatásköre értelmezhető egységes feladatként, és ennek lényege „Nagy-Berlin lakásviszonyainak alapvető reformja”. Komoly hiánya ugyanakkor a hatáskörnek, hogy a közlekedés legnagyobb volumenét lebonyolító államvasutak vonatkozásában nem biztosít semmiféle befolyást, de a többi jogosítványt is igen nehéz lesz érvényesíteni a szövetség tagjainak külön érdekeivel szemben.⁴¹

A célszövetség, noha nemcsak az egykorúak, de jórészt az újabb szakirodalom is valódi megoldást nem hozó átmeneti kompromisszumnak értékeli,⁴² végül is olyan integrációs formát jelentett, amely egyben biztosította az egyes települések önállóságának további fennmaradását, és fokozatos továbbfejlesztéssel, az integráció elmélyítésével a bekebelezés alternatívájaként szolgálhatott volna. A folyamatot ismét csak a politikai viszonyok alapvető megváltozása lendítette más irányba.

A célszövetség rövidre szabott működése során a legjelentősebb eredményeket a zöldterületek biztosítása terén érte el: 1915-ben mintegy 100 km² kincstári erdőterületet és tóvidéket szerzett meg. A közlekedés terén 1918-ra jutott el a villamosvasúti társaságok tarifarendszerének egységesítéséig, 1919-ben pedig felvásárolta a legjelentősebb ilyen vállalatot, ami nagy lépés volt a leendő Nagy-Berlin tömegközlekedésének megalapozása terén.⁴³

41 DOMINICUS 1912. 83–97. p.

42 ERBE 1988. 749–751. p.; MATZERATH 1984. 304. p.

43 Uo.

Nagy-Berlin létrehozása (1920)

Az említett eredmények ellenére, az első világháború éveiben inkább a célszövetségi megoldás fogyatékosai váltak szembevetőbbé. A háborús közellátás megszervezése, nem utolsó sorban pedig a háború utánra történő felkészülésként értelmezhető lakáspolitikai reformok arra irányították a figyelmet, hogy az átfogó kezelést igénylő kérdések köre jóval tágabb a célszövetség részére biztosított hatáskörnél. A szövetség föderatív felépítése pedig éppen a helyi különérdekek képviselőit, az egyes községek közötti versengést építette be annak működésébe. A szociális reformtörekvések iránt elkötelezett, már említett schönebergi polgármester, Alexander Dominicus kezdeményezésére ezen megfontolásokból jött létre a „Polgári Választmány Nagy-Berliné”. Azt az álláspontot képviselte, hogy Nagy-Berlinnek közvetlenül választott irányító szervekkel kell rendelkeznie, ez azonban ne járjon együtt bekebelezéssel, hanem azok az ügyek, melyek nem feltétlenül kívánják meg a közös megoldást, maradjanak a továbbra is önálló városok és községek hatáskörében, melyek költségvetési és adóztatási jogukat is megőriznék.⁴⁴

A világháború végét és a császárság bukását követő újrakezdés időszakában meghatározó szerephez jutó szociáldemokraták viszont Nagy-Berlint központosított irányítású, egységes nagyvárosként képzelték el, aminek egyik legfőbb rendeltetése éppen az lenne, hogy biztosítsa a szociális előnyök és hátrányok térbeli kiegyenlítését. A jómódú nyugati elővárosok és a polgári pártok számára ez a megoldás teljesen elfogadhatatlan volt. Nézeteiket tükrözi Charlottenburg magisztrátusának állásfoglalása, mely szerint a szociáldemokraták által tervezett „Einheitsgemeinde” az önkormányzat levegőjét elszívó „bürokratikus irányítást jelent egyoldalú politikai vezetés alatt”. Túlságosan messzemenőnek találták Dominicusék elképzeléseit is, ehelyett a célszövetség adott formájának továbbfejlesztését voltak hajlandók elfogadni újabb feladatok átruházásával.⁴⁵ Scholtz charlottenburgi polgármester egy 1919. márciusi anketon egyértelműbben szólt az állásfoglalás indítékairól: „a bekebelezés azzal a következménnyel járna, hogy Nagy-Berlint szociáldemokrata többség uralná. E párt adóztatási elveinek ismeretében pedig feltehető, hogy a jobb módúak vállára nyomasztóan nagy terheket raknának, és ennek következtében e rétegek erőteljes elvándorlásával kellene számolni.”⁴⁶

A dilemma feloldása a porosz alkotmányozó tartományi gyűlésre várt, Berlin sorsa szempontjából tehát az itt uralkodó erőviszonyoknak volt döntő jelentősége. A 401 tagú tartománygyűlésben a szociáldemokraták 169, a centralizált irányítású egységes vá-

44 GEMEINDEAUFGABEN ... 23–27. p.

45 GROß-BERLIN ALS ENHEITSGEMEINDE 34. p.

46 Idézi LEHNERT 1991. 27. p.

ros koncepcióját egyértelműen elvető Centrumpárt és a tőle jobbra elhelyezkedő polgári pártok 167 szavazattal rendelkeztek. E két tábor ellentétei áthidalhatatlanok voltak a kérdésben. Így az, hogy sikerül-e valamiféle kompromisszumos megoldás mellett többséget teremteni, döntően a polgári demokrata Német Demokrata Párt állásfoglalásán múlt, amely maga is megosztott volt a kérdést illetően. Elhúzódó és bonyolult tárgyalások során olyan kompromisszum született, amelynek létrejöttében ez esetben is meghatározó szerepet játszott néhány, az adott politikai erőviszonyokat találékonyan kihasználó hivatásos várospolitikus. A tárgyalások motorja Adolf Wermuth berlini polgármester volt, aki a szociáldemokraták által képviselt egységes város keretében látta biztosítottak Berlin jövőjét. A másik oldalon elsősorban Dominicus schönebergi polgármester dolgozott szívósan a kompromisszumon, megengedhetetlennek tartván a történelmi alkalom elmulasztását. A kerületek jogainak kibővítése fejében a Demokrata Párt egy részével is elfogadtatta az egységes város elvét. Ennek köszönhetően a tartománygyűlés 1920. április 27-i végszavazásán a kompromisszumos törvényjavaslat 165:148 arányban úgy ment keresztül, hogy a legnagyobb polgári párt, a Centrum képviselői nem vettek részt a szavazásban, a demokratáknál pedig szinte kiegyenlített erőviszonyok voltak a törvény támogatói és ellenzői között. A „decentralizált egységes város”-ként jellemezhető megoldásban valószínűleg abban az utolsó történelmi pillanatban tudtak a felek megegyezni, amikor még biztosítható volt a teljes szociáldemokrata tábor felsorakoztatása a kompromisszum mögé.

A polgári demokrácia alapján álló „többségi” szociáldemokraták mellett a javaslatot a radikálisabb Független Szociáldemokrata Párt is megszavazta. A júniusban tartott választásokon ez a párt jelentősen megerősödött a „többségiek” rovására, és ezzel együtt még tovább tolódott balra. Az év végén bekövetkezett e párt kettészakadása, majd balszárnyának egyesülése a kommunista párttal. A júniusi választásokat követő helyzetben már valószínűtlennek tűnt, hogy a függetlenek többsége hajlamos annyi engedményre a demokraták igényeivel szemben, ami a törvényjavaslat melletti összefogást lehetővé tette volna.

Ezzel kialakultak a német főváros végleges közigazgatási határai. 880 km² területével és 3,8 milliós lakosságával – akiknek közel fele az újonnan bekebelezett településeken lakott – Berlin New York és London után a világ harmadik legnagyobb városa lett. Az új metropolisz 8 város, 59 község és 27 uradalmi körzet egyesítésével jött létre, melyeket 20 közigazgatási kerületbe olvasztottak össze. Ezeknek a jogállása lehetővé tette a helyi társadalmi-politikai tényezők érdemi beleszólását a városrészes ügyeibe anélkül, hogy áttörte volna az egységes város elvét. Nagy-Berlin létrejötté tehát, miközben visszatekintve a németországi forradalom logikus következményének tűnik, valójában csak egy adott politikai pillanatban elérhető, számos véletlenszerű tényezőtől múló kompromisszum eredménye volt.⁴⁷

Bécs elválasztása Alsó-Ausztriától (1920)

A Monarchia összeomlása, Berlinhez hasonlóan, Bécsben is meghatározó szerephez juttatta a szociáldemokratákat. Az 1920. évi szövetségi alkotmánnyal elnyert tartományi jogállás, az ezzel járó mozgáster és jogosítványok nélkülözhetetlenek voltak ahhoz, hogy az általuk irányított „Vörös Bécs” 1920–1934 között, az országos politika alapirányával teljes mértékben szembehelyezkedve, kialakítsa a várospolitika világvizonylatban is újszerű modelljét. Bécs elválasztásának igénye Alsó-Ausztriától azonban eredetileg mégsem tőlük, hanem fő ellenfeleiktől, a keresztényszocialistáktól származott.

A választójog demokratikus alapra helyezésével Bécs Alsó-Ausztria tartományon belül népességi arányának megfelelően jutott képviselőkhöz: a 120 tagú tartományi gyűlésben 68 hely jutott Bécsnek, és ezzel 1919-ben a kiformalódó Német-Ausztria egyetlen olyan tartománya volt, amelyben szociáldemokrata hegemonia érvényesült. A Monarchia maradék területeiből kényszerűen megszülető köztársaság agrárjellegű tartományai sokkal inkább „parazita vízfejnek” tekintették a császári udvartól megfosztott Bécset, mint az új állam természetes központjának. Az pedig végképp elfogadhatatlannak tűnt számukra, hogy a legnépesebb és gazdaságilag legerősebb tartomány, melynek éppen ezért jó esélye volt betölteni a még képlékeny államalakulat kifejeződési pontjának szerepét, szociáldemokrata irányítású legyen. Hasonló ellentét érvényesült magán Alsó-Ausztrián belül az iparosodott bécsi medence és a tartomány agrárjellegű peremterületei között.

1919 végére lényegében eldőlt az a kérdés, hogy Ausztria szövetségi állam lesz, melybe Bécs önálló tartományként fog beilleszkedni, és az erőviszonyok alakulása már azt is előre vetítette, hogy az államszövetség politikai életét is meg fogja határozni a „Vörös Bécs” és a tartományok ellentéte. Nyitva állt még ugyanakkor az a kérdés, hogyan alakulnak majd a tartományként önállósuló Bécs határai. Széles körű egyetértés övezte ugyanis azt az álláspontot, hogy az 1890. és 1904. évi bekebelezések eredményeként kialakult határok immár szűkösek a város további fejlődése szempontjából. Ezt már 1919 márciusában felvetette az akkor még hivatalban lévő keresztényszocialista polgármester, Richard Weiskirchner, aki a tartományi erők részéről jelentkező elszakadási törekvésekre reagálva mutatott rá, hogy Bécsnek ez esetben szüksége lesz újabb területekre, „adóbevételünk növelése, a beépítésre rendelkezésre álló terület bővítése, valamint azon földek megszerzése érdekében, melyek a város élelmiszerellátásának javítását segítik elő.”⁴⁸ A keresztényszocialista parlamenti frakció köreiben még novemberben is messzemenő elképzeléseket fon-

47 KÖHLER 1988. 814–820. p.; LEHNERT 1991. 26–30. p.

48 idézi SELIGER 1982. 193. p.

tolgattak annak a kedvezőtlen helyzetnek az elkerülésére, hogy Bécs régi határai közé véglegesen beszorított szigetté váljon. Változatlanul hatott az a Lueger idején felkarolt elgondolás, miszerint Bécsset a Duna-Odera csatorna kiépítése révén nagyszabású nemzetközi kikötővé kell tenni. Ennek érdekében a Duna partján és a bécsi medence iparvidékein nagyarányú bekebelezéseket tartottak kívánatosnak. S miután a háború utáni kritikus hónapokban, a tartományok szolidaritásának hiányában Bécs szinte a kiéhezetés fenyegetésével nézett szembe, az ellátás biztosítása szempontjából még az is felmerült, hogy az új tartománynak Magyarországgal közös határa legyen.⁴⁹

Az újabb városbővítés szükségességét vallották természetesen a szociáldemokraták is. Ők elsősorban azoknak a területeknek a fővároshoz kapcsolását hangsúlyozták, amelyek lakóterületek és üzemek telepítése szempontjából fontosak Bécs számára. Karl Renner kancellár 1920 februárjában olyan javaslatot terjesztett elő, amely a bővítést nem bekebelezés formájában képzelte el: az érintett városok és községek önállóságukat megtartva váltak volna a Bécs „községnél” tágabb Bécs tartomány részeivé.⁵⁰

A város szükségleteiből kiinduló tervek azonban sorra elvéreztek a politikai erőviszonyok kemény realitásain. A keresztényszocialista párton belül csökkent az ellenzéki létre ítélt bécsi pártszervezetek súlya az agrárérdekeltségű tartományok javára. Felülkerekedett az a megfontolás, hogy Bécs határainak bármiféle kiterjesztése az ott uralmon lévő szociáldemokraták hatalmi bázisát növelné. A szociáldemokraták számára pedig az volt a legfontosabb, hogy Bécs tartományi önállóságát, amely a szövetségi szintű koalíciós kormányzás 1920 nyarán bekövetkezett felbomlásával döntő mértékben határozta meg jövőbeni lehetőségeiket, minél inkább körülbástyázzák. E tekintetben a hatásköri és a pénzügyi kérdések voltak elsődlegesek, ami gyengítette tárgyalási pozíciójukat a határok ügyében. Bécs bővítésének kérdése tehát ismét egy összetett politikai csomag részeként nyert elbírálást, aminek az lett az eredménye, hogy Bécs a fennálló határai között vált önálló tartománnyá. A legsúlyosabb következményt nem is a határok meghúzása jelentette, hanem az a tény, hogy a politikai ellentétek a továbbiakban lehetetlenné tették az érdemi településfejlesztési együttműködést Bécs és Alsó-Ausztria között. Ezáltal újratermelődött a szorosan egymásra utalt területek teljes közigazgatási széttagoltságának problémája.⁵¹

49 Uo. 201–202. p.

50 Uo. 204–205. p.

51 SELIGER 1982.; POSCH 1979.

Bécs újabb bővítése a nemzetiszocialista uralom idején és határainak végleges rögzítése a II. világháború után

A bécsi várostervezőket és várospolitikusokat tehát továbbra is foglalkoztatták bekebelezési tervek, a megvalósulás bármiféle realitása nélkül. Az 1938. márciusi Anschluss, Ausztriának a Nagynémet Birodalomhoz történt csatolása után a város új, nemzetiszocialista vezetői hatalmas ambíciókkal láttak munkához. Abban reménykedtek, hogy Bécs számára egyértelműen biztosíthatják a birodalom második nagyvárosának pozícióját. Ennek jegyében propagálták azt a gondolatot, hogy földrajzi fekvése és tradicionális kapcsolatrendszere Bécsset a „Délkelet Hamburgja” szerepére predesztinálja, azaz döntő szerep vár rá a német „életter” kiterjesztésében. Hamburgnak éppen az előző évben végrehajtott határkiterjesztése a nemzetiszocialista várospolitikai egyetlen nagyszabású bekebelezési akciója volt a birodalom törzsterületén. A bécsi párt- és városi vezetők Bécs kiemelt szerepének egyik fontos garanciáját látták a terület nagyarányú bővítésében. A legmesszebbmenő tervek 1938 tavaszán 8500 km² területű Nagy-Bécs képét vetítették előre, mely Sankt Pöltentől Burgenland határáig húzódott volna. Ezeknek az elképzeléseknek nem kedvezett sem Hitlernek Bécshez fűződő, meglehetősen ellentmondásos személyes viszonya, sem a nemzetiszocialista ideológiában mélyen gyökerező nagyváros-ellenesség. Frick birodalmi belügyminiszter a következőképpen igazította el a lehetőségeiket korlátlanul vélő bécsi városvezetőket: „Mi nemzetiszocialisták alapvetően ellene vagyunk a német nép városokba terelésének, mivel népesedési politikánkat a német népi őstalajra, a falun élő parasztságra kell alapoznunk, ezért hiba lenne a »Drang zur Stadt« elvét követnünk»⁵²

A határok jóval visszafogottabb, de mégiscsak jelentős kiterjesztése mellett azonban több megfontolás szólt: ha Bécsset a Wehrmacht fontos támaszpontjává kívánják tenni, akkor a közigazgatásnak is igazodnia kell a katonai létesítmények térigényéhez; ismét felmerült a Duna–Odera csatorna terve, Bécs hatalmas kikötővárossá való kiépítése. Szerepet játszottak a nemzetiszocialista társadalompolitika szempontjai is: a város fellazítása, a természetközeli, családi házas–kertes lakásmód elterjesztésének igénye. Sokat nyomott a latban a birodalmi közigazgatás vonzódása a jól kormányozható nagy egységek iránt. Az ellentmondó érdekek kompromisszumából született meg a Hitler által 1938. október 1-jén jóváhagyott törvény, amely 97 helység Bécshez csatolásáról rendelkezett. A város területe ezáltal négyszeresére nőtt, ám ez csak 213 ezer új lakost jelentett, és ezzel a népességszám ismét 2 millió fölé emelkedett (6. térkép).⁵³

52 BOTZ 1988. 270. p.

53 BOTZ 1988. 266–282. p.

WIENER STADTGEBIET 1937 BIS 1954

6. térkép
Forrás: SELIGER 1995.

Az eredmény, úgy tűnik, a körülmények ellenére nagyjából megfelelt az agglomeráció reális határainak: 1945-ben a szociáldemokraták Bécs tégigénye szempontjából alapján fenntartandónak tekintették, csupán egyes, közlekedési szempontból peremen lévő községeket kívántak visszaadni Alsó-Ausztriának. Anton Weber, a „Vörös Bécs” egykori városépítési tanácsnoka szerint ezzel a bekebelezéssel kapta meg a város a lehetőséget, hogy „valóban nagy léptékben” készítsen terveket. „Bármit gondoljunk is ma a Harmadik Birodalom ezen alkotásáról, nagyszabású és messzire tekintő volt az.”⁵⁴ Hasonló álláspont látszott kialakulni az 1945 nyarától 1946 januárjáig tanácskozó újjáépítési anketon is, ahol szintén központi gondolat volt a város felzárkózása és az ehhez szükséges tartalék-területekről való gondoskodás. „Bécs váro-

54 SELIGER 1995. 235. p.

sának a jövőben kisebb népességgel, ám nagyobb területtel kell rendelkeznie” – hangzott a konklúzió.⁵⁵ Természetesen ismét megjelent a Duna–Odera csatorna terve, Bécs nagy nemzetközi kikötővé fejlesztésének célkitűzése is.

Mindezek után derült égből villámcsapásként érte az ankét résztvevőit, hogy 1945 októberében Bécs és Alsó-Ausztria, valamint az ideiglenes kormány képviselői megállapodtak az új tartományi határokról, amelyben a bekebelezett terület nagy részének Alsó-Ausztriához való visszacsatolásáról döntöttek. A megegyezést már novemberben hivatalosan jóváhagyta az ideiglenes kormány, 1946-ban pedig törvényerőre emelkedett, bár a megszálló hatalmak jóváhagyása hosszú évekig elhúzódott, így a rendezés csak 1954-ben lépett érvénybe. Az 1938-ban Bécshez csatolt 97 helységről 80 került vissza Alsó-Ausztriához, ezzel kialakultak a város mai határai (6. térkép). Theodor Körner szociáldemokrata polgármester a rendezést úgy értékelte, hogy az „szervesen összetartozó területek szétszakítását” jelenti.⁵⁶

Bécs pozíciói elsősorban azáltal gyengültek meg, hogy a szociáldemokrata párton belül a bécsi pártszervezet már nem rendelkezett azzal a kiemelt súllyal, mint a két világháború között. Így az alsó-ausztriai szocialisták, akik az 1920-ban hozott „áldozatra” is hivatkozhattak, mely biztos kisebbségi szerepre kárhoztatta őket a tartományban, érvényesíteni tudták érdekeiket. Álláspontjuk szerint „további iparosodott területek elcsatolása a Szocialista Párt további gyengülésével járna Alsó-Ausztriában, és ezáltal az Osztrák Néppárt megerősödését eredményezné, amely éppen Alsó-Ausztriát tekinti olyan törzsterületnek, amelyben a többség elvesztése oda vezetne, hogy szövetségi szinten is lemondani kényszerülne a vezető pozícióról.”⁵⁷

Bécs határainak ügyében ismét a pártpolitikai megfontolások és a tartományok pénzügyi érdekei bizonyultak perdöntőnek, amihez képest háttérbe szorultak a távlati várostervezési megfontolások. Anton Weber még 1945 novemberében, a határokról szóló megegyezés létrejötte utáni hangulatban elképzeléseket dolgozott ki a két tartomány mindaddig utopikusnak tűnő együttműködésére: közös megállapodás alapján terjesszék ki Bécs építési szabályzatának és beépítési tervének érvényét „Nagyobb-Bécs” területére, folytassák közösen a határon átnyúló infrastrukturális fejlesztéseket, állítsanak fel állandó vegyes bizottságot.⁵⁸ Az intézményes együttműködés, amely egyre több területen vezetett valódi integrációhoz, csak a határok 1954. évi végleges törvényerőre emelkedése után kezdett, hosszú évek alatt, formát ölteni.⁵⁹

55 idézi SELIGER 1995. 233. p.

56 Uo. 218. p.

57 Uo. 221. p.

58 Uo. 235. p.

59 POSCH 1979. 20–21. p.

Áttekintésünk végére érve leszögezhető, hogy a határok kiterjesztése, mint a városfejlődés fontos tényezője, tömegessé válásának három alapvető feltétele – az agglomerációk kialakulása, a városigazgatási bürokrácia szerepe, valamint a modern várostervezés megjelenése – a fővárosok esetében kevésnek bizonyult. A városfejlődés területi kérdéseire itt olyan mértékben fonódtak rá az országos politika erőviszonyai és megfontolásai, hogy régóta „megérett” döntéseket is csak kivételes politikai pillanatokban lehetett meghozni. Ha ezeket a pillanatokot bármilyen, akár esetlegesen tűnő tényezők miatt elmulasztották (a helyzet félreismerése, személyi feltételek hiánya stb.), az évtizedekre elodázhatta a további előrelépést.

A nagyvárosok persze a „tarthatatlannak” minősített állapotok között is éltek és működtek. Ez a tény arra hívja fel a figyelmet, hogy a közigazgatási egyesítés, a bekebelezés távolról sem olyan szükségszerű és kézenfekvő válasz város és környéke összefonódására, mint amilyenek azt a fentebb áttekintett korszakban a szakemberek és a döntéshozók többnyire vélték. Általában csak félmegoldásnak, kompromisszumnak tartották az olyan típusú integrációt, ami a környékbeli települések számára is megőrzi az önkormányzat lehetőségét (pl. a célszövetség Berlinben vagy Karl Renner terve Bécs Tartományról).

Az a felfogás uralkodott, hogy a közigazgatásnak a határok kiterjesztése által a gazdaság térbeli szerkezetéhez kell igazodnia, a „gazdasági egységgé” összenövő településhalmaz „természetszerűen” igényli a tervezés és az igazgatás egy kézbe kerülését. A gazdaságfejlődés központi élménye pedig a nagyüzem uralkodóvá válása és a racionalizálás volt. Közép-Európában, ahol szinte „természetesnek” tekintették az állam kitüntetett szerepét és felelősségét, ez maga után vonta annak a nézetnek a dominanciáját, miszerint – ennek megfelelően – a közigazgatásban is a racionalizálás és az üzemszerű, hatékony működés a kor legfőbb parancsa. Ehhez a gondolathoz a két világháború között különös hangsúllyal járult az állam szociális felelősségének hangsúlyozása, ami az ellátás és gondoskodás területi különbségeinek kiegyenlítését is feladatul szabja: tűrhetetlen, hogy egyazon gazdasági térben élők infrastrukturális és szociális ellátottsága annyira különböző legyen.⁶⁰ Ehhez képest háttérbe szorultak az olyan megfontolások, mint a közügyek átláthatósága az egyes polgár számára, részvételi lehetősége a lakókörnyezete sorsát befolyásoló döntésekben és mindennek nélkülözhetetlen ösztönzőjeként a helyi identitás, a lokális kötődés ápolása, az ebből származó erőforrások.

A tanulmány megírását támogatta az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj. A bécsi anyaggyűjtést a Collegium Hungaricum/Bécsi Magyar Történeti Intézet ösztöndíja tette lehetővé, amiért ez úton is köszönetet mondok.

60 NOLTE 1988. 30–34. p.

Irodalom

- ANDICS 1984. ANDICS, Hellmut: Luegerzeit. Das schwarze Wien bis 1918. Wien, 1984.
- ANREGUNGEN... Anregungen zur Erlangung eines Grundplanes für die Städtebauliche Entwicklung von Gross-Berlin. Berlin, 1907.
- BERNHARDT 1998. BERNHARDT, Christoph: Bauplatz Groß-Berlin. Wohnungsmärkte, Terraingewerbe und Kommunalpolitik im Städtewachstum der Hochindustrialisierung (1871–1918). Berlin–New York, 1998. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 39.)
- BOTZ 1988. BOTZ, Gerhard: Nationalsozialismus in Wien. Machtübernahme und Herrschaftssicherung 1938/39. Wien, 1988.
- BOYER 1980. BOYER, John: Veränderungen in politischen Leben Wiens. Die Großstadt Wien, der Radikalismus der Beamten und die Wahlen von 1891. I. Teil. In: Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. 36. (1980)
- DOMINICUS 1912. DOMINICUS, Alexander: Sozialpolitische Möglichkeiten für den Zwecksverband. In: Fragen der kommunalen Sozialpolitik in Groß-Berlin. Bd. 2. Die Sozialpolitischen Aufgaben des Zwecksverbandes Groß-Berlin. Berlin, 1912. 83–97. p.
- ERBE 1988. ERBE, Michael: Berlin im Kaiserreich (1871–1918). In: RIBBE, Wolfgang (Hrsg.): Geschichte Berlins. Bd. 2. Von der Märzrevolution bis zur Gegenwart. München, 1988.
- FRAGEN DER KOMMUNALEN SOZIALPOLITIK... Fragen der kommunalen Sozialpolitik in Groß-Berlin. Bd. 2. Die Sozialpolitischen Aufgaben des Zwecksverbandes Groß-Berlin. Berlin, 1912.
- GEMEINDEAUFGABEN... Gemeindeaufgaben von Groß-Berlin. Vortrag gehalten von Dr. Licht, Stadtrat von Berlin-Schöneberg. Berlin, 1917.
- GROß-BERLIN ALS EINHEITSGEMEINDE Groß-Berlin als Einheitsgemeinde? Denkschrift des Magistrats Charlottenburg. Berlin, 1920.

- GRZYWATZ 1997. GRZYWATZ, Berthold: Stadt, Verstädterung und Vorortbildung. Zur sozialräumlichen Entwicklung Berlins im 19. Jahrhundert. In: Die alte Stadt 24. (1997), 185–221. p.
- HUBBARD, 1972. HUBBARD, William H.: Der Wachstumsprozess in den Österreichischen Gross-Städten 1869–1910. In: LUDZ, Peter Christian (Hrsg.): Soziologie und Sozialgeschichte. Aspekte und Probleme. Opladen, 1972. 386–418. p.
- KIELMANSEGG 1966. KIELMANSEGG, Erich, Graf: Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Wien, 1966.
- KÖHLER 1988. KÖHLER, Henning: Berlin in der Weimarer Republik (1918–1932). In: RIBBE, Wolfgang (Hrsg.): Geschichte Berlins. Bd. 2. Von der Märzrevolution bis zur Gegenwart. München, 1988.
- KRABBE, 1980 = KRABBE, Wolfgang R.: Eingemeindungsprobleme vor dem Ersten Weltkrieg. Motive, Widerstände, Verfahrensweise. In: Die Alte Stadt 7. (1980), 368–387. p.
- LADD 1990. LADD, Brian: Urban Planning and Civic Order in Germany 1860–1914. Cambridge, Massachusetts – London, 1990.
- LEHNERT 1991. LEHNERT, Detlef: Kommunale Politik, Parteiensystem und Interessenkonflikte in Berlin und Wien, 1919–1932. Wohnungs-, Verkehrs- und Finanzpolitik im Spannungsfeld von städtischer Selbstverwaltung und Verbandseinflüssen. Berlin, 1991.
- MATZERATH 1978. MATZERATH, Horst: Städtewachstum und Eingemeindungen im 19. Jahrhundert. In: REULECKE, Jürgen: Die deutsche Stadt im Industriezeitalter. Wuppertal, 1978. 67–89. p.
- MATZERATH 1984. MATZERATH, Horst: Berlin, 1890–1940. In: SUTCLIFFE, Anthony (ed.): Metropolis 1890–1940. London, 1984. 289–318. p.

- NOLTE 1988. NOLTE, Paul: Eingemeindungen und kommunale Neugliederungen in Deutschland und den USA bis 1930. In: Archiv für Kommunalwissenschaften 27. No. 1. (1988), 14–42. p.
- POSCH 1979. POSCH, Wilfried: Lebensraum Wien. Die gebietspolitische Entscheidungen von Gestern – die Raumordnungsprobleme von heute. In: Bauforum 12. No. 73. (1979), 17–22. p.
- REBENTISCH 1978. REBENTISCH, Dieter: Industrialisierung, Bevölkerungswachstum und Eingemeindungen. Das Beispiel Frankfurt am Main, 1870–1914. In: REULECKE, Jürgen: Die deutsche Stadt im Industriezeitalter. Wuppertal, 1978. 90–113. p.
- REULECKE 1985. REULECKE, Jürgen: Geschichte der Urbanisierung in Deutschland. Frankfurt am Main, 1985.
- SCHÖFFEL 1905. SCHÖFFEL, Joseph: Erinnerungen aus meinem Leben. Wien, 1905.
- SELIGER 1982. SELIGER, Maren: Bundesland Wien – zur Entstehungsgeschichte der Trennung Wiens von Niederösterreich. In: Wiener Geschichtsblätter 37. (1982), 181–216. p.
- SELIGER 1995. SELIGER, Maren: Groß- oder Klein-Wien? Politische Auseinandersetzungen um die Nachkriegsgrenzen und Stadtentwicklungsziele. In: Studien zur Wiener Geschichte. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. Bd. 51. Wien, 1995. 209–241. p.
- SELIGER – UCAKAR 1985. SELIGER, Maren – UCAKAR, Karl: Wien. Politische Geschichte 1740–1934. Bd. I–II. Wien, 1985.
- SZEMZŐ 2001. SZEMZŐ Hanna: Két korszak fordulópontján. Bécs urbanizációja a századfordulón. Szakdolgozat, ELTE Szociológiai Intézet, 2001.
- THIENEL 1977. THIENEL, Indgrid: Verstädterung, städtische Infrastruktur und Stadtplanung. Berlin Zwischen 1850 und 1914. In: Die Alte Stadt 4. (1977), 55–84. p.

András Sipos

Urban Agglomeration and Boundaries of Public Administration in Middle Europe 1850–1950

From the middle of the 19th century on, the expansion of the boundaries of public administration became general concomitant and component of the growth of cities. It bulked in Germany mainly after 1885 whereas between 1900 and 1910 it affected almost the two-thirds of medium- and large-size German cities.

The study surveys the formation of the boundaries of public administration in Vienna and in Berlin, the major stages of annexing the outskirts. (Vienna: 1850, 1890, 1904, 1938, and narrowing the borders in 1945, Berlin: establishing an alliance 1912, Greater Berlin 1920). The manifestation and bulking up of annexing the neighbouring settlements as an important means of urban development can be derived from three factors, being in close relationship with one- another appearing with a time shift: the formation of agglomeration areas, the role of bureaucracy in urban- management, and the birth of modern urban planning. The existence of the three proved to be insufficient in the case of capital cities. Nationwide political pecking and interests were interwoven with the problems of local development within the cities to such an extent that long-awaited resolutions could be made only in exceptionally favourable political instants. If they were missed for any reasons, (inproper understanding of the circumstances etc.) it could put back further development for decades. At the same time an integration that would keep up the self-government in the outskirts was considered a half-way measure, a compromise. It was the general approach that public administration should match spatial organization of economy by extending its boundaries – the cluster of settlements growing into a unit of economy „naturally” requires central planning and management. The central notion of development in economy was the increasing predominance of large scale industry and rationalizing. In Middle Europe where the responsibility and the role of the state were regarded „naturally” distinctive, it generated the dominance of the approach saying that consequently it is rationalizing and industry-like efficiency that are the main commands of the age for the administration. In the period between the world wars this notion was linked up with a special emphasis on the social responsibility of the state that set balancing regional inequalities in purveyance and in maintenance of the poor as a task. Compared to this, notions like clarity of public affairs for the average citizen, opportunity of participation in decisions affecting his immediate living area, caring about local identity and local binds stimulating all, and the resources stemming from them were de-emphasised.

Szemző Hanna

FLORIDSDORF EGYESÍTÉSE BÉCCSEL 1904-BEN

„A városháza borospincéjében tartott gyűlés után a [szociáldemokrata] tömeg fűlsiketítő füttyögés és kurjongatás közepette elhagyta a pincét. Rövid idő alatt megtelt az egész piactér. Miközben több ezer hang kiáltott „pfujt” Anderer polgármesterre, zúgolódva-lármázva, számtalan gyalogos és lovas rendfenntartó kíséretében megindult a tömeg a floridsdorfi főutcán a polgármester háza felé, ahol az ellene irányuló demonstrációk megismétlődtek.”¹

A tüntetés, amelyről a liberális *Floridsdorfer Zeitung* igen részletesen beszámol, 1904. november 11-én zajlott, közvetlenül azután, hogy a városházán a képviselők megszavazták az egyesítést Béccsel. Utolsó, kétségbeesett tiltakozás volt ez a helyi szociáldemokrata párt részéről az alsó-ausztriai iparváros annekválása ellen, ami politikai befolyásának drámai visszaesését hozta magával, miután a Karl Lueger és a keresztényszocialista párt vezette székesfőváros sokéves vitát lezárva, kiterjesztette hatalmát a Monarchia egyik legnagyobb ipari központjára, és Floridsdorf bekebelezésével létrehozta Nagy-Béccset.

Történelmi pillanat volt ez Bécs életében, hiszen területe lényegében ekkor érte el végleges, mai nagyságát.² Többé már nem pusztán határolta a Duna, hanem keresztül is folyt rajta, és a története során először a folyó mindkét partja a székesfőváros vezetése alá tartozott. Az újonnan hozzászatolt proletárváros sok szempontból szimbolizálta, megelőlegezte mindazt, aminek irányába Bécs a következő évtizedekben fejlődött, amivel szembesülnie kellett a modernizáció során, azokat a változásokat, amelyek a XX. század elején véglegesen átformálták arculatát: a várostervezés és a lakásprobléma gyökeresen új felfogását, a tömegközlekedés kiépülését, a modern ipart (Floridsdorf a vegyiparban, az elektrotechnikában, a vagon- és autógyártásban jeleskedett), a szociáldemokrácia térnyerését és a munkáskultúrát. Floridsdorf, noha közvetlenül Bécs mellett feküdt, a természetes határvonalat képező Duna miatt teljesen

1 Floridsdorfer Zeitung, 1904. november 12.

2 1910-ben még néhány Duna parti települést hozzászatoltak, ám ez szignifikánsan nem változtatott már a területén.

Az Am Spitz. Floridsdorf, 1899

M. Sperling felvétele

Archiv des Verlages für Photographie

In: Floridsdorf 1880–1930. Album. Verlag für Photographie, Wien, 1997

elkülönülve fejlődött a fővárostól.³ Tökéletes ellentéte volt a magát császárvárosként és kulturális központként definiáló „történelmi Bécsnek”, a XIX. század nagyvárosának. Annektálása azért is különösen érdekes példája a bécsi urbanizáció történetének, mert a poszt-liberális nagyvárostól⁴ a modern metropoliszhoz vezető átmenetet an-

3 Erre utal, hogy 1888-ban Bécs elővárosainak telekkönyvi nyilvántartásában (Kataster der Vororten Wiens, 1888) nem is tesznek említést Floridsdorfról.

4 A „poszt-liberális” terminussal Leonardo Benevolo jellemzi a XIX. század második felének nagyvárosát, ahol a korábbi liberális gyakorlattal ellentétben az infrastrukturális fejlesztések már egyre inkább közfeladattá váltak, és szigorú szabályozás alá estek. A poszt-liberális városra legjobb példa Haussmann Párizsa. Amikor Benevolo megkülönbözteti ezt a típust a XX. század elejének modern európai városától, a leghangsúlyosabb eltérésnek az építészeti szemléletmód megváltozását tartja. Míg az építészek számára a poszt-liberális városban a kereskedelem és a termelés kapott kiemelt szerepet, addig a modernben az otthon vált elsődlegesen fontossá. A modern építészek egy szerkezetében egészen új várost képzeltek el, amely „arra volt hivatva, hogy meghaladja város és vidék hagyományos kettősségét illetve ennek természetes következményét: a városi telkek magánszemélyek általi, anyagi haszonzerzésüket szolgáló kisajátítását. A modern építészek a legkorábbi időkől fogva bírálták köz-

nak politikai kontextusába, a hatalmuk csúcsán lévő keresztényszocialisták és a feltartóztathatatlanul erősödő szociáldemokraták küzdelmébe illetve teszi megragadhatóvá. A következőkben ennek a politikai csatának a szempontjából kívánom megvizsgálni Floridsdorf Bécshez csatolását és az egyesítést végrehajtó keresztényszocialista polgármester, Karl Lueger városirányítási elképzeléseit.

Lueger Béce

Bécs három bővítése a XIX. század második felében a városi modernizáció három lépcsőfokát jelentette. Az első, az 1850-es, végleg lezárta Bécs XVII. századig visszanyúló „barokk”⁵ vagy „arisztokratikus” korszakát és megteremtette a poszt-liberális várost. A virágzásnak indult polgári Bécsben az első kerületet körbezáró, a városközpontot védő katonai erődítmények lebontása (1857), majd a terület beépítése már fizikai értelemben is egyesítette az addig leginkább csak adminisztratív értelemben összetartozó várost. A Ring eklektikus lakó- és középületei kőbe vésve hirdették a nagypolgárság gazdasági hatalmát és értékrendjének győzelmét: a jog uralmát, az oktatás és a kultúra (elméletben) mindenki számára szabad hozzáférhetőségét és kiemelt szerepét. Hiszen a Ring legelegánsabb helyére épült a Parlament, mellette állt a városháza és az egyetem, velük szemben pedig a Burgtheater. Lakóépületei túlnyomó többségében keveredett egymással az arisztokrácia és a nagypolgárság, ezzel is bizonyítva, hogy az utóbbi gazdasági meghátrálásra, exkluzivitásának részleges feladására készítette az előbbit.⁶ Stefan Zweig kiváló jellemzést ad erről a korszakról visszaemlékezéseiben. Számára ez jelentette a biztonság világát: „Csaknem ezer éves Osztrák Monarchiánkban mint-ha minden örök életűnek készült volna, s az állam volt e maradandóság legfőbb szavatolója. A jogokat, melyet polgárainak biztosított, a parlament védte, a nép szabadon választott képviselője, és minden kötelességének is pontos keretet szabott. ...Mindenki tudta, mennyire van, mi illeti meg, mi szabad és mi tilos. Mindennek normája volt, meghatározott súlya és mértéke.”⁷

Pedig azok a változások, amelyek – sok egyéb kül- és belpolitikai tényező mellett – ennek a nyugodt bécsi világnak a felbomlásához vezettek, ekkor már érlelődtek, csak Zweig, számtalan liberális bécsi polgárhoz hasonlóan, nem vett tudomást róluk.

érdek és magántulajdon összekapcsolását, mely a polgári város alapját képezte, és egyértelmű alternatívát javasoltak: minden városi föld köztulajdonba vételét.” BENEVOLO 1981. 765–862., 863. p.

5 Hermann Broch jellemzi barokk birodalmi központként az abszolutizmus korának Bécsét. BROCH 1988. 54. p.

6 SCHORSKE 1998. 33–65. p.

7 ZWEIG 1981. 13. p.

Bécs elővárosaiban gyülekeztek azok az erők, amelyek helyet és döntési jogot követeltek maguknak, akik számára ez a korszak minden mást jelentett, csak biztonságot nem. Itt, a város szélén egyre nagyobb számban megjelenő új társadalmi csoportok a nagypolgári, liberális és kozmopolita központtal szemben sajátos, helyi kultúrát teremtettek. Új, a dialektusban, az argóban, a dalokban és a viccekben kifejeződő városi folklór jött létre, és vele együtt egy sajátos elővárosi identitás is.⁸

A bővítés második szakaszával, amikor 1890-ben az elővárosokat hozzácsatolták Bécshez, elérkezett az itt lakók ideje. Az 1885-ös választójogi reform következményeként, amikor tízről öt forintra csökkentették a választójog elnyeréséhez szükséges minimális évi adó összegét, már a kisiparosok, a kiskereskedők és az alacsonyabb rangú tisztviselők is szavazati joghoz jutottak.⁹ (Ezt megelőzően csak igen kevesen érezhették magukat teljes értékű bécsi polgárnak. A prosperáló székesfővárosban ugyanis nem sokaknak adatott meg a választás joga. Szavazhattak a ház- és telektulajdonosok, az évi tíz forintnál több adót fizetők, a magas rangú állami, tartományi és városi tisztviselők, a papok és a rabbik, mindenki, aki doktori fokozattal rendelkezett és a magasabb státuszú iskolai tanárok.¹⁰ Ez azt jelentette, hogy 1869-ben, amikor már 607 000 fő lakott a székesfővárosban¹¹, mindössze 27 098-nak állt jogában, hogy részt vegyen a százhusz főből álló, az egész város ügyeit intézni hivatott községtagnács /Gemeinderat/ megválasztásában.¹²)

A bővítés és a választójogi reform következményeként Bécs liberális korszakának lassan leáldozott. A keresztényszocialisták – különösen az egyesítés évében sorra kerülő tartományi választások alatt – az elővárosok védelmezőiként, a helyi érdekeket a bécsi liberális nagypolgársággal szemben képviselők pártjaként igyekeztek feltűnni. Az elővárosok közönsége pedig ideális befogadója volt a keresztényszocialisták és karizmatikus vezetőjük, Karl Lueger populizmusának. Itt, Bécs periferiáján nyitott fülekre talált minden, ami a liberalizmust, a kézművesek számára gazdasági konkurenciát teremtő, nagyipart, az új, modern világot és az általa egyenjogúsított zsidókat támadta. Lueger, kihasználva a liberális városi vezetés centrum-orientáltságát, politikai egységet teremtett a periferián. Az itt lakó és a választási rendszer harmadik kúriájába tartozó kispolgárok az ő emberei voltak. A munkások még nem rendelkeztek választójoggal, így az elővárosok Bécshez csatolása a keresztényszocialisták képviseletét erősítette.

8 MADERTHANER – MUSNER 1999. 38–68. p.

9 Ez óriási tömeget jelentett, hiszen az iparüzési adót fizetők 40%-a Bécsben ebbe a legalacsonyabb kategóriába esett. SELIGER 1989., 9. p.

10 BOYER 1981. 275. p.

11 STATISTISCHES JAHRBUCH DER STADT WIEN FÜR DAS JAHR 1907, 1909. 45. p.

12 SELIGER 1989.

*„Shwarze Lackenau” kiskerttulajdonosok egyesületi háza, 1910 körül
Archiv des Verlages für Photographie
In: Floridsdorf 1880-1930. Album. Verlag für Photographie, Wien, 1997*

A párt az 1890-es városbővítés után nem sokkal, 1895-ben meg is nyerte a választásokat.¹³

Lueger két korszak fordulópontján volt polgármester, és Bécs, amiért annyi mindent tett, tükrözte ezt. Már az 1850-es évektől kezdve, a város modernizációja során fokozatosan megváltoztak a városirányítási technikák és a végrehajtandó feladatok, és lassan átalakult a városlakókról alkotott kép is: a választójog kiszélesítése nyomán újradefiniálódott a politikailag aktív városi polgár fogalma. A városi hatóságok megváltozott legitimitása pedig, politikai meggyőződéstől függetlenül, alapvető célkitűzéseik megreformálásához vezetett. Ennek a folyamatnak egy átmeneti állomása volt Lueger Bécsé. A jól működő város irányításáról vallott felfogása éppen a liberálisok elitista és a szociáldemokraták széles tömegebázist hangsúlyozó felfogása között helyezkedett el. Az ő polgármestersége alatt fektették le annak a modern metropolisz-

¹³ A megnyert választás ellenére Lueger nem lehetett polgármester egészen 1897-ig, mert liberális nyomásra és egy radikális tömegpárt hatalomra kerülésének politikai következményeitől félve Ferenc József nem hagyta jóvá a kinevezését.

nak az alapjait, amelyet 1919 után, a szociáldemokrata városvezetés időszakában annyian csodáltak.

Karl Lueger összefogta a különböző kis- és középosztálybeli rétegeket, és retorikájában megteremtette a kisemberek/kispolgárok Bécsét. Úgy határozta meg pártja célkitűzéseit és prioritásait, hogy az egyszerre válhasson – az erősödő szociáldemokrácia ellenében – hatásos tömegpárttá, ugyanakkor megőrizhesse a munkássággal szemben a polgári rétegek privilégiumait.¹⁴ Ebből a stratégiából született meg az a luegeri politika, amit Allen Janik „a képzelet politikájának” nevez.¹⁵

Hogy kikből állt Lueger számára a bécsi közösség, hogy hol húzódtak határai, azt jól illusztrálja a következő keresztényszocialista választási röpirat az 1890-es tartományi választásokról:

„Nagyon fontos napnak nézünk elébe ... a judeoliberális párt ugyanis mocskos kezével a szabadság utolsó mentsvárának és a keresztény nép önrendelkezési jogának elpusztítására tör. Amennyiben sikerül a nép judeoliberális ellenségeinek gondosan titokban tartott, most azonban mindenestül leleplezett terve, akkor, keresztény honfitársaim, még többet kell fizetnetek, eltűrnetek és hallgatnotok saját szülővárosotokban.”¹⁶

Ez a fiktív német, kis- és középpolgári, keresztény közösség a valóságosan létező bécsi társadalom ellenében definiálta magát, kirekesztve mindenkit, aki vallás vagy származás szerint más volt.¹⁷ A születés, a vér közösségének jogát szegezte szembe az újonnan érkezettekkel, a középkori polgár állítólagos hagyományait az 1867 utáni liberális szellemiséggel, a rendes munkát a harácsolással.

Karl Lueger számára a város lakói, akiknek elszámolással tartozott, akik számára fenntartotta a város szolgáltatásait, nem a Bécsben élők összességét jelentette, hanem csupán a törvénytisztelő, adófizető polgárságot, az állami és városi tisztviselőket és a szolgáltató szektorban dolgozó alkalmazottakat. Politikájában megpróbálta kiszolgálni a közép- és felső osztályokba tartozókat, ám igyekezett hű maradni a bécsi kisemberekhez. Ezt a „polgár” általa használt és igen tágan értelmezett fogalma tette lehetővé, ami beemelte a kistisztviselőket, kisiparosokat, kézműveseket a bécsi közéletbe. Az utóbbi rétegek által képviselt polgári értékrend és a számukra oly becses és nemrég megszer-

14 BOYER 1981. 312–313. p.

15 JANIK 1997.

16 Berichte über die öffentlichen Sitzungen des Gemeinderates der k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien, 1890. szeptember 19. 65/5.

17 1900-ban a bécsi lakosságnak még a fele sem volt helyi születésű: 15%-a származott Cseh- vagy Morvaországból, 24,5%-a Galiciából vagy Bukovinából, és több mint 10%-a zsidó volt. Mindeközben a bécsiek körülbelül 20%-a volt gyári munkás vagy végzett különböző bér munkát, 11,5%-a pedig cselédként (Häusliche oder persönliche Bediente) állt alkalmazásban. EHMER 1996.; JOHN 1999.

zett választójog védelmét a munkásokkal és a szociáldemokráciával szemben Lueger maradéktalanul képviselte és végrehajtotta. Számtalan módon próbálta segíteni saját választóinak arra érdemes részét – munkát biztosított számukra a város tulajdonában lévő vállalkozások révén, vagy éppen támogatást nyújtott a különböző polgári foglalkozásokat űzőknek, például a kézműveseknek – miközben a bécsi szegénypolitikát az adakozás szintjén hagyta. Lueger tehát egy lépéssel tovább bővítette a városi közéletben résztvevők körét, ám nem tett minden lakost teljes jogú városi polgárrá. A munkásosztály egyenjogúsítását csak a szociáldemokrata önkormányzat valósította meg hatalomra kerülésekor, Lueger halála után kilenc évvel.¹⁸

Karl Lueger személyiségének, politikai jelentőségének és a nevével fémjelzett korszaknak a legfontosabb vonása abban a kettősségben rejlik, hogy szóban újratevő, újraértelmezve a konzervativizmust és a kisiparral összefüggő „középkori polgár” fogalmát, a liberalizmust támadta, miközben gyakorlati ténykedésével felgyorsította a városi modernizációt. Hiszen a látszat és a propaganda ellenére Lueger nagyon is modern várost teremtett: ő honosította meg Bécsben a szakirodalom által községi szocializmusnak nevezett városirányítási rendszert, ami tökéletesen illeszkedett a századforduló Európájának általános városi modernizációs trendjébe. Ekkor született meg az aktív, szolgáltató város, amely elsősorban már nem indirekt módon, törvények és szabályok útján alakította a város képét, hanem maga is megjelent a piacon, elkezdett befektetni és profitot termelni. Karl Lueger irányításával az addig magánkézben lévő közművek városi tulajdonba kerültek: Bécs saját gázműveket épített, városi tulajdonba vette a kötött pályás közlekedést biztosító vállalatokat és az áramszolgáltató műveket. Végül 1906-ban városi takarékpénztárat is alapított. Ezek a vállalkozások – amellet, hogy bizonyították a választóknak Lueger eltökéltségét a liberális kapitalisták elleni harcban – egytől-egyig hasznot hoztak, aminek következtében a századforduló után, a várost terhelő hatalmas kölcsönök ellenére, a pénzügyminisztérium Bécs gazdálkodását kifejezetten jónak találta.¹⁹ Lueger idejében, bár a Ringstraßéhoz hasonló monumentális építkezés nem volt, a városvezetés számtalan módon szólta bele Bécs térbeli-társadalmi szerkezetének alakulásába. Erre nemcsak a

18 Ezt a város életében betöltött átmeneti szerepet látta kristálytiszta több kortárs, köztük Felix Salten is, aki róla szóló esszéjében talán a legszínibb képet festette Luegeréről. „Egy másik fejezet ennek az életnek a regényéből: Ahogy háromszázezer szociáldemokrata munkás, akaratával szembe szegülve, végigvonul a Ringstraßen; ahogy általános, egyenlő és direkt választójogot követelnek; ahogy az öregedő polgármester a Városháza pompájában ülve meghallja ezt a morajló tömeget, és ahogy a sejtelen hatalmába keríti: új korszak, új idő kezdődik, amit csupán késleltethet, egy darabig feltartóztathat, de meg nem akadályozhat.” SALTEN 1981. 130. p.

19 A város vállalkozásaihoz persze pénz kellett, amit – éppen liberalizmusellenes retorikája miatt – nehezen teremtett elő Lueger. Végül, számtalan visszautasítás után, a Deutsche Bank hajlandónak mutatkozott kölcsönt adni a városnak. A kölcsön előfeltétele volt, hogy a város a Siemens cégnél gyártassa le az összes bécsi villamost.

közlekedés fejlesztése adott lehetőséget, hanem a konzekvensen véghez vitt parkosítási program és a várost gyűrűként körülölelő – és ezáltal a dinamikus kifelé terjeszkedésben gátló – „erdő és mező öv” (Wald- und Wiesengürtel) létrehozása is. A keresztényszocialista városvezetés lelkesen kísérletezett mindenfajta technikai és városirányítási újítással, követte a századfordulón kialakuló új trendeket.²⁰ Immáron az új várostervezési technikákkal felvértezve, lassan elkezdett a városról mint egységes egészeről gondolkodni. Karl Lueger újradefiniálta a városi hatóságok feladatkörét, és olyan irányítási modellt dolgozott ki, amelyet évekkel később a hatalomra került szociáldemokraták is átvettek.

A modern, szolgáltató város megjelenésének a keresztényszocialisták alatt persze voltak sajátos vonásai. Ilyen sajátos vonásnak tartja John Boyer, hogy – ellentétben más európai és amerikai városokkal – a változások nem egy racionálisabb döntési folyamat kialakulását és a közérdek előtérbe kerülését eredményezték, hanem éppen ellenkezőleg: a keresztényszocialisták alatt egyetlen csoport monopolizálta a városi befektetéseket, saját érdekeit közérdekké kiáltva ki. A technikai vívmányok pedig leginkább a város prosperitásának demonstrálására, és a keresztényszocialista ideológia propagálására szolgáltak. Az 1902-ben elkészült városi áramszolgáltatóval kapcsolatban például a párt egyik röpirata nem felejtette el hangsúlyozni, hogy az helyi szállítók és gyártók munkájának a gyümölcse, ami így magán hordozza a hagyományos bécsi kézművesség jegyeit a technológiai újításokkal párosulva. A villamosközlekedés bevezetésében pedig, ami összekötötte Bécs központját a külső területekkel, a keresztényszocialista várostervezők leginkább hagyományos, családi házas lakónegyedek kialakításának lehetőségét látták.²¹

Amíg Bécs második bővítése a keresztényszocialisták és a liberálisok harcának jegyében telt el, addig a harmadik bővítés idejére a liberális párt jelentéktelen politikai tényezővé vált. Ez a harmadik, a székesfőváros további fejlődését alapjaiban meghatározó egyesítés két hadszíntéren zajló politikai küzdelem eredménye volt. Az egyik frontvonal Erich Kielmansegg gróf és Karl Lueger között húzódott. Kielmansegg ugyanis Alsó-Ausztria fővárosává akarta tenni Floridsdorfot, miközben Luegernek feltett szándéka volt, hogy Bécshez csatolásával tovább növeli a székesfőváros területét. Ugyanakkor a floridsdorfi keresztényszocialisták és szociáldemokraták is hadban álltak egymással, mert az utóbbiak minden áron meg akarták akadályozni, hogy Floridsdorf Lueger fennhatósága alá kerüljön, és így az ő városfejlesztési, városirányítási elképzelései valósuljanak meg.

Erich Kielmansegg és Karl Lueger között, noha 1897-től folyamatosan együtt kellett dolgozniuk, állandó politikai rivalizálás folyt. Visszaemlékezéseiben Al-

20 BOYER 1995. 1–17. p.

21 Lásd az előző jegyzetet.

só-Ausztria kormányzója így ír a polgármesterről: „Lueger soha nem akart más isteneket megtérni maga mellett, ezért rajta kívül senki sem válhatott népszerűvé Bécsben, illetve senki sem örvendhetett szélesebb körű elismertségnek.”²²

A porosz junker családból származó kormányzó, akit kortársai liberálisnak tartottak, a lehető legnagyobb gyanakvással viseltetett minden tömegpárt iránt, legyen az keresztényszocialista vagy szociáldemokrata. Akárcsak sok arisztokrata, magas rangú egyházi személyiség vagy császári hivatalnok, úgy gondolta, beláthatatlan következményekkel járhat a tömegek mobilizálása. Ezért igyekezett előmozdítani, hogy a liberális párt minél tovább hatalmon maradjon Bécsben. Az 1890-es városbővítésnél olyan választási rendszert dolgozott ki a liberális polgármesterrel és frakciójával együttműködve, amelynek segítségével még hét évig irányíthatták Bécsset.²³ Kielmansegg bizalmatlansága Luegerrel és pártjával kapcsolatban az 1900-as évek elejére lassan elmúlt, Lueger erélyes fellépésének köszönhetően a szociáldemokraták ellen és a munkásmozgalom ideig-óráig sikeres kordában tartásának. Ám a városbővítés kérdésében továbbra is komoly nézetkülönbség állt fenn a két politikus között.

Bécs bővítésének harmadik hulláma elengedhetetlen volt a szociáldemokrata vezetés alatt később, a két világháború között megvalósult modernizációhoz, ami megeremtetette a „Vörös Bécsset”, a XX. század első felének metropoliszát. Floridsdorf fontos szerepet játszott a szociáldemokraták győzelmeiben, az első világháború után pedig a párt bevehetetlen erősségévé vált, amely egészen az utolsó pillanatig, 1934-ig kitartott. Nem túlzás azt állítani, hogy míg az 1860-as, 1870-es évek lázas iparosításában Favoriten, a X. kerület vált a korszak par excellence munkásvárosává, a századforduló környékén ezt a szerepet már Floridsdorf töltötte be. Sajátos helyzete és fejlődése, hatalmas beépítetlen területei igen korán a várostervezési reformok részben valós, részben képzelt színhelyévé tették. Egyebek mellett Floridsdorf és környéke lebegett Otto Wagner szeme előtt, amikor 1910-ben megálmodta Bécs addig még nem létező, ám a modern városi élet igényeinek tökéletesen megfelelő, azokhoz alkalmazkodó XXII. kerületét.²⁴

22 KIELMANSEGG 1966. 106. p.

23 Kielmansegg szerepéről a liberálisok és a keresztényszocialisták hatalmi harcában lásd bővebben: BOYER 1981. 75. p.

24 WAGNER 1911.

*St. Georg sörfözde a Prager Strassén, 1910 körül /Brauhaus St. Georg/
Brüder Kohn felvétele
Sammlung Dr. Leopold O. Knobloch
In: Floridsdorf 1880–1930. Album. Verlag für Photographie, Wien, 1997*

Floridsdorf

Maga Floridsdorf meglehetősen rövid, ám fordulatokban annál gazdagabb történelemre tekinthetett vissza, amikor Bécshez csatolták. A Bécsből Csehországba és Morvaországba irányuló kereskedelmi utak találkozásánál, a Duna bal partján 1787-ben Florius Leeb, a klosterneuburgi apátság prépostja alapította, aki 30 felparcellázott telket adott bérbe darabonként ötszáz forintért. A bérlők leginkább nőtlen fiatal emberek voltak, akik az apátságtól kapott hétezer forint kölcsönből még vendégfogadót is építettek.²⁵ A frissen létrehozott települést a prépost tiszteletére Floridsdorfnak nevezték el.²⁶

25 Az Arany angyalhoz címzett fogadónak emléket állít az Arbeiter Zeitung újságírója, Max Winter is: „Itt álltak meg ükapáink és nagyapáink először, ha útjukat Brünn felé vették ... Itt pihent meg mindenféle utazó tömeg. Ha egyszer meglátták a cégért az arany angyallal, ... rögtön biztonságban érezték magukat.” Arbeiter Zeitung, 1903. december 6. 7. p.

26 NAGL 1887.

A XIX. század második felében, egy-két évtized leforgása alatt drámaian átalakult Floridsdorf és környéke: a jelentéktelen alsó-ausztriai községből iparváros lett. 1838-ban Adolf Schmidl még békés falvakat látott a későbbi gyárváros helyén: „A Duna bal partján fekszik a Florius Leeb klosterneuburgi prépost által alapított Floridsdorf. 64 jól megépített házzal és 800 lakossal rendelkezik, nagyrészt kisiparosok, mesteremberek, akiket az élénk átmenő forgalom sok jövedelemhez juttat. Egy likőrgyár, két ecetleparló és egy piac is található ott.”²⁷

Ötven évvel később az arra járót egészen más kép fogadta: „Már messziről feltűnik az utazónak a sok kémény, amelyből megállás nélkül hatalmas füstoszlopok emelkednek fel. ... Bizonyos órákban az utcákat vagy a járdákat ösztövérek alakok lepik el; sok férfi arcára az ostobaság vagy éppenséggel az elégedetlenség ül ki; sok nő arcán azonnal észrevehető a könnyelműség. Ezek a szerencsétlenek a munkások és a munkásnők.”²⁸

Az első osztrák vasút, a Kaiser Ferdinand Nordbahn Floridsdorfban is megállt. A Duna szabályozása, vagyis az állandó árvízveszély elhárítása mellett ez tette lehetővé, hogy már az iparosítás első időszakában, 1867-től gyárakat telepítsenek a községbe vagy közvetlen közelébe. A századfordulóra Floridsdorf lett a Duna bal partján fekvő települések központja, az egyetlen valóban városias település. Az itt működő óriási gyárak jelentős összegű adója nem a bécsi városi költségvetésbe folyt be, és az alacsonyabb helyi adók és a bőséggel rendelkezésre álló szabad terület miatt egyre gyakrabban települtek ki újabb gyárak Bécsből Floridsdorfba. Az ötlet szinten újra és újra felmerülő, ám soha meg nem valósult Duna–Odera csatornát is Floridsdorf közelében lehetett volna megépíteni, akárcsak a csatorna működéséhez elengedhetetlen kikötőt. Ez utóbbi egyet jelentett volna a település gazdasági erejének további növekedésével – Bécs rovására.²⁹ Mivel ezek a beruházások sértették a székesfőváros érdekeit, éppen a kikötő tervével kapcsolatban merült fel először bécsi oldalról az igény Floridsdorf anektálására. Ám a kormányzó, gróf Kielmansegg igen határozottan az egyesítés ellen volt, és inkább azon dolgozott, hogy Floridsdorf Alsó-Ausztria fővárosa legyen.

A székesfőváros ugyanis igyekezett elszakadni a tartománytól és teljes önállóságra törekedett. Alsó-Ausztria részeként a parlament hatvanhat képviselője közül mindössze tizenkettőt delegálhattak a bécsiek, a tartományi kormányzatban pedig hat főből csak egy képviselhette az érdekeiket. A képviselőházban négy hely jutott Bécsnek az egész tartományt megillető tizennyolcból.³⁰ Az elszakadási kísérletek ismere-

27 SCHMIEDL 1838. 60–61. p.

28 EICHHORN 1884. 480. p.

29 WILLFORT 1903.

30 TILL 1964.

*Az Österreichische Fiat-Werke AG épülete a Brünner Strassén, 1910 körül
Archiv des Verlages für Photographie
In: Floridsdorf 1880–1930. Album. Verlag für Photographie, Wien, 1997*

tében Kielmansegg tudatosan kezdte támogatni Floridsdorfot. A leendő fővárosba helyeztette át a járási bíróság és a hivatalok székhelyét – az utóbbiaknak még külön épületet is emeltetett –, továbbá harcolt a már említett Duna–Odera-csatorna, illetve az ehhez elengedhetetlen dunai kikötő mihamarabbi megépítéséért.³¹

Floridsdorf Bécshez csatolása egyre inkább egy Bécsre leselkedő veszély elhárításának eszközeként merült fel. Floridsdorf vált a modern ipari fejlődés szimbólumává, különösen Kielmansegg nagyratörő tervei nyomán, többen Bécs vetély-társaként kezdték emlegetni. És, legfőképpen, Floridsdorf lett az „anti-Bécs”, a munkásváros, ahol ideig-óráig még a keresztényszocialisták voltak hatalmon, ám a szociáldemokraták egyre erősebbé váltak. Az osztrák szociáldemokrata párt az 1889/90-es hainfeldi kongresszust követően az osztrák, és különösen a bécsi politikai élet egyre jelentékenyebb szereplőjévé vált. A korábban inkább különböző önszegélyező egyesületek, pártsejtek és egyletek (Bildungsvereine) laza szövetségeként működő, akkoriban Viktor Adler és Karl Kautsky vezetése alatt álló SDAP (Sozialdemokratische

31 TILL 1967.

Arbeitspartei Österreichs) frakciói – radikálisok és mérsékeltek, németek és csehek – történelmi kompromisszumot kötöttek. Az ezt követő időszak a pártszervezet gyors kiépüléséhez vezetett.³² Floridsdorf, ahol a foglalkoztatottak 70%-a munkás volt,³³ az egyre erősödő szociáldemokrata párt biztos bázisának számított, amivel a helyi keresztényszocialisták is tisztában voltak.

A „Floridsdorf probléma” először 1890-ben, az elővárosok Bécshez csatolásánál merült fel. Bár nem kapott központi szerepet, már ekkor is többen felszólaltak a vitában a Duna bal partján fekvő települések egyesítése mellett érvelve. Ahogyan az Tischler keresztényszocialista községi képviselő beszédéből kiderül, egyesek kifejezetten szomorú jövőt jósoltak Bécsnek, amennyiben hagyja az említett falvakat külön fejlődni: „Ha önök azt [a területet] kirekesztik, bizonyára Eldorádó válik belőle, és nem ötven, hanem húsz év múlva ott, ahol most Floridsdorf és Kagran található, egy konkurens város jön létre, amellyel nem fogunk tudni versenyre kelni.”³⁴

A vitához Lueger is hozzászólt, aki a székesfőváros területi bővítésének tervét, amely csak a Duna jobb partjára terjedt ki, szintén nem tartotta megfelelőnek (vagy legalábbis a vitában ellene érvelt): „Talán bizony Pestnél és Budánál keskenyebb a Duna, mint Bécsnél, és nem egyesítették mégis a magyar fővárosban a korábban különálló Pest és Buda községeket egyetlen városközséggé? ... Még mindig nem tudják az urak, hogy egy folyó nem elválaszt, hanem összeköt, hogy egy folyó életre kelt, és hogy Bécs jövőjének záloga, a kereskedelem és a vele járó változás újbóli felvirágzása a folyó mindkét partján?”³⁵

Karl Lueger, akárcsak Kielmansegg, támogatta Floridsdorf nagyközséggé bővítését 1894-ben. A maga részéről rögtön városi rangra is akarta emelni. Ám Kielmanseggel ellentétben, meggyőződése volt, hogy a dunai kikötő és a Duna–Odera csatorna megvalósulása előtt feltétlenül egyesíteni kell Béccsel a Duna bal partján fekvő településeket.³⁶

Az egyesítést egyre erőteljesebben szorgalmazó politikusokkal szemben, akik félelemmel tekintettek Floridsdorffra, a bécsiek inkább enyhe megvetést éreztek iránta. Bécsből nézve az új terület hatalmas gyártelepek, parlagon heverő kopár földdarabok és hagyományos vidéki táj keveréke volt, amelynek semmi köze a fővároshoz: „Elég egyetlen rövid sétát tenni az új városháza körül és az ember belátja, hogy ez itt már

32 A párt történetének részletes ismertetését nyújtja MADERTHANER 1988.

33 CZEIKE – BANIK-SCHWEITZER – OPLL – MEISSL 1990.

34 Berichte über die öffentlichen Sitzungen des Gemeinderates der k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien, 1890. szeptember 11. 59/5.

35 Berichte über die öffentlichen Sitzungen des Gemeinderates der k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien, 1890. szeptember 9. 57/5.

36 TILL 1967. 229. p.

*A Nordbahn- és a Northwestbahnbrücke jégtorlasszal, 1929. március 15.
Archiv des Verlages für Photographie
In: Floridsdorf 1880–1930. Album. Verlag für Photographie, Wien, 1997*

nem Bécs. Nem egy távoli kerület, hanem egyszerűen egy másik város, egy önálló helység, amely saját arculattal, sajátos karakterrel rendelkezik: vidék ... Minden lépcsénél újabb épülőben lévő gyárakat látni. Ha kimegyünk a településen kívülre, egy mezőre, az általában azt jelenti, hogy itt ezt vagy azt az üzemet építik, és így rájövünk, miképp jött létre ez a város, és nézzük, hogyan épül tovább. Itt minden új. Alig hatvan éves. Újak a házak, új bennük az ipar, újak az emberek, akik mindenfelől dolgozni jöttek.”³⁷

A keresztényszocialista *Volksfreund* tárcaírója a Duna bal partján egyre gyorsabban terjeszkedő ipari komplexumnak még a településformáját is bizonytalannak tartotta: „Közvetlenül Bécs egykori északi védőfala előtt ... ma egy nagyközség áll, se nem falu, se nem piac, politikai értelemben még csak nem is város, amelynek központja (Floridsdorf) alig száz-százhuszonöt éves, ám fiatalsága ellenére már egy sor régebbi települést magába olvasztott, és Bécs után Alsó-Ausztria legnagyobb községe.”³⁸

37 Die Zeit, 1903. április 12. Morgenblatt.

38 Der Volksfreund, 1904. február 28. 1. p.

A Leopoldauer Platz hátérben a Pfarrkirchével. Leopoldau, 1900 körül

M. Sperling felvétele

Archiv des Verlages für Photographie

In: Floridsdorf 1880-1930. Album. Verlag für Photographie, Wien, 1997

Bécs leendő XXI. kerületét általában igen alacsony fokú urbanizáltság és éles területi különbségek jellemezték. Floridsdorf és a még korábban, 1894-ben hozzá csatolt kisebb települések sűrűn be voltak építve, kielégítő csatornarendszerrel és közvilágítással rendelkeztek. A kerület más részeire azonban mindez aligha volt igaz. Noha az 1904-es egyesítés Béccset a kontinens egyik legnagyobb kiterjedésű városává tette, a floridsdorfi nagy szabad területek következtében laksűrűség szempontjából igencsak elmaradt a több európai nagyvárostól.³⁹ Az urbanizáció alacsony szintjéről tanúskodik az a tény is, hogy közvetlenül az egyesítés után, 1905-ben, a bécsi városi tanács az új XXI. kerületben felmerülő csatornázási problémák kezelésére 600 000 koronát különített el, miközben a többi kerület esetében összesen 203 400 koronát

39 Míg Párizsban egy hektárra 348 fő jutott a századfordulón, Berlinben pedig 322, addig Bécsben az újonnan létrehozott kerülettel együtt átlagosan mindössze 63 fő lakott ugyanakkora területen (ez a szám 1904 előtt még 94 fő volt.) *Floridsdorfer Zeitung*, 1904. december 17.

*A Jedleseer Strasse és a Dunantgasse sarka, a Karl-Seitz-Hoffal. Floridsdorf, 1930
Grapha felvétele*

Archiv des Verlages für Photographie

In: Floridsdorf 1880–1930. Album. Verlag für Photographie, Wien, 1997

szánt új csatornák építésére és 675 300 koronát a régiék fejlesztésére.⁴⁰ Valószínűleg éppen elmaradottsága, a terület beépítetlensége ám mégis Bécshez közeli fekvése tette lehetővé, hogy számos korabeli építész ideális terepnek találta Floridsdorfot városépítészeti reformjaihoz. A legismertebb a már említett Otto Wagner, aki ide álmodta 1910-ben azt a modern városrészt, ami már alkalmazkodik az új idők szelleméhez.⁴¹

Wagner elképzelt XX. századi nagyvárosa a fogyasztó városa volt. A fogyasztóé, aki nézelődik a sétálóutcán, beugrik egy étterembe, majd vásárol és színházba vagy múzeumba megy. Aki maximálisan él a nagyváros nyújtotta lehetőségekkel, és kiélvezi a kényelmet. Ám Wagner városa emellett demokratikus volt. Alkalmazkodott a kor követelményeihez, a tömeges lakásigényhez, és sokemeletes bérházaiban olcsó és higiénikus lakásokat kínált.⁴² Aktív, szolgáltató városként működött, ahol a városi

40 Arbeiter Zeitung, 1905. december 6.

41 WAGNER 1911. 2. p.

vezetés központilag ellenőrizte a város fejlődését a telekárak és a beépítés szabályozásával. Végül Wagner városa a rohanó emberek városa volt, ahol minden célszerű, ahol modern a közlekedés, tehát minden pontja könnyen és gyorsan megközelíthető, ahol, ahogy ő maga írja, „az idő pénz.”⁴³

Tervei készítésekor Otto Wagner harminc-ötven éven belül a városi lakosság megduplázódásával számolt. Minden kétséget kizáróan hitte, „hogy az emberek többsége szívesebben lakik egy nagyvárosban mint egy kisvárosban vagy vidéken. A nagyvárosban lakók jó részét munkája köti ide. Foglalkozás, társadalmi státusz, komfort, luxus, alacsonyabb halálozási számok, minden lelki és fizikai segédeszköz hozzáférhetősége, az időtöltés jó és rossz értelemben, végül pedig a művészet állnak a jelenség mögött.”⁴⁴

Hatalmas vonzereje és a gazdaságban betöltött kulcsszerepe miatt a nagyvárosi fejlődést elkerülhetetlennek tartotta; nyitott kérdés számára csupán az volt, hogy miképpen lehet jobbá, élhetőbbé tenni a nagyvárost.

Ezt az élhető várost képzelte el, amikor a Duna bal partján, a Floridsdorffhoz tartozó és a környékén található beépítetlen területekre konkrét terveket készített. Itt végre lehetősége nyílt arra, hogy az addig igencsak elhanyagolt kerület helyére legalább papíron megálmodja az „Új Bécs”-et. Olyan városrész modelljét kívánta létrehozni, amely egyszerre kerüli el a korabeli Bécs összes csapdáját: az átgondolt tervezés hiányát, az „impotens művészkedést” és a telekspekulációt.

Az ideális XXII. kerület 619 hektáron terült el, és 50%-án álltak épületek. Körülbelül harmincezer lakás volt benne, a százötvenezer lakó részére. A kerület tervezésénél Wagner két fő kritériumot tartott szem előtt: az utcák és épületek elhelyezése legyen művészileg helyénvaló és közlekedési, illetve higiéniai szempontból megfelelő. Minden ház egyik oldala kertre, parkra vagy térre néz, míg a másik három egységes, egyenként huszonhárom méter széles utcákra. A házak pedig, akárcsak az utcák, huszonhárom méter magasak, tetőtér nélkül.⁴⁵ A kerület közepén, nem meglepő módon, a főtér áll, amelyhez mindkét oldalon óriási „levegő központok” csatlakoznak. Ezeket aztán középületek együttese, egy templom és gimnáziumok követik. Az egész együtt egy, a kerületet felében átmetsző tengelyt alkot, amely összekötöti a határoló zónautakat.⁴⁶

42 Uo. 3. p.

43 Uo. 3. p.

44 Uo. 7. p.

45 Uo. 19–20. p.

46 Ezek a városmagot két-három kilométerenként egyre nagyobb sugarú koncentrikus gyűrűkként körbeölelő zónautak és az őket keresztező sugárutak jelölték ki Wagner tervében a kerületek határait. A kerületek önálló, saját központtal rendelkező kisebb városok voltak. Ez lehetővé tette a metropolisz állandó és határok nélküli terjeszkedését, hiszen a népesség növekedésével csak egy újabb kerületet kellett hozzácsatolni a már meglévőkhöz.

Uca Leopoldauban, 1926
Archiv des Verlages für Photographie
In: Floridsdorf 1880–1930. Album. Verlag für Photographie, Wien, 1997

Ebben a tengelyben minden közterület, a lakások másutt helyezkednek el. A kerület többi részén négyzethálós szerkezetben leginkább lakóházakat lehet találni, amelyek között szabályos rendben elhelyezve számtalan park terül el – minden esetben két játszótérrel, nyilvános vécével és ivókúttal felszerelve – illetve iskolák, piacok, műhelyek, raktárak és egyéb középületek.⁴⁷

Keresztényszocialisták és szociáldemokraták

Bécs és Floridsdorf egyesítésének alapvető fontosságú aspektusát ismerjük meg, ha az egyesítést a két nagy párt, a keresztényszocialisták és a szociáldemokraták politikai harcának összefüggésében vizsgáljuk. A keresztényszocialisták ugyanis a városeszeítés keresztülvitelével nemcsak, hogy megakadályozták a szociáldemokrata párt politi-

47 WAGNER 1911. 11. p.

kai hatalmának növekedését és városirányítási elképzeléseinek megvalósulását, hanem évekre előre sikerült biztosítaniuk politikai befolyásukat Floridsdorf területén.

Az 1903-as választást megelőző néhány év a keresztényszocialista párt korlátlan uralmát jelentette Floridsdorfban. Bár a liberálisok még jelen voltak a városházán, képviselőiknek már kevés beleszólásuk volt a település ügyeibe. Az 1899-es választásokon összesen tizenhat keresztényszocialista jelölt nyert mandátumot. Így az övék volt a legnagyobb frakció, és a polgármestert, illetve helyettesét is ők adták.⁴⁸ Mindemellett a párt emberei a település életében fontos szerepet játszó egyéb intézményekben is egyre-másra kerültek pozícióba. Az 1881-ben alapított községi takarékpénztár majdnem minden fontos posztján ők álltak, a főigazgató pedig 1894-től folyamatosan a keresztényszocialista polgármester, Anton Anderer volt. A pénztár 1891-től adományokat is osztott, a település fejlődését elősegítő célokra. Ezek az adományok majd minden esetben a keresztényszocialista szavazóknak kedveztek. Így számtalanszor juttatott a takarékpénztár a párt holdudvarába tartozó egyleteknek: az önkéntes tűzoltóknak, a Harmónia férfi énekkarnak, a tornaegyletnek, a városzépítési egyletnek, a sütszükséget szenvedő tanárokat segítő alapnak és az elszegényedett floridsdorfi polgárokat támogató Ferenc József Jubileumi Alapnak.⁴⁹

1900-ra, amikor a helyi keresztényszocialisták egy új, reprezentatívabb városháza megépítését határozták el, már nem volt ilyen biztos a pozíciójuk. A megkezdett munkálatok óriási felháborodást váltottak ki a helyi szociáldemokrata párt vezetőiből, akik – bár ekkor még semmilyen hivatalos fórumon nem tudtak tiltakozni – legalább a sajtón keresztül hangot adtak nemtetszésüknek: „A keresztényszocialisták most örömmámorban úsznak, hogy az egyik legostobább javaslatukat, egy luxusház felépítését végül megszavazták. Proletárvárosunk tehát fényűző székhelyet kap »gondoskodó« városatyáink számára, miközben a legszükségesebb jóléti beruházásokat, mint amilyen a kórház, a vízvezeték, a fürdő, a vágóhid továbbra is nélkülöznie kell.”⁵⁰

Az új városháza vált a keresztényszocialista hatalom szimbólumává, azé a hatalomé, amely egy túlnyomórészt munkások lakta városban egyáltalán nem törődött az utóbbiak érdekeivel. Az ügy egyébként nagy port vert fel, és még Bécsben is írtak róla az újságok. Az 1903-as megnyitóra az országos szociáldemokrata lap, az *Arbeiter Zeitung* kitűnő tárcáírója, Max Winter is ellátogatott.

48 Neuer Volksbote, 1899. 6. sz., 9. p.

49 Denkschrift der Floridsdorfer Gemeinde-Sparkasse 1881–1906, 1906.

50 Neuer Volksbote, 1900. március 29. 5. p. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az egyesítés után a bécsi városházára delegált keresztényszocialista floridsdorfi képviselők számtalanszor szólaltak fel a kórház, a fürdő és a vágóhid ügyében.

Kávézó terasza az öreg Duna-partján, 1935

Archiv des Verlages für Photographie

In: Floridsdorf 1880–1930. Album. Verlag für Photographie, Wien, 1997

1903-ban elérkezett a szociáldemokrata párt számára a nagy pillanat: a floridsdorfi választásokon jelöltjei a harmadik kúriában egytől-egyig befutottak. Így a harminctagú képviselőtestület tíz tagja már az ő soraikból került ki.⁵¹ A történelmi eseményt csak az a tény árnyékolta be, hogy immár második éve folytak Bécs és Floridsdorf vezetői között tárgyalások a város anektálásáról.⁵² A csatlakozási folyamat előrehaladtával és a szociáldemokrata párt erősödésével egyre élesebb hangú szócsatákra került sor a két nagy párt között, a pártsajtóban egyre több gyűlölködő és pocskondiázó cikk jelent meg. A keresztényszocialista és antiszemita lap, a *Der Volksfreund* külön rovatot indított „A sötét sarokból – bepillantás a szocik táborába” címmel, amelynek fő témája a szociáldemokraták korruptségük, lustasága és nemzetidegensége volt. Az egyik cikk, mérleget próbálva alkotni a szociáldemokraták tevékenységéről, lyukas fejűeknek nevezte őket, akik képviselőségük egy éve alatt

51 Ez a választás teljesen felörölte a liberálisokat. Mindössze egyetlen jelöltjükből lett képviselő.

52 A bécsi városházán 158 képviselő közül mindössze kettő volt szociáldemokrata. Ők is az 1900-ban létrehozott negyedik kúriában kerültek be.

Am Spitz a Lehdorfer Hof épületével. Floridsdorf, 1914

J. Popper felvétele

Archiv des Verlages für Photographie

In: Floridsdorf 1880–1930. Album. Verlag für Photographie, Wien, 1997

először uralni igyekeztek a testületet, majd obstrukcióval próbálkoztak, végül pedig terrorizálni kezdték mindenkit, aki nem közéjük tartozott.⁵³ Minél valószínűtlenebbnek tűnt, annál inkább várták a lap munkatársai a pillanatot, amikor a „teljesen elzsidósodott” floridsdorfi szociáldemokraták elveszítik szavazóbázisukat: „Ha Floridsdorfban minden, ami legalább félig illendő és jóerkölcsű, összefog, ha ebben a szebb jövő előtt álló iparvárosban minden ember egyesült erővel teszi azt, amit a néppel együtt valóban és őszintén gondol, akkor nincs messze az a gyönyörű nap, amikor majd felkiálthatunk: »Floridsdorf, a szociáldemokrácia fellegvára ezer apró szilánkra hullott szét.« A szociáldemokrata fellegvár romjain valódi fellegvár épül majd, a kereszténység fellegvára.”⁵⁴

53 Der Volksfreund, 1904. február 28.

54 Der Volksfreund, 1904. január 24.

A keresztényszocialista „fellegvár” megteremtésére egyre kevesebb esély volt. A szociáldemokrata párt 1904-re, az egyesítés évére teljesen bevette Floridsdorfot. Számptalan jól működő kulturális és politikai egylete – mint például a természetjárók vagy a biciklizők köre, az énekkar, a női egyenjogúságért küzdő Libertas és a mozgalmárokat tömörítő Vorwärts – illetve a szakszervezetek mind a szavazóbázis folyamatos növekedését segítették elő. Ezen felül, az 1903-as elsőprő győzelem a harmadik kúriában azt is jelentette, hogy a kispolgári szavazók egy része bizonyosan átszavazott a szociáldemokrata pártra, hiszen a választásra jogosultak körét nem bővítették ki. Az egyesítési lázban a szociáldemokratáknak sikerült politikai tőkét kovácsolniuk a helyi lakosok félelmeiből. Az egyesítéstől az élelmiszerárak és a lakásbérek emelkedését várták, és azzal vádolták Anton Anderer polgármestert, hogy saját hatalma megtartása érdekében kiárúsította Floridsdorfot. Mindemellett tartottak – és joggal – Lueger munkásellenes politikájától, és siratták az álmodot, hogy Alsó-Ausztria fővárosa lesznek. Az különösen dühítette a szociáldemokratákat, hogy Lueger költözik be a sok áldozat árán megépített városházára. Végül, kitűnő politikai fogásként, népszavazást követeltek az egyesítés kérdésében. Érvelésük szerint az egyesítés mellett kardoskodó keresztényszocialista képviselők mind az első és második kúria képviselői voltak, ami mindössze 57, illetve 158 szavazót jelentett az egyesítés ellen szavazó, és 4365 leadott voksot jelentő harmadikkal szemben.⁵⁵

A „nép véleménye” egyébként számtalanszor felmerülő téma volt a viták során. Mindkét párt erre hivatkozva foglalt állást az egyesítés mellett vagy éppen ellen. A konzervatív bécsi lap a *Deutsche Zeitung* – a majdani Duna–Odera-csatorna szerepét és fontosságát elemezve – nem mulasztotta el hozzátenni, hogy: „az ott lakó népességnek is kifejezett óhaja, hogy Béccsel egyesüljenek és ez elől a törekvés elől semmilyen kormány vagy tartományi gyűlés sem zárkozhat el.”⁵⁶

Nem meglepő, hogy az *Arbeiter Zeitung* éppen az ellenkező következtetésre jutott: „Az egyesítéssel immár komolyra fordul a dolog. Ezért ki kell végre mondani, hogy a legmértékadóbb hely, Floridsdorf lakosságának nagyrésze a tervet, amellyel már eddig sem rokonszenvet, elutasítja.”⁵⁷ A vitában csupán a liberális lapok, Bécsben a *Neue Freie Presse*, helyben pedig a *Floridsdorfer Zeitung* maradtak visszafogottak.

Az egyesítés mellett, Floridsdorf részéről két igen erős gazdasági érv szólt: egyrészt a település súlyosan eladósodott⁵⁸, másrészt – és ez következik az előbbiből – csak Béctől remélhette az elmaradt infrastruktúrális fejlesztések finanszírozását. A

55 Volksbote, 1904. november 17.

56 Deutsche Zeitung, 1902. július 10.

57 Arbeiter Zeitung, 1904. november 6.

58 A Floridsdorfer Zeitung bécsi lapokra hivatkozva állította 1904. szeptember 24-i számában, hogy több milliós hiánya van a település költségvetésének.

tárgyalások során ígéretet is kaptak egy újabb Duna híd, illetve egy kórház és egy gimnázium megépítésére, a helyi rendőrség támogatására.⁵⁹

A kormányzati akarat, Lueger jó érdekérvényesítő képessége, a floridsdorfi keresztényszocialisták politikai rátermettsége és sok szempontból magának Floridsdorfnak az érdekei is azt eredményezték, hogy létrejöjjön a városegyesítés. 1904 végén mind a bécsi, mind pedig a floridsdorfi városházán elfogadták az egyesítésről szóló törvényt. Ezt a csatát a szociáldemokraták elveszítették. Míg a független Floridsdorfban a képviselők körülbelül egyharmadát ők adták, a bécsi városi közgyűlésbe mindössze egyetlen embert tudtak delegálni.⁶⁰ Jó időre ismét kiszorulva a helyi szintű politikai életből, a november 11-i tüntetéssel visszatértek az utcai tiltakozáshoz.

Az alábbi tanulmány az ELTE szociológia szakán írt diplomamunkámon alapul. Hálás vagyok Gyáni Gábornak, Kovács Andrásnak és Wessely Annának, akik nagyon sokat segítettek a szakdolgozat elkészítésében.

Források

Sajtó

Arbeiter Zeitung

Der Volksfreund

Die Zeit

Floridsdorfer Zeitung

Neuer Volksbote

Volksbote

59 Gemeinderats Protokolle der k. k. Reichshaupt- und Residenztadt Wien. Protokoll über die Beschprechung am 2. November, 1904 im Ministerium des Inneren unter Vorsitz des Ministerpräsidenten, 1904.

60 1905-ben összesen három szociáldemokrata képviselője volt a bécsi városi közgyűlésnek. Floridsdorfon kívül még további két kerületből sikerült az SDAP-nak bejuttatnia a jelöltjét.

Levéltári források

Berichte über die öffentlichen Sitzungen des Gemeinderates der k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien. 1890. (Bécsi Városi és Tartományi Levéltár)

Gemeinderatsprotokolle der k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien, 1904 (Bécsi Városi és Tartományi Levéltár)

Nyomtatott források

- BROCH 1988. BROCH, Hermann: Hofmannstahl és kora: Szecesszió vagy értékvesztés? Bp., 1988.
- DENKSCHRIFT Denkschrift der Floridsdorfer Gemeinde-Sparkasse 1881–1906. Bécs, 1906.
- EICHHORN 1884. EICHHORN, Rudolf: Ein Nachtrag zur Darlegung der materiellen Lage des Arbeiterstandes in Österreich. Floridsdorf und Umgebung, ein soziales Bild. In: Österreichischer Monatsschrift für Christliche Sozialreform, Gesellschaftswissenschaft, volkswirtschaftliche und verwandte Fragen, 6. (1884)
- KATASTER Kataster der Vororten Wiens, Bécs, 1888.
- KIELMANSEGG 1966. KIELMANSEGG, Erich: Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des k. k. Statthalters Erich Graf Kielmansegg (Hrsg.: Walter Goldinger). Bécs, 1966.
- NAGL 1887. NAGL, Johann: Denkschrift über die Entstehung der Ortsgemeinde Floridsdorf im Jahre 1787. Floridsdorf, 1887.
- SALTEN 1981. SALTEN, Felix: Lueger. In: Die Wiener Moderne. Literatur, Kunst und Musik zwischen 1890 und 1910. Szerk: Gotthart Wunberg. 1981. 124–144. p.
- SCHMIEDL 1838. SCHMIEDL, Adolf: Wien's Umgebungen auf Zwanzig Stunden im Umreise. Wien, 1838.

- STATISTISCHES
JAHRBUCH 1907. Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien für das Jahr 1907. Bécs, 1909.
- WAGNER 1911. WAGNER, Otto: Die Großstadt. Wien, 1911.
- WILLFORT 1903. WILLFORT, Moritz: Zur Vereinigung der Donaugemenden mit Wien. Wien, 1903.
- ZWEIG 1981. ZWEIG, Stefan: A tegnap világa. Egy európai visszaemlékezései. Bp., 1981.

Irodalom

- BENEVOLO 1981. BENEVOLO, Leonardo: The History of the City. Cambridge Massachusetts, 1981.
- BOYER 1981. BOYER, John W.: Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement 1848–1897. Chicago–London, 1981.
- BOYER 1995. BOYER, John W.: Culture and Political Crisis in Vienna. Christian Socialism in Power 1897–1918. Chicago–London, 1995.
- CZEIKE – BANIK-SCHWEITZER – OPLL – MEISSL 1990. CZEIKE, Felix – Renate BANIK-SCHWEITZER – Ferdinand OPLL – Gerhard MEISSL: Historisches Atlas von Wien. Wien, 1990.
- EHMER 1996. EHMER, Josef: Zur Sozialen Schichtung der Wiener Bevölkerung 1857 bis 1910. In: Wien, Prag, Budapest. Blütezeit der Habsburgermetropolen. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte. Hrsg.: Gerhard Melinz – Suzan Zimmermann. Wien, 1996. 73–83. p.
- JANIK 1997. JANIK, Allan: Vienna 1900 Revisited: Paradigms and Problems. In: Austrian History Yearbook 28. (1997), 1–27. p.

- JOHN 1999. JOHN, Michael: 'We do not even possess our selves'. On Identity and Ethnicity in Austria 1880–1937. *Austrian History Yearbook* 30. (1999), 20–31. p.
- MADERTHANER 1988. MADERTHANER, Wolfgang: Die Entwicklung der Organisationsstruktur der deutschen Sozialdemokratie in Österreich 1889 bis 1913. In: *Sozialdemokratie und Habsburgerstadt*. Hrsg.: Wolfgang Maderthaner. Wien, 1988.
- MADERTHANER – LUTZ 1999. MADERTHANER, Wolfgang – LUTZ, Musner: Die Anarchie der Vorstadt. Das Andere Wien um 1900. Frankfurt, 1999.
- SCHORSKE 1998. SCHORSKE, Carl E.: Bécsi századvég. Bp., 1998.
- SELIGER 1989. SELIGER, Maren: Privilegienwahlrecht – Allgemeines Wahlrecht. Zur Entwicklung des Kommunalwahlrechts in Wien 1848–1918/19. *Veröffentlichungen des Wiener Stadt- und Landesarchivs*. 27. füzet. Wien, 1989.
- TILL 1964. TILL, Rudolf: Wien – Niederösterreich. Die politische Stellung der Stadt Wien im und zum Lande Niederösterreich. In: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, 36. (1964) 587–610. p.
- TILL 1967. TILL, Rudolf: Floridsdorf – Die Hauptstadt von Niederösterreich. Ein Plan um die Jahrhundertwende. In: *Wiener Geschichtsblätter* 22. 4. sz. (1967), 225–233. p.
- TÖNNIES 1983. TÖNNIES, Ferdinand: Közösség és társadalom. Bp., 1983.

Hanna Szemző

The annexation of Floridsdorf by Vienna in 1904

The end of the nineteenth century has brought with itself the profound restructuring of urban centers all over Europe. As a result of their sudden population growth, physical expansion and intense modernization, city governments were presented by new challenges that often required novel techniques of governance and control. A new, „active” city was born whose responsibilities transcended into spheres that formerly had not been regulated at all, or solely by private capital/interests. Municipal utility services and transportation companies were founded, and in the meantime both the questions of housing and social services were addressed to some extent.

The article aims to put this above described process into a particular setting: Vienna. Here the birth of „municipal socialism” was exclusively connected with Karl Lueger, the charismatic Christian Socialist mayor of the city between 1897 and 1910. Lueger’s controversial figure has undeniably contributed a lot to the modernization of Vienna, and laid the foundation of the communal infrastructure and services that were essential for the later Social Democratic experiments in the city. Putting the emphasis on the period Lueger was the incumbent mayor, the article tries to give an overview of the whole process of urban modernization in Vienna, arguing that the Christian Socialist epoch should be regarded as a transitory period between the elitist liberal and the Social Democratic city. The analysis of how Floridsdorf – till 1904 an independent industrial settlement – was annexed by the capital gives insight into how this transition was perceived on the political level, where the Christian Social party tried to suppress the strengthening Social Democratic one.

Beluszky Pál

AZ ELŐVÁROSOK ÚTJA NAGY-BUDAPESTHEZ

A Budapest-környéki községeket, az itt keletkezett telepeket egy évszázados átformálódás és gyarapodás vezette el (Nagy-)Budapesthez. A földrajzi munkamegosztás klasszikus modelljében a város a csere révén került kapcsolatba vidékével, ám arra a maga fizikai valójában nem telepedett rá, városok és vidékük térbeli elkülönülése egyértelmű maradt (ezt a középkorban, a kora újkorban a városfalak léte látványosan demonstrálta). (Nem térve most ki arra, hogy a városfejlődés korai szakaszában egy-egy város különböző jogállású, szerepkörű, eltérő megjelenésű, különböző anyanyelvű polgároknak lakóhelyet nyújtó városrészekből állhatott.) A lélekszámukat viharos gyorsasággal növelő, nagy volumenű gazdaságra – többek között gyáriparra – szert tevő „fordista” városok már bonyolult kapcsolatrendszer alakítottak ki vidékükkel, s mélyrehatóan átformálták környékük településállományát. Megváltoztatták a környező települések funkcióit, ott előbb városellátó gazdaságot hoztak létre, majd igényt támasztottak lakóik munkaerejére; a városok munkaerőigénye gyors bevándorlást, népességyarapodást váltott ki a környező településekben – is – (ami aztán gyökeresen felforgatta, megváltoztatta a befogadó települések életét, a lakosság társadalmi összetételét, a településképet stb.), új telepek nőttek ki a földből. A városok kinőtték korábbi fizikai-közigazgatási kereteiket, benyomultak a környező községek területére, fellazították települési önállóságukat s gyakorta *közigazgatásilag* is bekebelezték az így „elfoglalt” területeket, településeket. A vázolt folyamat, az elővárosok, kertvárosok keletkezése, az *agglomerálódás* a XIX–XX. századi urbanizáció legszembeütőbb megnyilvánulása.

Pest és Buda városkettőse a XIX. század derekán ért városfejlődésének abba a szakaszába, amikor szükségszerűen megindult a környező községek átformálódása, elővárosok, elővárosi telepek keletkezése. A polgári átalakulás nyomán az egész ország modernizációja felgyorsult, Magyarországon 1848, illetőleg 1867 után szinte egy időben jelentkezett:

- *A polgári fejlődés társadalmi, politikai, jogi feltételeinek megteremtése.* A polgári társadalom jogi, szervezeti kereteinek kialakulása a legtöbb területen megelőzte a reálfolyamatokat, a gazdaság és társadalom polgárosulását, modernizálódását. A kész „keretek” ösztönözték a gazdaságot, társadalmat annak kitöltésére.

- Megtörtént a (korlátozott) *nemzeti szuverenitás visszaszerzése*, ez lehetővé tette önálló gazdaságpolitika, vasútfejlesztési koncepció stb. kialakítását, ösztönözte az Ausztriával szembeni versenyt.
- Európában a tőkés gazdálkodás igényei hívták életre a technikai-technológiai („ipari”) forradalmat. Magyarországon a polgári átalakulás lehetőségének kialakulásával egy időben jelentek meg a modern technikai eszközök (gőzgép, gőzhajó, vasút, távíró, mezőgazdasági gépek stb.).
- Kedvezőek voltak a gazdasági fejlődés *nemzetközi feltételei*. Európában a XIX. század közepén tökefelesleg keletkezett (a kiegyezés után a magyarországi beruházások nagyobb hányada külföldi tőkével valósult meg); a nyugat-európai iparosodás, urbanizáció megnövelte az élelmiszer- és nyersanyag-igényeket, agrárkonjunktúrát alakított ki.

E sokféle forrásból táplálkozó modernizációs folyamatok Pest-Budán „*futottak össze*”: a nemzeti szuverenitás visszanyerése tette a várost az *államélet központjává*, a közlekedés „forradalma” és a nemzeti vasútpolitika nyomán vált Budapest az ország versenytárs nélküli *közlekedési központjává*, ez s az agrárkonjunktúra tette a várost a terménykereskedelem, a pénzintézetek és az élelmiszeripar centrumává, a nemzeti szuverenitás táplálta a Béccsel való vetélkedést, és így tovább. (Egyébként is a „rohammal támadó” modernizáció első szakaszában többnyire csak egy vagy egy-néhány központot, „hídfőállást” foglal el a meghódítandó országban vagy régióban, s csak ha itt megszilárdította állásait, nyomul tovább.) A modernizáció hídfőállása a Kárpát-medencében Budapest volt, s ez a pozíció eredményezte a lakosság viharos gyorsaságú növekedését (1851: 173 ezer fő, 1910: 880 ezer fő), a várostest gyors átépülését és térbeli terjedését. E folyamatok részeként indult meg az agglomerálódás. A továbbiakban e folyamatnak Nagy-Budapest létrehozásáig terjedő szakaszát vizsgáljuk. Az elővárosi telepek, elővárosok kialakulásának, az agglomerálódásnak ezen egy évszázados folyamata négy szakaszra tagolható.

Az agglomerálódás első szakasza (1850 előtt)

A számottevő városodás a XIX. század derekáig Pest-Buda – Óbuda akkori közigazgatási határai között maradt. Mindössze két kicsiny földesúri alapítású telep keletkezett Pest, illetve Buda határához tapadva – Albertfalva és Újpest –, melyeket a későbbi főváros közelsége hívott életre. Újpest éppen 1848-ban nyerte el községi szervezetét. Bennük elsősorban a pest-budai céhekbe fel nem vett kontárok, s a Pestre–Budára való telepedésükben még mindig korlátozott zsidó kereskedők éltek. A környező falvak népe élvezte ugyan a közeli s élénk piacközpont nyújtotta előnyöket, forgalmi helyzetük is kedvező volt, ám ez sem városellátó gazdálkodás kialakulásá-

hoz nem vezetett, sem népesedési helyzetüket nem befolyásolta. A Duna jobb partján, a Budai-hegységben a török hódoltság megszűnte után telepített németajkú lakosság falvai sorakoztak Budakalásztól, Csobánkától Solymáron, Budakeszin, Csepelen át Soroksárig, Dunaharasztiig. Német eredetű volt Promontor (Budafok) és Tétény lakossága is. E községek közül jó néhányban még az 1930. évi népszámlálás idején is egyveretű német anyanyelvű lakosság élt (Üröm lakosságának 95,6%-a, Budajenő 93,6, Telki 92,3, Nagykovácsi 91,2, Pilisborosjenő 88,5, Budaörs lakosságának 78,9%-a vallotta magát német anyanyelvűnek). E falvak több-kevesebb kiváltsággal bíró jobbágy-községek voltak (Soroksár mezőváros), földesuraik kevés saját kezelésű birtoktesttel, majorsággal rendelkeztek itt; ez is hozzájárult ahhoz, hogy az agglomerálódás a későbbi évtizedekben csak vontatottan vagy egyáltalán nem indult meg a Budai-hegyvidéken (nem állt rendelkezésre felparcellázható nagybirtok). A fővárosi hatásokkal szembeni elzárkózáshoz hozzájárult e falvak helyi közösségeinek zártsága is. A pesti oldalon két hatalmas éket formálva húzódtak a város határáig a földesúri kezelésben lévő nagybirtokok; délkeletről a Grassalkovich-birtok (hozzá tartozott a mai Kispest, Pesterzsébet, Pestszentlőrinc területe, Soroksár határának egy része), északról a Károlyiak birtokai. E ténynek a későbbi elővárosi fejlődésben lesz kitüntetett szerepe: parcellázási akciók sora e birtokokon hozta létre a legtöbb elővárosi telepet, Újpestet, Kispestet, Pesterzsébetet, Pestszentlőrincet, Pestszentimrét stb.

Az agglomerálódás második szakasza (1850–1870)

E két évtized során az abszolutizmus lassította ugyan a városfejlődést (1851 és 1870 között Pest, Buda és Óbuda lakossága 173 ezerről „csak” 269 ezerre, 55%-kal növekedett), de a leendő főváros megteremtette a „városrobbanás” feltételeit (a vasúthálózat kiépítése, egyeduralgó szerep az agrártermékek kereskedelmében, a bankrendszer kiépítése, a gyáripar alapjainak lerakása stb.), s egyre többreüt hatást gyakorolt a környező községekre.

Területileg s méreteit tekintve is korlátozottan, de megindult az elővárosok kialakulása, illetve egyes községek esetében a falusi átlagot jóval meghaladó népességnövekedés. A kiegyezésig ez a folyamat a pesti oldal északi szektorára korlátozódott, ám ott e folyamat első szakasza már ekkor teljes kifejletben megfigyelhető. Az 1831-ben földesúri telepítés nyomán létrejött Újpest 1848-ban (a községgé alakulás időpontja) 760 lakost számlált, s 1870-re lélekszámát megnyolcszorozta. Keresőinek túlnyomó többségét a községben letelepült ipar foglalkoztatta (bőripari műhelyek, fafeldolgozás, asztalosipar stb.). Pest munkaerővonzása még jelentéktelen. Újpest mellett Rákospalota és Rákoskeresztúr népességgyarapodása mutat „agglomerációs folyamatokra”; előbbi népessége két évtized alatt 75%-kal, Keresztúré 40%-kal nö-

vekedett. E két község azonban 1870 táján még egyértelműen agrárjellegű, a népességnövekedés is részben az intenzívebbé váló agrártermelés munkaerő-szükségletét szolgálta.

Nagyobb területeket érintett a városellátó agrárgazdaság kibontakozása. A közlekedés korabeli állapota nem tette lehetővé a friss, romlandó áruk nagyobb távolságra való szállítását, így fokozódott az igény a környező községekben termelt zöldségfélék, gyümölcs, tej és tejtermékek iránt. A korábbi, egyszerű piacozáson alapuló kapcsolatokhoz képest a változást a sajátos, specializált kertkultúra kialakulása (pl. Rákospalota zöldborsó- és spárga-termelése, Cinkota zöldbab-, dinnye-, uborka-termelése stb.), az értékesítés formái (pl. a tejtermékek napi házhozszállítása – „milimárik”), az agrártermékek tömegessé váló feldolgozása s értékesítése (pl. kenyérsütés – Soroksáron a századforduló előtti években 80 pék dolgozott –, tejfeldolgozás, borászat stb.) jelentette. A városellátó övezet már átlépte a későbbi Nagy-Budapest határát, az Alföld felé Üllőig, Csömörig terjedt. Ám az árutermelés a parasztgazdaságok kereteit nem feszítette szét, azok „mellékterméke” volt a piacra vitt zöldség, tej stb. Speciális vállalkozásokat, gazdaságokat alig hívott életre; Pest és Buda határain belül működött néhány virágkertészet, a '60-as években jelentek meg a Duna mentén a boltgárkertészek.

Továbbra sem számottevő a városhármas munkaerővonzása, a rendszeres napi ingázásnak a feltételei még nem adóttak (tömegközlekedés). Pontosabban idényjellegű munkákra érkeznek már a városhatáron túlról is munkát keresők; a szőlőbeli munkákra a környező községekből – Buda határában mintegy 6 ezer katasztrális holdnyi szőlőt műveltek –; az építkezések napszámosságai az ország távoli régióiból is. Ők a város határán belüli tömegszállásokon húzták meg magukat.

Feltűnően széles körű igény mutatkozott a pestbudaiak körében a város környéke által kínált „szabadidős” tevékenységek iránt. A „lizensben” töltött vasárnap, a kertvendéglők látogatása, „vidéki” szüretrek, szüreti mulatságok, majd üdülőtelepek létesítése, falusi házaknál töltött nyarak egyaránt szerepeltek a pesti polgárok programjában. Buda hegyvidéki területein már ekkor villák épültek – egyelőre „második otthonként” –, nyaralótelepek létesítésére történtek kísérletek a pesti oldalon is, a városhatáron kívüli vendéglők tömegesen vonzották a pesti kirándulókat.

Az agglomerálódás harmadik szakasza (1870–1895)

Az 1867-es kiegyezés és az 1873-as városegysítés után az újra fővárosi funkcióhoz jutó *Budapest* viharos gyorsaságú fejlődésnek indult. A város az országon belüli migráció motorja: 1870 és 1900 között több, mint 200 ezren költöznek állandó jelleggel Budapestre. E roppant dinamikus növekedés egyre kevésbé áll meg a főváros határai-

nál. A város környéke fejlődésének 1870 táján kezdődő új szakaszára az *elővárosi fejlődés kiterjedése és kiteljesedése, új kapcsolatfajták* jelentkezése (a lakosság és az ipari tevékenység „kitelepedése” az „övezetbe”, a napi ingázás megjelenése stb.) jellemző.

Új területeken jelentkezett az *elővárosi fejlődés*. Pest déli előterében a volt Grassalkovich-uradalom felparcellázása nyomán kezdődött a viharos gyorsaságú „telepesedés” az 1860-as évek legvégén. A Soroksári-Duna, Pest közigazgatási határa és Rákoskeresztúr közötti terület sorsa, benépesülése, a kialakuló telepek jellege ezután az egyes birtokrészek felparcellázásának idejétől és módjától, a fővárossal való közlekedés lehetőségeinek alakulásától, a jelentkező igényektől függött. A kialakuló telepek minden előzmény nélkül épültek; nem volt őslakosság, település, orientáló közintézmények, „szerkezet”, legfeljebb a Pestre tartó országutakhoz igazodhattak a betelepülők. A később összeépülő, kiformalódó, közigazgatási önállóságot nyelő települések több pontján indult meg a letelepedés; a parcellázó tulajdonos elképzeléseitől, a parcellázás módjától – a telkek mérete, építési szabályozás stb. –, a betelepülők összetételétől, a természeti környezettől függően. Eltérő jellegű kisebb-nagyobb telepek mozaikja alkotja az egyes településeket, a későbbi városrészeket (különösen Pestszentlőrincet és Pesterzsébetet).

Az első parcellázások a későbbi *Kispesten* és *Erzsébetfalván* indultak meg. Az itt telket vásárlók a fővárosi előnyöket (bőséges munkaalkalom, magasabb bérek, a vállalkozások gazdag lehetőségei stb.) kívánták az olcsóbb vidéki élettel összekapcsolni. A betelepülők „kiszegisztenciák” voltak; szegényebb iparosok, iparossegédek, kistisztviselők, vasutasok, később nyugdíjasok. Vidékről a főváros közelébe húzódo kisvállalkozók érkeztek; zöldségtermelők, boltkertészek, fuvarosok.

Az országút, Pest közelsége vonzóvá tette a telepeket; *Kispesten* egy évtized alatt 1800 fölé emelkedik a lakosság száma, 1872-ben megindul a társaskocsi-járat a pesti lóvasút végállomásáig: elérhetővé válnak *Pest* és *Kőbánya* munkahelyei. Az újabb és újabb parcellázások nyomán a telep növekedése nem veszít üteméből; a századfordulóra közel 10 ezren lakják.

Erzsébetfalva szintén az egykori Grassalkovich-birtok pusztáján keletkezett, *Kispesttel* egy időben. Egészen kis parcellákat is kimértek (150 négyszögöl). A községgé alakulás aránylag későn (1897) történt meg, mindenféle építési szabályozás nélkül kezdődött meg az építkezés, sok helyütt igen zsúfoltan. A kis parcellákon több lakás is épült, vagy műhelyeket, raktárakat, ólakat emeltek. *Erzsébetfalva* nagy része falusi miliőbe helyezett proletár-teleppé vált; első betelepülői hasonló társadalmi rétegekből kerültek ki, mint *Kispest* alapítói. A telepet a „vállalkozó kedvű szegénység” településének tartották már a kortársak is. *Kossuthfalvára* többnyire német eredetű lakosság költözött, s kezdetben kertészkedéssel, baromfi-neveléssel foglalkoztak. A két telep lélekszáma 1890-ig *Kispestéhez* hasonlóan alakult; 1890 és a századforduló között viszont már megindul – főként a közeli ferencvárosi ipartelepek munkaerőigé-

nyére és az 1887-ben átadott ráckevei HÉV nyújtotta lehetőségekre támaszkodva – az első, méreteiben is jelentős bevándorlási hullám; tíz év alatt a 11 ezer fős gyarapodással megháromszorozódik a község lélekszáma.

A dél-pesti telepek első három-három és fél évtizedéről megállapítható, hogy a nyaralótelepek kialakulása hamar megfeneklett, de részben a *Pestről* kitelepedő, részben a főváros közelébe törekvő *kisegyzisztenciák* gyorsan növekvő telepek sorát népesítették be.

A századfordulóig főleg önálló egyszisztenciák – kisiparosok, kisvállalkozók, kertészek, piacozó kereskedők –, alkalmazottak, kisebb számban gyári munkások telepedtek le Dél-Pesten (de az Erzsébetfalvára 1890 után beköltözők többsége már gyári munkás). E helyi társadalmak jellemzői közül megemlítendő „pionír” voltuk; őslakosság gyakorlatilag nem volt, „összefutott” népesség alkotta a lakosságot. A helyben születettek aránya 1900-ban is csupán 18%-ot tett ki, míg a *Budapestről* kiköltözöttéké 15,0%-ot (de Kispesten 24%-ot), 1910-ben *Kispesten* 25,8%-ot, *Erzsébetfalván* 21,7%-ot.

A már vázolt irányú elővárosi fejlődés *Újpesten* is töretlen (részben a „saját” gyár-ipar fejlődése, részben a budapesti piacra dolgozó kisipar); dekádonként megkétszerezi lakosai számát, s a századfordulón már 40 ezer fölé emelkedik lélekszáma.

A '90-es évek derekáig tehát kialakultak az elővárosok, a városhatáron túli telepek, viharos gyorsaságú növekedésnek indultak; elsősorban a budapesti piacokra dolgozó kisiparosok, kisvállalkozók lakóhelyei, jelentősebb ingázás csak a korszak végén kezd kialakulni.

1. táblázat: Az újonnan létesült telepek népességszámának alakulása, 1870–1900

Település	Lélekszám				Népességszám-változás (%)	
	1870	1880	1890	1900	1880–1900	1890–1900
1. Újpest	6 722	11 668	23 521	41 836	258,5	77,9
2. Kispest	—	1 820	4 523	9 804	438,7	116,8
3. Erzsébetfalva	223	1 355	4 754	15 717	1059,9	230,6

Forrás: Vörös Károly: Budapest története, IV. Budapest, 1978.

A később *Nagy-Budapesthez* csatolt falvak életére a századfordulóhoz közeledve egyre meghatározóbb befolyást gyakorolt *Budapest* közelsége. E hatás jellege azonban nem volt mindenütt azonos. Egyes falvak esetében a fejlődés élesen elkanyarodott a korábbi agrár-falusi múlttól; *Rákospalota* egyre inkább a budapesti tisztviselők, alkalmazottak, MÁV-dolgozók *kertvárosias* településévé vált, sokan dolgoztak

Újpest üzemeiben, kisipari műhelyeiben, jelentős számú iparosság működött *Palotán* is. Már a századfordulóra 20% alá csökkent az agrárkeresők aránya, miközben a lakosság száma rohamosan emelkedett (1880: 4105 lakos, 1900: 11 742 lakos). *Rákospalota* már a századfordulóra kertvárosi jelleget öltött, jelentős hivatali-alkalmazotti réteggel, növekvő arányú munkássággal. Ugyanakkor *Soroksáron* a lakosság többsége a századfordulón is a mezőgazdaságból élt. A könnyen elérhető, korlátlan felvevő-képességű piac hatására intenzifikálódott az agrártermelés (zöldségek, primőr-árúk termelése, tehenészetek kialakulása), a kisvállalkozások keretében megindult az agrártermékek feldolgozása, piacra vitele. A soroksáriak a fővárostól távolabb is vásároltak agrártermékeket, s ezeket feldolgozva (gabona–liszt–kenyér; takarmány–állattartás–tejfeldolgozás) továbbadták a fővárosi piacokon. *Soroksár* parasztsága *kisvállalkozó–kisiparos parasztpolgárrá* vált a századfordulóra, s ha statisztikailag ki is lépett az agrárfoglalkozásuk köréből, nem lépett ki a tradicionális falusi társadalomból. A községbe való beköltözés csekély mértékű volt.

A *soroksárihoz* hasonló átalakulás zajlott *Rákoscsabán*, *Cinkotán*, *Békásmegyeren*; *Pesthidegkúton* pedig még alig mutatható ki a szomszédos főváros hatása. „*Rákospalota-típusú*” átalakuláson esett át ugyanakkor *Tétény*, *Rákoskeresztúr*. *Budafok* pedig lassan Budapest elővárosává formálódott, noha gazdasága továbbra is meglehetősen autonóm maradt a fővárossal szemben (Budapest mint felvevőpiac serkentette *Budafok* növekedését, borászatának, sörgyártásának, élelmiszeriparának fejlődését).

2. táblázat: A későbbi Nagy-Budapest határain belül fekvő falvak néhány statisztikai adata a századfordulón

Községek	Lélekszám				Lélekszám- változás (%)	A mezőgazdasági népesség aránya (%)
	1870	1880	1890	1900	1870–1900	1900
1. Rákospalota	3 458	4 105	6 264	11 742	239,6	18,1
2. Cinkota	1 335	1 426	1 876	3 134	134,8	55,0
3. Rákoskeresztúr	2 444	2 769	3 330	6 143	151,4	38,1
4. Rákoscsaba	1 480	1 532	1 805	3 008	103,2	51,2
5. Soroksár	4 940	5 520	7 056	8 866	79,5	52,6
6. Csepel	1 329	1 526	2 246	4 563	243,3	22,0
7. Budafok	3 844	413	5 243	7 267	89,0	14,9

Községek	Lélekszám				Lélekszám- változás (%)	A mezőgazdasági népesség aránya (%)
	1870	1880	1890	1900	1870–1900	1900
8. Nagytétény*	2 512	3 396	3 098	3 478	38,5	22,1
9. Pesthidegkút	1.093	1.271	1.393	1.559	42,6	72,8
10. Békásmegyér	1.000	599	1.340	2.027	102,7	53,1

* Budatétényvel együtt

Forrás: A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. Bp., 1903.

A XIX. század utolsó harmadában a főváros hatása már a későbbi Nagy-Budapest határain túl is kimutatható. Részben a soroksárihoz hasonló, ha nem is oly mértékű agrárfejlődés zajlott bennük, részben a fővárosi felvevőpiac hatására megszaporodott a kisiparosok száma, csökkent a mezőgazdaságból élők aránya (az agrárkeresők aránya 1900-ban Pécelen csak 35,1%, Csömörön 38,6%, Törökbálinton 48,0%, Budakeszin 51,2%, Dunakeszin 54,9%, Solymáron 57,7% volt). A népességszám azonban csak kivételesen emelkedett az átlagost jelentősen meghaladó mértékben (Budaörsön 1870 és 1890 között 53,1%-kal, a kispépességű Telkiben 50,0%-kal, Ürömön 42,9%-kal).

A főváros kiváltotta egyéb folyamatok jellegében nem történt érdemleges változás az előző korszakhoz képest. A városellátó mezőgazdaság továbbra is főleg a parasztgazdaságokban folyt, noha – főleg a pesti oldalon – növekedett a boltgárkertészetek, a vállalkozásszerű zöldségkertészetek száma, területe. A „szabadidős” kapcsolatok pedig lassan visszahúzódtak a budai oldalra; a *Budai-hegység* közlekedése korán kiépült (zugligeti lóvasút, fogaskerekű), épp az „idegenforgalom” igényei miatt.

Az agglomerálódás negyedik szakasza (1895–1950)

A főváros környékének településformáló folyamataiban a századfordulóra kialakuló jellegzetességek bő fél évszázadon keresztül változatlanok maradtak, ha területi kiterjedésük, intenzitásuk módosult is.

Messzemenő hatást gyakorolt az agglomerációs folyamatokra a XIX. század végén az *elővárosi közlekedés* kiépítése. Néhány omnibuszjárat (Újpestről, Kispestről) után az 1880-as, 1890-es években létesített helyiérdekű vasúthálózat vetette meg az elővárosi közlekedés alapjait; a szentendrei, nagytétényi, ráckevei, pestszentlőrinci, gödöllői vonalak biztosították elsősorban a századfordulóig a főváros s az elővárosok közötti kapcsolatokat néhány MÁV-vonal mellett. A *Budai-hegység* települései felé

nem épült helyiérdekű vasúti kapcsolat, igaz, e községek ekkor még meglehetősen „re-zisztenciát” mutattak a nagyvárosi hatásokkal szemben, így forgalmuk-közlekedésük Budapesttel csekély volt. A HÉV-vonalakat a századforduló éveiben villamosították, rövidült a menetidő, sűrűsödtek – a növekvő igények nyomán – a járatok. Néhány évvel a villamosok budapesti bemutatkozása után már az elővárosokat is bekapcsolták a hálózatba; 1900 és 1907 között *Újpestre* (2 vonal), *Rákospalotára*, *Kispestre* (2 vonal), *Erzsébetfalvára* (ugyancsak 2 vonal) „ért ki” a villamos. A villamosvonalak építésének – tudatosan – városfejlesztő hatást is szántak; a *Kispestre* és *Erzsébetfalvára* kivezetett vonalak nagy „üres” területeket is érintettek, azt remélvén, hogy e területek is hamarosan beépülnek.

A századfordulón továbbra is a Pesttől északra fekvő települések és Budapest közötti forgalom volt a legnagyobb mérvű, jelezvén az első nagy „urbanizációs tengely” helyét-irányát. *Újpest* és *Rákospalota* felé a két villamosvonalon s a MÁV vonalán napi 800 járatpár szállította az évi mintegy 5 millió utast. Kispest s *Pestszentlőrinc* HÉV-en, 2 villamosvonalon s a MÁV járatain közlekedhetett a fővárossal; e lehetőségekkel évente három és félmillióan éltek. *Erzsébetfalvára* 1905-ben vezeték ki a villamos; ezen s a HÉV-en szintén több, mint 3 millióan utaztak évente (1929-ig Csepel csak *Erzsébetfalván* keresztül közlekedhetett Budapesttel). A többi irányba (Budafok, Szentendre, Rákosszentmihály stb.) vezető vonalakon az évi forgalom ekkor még nem érte el az évi 1 milliót. 1896 és 1913 között az elővárosi forgalom tizenháromszorosára nőtt.

Az elővárosi közlekedés kiépülése után nem volt akadálya a napi munkába járásnak, a fővárosi intézmények – pl. iskolák – rendszeres igénybevételének, az elővárosok, elővárosi telepek egymás közti kapcsolatának. Ennek kihatása mind az elővárosok népesedési folyamataiban, mind pedig társadalmunk összetételének alakulásában szinte azonnal jelentkezett. A főváros gyártelepei felé törekvő munkát keresőknek különösen a szegényebb rétegei tömegesen „torlódtak fel” Budapest határainál, telepedtek ott le, s „ingáztak” a fővárosba. De a fővárosi szegénység is tömegesen települt át az elővárosi övezetbe. A gyors és kényelmes közlekedés lehetőségeinek kialakulása után a tisztviselők, alkalmazottak köréből is számosan telepedtek „ki” a kialakuló kertvárosokba (főleg *Rákospalotára*, *Pestlőrinc*re, később *Rákosszentmihályra* stb.). Így a XX. század elején megváltozott a későbbi Nagy-Budapest területén fekvő elővárosok társadalmának összetétele; míg a XIX. század utolsó negyedében elsősorban a fővárosi piacra termelő kisiparosok, alkalmazottaik, kisvállalkozók, az élelmiszerpiacokra termelők, a vasútvonalak mentén MÁV-alkalmazottak, szegényebb nyugdíjasok alkották az elővárosok, telepek lakosságának zömét, addig a századforduló után a gyáripari munkásság vált meghatározó társadalmi csoporttá a peremközségekben. Közülük a századfordulón mintegy 17 ezren jártak naponta dolgozni a főváros munkahelyeire. (*Erzsébetfalva* ipari keresőinek kétharmada, *Újpest*,

*A budafoki Templom tér (ma Savoyai Jenő tér és Szent István tér) az 1910-es években
FSZEK Budapest Gyűjtemény*

Kispest keresőinek fele Budapesten dolgozott.) Egyre nagyobb arányúvá vált a keresztingázás is (pl. Rákospalotáról Újpestre, Erzsébetfalváról Csepelre).

A századfordulón meggyorsult az elővárosok „saját” iparának növekedése. Az elővárosokban fellelhető tömeges munkaerő, az ipartelepítés kisebb költségei (olcsóbb telkek, közművek, kevésbé szigorú építési előírások, alacsonyabb helyi adók stb.) tömegesen csábították a későbbi peremkerületekbe a gyáripart, nemegyszer modern, „innovatív” iparágakat (gyógyszeripar, gépgyártás, izzólámpagyártás, járműipar stb.). Négy jelentősebb „iparvidék” alakult ki a századfordulóra a peremkerületekben: Újpesten a „hagyományos” helyi iparágak mellett (bőripar, asztalosipar) modern iparágak telepedtek meg; gépgyárak, izzólámpagyártás, gyógyszeripar, pamutipar; Újpest gyáripari jellegű üzemeiben a századfordulón 4600-an dolgoztak, a rákospalotai Istvántelki Főműhelyben (MÁV) 1600-an. Ugyancsak 4000 felett volt az alkalmazottak száma Kispest–Pesterzsébet–Pestszentlőrinc üzemeiben. Csepelre 1892-ben települt „ki” a Weiss Manfréd gyár elődje; 1900-ban 915 alkalmazottat foglalkoztatott, ám a hadiüzemmé formálódó gyár a háborús készülődés konjunktúráját kihasználva 1913-ban már 5000 munkást dolgoztatott, viharos gyorsasággal formálva át az agrárjellegét a XIX. század utolsó évéig megőrzött falut. 1910-ben

Soroksár község főutcája, a Grassalkovich utca
 FSZEK Budapest Gyűjtemény

Csepel keresőinek 75%-át már az ipar foglalkoztatta. Végül *Budafok* élelmiszeripara érdemel említést a századforduló éveiben. Egyre több munkaalkalmat kínált a MÁV is a peremkerületekben élőknek, elsősorban a Rákos-mente falvainak.

Az elővárosi közlekedés által elérhető közelségbe került fővárosi munkahelyek vonzása, a növekvő számú ingázó, a „helyi” ipar gyors bővülése, a budapesti felvevő piac teremtette lehetőségek továbbra is az elővárosok viharos gyorsaságú növekedését eredményezték (3. táblázat), noha a népesedési folyamatokban a későbbi Nagy-Budapestet alkotó települések között – a népességyarapodás mértékét, annak időbeli jelentkezését tekintve – lényeges eltérések mutatkoztak. Az elővárosi fejlődés korai képviselőinek népességyarapodása természetesen veszített korábbi lendületéből; a táblázat által felölelt 30 év alatt a legcsekélyebb arányú népességnövekedésre épp Újpest tett szert, „alig” 60%-os gyarapodással. Kispest ugyan 3 évtized alatt meghatszorosozta (!) lakóinak számát, az igazi „ugrásra” azonban az első világháború előtti évtizedben került sor a községben: ekkor háromszorosára nőtt a lakosság. A Rákos-mente – noha itt is megindult a „telepek” kialakulása (Sashalom, Rákosliget,

*Újpest, az Árpád út és az István út sarka az 1910-es években
FSZEK Budapest Gyűjtemény*

Rákoshegy) – továbbra is bizonyos „rezisztenciát” mutatott a fővárosi hatásokkal szemben; Rákosszabab, Rákosszentmihály népességgyarapodása továbbra is mérsékelt.

Az új „honfoglalók” beözönlése hasonló következményekkel járt, mint a századforduló előtt. A különböző telepeken élők, máshonnan jött, sokféle társadalmi csoportot alkotó (alkalmazott, ipari munkás, önálló, nyugdíjas) lakosság természetesen nem alkotott helyi közösséget, és ez az állapot a betelepülők újabb és újabb hullámai nyomán folytonosan prolongálódott. A helybeli születésűek aránya az első világháború után nem haladta meg a 25%-ot az „új” településeken, elővárosokban (Kispesten 20,5, Pesterzsébeten 24,9, Pestszentlőrincen 17,4% volt 1920-ban). Arányuk a két világháború között még csökkent is (pl. Pestszentlőrincen 1930-ban mindössze 10,2% volt). Budapestről telepedett „ki” az elővárosi övezet lakosságának 23–24%-a. A községek két világháború közötti monográfiája sajnálkozva állapította meg, hogy „...a pestkörnyéki falvakban a lokálpatriotizmus teljes hiányát látjuk”. De helytálló az a megállapítása is, miszerint „...városunk az egyéb magyar városokhoz viszonyítva feltűnően kis középosztályt mond magáénak”. Ezt igazolják pl. a cseléd-tartás arányai is (házánkban ekkor a középosztályhoz való tartozás elengedhetetlen kelléke a házcseléd-tartás); míg

1900-ban az akkori *Budapest* keresőinek 14,8%-a házicseléd, ez az arány pl. *Kispesten* 5,2, *Erzsébetfalván* mindössze 3,8%.

3. táblázat: Az elővárosok népességszámának alakulása, 1900–1930

Település	Lakosságszám				Népesség- szám változás	Vándorlási egyenleg (%)
	1900	1910	1920	1930	1900–1930	1920–1930
1. Sashalom*	456	3 292	6 225	11 792	2586,0	83,6
2. Kispest	9 804	30 212	51 064	64 512	658,0	20,2
3. Pestszentlőrinc	5 952	7 824	11 777	30 611	514,5	152,0
4. Csepel	4 568	9 156	13 589	22 901	502,0	59,9
5. Rákospalota	11 424	24 426	35 033	42 949	475,4	20,0
6. Pestújhely	—	5 547	7 896	11 340	—	59,7
7. Rákosszentmihály	3 014	6 201	9 225	14 083	467,9	49,1
8. Pesterzsébet	15 732	30 970	40 545	67 907	431,7	60,2
9. Albertfalva	791	1 120	1 219	3 331	421,7	166,2
10. Békásmegyér	2 029	3 546	4 411	8 447	416,1	82,8
11. Pesthidegkút	1 559	2 130	3 263	6 030	386,5	76,0
12. Cinkota	2 770	4 690	7 084	8 449	305,0	10,6
13. Budatétény	864	1 435	1 750	2 546	294,7	31,9
14. Nagytétény	2 614	3 924	5 120	7 160	273,9	30,0
15. Rákoscsuba	3 010	5 068	5 919	8 189	272,1	29,4
16. Budafok	7.273	10.953	13.686	19.961	270,7	34,2
17. Rákosliget		2.624	2.758	3.112		15,8
18. Rákoskeresztúr	6.149	5.403	6.029	7.550	241,7	9,3
19. Rákoshegy		1.296	1.606	4.198		156,7
20. Újpest	42.178	55.918	57.464	67.400	159,8	12,1
Összesen	122.087	215.736	285.663	412.198	343,0	37,4

* A települések sorrendje az 1900–1930 közötti népességszám-növekedés aránya szerint

Forrás: 1930. évi népszámlálás. Bp., 1935.

*A rákospalotai Fő utca a Búza-féle vendéglővel, 1916
FSZEK Budapest Gyűjtemény*

A társadalmi szerkezet következményei sokrétűek: a középosztály igényeit kielégítő intézmények, pl. a középiskolák későn és kis számban alakultak ki, a kereskedelem évtizedeken át a kis jövedelműek igényéhez alkalmazkodó szatócskereskedelem maradt. A századforduló után a községek – később városok – vezetésében a baloldali politikai erők, mindenekelőtt a szociáldemokraták jelentős szerepet kaptak. A társadalmat, a településeket az ideiglenesség, az állandó változás, a zsúfoltság, a rohamosan növekvő lakosság szükségleteit soha utol nem érő ellátás-szolgáltatás és infrastruktúra jellemezte; burkolatlan utcák, sártenger, a csatorna és vízvezeték hiánya, gyér közvilágítás és így tovább.

A rohamos növekedés nehézségei, következményei ellenére a századforduló már mutatkoztak a településsé, közösséggé formálódás jelei, első eredményei. A telepek, elővárosok egy része már az első világháború előtt közigazgatási önállóságot nyert, kialakította községi szervezetét (Újpest pedig rendezett tanácsú várossá vált), létrehozta legfontosabb intézményeit – elemi iskolák, polgári iskolák, közegészségügy, tűzoltóságok, egyletek stb. –, megkezdték a közművesítést. Ezen erőfeszítéseknek inkább csak az első világháború után mutatkoztak meg a gyümölcsei, akkor is

*A Kőbánya utca Békásmegyeren az 1920-as évek elején
FSZEK Budapest Gyűjtemény*

állandó volt az elmaradás az igényekhez képest, felemások voltak az eredmények (pl. a 400 ezer lakosú „övezetben” nem működött kórház, a dél-pesti elővárosi konglomerátumnak – Pesterzsébet, Csepel, Soroksár, Pestszentlőrinc – nem volt gimnáziuma stb.). Ennek ellenére már az első világháború előtt felvetődött *Nagy-Budapest* kialakításának gondolata, igénye; a kor neves várospolitikusai, Bárczy István és Harrer Ferenc már 1908-ban a „szomszédos községek” Budapesthez való csatolásáról értekeztek.

Az agglomerálódás negyedik szakaszának *elején* a későbbi Nagy-Budapest területén *egyértelmű az agglomerálódás folyamata Újpest, Kispest, Pesterzsébet, Pestszentlőrinc* esetében. 1910-ben *Újpest* lélekszáma meghaladta az 55 ezer, *Kispest* és *Pesterzsébet* lélekszáma a 30 ezer főt, *Pestszentlőrincé* viszont még 10 ezer fő alatt maradt. E települések városzéli telepekként keletkeztek, agrárszerepkörük mindvégig jelentéktelen. *Újpest, Kispest, Pesterzsébet* egyre inkább ipari külváros jelleget öltöttek, jelentékeny „saját” iparral, növekvő számú ingázó munkássággal. *Pestszentlőrinc* inkább *kertvárosi jellegű* település, ekkor még számottevő gyáripár nélkül. Messzemenően átformálódott a korábbi agrártelepülések közül *Rákospalota, Csepel, Budafok és Nagytétény*. *Rákospalota* már a szabadságharc előtt vasúti megál-

*Az újpesti község-, majd városháza 1907-ben
FSZEK Budapest Gyűjtemény*

lóhoz jutott; a korábbi agrárfalu kezdetben a fővárosi piacokra való termelésből gyarapodott, majd a kézművesek száma nőtt meg, aztán *Újpest* műhelyeibe, majd Pest gyáraiba jártak dolgozni a palotaiak, idetelepült a MÁV egyik járműjavítója, az elővárosi közlekedés kiépülte után alkalmazottak, tisztviselők, nyugdíjasok, vasutasok költöztek a községbe, amely kertvárosi jelleget öltött; területéből kivált a járműjavító körül kialakult telep, *Pestújhely*. Már a századfordulón az ipar-forgalmi keresők voltak többségben; az 1870-ben 3 ezres lélekszámú község lakóinak száma 1910-re (a belőle kivált Pestújhellyel együtt) 30 ezerre nőtt. Jóval később érte el az „urbanizáció” *Csepelt*; a falut szigetbéli fekvése elszigetelte Pesttől (közvetlen összeköttetése csak 1912-ben teremtődött meg). A községbe települt gyáróriás – a Weiss Manfréd Művek – munkáslétszámának példátlanul gyors növekedése (1900: 915 alkalmazott, 1913: 5000 munkás, az első világháború éveiben kb. 30 ezer (!) munkavállaló) nyomán hatalmas tömeg indult a községbe; a sok ezer betelepülő nem is jutott lakáshoz; albérlőként, hevenyészve felépített barakkokban, viskókban éltek a gyár körül. A falu őslakossága a beáramló tömeg ellátásával foglalkozott: szállásadókká, kereskedőkké, kocsmárosokká váltak. A keresők háromnegyede ipari munkás volt. *Budafok* és

*A belga alapítású Ister Magyar Vízmű Rt. újpesti lakótelepe az 1920-as években
FSZEK Budapest Gyűjtemény*

Nagytétény növekedése mérsékeltebb, fejlődése „szerveesebb” volt, a foglalkozási szerkezetük azonban egyértelműen urbánus.

A korábbi agrárfalvak közül *Békásmegyér*, *Rákoscsaba*, *Cinkota* egyöntetű agrárjellege már szintén a múlté volt, népességük is gyorsan gyarapodott, határaikban is megindul a „telepek” kialakulása – *Sashalom*, *Rákoshegy*, *Rákosliget* –; de keresőik harmadát-felét még a mezőgazdaság foglalkoztatta.

A *városellátó övezet* már a XIX. század végére túllépte Nagy-Budapest határait. Az első világháborúig kiformalódtak a város későbbi közvetlen ellátó-övezetének keretei; bekapcsolódott a főváros ellátásába a *Galga-mente*, a *Tápió-mente*; a *Csepel-szigeten* a *Soroksári-Duna* mentén zöldségkertészeteket (bolgárkertészeteket) létesítettek. Jelentkezett a specializáció (Fót termőterületének 30%-án paradicsomot termeltek a századfordulón), a szabványosított tömegtermelés, az eszközváltás (parasztszekér helyett a piacozásra alkalmas „stráfkocsi”).

Az első világháborút lezáró békék Magyarország s Budapest helyzetét gyökeresen megváltoztatták, az agglomerációs fejlődésre viszont több szempontból serkentően hatottak.

*A volt Állami Kisdedővő épülete Rákospalotán, a Madách téren
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

Budapest helyzete felemásan alakult: nemzetközi presztízse csökkent; gazdasági háttérének összezsugorítása erőteljesen fékezte gazdaságának növekedését; egyes iparágak (főleg az élelmiszeripari üzemek) kapacitása kihasználatlanul állt, a közintézmény-építkezés szinte teljesen szünetelt. Budapest lakosságszámának gyarapodása lelassult (1930-ra érte el az 1 milliót), az elővárosoké töretlenül folytatódott.

Az a magabiztos, céltudatos fejlődés, nagyvárosi élet, amely a századfordulón jellemezte a fővárost, megtorpant, megfakult. Hiányzott Budapest „mögül” egy polgárosodó, gazdagodó ország háttére.

Az agglomeráció több szempontból még „profitált” is Budapest, illetve az ország megváltozott helyzetéből. Budapest megtorpanása csökkentette a város fogadóképességét; 1916 és 1927 között az évente épített lakások átlagos száma nem érte el az 1000 darabot, még a századfordulón nem egy évben a 10 ezret is meghaladta. A kivándorlás megnehezülése nyomán Budapest és környéke vált az egyetlen jelentős munkaerőpiacává az országnak; hatalmas munkát kereső tömeg várta az alkalmat, hogy a fővárosba vagy környékére költözhesse munkaalalom reményében. Az első világháború éveitől kezdődően az elővárosi övezet – a későbbi Nagy-Budapest – nö-

*A volt Községi gr. Klebelsberg Kunó Polgári Leányiskola épülete Rákospalotán
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

vekedési üteme meghaladta Budapestét, mind a népességyarapodás, mind a gazdaság fejlődése terén.

Az első világháborút követő visszaesés után (a csepeli gyáróriásban 1919 végén mindössze 1160-an dolgoztak) 1926-ra érte el a peremvárosok-községek gyáripari keresőinek száma a 30 ezret; ez a szám alig több mint egy évtized alatt megkétszereződött (1938: 60 066 fős munkáslétszám, 1940-ben több, mint 70 ezer munkavállaló). Míg 1926-ban az „agglomerációs övezet” ipara a fővárosinak 35,9%-át tette ki, addig 1938-ban 47,9%-át. Elsősorban az újonnan alapított textilgyárak telepedtek az elővárosokba (a Magyar Posztógyár Rt. Csepelre – 1943-ban már több mint 5 ezer alkalmazottal! –, a Juta és Kenderipari Rt., az Unió textilgyár, az Erzsébeti Harisnyagyár Pesterzsébetre, selyemszövő Kispestre stb.). Állami nagyberuházások is támogatták az elővárosok iparosodását, gazdasági fejlődését (a csepeli szabadkikötő építése). Tovább növekedett az ingázó munkások száma; 1930-ban 33 ezren, a második világháború előtt több mint 40 ezren járnak Budapestre dolgozni, s tovább növekedett az elővárosok-községek egymás közti ingázása is. Az agglomerálódásba később kapcsolódó – s kedvezőbb környezetet nyújtó – községekbe nagy számmal telepedtek ki, részben a megnehezedett életkörülmények miatt budapesti tisztviselők,

*Utca Budafokon, 1920-as évek
Erdélyi Mór felvétele
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

alkalmazottak, sőt szabadfoglalkozásúak is (Rákos-mente, Békásmegyér, Pesthidegkút, Alag, Alsó- és Felsőgöd, Pestszentlőrinc). Más telepekre továbbra is a megtelepedés olcsósága vonzotta a lakókat (Pestszentimre, a csepeli Királyerdő, a Pacsirtatelep, Gyálliget stb.). E telepeken, községekben kiépítetlenek voltak a közművek, nem léteztek építési előírások, kicsiny, olcsó telkekhez is hozzá lehetett jutni. Új jelenség volt, hogy egyes régebbi elővárosokból, telepekről is sokan áthúzódtak az újonnan keletkező, olcsóbb telepekre. Az autóbusszközlekedés megjelenése nyomán a Budai-hegység községei – Pesthidegkút, Budakeszi, Budaörs, Solymár, Üröm stb. – is közelebb kerültek a fővároshoz; itt is megindult néhány színvonalas kertvárosi telep kialakulása (Budaliget, Máriaremete, Remetekertváros).

Az elővárosi övezet lélekszáma a két világháború között is töretlenül növekedett. 1920 és 1930 között a lélekszám-gyarapodás évi átlaga 4,4% volt (Budapesten csak évi 0,8%), s a későbbi peremkerületek lélekszáma meghaladta a 400 ezer főt. 1930 és 1941 között ugyan csökkent a növekedés üteme – évi 2,6%-ra –, de a növekedés

*A Hungária Gumiárúgyár Rt. telepe Budafokon, 1940-es évek
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

meghaladta a 100 ezer főt, s az övezetben már több mint félmillióan éltek. Az ország népességgyarapodásából a későbbi Nagy-Budapest 40–41%-kal részesedett, ezen belül az elővárosi övezet 18%-kal. Az egyes peremtelepülések népességgyarapodásában természetesen továbbra is lényeges különbségek mutatkoztak; a két világháború között leggyorsabban néhány viszonylag fiatal telep – Sashalom, Rákoshegy –, az agglomerálódásba frissen bekapcsolódó település – Pestszentlőrinc, Békásmegyér, Pesthidegkút – gyarapította lakosai számát.

Az ellentétes hatások ellenére a húszas-harmincas években jelentősen előrehaladt az elővárosok urbanizálódása. Az intézményhálózat, a műszaki infrastruktúra gyarapodása mellett előrelépés történt a „községi – közösségi – élet” terén is. Újpest után 1922-ben *Kispest*, 1923-ban *Pesterzsébet* és *Rákospalota*, 1926-ban *Budafok*, 1936-ban *Pestszentlőrinc* nyert városi rangot, újabb telepek nyertek községi önállóságot (Pestszentimre, Rákoshegy, Rákosliget, Sashalom stb.). *Nagy-Budapest* kialakításának gondolata a két világháború között is napirenden maradt. Az 1930. évi nép-

*A Városháza Pesterzsébeten
Képeslap, 1920-as évek
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

számlálás adatközlése már használta *Nagy-Budapest* fogalmát (a később Budapest-hez csatolt községek közül Soroksár nem szerepelt a statisztikai hivatal listáján, ott található viszont Alag). 1937-ben a Fővárosi Közmunkák Tanácsának hatáskörét 22 Budapest-környéki településre terjesztették ki (Újpest, Rákospalota, Pestszent-erzsébet, Pestszentlőrinc, Kispest, Budafok városok, valamint Alag, Pestújhely, Rákosszentmihály, Sashalom, Cinkota, Mátyásföld, Rákoscsaba, Rákosliget, Rákoskeresztúr, Rákoshegy, Csepel, Nagytétény, Budatétény, Albertfalva, Pesthidegkút, Békásmegyér); ez az övezet szerepelt egyébként a Közmunkatanács Nagy-Budapest-re vonatkozó elképzeléseiben is. 1942-ben a főváros részletes tanulmányt készített Nagy-Budapest kialakításának lehetőségeiről. Nemcsak Budapest kísérletezett városeejesítéssel; az elővárosok körében is felmerültek különböző „integrációs” elképzelések; pl. *Újpest Rákospalotával és Pestújhellyel* közösen törvényhatósági jogú város kialakítására tett kísérletet; *Kispest Pestszentlőrinc*cel tervezett fűziót; Pest megye Pest-környék zavaros középfokú igazgatását reformálandó kívánta létrehozni *Rákosszentmihályból, Sashalomból, Mátyásföldből és Cinkotából Pestújvárost*. E tö-

rekvések – ha különböző okok folytán meg is hiúsultak – jelzik e települések erősödő kapcsolatrendszerét, szimbiózisát.

Az agglomerálódás *területi kiterjedéséről* megállapítható: a későbbi Nagy-Budapest területén már csak *Soroksár*, *Rákoscsuba* és *Nagytétény* nem tartozott egyértelműen és szorosan a fővárosi agglomerációhoz, ha az agglomerálódás számos jele mutatkozott is e településeken. *Soroksáron* 1930-ban már csak 19,7%-ot tett ki a mezőgazdaságból élők aránya; ennél azonban jóval nagyobb volt a „tősgyökeres” soroksári parasztpolgárok aránya; akiknek már nem az agrárszektorban volt a főfoglalkozása. A községbe alig költöztek be vidékről és a fővárosból; a népességszám-növekedés elsősorban a természetes szaporodásból származott. *Rákoscsubán* már csak a keresők bő egytizede élt mezőgazdaságból, de a falu sokat megőrzött települési önállóságából, csakúgy, mint *Nagytétény*.

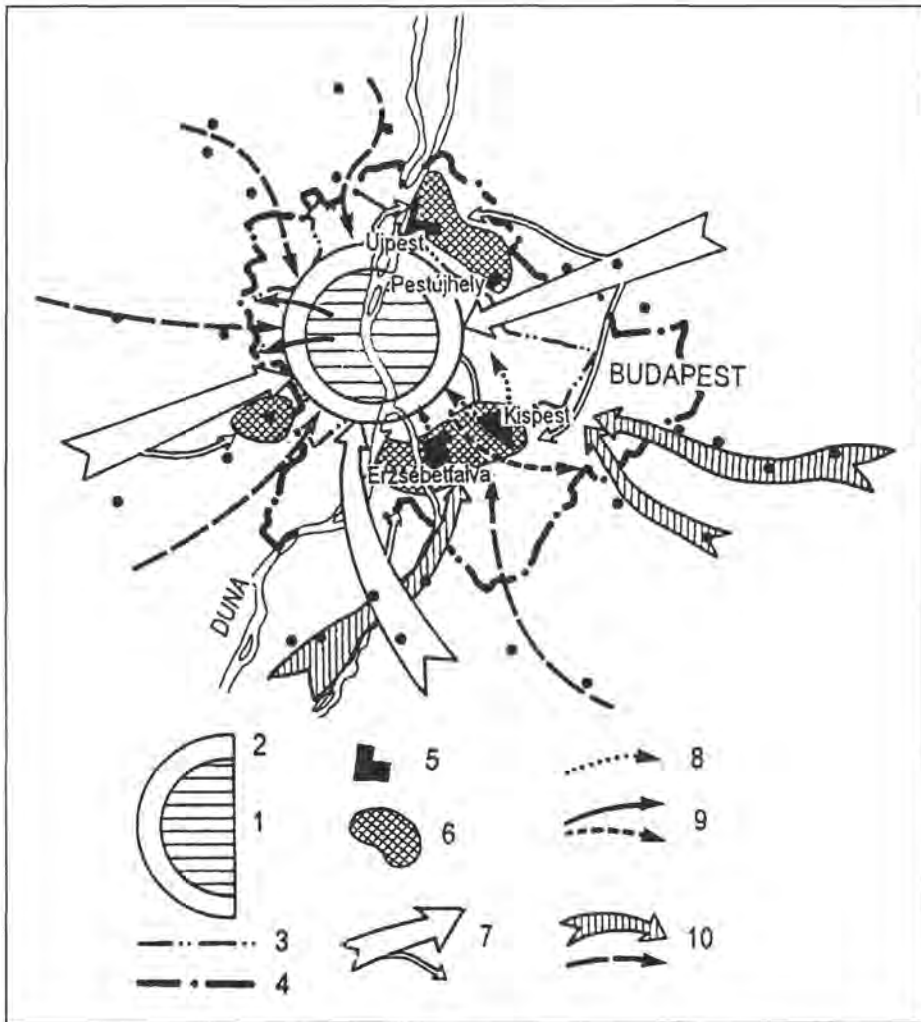
Nagy-Budapest határán kívül is több község az agglomerálódás megindulásának félreismerhetetlen jegyeit mutatta a két világháború között (a „vidéki” átlagot többszörösen felülmúló népességgyarapodás, vándorlási nyereség, foglalkozási átrétegződés, napi gyakoriságú kapcsolatok a fővárossal). „Urbanizációs tengely” alakult ki Budapesttől *északra*, a Vác–Budapest vasútvonal mentén; ennek Budapest-közeli részén már a XIX. század derekán jelentkezett az agglomerálódás (Újpest, Rákospalota), s ez a XX. század elején kiterjedt *Dunakeszire*, s több telepet hívott életre (Alag, Alsó- és Felsőgöd, Szödliget). *Dunakeszi* saját iparra tett szert, e településeken parcellázások folytak, munkás-lakótelepek épültek, s jelentős mértékű kitelepedés is folyt a fővárosból az új telepekre. A Duna-menti települések üdülőfunkciókat is betöltöttek. *Alagot* a kialakítandó Nagy-Budapest részeként tartották számon. Északkeleten *Fót*, *Csömör*, *Veresegyháza* agrárkeresőinek aránya csökkent 50% alá, s egyéb jelei is mutatkoztak a főváros közelségének; *Kerepesen* és *Kistarcsán* pedig az agrárkereső-arány már 1930-ban sem érte el a 30%-ot.

Az Alföld felé már ekkor kiterjeszkednek az agglomerációs folyamatok; *Isaszeg*, *Pécel*, *Ecser*, *Maglód*, *Gyömrő*, *Üllő*, *Vecsés* esetében nemcsak az agrárkeresők arányának csökkenése (Pécel 17,2, Gyömrő 19,1, Vecsés 22,3% 1930-ban), a gyors népességgyarapodás, hanem a szervezett parcellázások, házhelyosztás, s az egész eddig terjedő kiköltözés-ingázás is az agglomerálódás jele. A fővárostól délre *Dunaharaszti* (27,1%-os vándorlási nyereség 1920–1930 között, 16,1%-nyi agrárkereső, a századforduló és 1930 között a lakosság megháromszorozódása) és *Taksony* (főleg vasutasok betelepődése) mutat agglomerációs folyamatokat. *Tökölön* a gyors népességgyarapodás, a parcellázások, s nagyszámú csepeli munkás kiköltözése ellenére a lakosság még agrárfoglalkozású. A budai oldalon a legnagyobb „felfutás” előtt *Érd* állt; a '20-as években végzett nagyarányú parcellázások során az Ófalutól távolabb hatalmas méretű kertváros kialakulása indult meg; a húszas-harmincas években azonban még viszonylag lassan növekedett a település.

A *Budai-hegység* községeinek urbanizációja-agglomerálódása meglehetősen felfelé; forgalmi helyzetük többnyire kedvezőtlen; sem vasút, sem a HÉV vonalai nem érintették pl. *Nagykovácsit, Budakeszit, Pátyot, Ürömöt, Törökbálintot*. Népeséggyarapodásuk kifejezetten lassú, elsősorban a természetes szaporodásból táplálkozott, vándorlási nyereségük jelentéktelen. Továbbra is meglehetősen zárt, paraszti közösségek lakták e falvakat. Ugyanakkor a főváros felvevőpiaca jelentős számú kisiparosnak biztosít munkát, kisvállalkozók élnek a főváros igényeinek kielégítéséből, a budapesti munkavállalás sem ritka, ám többnyire csak átmeneti pénzkeresetnek számít, pl. a fiatal nőknél a férjhezmenetelig; a fővárosi munkahelyekhez, piachoz kapcsolódó személyek sem szakadtak azonban ki a falusi közösségből. Jó néhány közeli község ekkor még alig mutatta jelét az agglomerálódásnak (*Nagykovácsi, Páty, Pilisborosjenő, Diósd, Tárnok* stb.).

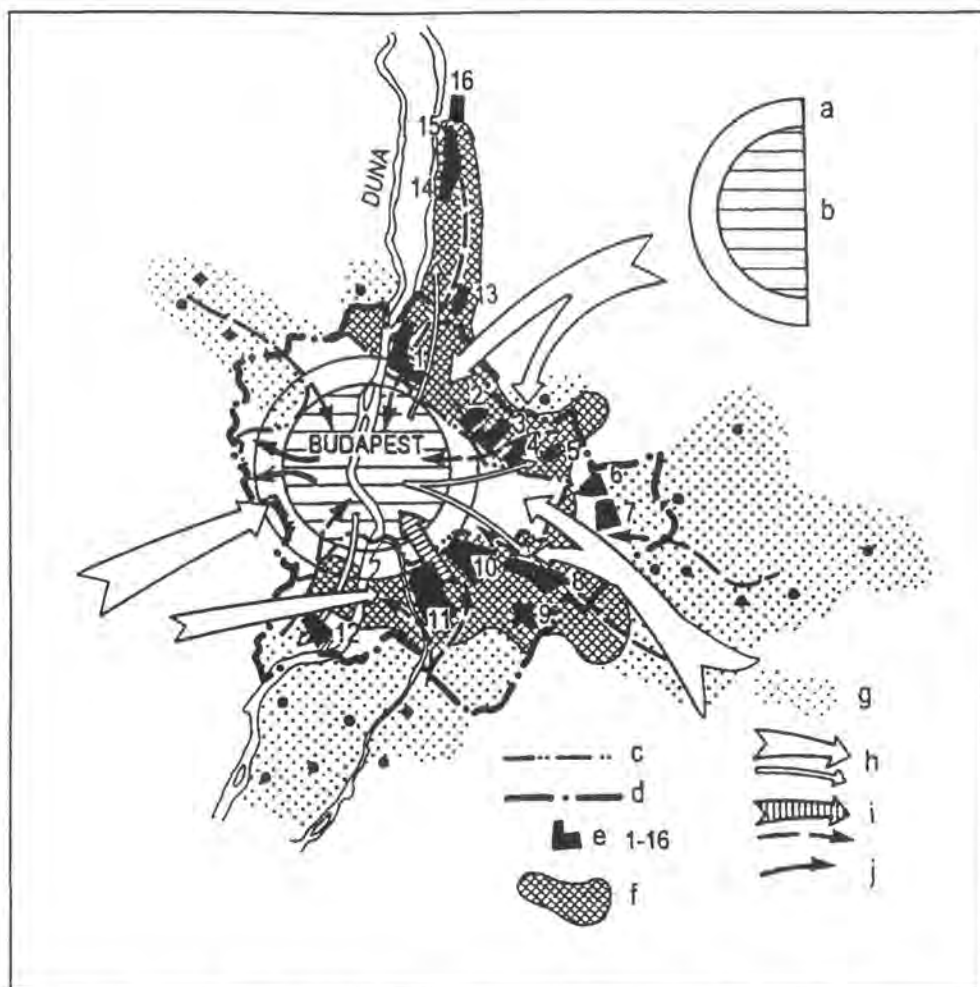
A vázolt folyamatok vezettek 1950-ben Nagy-Budapest kialakításához, akkor is, ha e közigazgatási aktusnak okai között politikai szándékok is meghúzódtak. Más kérdés, hogy a funkcionális értelemben már meglehetősen integrálódott településegységes hatékony igazgatásának más közigazgatási konstrukció is megfelelt volna – akár jobban is, mint a „külső” és „belső” kerületek között különbséget nem tevő közigazgatási egyesítés. Nagy-Budapest kialakítása maga után vont a „bekebelezett” településekben már kialakult helyi identitástudat, a helyi szerveződések elsorvasztását (erre egyébként az ország valamennyi településén sor került). A Nagy-Budapest határain kívül maradt települések igazgatására nem dolgoztak ki speciális megoldást. Pedig az „új” közigazgatási határokon túl fekvő települések közül jó néhány már 1950 táján is szoros kapcsolatot tartott fenn a fővárossal, s a hagyományos járási beosztás „nem képezte le” a valós térbeli kapcsolatokat. Az is tény, hogy pl. az infrastruktúra kiépítettsége, az intézmény-ellátottság stb. terén jelentős különbségek mutatkoztak Nagy-Budapest egyes városrészei között, s e különbségeket a közigazgatási aktus nem szüntette meg automatikusan (tápot adva a kerületek között napjainkban is meglévő ellentéteknek).

Az 1950. évi közigazgatási átszervezés messzemenően támaszkodott az 1937:VI. törvénycikre, illetve a Fővárosi Közmunkák Tanácsa hatáskörét ennek alapján megállapító rendeletekre. Attól csupán Vecsés, Dunaharaszti és Alag esetében tértek el, ezek a községek nem váltak Nagy-Budapest részeivé. Így Budapest mellett 23 település (Újpest, Rákospalota, Pestújhely, Rákosszentmihály, Cinkota, Sashalom, Mátyásföld, Rákosliget, Rákoshegy, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, Pestszentlőrinc, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentimre, Soroksár, Csepel, Nagytétény, Budatétény, Budafok, Albertfalva, Pesthidegkút és Békásmegyér) alkotta az 1950-ben kialakított Nagy-Budapestet.

1. ábra: A budapesti agglomeráció kialakulásának szakaszai; agglomerációs folyamatok 1870-1895 között

I=Pest, Buda és Óbuda lélekszáma 1870-ben; 2=Budapest lélekszáma 1870-ben; 3=Pest, Buda és Óbuda közigazgatási határa 1870-ben; 4=a későbbi Nagy-Budapest határa; 5=az agglomerálódás hatására keletkezett települések (Újpest, Pestújhely, Kispest, Erzsébetfalva); 6=az igen gyors népességyarapodás területe a város közigazgatási határán kívül; 7=a migráció irányai; 8=a napi ingázás irányai; 9="szabadidős kapcsolatok" Pest-Budán és környékén; 10=a városellátó gazdaságok kapcsolatai

2. ábra: Agglomerációs folyamatok a századforduló utáni évtizedekben

a=Budapest lélekszáma 1910-ben; b=Budapest lélekszáma 1890-ben; c=Budapest határa 1949-ig;
 d=a későbbi Nagy-Budapest határa; e=az agglomerálódás hatására keletkezett települések: 1=Újpest,
 2=Pestújhely, 3=Rákosszentmihály, 4=Sashalom, 5=Mátyásföld, 6=Rákosliget, 7=Rákoshegy, 8=Pest-
 szentlőrinc, 9=Pestszentimre, 10=Kispest, 11=Erzsébetfalva, 12=Budatétény, 13=Alag, 14=Alsógöd,
 15=Felsőgöd, 16=Sződliget; f=az igen gyors népességyarapodás területe a város közigazgatási
 határain kívül; g=a jelentős mérvű népességyarapodás területe; h=a migráció irányai; i=a napi
 munkabájrás irányai; j=szabadidős kapcsolatok

Felhasznált irodalom

BÁRCZY István – HARRER Ferenc: Tanulmány a szomszédos községeknek Budapesthez való kapcsolásáról. Bp., 1908.

BELUSZKY Pál: Város a térben. In: Budapest kézikönyve (szerk.: Beluszky Pál – Kovács Zoltán). Bp., 1998.

BELUSZKY Pál: Magyarország településföldrajza. Bp. – Pécs, 1999.

BELUSZKY Pál: A budapesti agglomeráció kialakulása. In: Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban (szerk.: Barta Györgyi – Beluszky Pál). Bp., 1999.

BENE Lajos: Nagy-Budapest tervének kialakulása. Városi Szemle 31. 2. sz. (1945), 81–98. p.

BEREND T. Iván – RÁNKI György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 14. (1961), 535–573. p.

BERKOVITS György: Szorító gyűrű. (A Pest környéki településekről). In: Valóság, 1971. 2. sz.

BOKOR László (szerk.): Újpest története. Bp., 1969.

BULLA Béla – MENDÖL Tibor: A Kárpát-medence földrajza. Bp., 1947.

GALGÓCZI Károly: Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája. I–II. Bp., 1876–1877.

GYÁNI Gábor: Az urbanizáció Magyarországon a 19–20. században. In: Limes 32–33. (1998), 87–100. p.

GYÖRGY Péter: Nagy-Budapest – az elképzelések és a valóság. In: Budapesti Negyed 1. évf. 2. sz. (1993), 68–90. p.

HALTENBERGER Mihály: Budapest városföldrajza. Bp., 1942.

HALTENBERGER Mihály: Nagy Budapest falvai. In: Városi Szemle 33. 7–8. sz. (1947), 425–448. p.

KERESZTÉLY Krisztina: A várospolitikai változása és az elővárosok helyzete Párizsban és Budapesten (1895–1949). In: Tér és Társadalom 9. 1–2. sz. (1995), 83–104. p.

KŐSZEGFALVI György: A budapesti agglomeráció lehatárolásának lehetőségei, feltételei. In: Mekkora a budapesti agglomeráció? Bp., 1995.

PÁPAI Béla: A budapesti agglomeráció. In: Demográfia 1967. 1. sz.

PESTI Lajosné: A főváros és a környék közötti ingaforgalom főbb jellemzői. In: Területi Statisztika 1979. 6. sz.

PREISICH Gábor: A budapesti településagglomeráció növekedése és az ebből eredő problémák. In: Demográfia 11. 2. sz. (1968), 201–221. p.

PREISICH Gábor: A budapesti településagglomeráció tagolása, a központok rendszere. In: Területrendezés 1972. 3. sz.

PREISICH Gábor – SZÚCS István: A budapesti agglomeráció. Elképzelések és realitások. In: Budapest 1974. 10. sz.

PRINZ Gyula: Budapest földrajza. Bp., é.n.

SPIRA György – VÖRÖS Károly: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Bp., 1978. (Budapest története IV.)

SZANISZLÓ József: Hogyan tervezték meg Nagy-Budapestet. Budapest 1979. 6.sz., 35–37. p.

SZENDY Károly: Tanulmány Nagy-Budapestről, megalkotásának előfeltételeiről és lehetőségeiről. Bp., 1942.

THIRRING Gusztáv: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. Bp., [1935.] (Statisztikai Közlemények, 70/1–2.)

THIRRING Lajos: Budapest távolabbi környékének népesedése. In: Magyar Statisztikai Szemle 5. (1927), 1099–1126. p.

THIRRING Lajos: Miért szerepel a Pestkörnyék a statisztikában. In: Községfejlesztés 10. 2. sz. (1935), 6–8. p.

THIRRING Lajos: Nagy-Budapest népessége. Bp., 1935. (Statisztikai Közlemények, 78/1.)

VISZKEI Mihály: A budapesti agglomeráció kialakulása, helyzete és fejlesztési problémái. In: Területi Statisztika 1975. 5. sz.

Mekkora a budapesti agglomeráció? Bp.: KSH Bp. és P.m. Igazg., 1995. (Közlemények a budapesti agglomerációról, 7.)

Pál Beluszky

The Way of the Suburbs to Greater Budapest

It was in the middle of the 19th century when the urban pair of the cities of Pest and Buda reached the stage of their development when the transformation of their neighbouring settlements and the establishment of suburbs and suburban settlements consequently, began. Due to civil changes modernization all over the country was accelerated. After 1848 and 1867 Hungary was characterized by the simultaneous appearance of

- the establishment of the social, political and legal conditions of civil evolution. The formation of the legal and organizational framework of the civil society often preceded the real-procedures, the civil evolution and modernization of economy and society. The ready-made framework stimulated economy and society to fill it in.
- Regaining the (limited) national sovereignty was completed, facilitating the formation of independent concepts of developing economic policy and railway, etc. and it also stimulated contest with Austria.
- It was the needs of capitalist economy in Europe that incipited technical, technological (industrial) revolution. The evolvement of the ways of civil changes and the appearance of modern technological instruments – steam engines, steam boats, railway, telegraph, agricultural machinery etc. – were simultaneous in Hungary.
- International conditions of the development of economy were fortunate. There was a surplus of capital in Europe in the middle of the 19th century. After the 1867 Compromise the majority of investments in Hungary was worked out by foreign capital. Western european industrialization and urbanization increased the demand for food and raw materials, thus it lead to prosperity in agriculture.

The manifold procedures of modernization stemming from several sources met in Pest-Buda: regaining national sovereignty made the city the centre of state life, revolution in transportation and the national railway policy changed Budapest into an unsurpassed centre of transportation of the country, – these and the prosperity of agriculture transformed the city into the centre of trade in land produce and of banks and food industry, and national independence facilitated nourished contest with Vienna. The main head of modernization in the Carpathian Basin was Budapest, and this status resulted in a fast increase of the population, (1873: 173 thousand people, 1910: 880 thousand people) the fast reconstruction of the city and its spatial expansion. Agglomeration began embedded in the above mentioned changes. The

hundred years of the process of the formation of suburban settlements and suburbs, the agglomeration consists of four stages.

- The first phase of the agglomeration: up to 1850
Urbanization being evidently significant remained within the boundaries of public administration in Pest – Buda – Óbuda until the middle of the 19th century. There were altogether two small settlements, founded by the landowner, adhering to the borders of Pest and Buda, Albertfalva and Újpest, the birth of which was stimulated by the proximity of the would-be capital city. The inhabitants were mainly dabblers who had not been accepted by the guilds in Pest or Buda and Jewish tradesmen who were still limited in their settling down. The inhabitants of the neighbouring villages enjoyed the advantages offered by the nearby vivid market centre, their position in transportation was favourable too, but it did not lead to an economy maintaining the city, neither did it influence their demographical character.
- In the course of the the second phase of agglomeration: (1850–1870) though limited in their territory and size the formation of suburban settlements was started, and in some cases a demographical growth, exceeding far the average of the villages manifested itself. Up to the 1870 Compromise the process was mainly limited to the northern section of the Pest side, and the full exposure of the first stage of the development could have been observed here by then. The formation of an agrarian economy providing for the city affected larger areas.
- After the Compromise in 1867 and the uniting of the city in 1872 Budapest, regaining the role of capital city underwent a rapid development. The city is the main facilitator of migration within the country: between 1870 and 1900 there are more than 200,000 people moving into Budapest. The dynamic growth can hardly be stopped at the borders of the capital. The new phase of the development of the outskirts of the city starting around 1870 can be characterized by the expansion of suburban development, new types of relationships: Settling down people and industrial activity into the area, the appearance of daily commuting.
- In the fourth phase of agglomeration (1895–1950) the process of agglomerating was influenced by building out suburban transportation, building out their „own” industry, the transformation of the settlements into villages and towns. In 1930 the agglomeration area has about 410,000 inhabitants.

Fabó Beáta

A KÜLSŐ KERÜLETEK NAGY-BUDAPEST VÁROSÉPÍTÉSI ELKÉPZELÉSEIBEN

Nagy-Budapest kialakulásának fontos állomása volt az 1937:VI. tc., mely Budapest másodfokú városrendezési hatóságának, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának (FKT) a hatáskörét kiterjesztette Budapest környékére, azaz a főváros mai területére. Az 1940-ben elkészült városfejlesztési program¹ azonban a város akkori területével foglalkozott, ezen belül kétmillió lakos elhelyezésének lehetőségével számolt. Elsődleges célként megfelelő lakás biztosítását tűzte ki a lakosság minden rétege számára. A megfogalmazott elvek szerint a város központjából kifelé csökken a beépítés intenzitása és az épületek magassága. Csökkenteni kell a beépítendő területet, elsősorban a belső városrészeket kell újjáépíteni és a központokból kifelé haladva – a közművel, közlekedéssel és közintézményekkel rendelkező területeken, a köztük lévő üres szigetek bevonásával – kell építkezni. Növelni kell azonban a családi házas területeket is. Ipari területeket a város déli részére kell összpontosítani. (1. ábra)

Nagy-Budapest létrehozásáig

Az 1945 után készülő városfejlesztési terv új településpolitikai alapelvekre épült: a főváros észak–déli irányú fejlesztése, a városszerkezet tagolása (a főközpont mellett alközpontok kialakítása), az ipar decentralizálása, lakóépületek építése terén a nagyobb egységekben történő (főleg tömbös, közületi beruházású) építés támogatása. 1948-ban elkészült Nagy-Budapest Általános Rendezési Terve,² mely maximálisan 2 981 000 lakos elhelyezésének a lehetőségével számolt, 127 lakóegység kialakításával. Az észak–déli irányú Duna menti intenzív beépítést hangsúlyozta (északon Óbu-

1 Budapest Városfejlesztési Programja. Az 1937:VI. tc. alapján készítendő városfejlesztési terv. A törvényhatósági bizottság által városfejlesztési program készítésére alakított külön bizottság jelentése. Bp., 1940. (A törvényhatósági bizottság októberében fogadta el.)

2 Az általános rendezési terv alapelveit 1945–46-ban az FKT és a főváros képviselőiből álló bizottság alakította ki és ennek alapján készült el a városfejlesztési program, melyet a főváros közgyűlése 1947-ben jóváhagyott. Ezzel egyidejűleg 1945-ben az FKT kezdte el az ÁRT tervezését, majd megszűnése után az Építéstudományi és Tervező Intézet fejezte be. Ez volt Nagy-Budapest első tervrajzos koncepciója. Nem került jóváhagyásra.

 a beépítés intenzitása

 elsősorban fejlesztendő iparterület

1. ábra

Harrer Ferenc-féle városfejlesztési koncepció 1933–1940

dáig és Újpestig, délen Kelenföldig). A decentralizálás szellemében helyi alközpontokat javasolt Újpesten, Zuglóban, Kőbányán, Kispesten és Budán (*Krisztinavárosban és a Szabadság-hegyen*). A földreformhoz kapcsolódóan a fővároshoz csatolandó településekre házhelyosztási és községrendezési tervek készültek. Az FKT a települések nagy részét városias kialakításra szánt területként kezelte, ahol a közösségi intézmények céljára megfelelő területet kell biztosítani – s eszerint bírálta el a terveket.³ A hároméves terv (1947–49) a fővárosban 50 000 lakás felépítését irányozta elő. Oktatási, kulturális és szociális területen is nagyarányú fejlesztéseket tervezett.

A háború utáni időszak építkezéseit elsősorban a helyreállítási munkák jelentették. Emellett számottevő új építkezések kezdődtek Angyalföldön, Óbudán, Újpesten, Csepelen, Budafokon, azaz főleg észak–déli irányban a munkáslakta külterületeken illetve a peremvárosokban. Az 1950 előtti időszakban két területről érdemes kiemelten beszélnünk: a XIII. kerületről és Csepelről

Az 1930-ban létrehozott *XIII. kerület* centruma háború előtti években alakult ki a Béke tér és Béke út vidékén. A Béke út az Újpestre irányuló környéki forgalmat szolgálta. A kerületben tovább folytatták a háború előtt megkezdett lakótelepek (OTI, Béke úti) építését. Itt létesült az első lakótelep és az első „szocialista” (bár még a háború előtt megkezdett) kultúrház. Angyalföldön valósult meg a hároméves terv első fővárosi építkezése is⁴, melynek keretében a főváros iskolát, óvodát és napközi otthonot szándékozott építeni egy munkáskerület részére. A kerület arculatát meghatározó másik fontos építési tevékenység, az átadásra váró Árpád híd pesti hídfőjének, (a későbbi fővárosi alközpontnak) kiépítése szintén e korszakban indult el. Első épületeit még 1949–1950-ben emelték: ide került az első munkáskerületi színház (József Attila Színház, 1949) és az első fővárosi pártház (Pártház és lakóház, 1950), valamint a közelben az első szocialista kori strandfürdő az Árpád (Dagály), mely az „angyalföldi dolgozóknak” fürdési lehetőséget biztosít, egyidejűleg „idegenforgalmi fürdőhellyé válhat”⁵.

A másik kiemelten kezelt terület *Csepel* volt. 1947-ben készült el a házhelykiosztási terv, mely a korábban extenzíven fejlődött település üresen maradt belső részein intenzív beépítést igyekezett megvalósítani, társasházas és sorházas beépítési móddal.⁶ 1948-ban fiatal építészek elkészítették a nagyközség teoretikus jellegű városrendezési tervét. Ebben az öt városegységet (Központ, Északi rész, Délnyugati rész,

3 Tér és forma (a továbbiakban: Tf) 1948. 1–2. 14–16. p.

4 Építészeti–Építés (a továbbiakban: ÉÉ) 1950. 3. sz. 165–180. p., 1946-ban bízták meg Kozma Lajost a tervezéssel, 1947–1949 között épült fel.

5 Tf 1947. 9. 202–203. p. Az 1944-ben talált hőforrásra települt.

6 A házhelyosztás: Tf 1947. 6. 129–131. p. A városrendezési tervről: Új építészet (a továbbiakban: ÚÉ) 1948. 159–166. p. A rendelőről: ÚÉ 1949. 103–119. p.

Királyerdő 1. és Királyerdő 2.) zöldsávok választják el lazán elhelyezett magasépületekkel. Az egyes egységek önálló centrumokkal rendelkeznek (tágas tér körül középületek). A Központ lakóterület marad családi házakkal. Ide kerülnek a közintézmények: városháza, szakszervezeti székház, szövetkezeti üzletház, piactér vásárcsarnokkal, a környékén munkásszállók, társasházak, kultúrház, könyvtár és színház. A tényleges építkezések sorát a HÉV végállomására települt Béke téri kis lakótelep és az OTI-rendelő nyitotta meg az akkor még önálló településen. Csepel közvetlenül a fővároshoz csatolása előtt kapott városi rangot. Ekkor épült ki a múlt századi templom körül a főváros első és egyetlen, viszonylag egységesen felépített szocialista kerületközpontja. A reprezentatívnak szánt főteréből 1951-re megvalósult a posta, egy háromemeletes lakóépülettömb, a tér másik oldalán a gimnázium és a tanácsház, (pártházat és áruházat még csak terveztek). A nagyszabású szocialista városközpont talán legreprezentatívabbnak szánt eleme, a kiemelt beruházásnak induló kultúrház, csak terv maradt.⁷ A továbbiakban a megfelelő közlekedési kapcsolatot az 1951-ben megindított HÉV-járat biztosította. Újpesten új lakóegyüttes és rendelő, Budafokon rendelő épült.

Az ötvenes évek

Az első ötéves népgazdasági terv (1950–54)⁸ 180 000 új lakás építését írta elő az országban, ennek mintegy felét városokban, ipar- és bányatelepeken. Az Országos Tervhivatal (OT) eredetileg 16 500 lakás építését javasolta a fővárosban, utalva arra, hogy a lakásépítéssel segíteni kell a peremkerületek beolvadását. Az ötéves terv megállapította, hogy a csatolt települések külső arculatukban, szociális és egészségügyi ellátásukban messze elmaradnak a belterülettől. A cél: eltüntetni a különbséget Nagy-Budapesten belül, illetve a vidéki városok és Budapest között lakóépületek, középületek, víz és csatornázás, valamint város- és községfejlesztés terén. Az ötéves tervidőszak végére Nagy-Budapest teljes rendelőintézeti hálózatának a kiépítését tervezte (kiemelten kezelve Kispestet illetve a III., XIII. és a XIV. kerület).⁹ Az oktatás

7 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXIII. 102. a. (Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága iratai. Jegyzőkönyvek) 1951. június 29.

8 Az elfogadott első ötéves tervet az 1949. évi XXV. törvény tartalmazza, mely a fővárosra vonatkozóan az alábbiakban ismertett konkrét építési direktívákat írja elő. A fővárosi lakásszámmra vonatkozóan nincs előírása. Erre az Országos Tervhivatal (a továbbiakban: OT) tett javaslatot Ld. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-A-16-v (=Országos Tervhivatal. Népgazdasági és ágazati tervek gyűjteménye) 3. doboz. Az OT előterjesztése az Államgazdasági Bizottsághoz, 49. p.

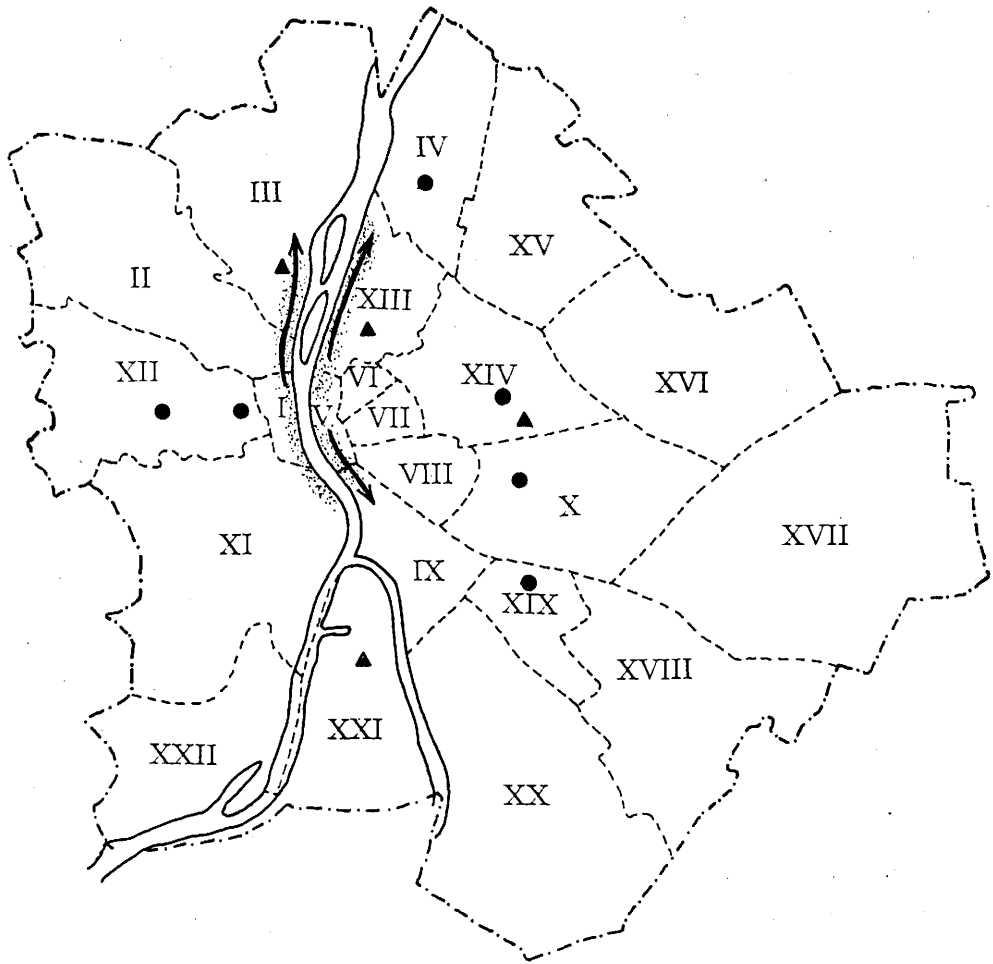
9 Érdekes példa a III. kerületi rendelő helyének kijelölése. Hosszas előkészületek után (a Budapesti Középítkezések Helykijelölő Bizottságának a javaslatát OT elvetette) 1952. december 23-án a Vörösvári úti volt téglagyár helyét jelölte ki az Országos Helykijelölő Bizottság. Indoklás: a sűrűn

terén feladatul szabta a műszaki egyetem, művészeti főiskolák, agráregyetem, országosan 30 új gimnázium (köztük Angyalföldön, Óbudán, Csepelen) és kultúrházak (8 kultúrpalota, köztük kiemelt helyen Csepel) létesítését. A peremvárosok utca- és gyalogjáró-hálózatát is egy szintre kívánta hozni a belterülettel. Az OT már az első évben javasolta a fenti terv erőteljes felemelését.¹⁰ A módosított tervben szerepelt pl. új áruház építése Csepelen még 1951-ben (ez több mint 10 év múlva történt meg), majd 1954-ben újabb áruház felépítése és bővítése valamely más városrészben. Az OT javasolta munkásszálló emelését 1951–52-ben Csepelen és a Gellért Szálló helyreállítását.

Az Általános Rendezési Terv (ÁRT)¹¹ 1949–1955 között folyamatosan módosult. Az elkövetkező 10–13 év alatt 57 000–75 000 lakás felépítésével számolt. Az észak–déli beépítési irányt felváltotta a centrális fejlesztési elképzelés. Beépítendő területként a kisebb szabadon maradt területeket, a külső kerületek központjainak környékét és a főútvonalak melletti területeket jelölték meg. Megvizsgálták a fővárosi lakástelepítés lehetőségeit városrészenkénti bontásban (1. sz. táblázat).¹² Az elképzeléseknek fontos eleme volt az *alközpontok* kialakítása, ebből a hat legfontosabbat ipari, illetve új szocialista városrészekbe (*Csepel, Újpest, Kőbánya, Óbuda, Angyalföld, Zugló*) helyezték. Az 1948. évi javaslatban szereplő két budai központ helyett Óbuda, valamint új elemként Angyalföld és Csepel szerepel. Csepelen, Újpesten és Kőbányán kultúrház építését tervezték (egyéb közintézményt nem nevezett meg a koncepció). A másik fontos gondolat a reprezentatív főközpont, főútvonalak és az alközpontok kiépítése volt. A reprezentativitást részben a magasházak (kerületközpontban, városrészek kapujában a főút mellett, kis számban elszórtan) és a szocialista lakónegyedek jelentették.

lakott belterületek közelében ez az egyetlen hely, ahol a szovjet gyakorlatnak megfelelően kórház és rendelő együttesét el lehet helyezni. Ezt követte a RRT elkészítése. MOL XIX-A-16-b (=Országos Tervhivatal, TÜK iratok) 248. doboz, „kórházak”.

- 10 OT javaslata 1951. II. 15-én a keretszámok módosítására, MOL XIX-A-v 4. doboz. Az 1949. évi XXV. törvényt módosító 1951. évi II. törvény általánosságban felemelte a tervet: „... több iskolát, több kultúrotthont, ...több lakást kell építeni.”
- 11 1949-ben a Minisztertanács előírta új, hosszú távra szóló ÁRT készítését. A folyamatos tárgyalások, változtatások során elkészült ÁRT 1955-ben került a Minisztertanács elé, de az Országos Tervhivatal javaslatára levették a napirendről. A továbbiakban az 1949 és 1955 között formálódó főbb elképzeléseket ismertetem.
- 12 Budapest ÁRT Konzultatív Bizottság jegyzőkönyvei, II. kötet, 1952, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK) Budapest Gyűjtemény, Bq 725/626.

● javasolt alközpontok helye 1948

intenzív beépítés iránya (javaslat)

▲ javasolt alközpontok 1949-55

2. ábra

Nagy-Budapest ÁRT fejlesztési koncepciója

1. táblázat: Az ÁRT Konzultatív Bizottság elképzelései lakások építésére, 1952

Városrész neve	Javasolt új lakásszám	Városrész rövid jellemzése a Konzultatív Bizottság jegyzőkönyvei alapján
Újpest	1000	Fejlődésben erősen lemaradt proletár városrész. A város belső fejlődésének útjába esik. Városképi súlypont.
Rákospalota	650	Városrész kialakítása, városképi súlypont.
XIII. Árpád híd pesti hídfő	1500	Az ötéves terv egyik legjelentősebb fővárosi alkotása, reprezentatív környezet kialakítása.
XIII. Béke út	500	Már megkezdett kiépítés, településpolitikai szempontból jó adottságú.
XIII. Váci út	500	Északi ipari területet kiszolgáló főút reprezentatív kialakítása (foghíjak beépítése).
XIV. Kacsóh Pongrác út	2000	Forgalmi szempontból a városfejlesztés irányába esik, az Andrásy út folytatásában reprezentatív kiépítés és terület lesz.
XIV. Örs vezér tér és környéke	1000	Kerepesi út mentén városképi hangsúly, városképi és gazdasági szempontból jó helyen van (üres terület, de közművel ellátott, itt megvalósítható az egységes betelepítés).
X. Kőbánya	300	A már megkezdett Harmat u-i lakótelep folytatása, fejlesztendő perifériális területek súlyponti feladata.
IX. Haller tér	1000	Nagy lakássűrűség a kerületben, közművel ellátott, jó közlekedés, így beépítésre érett.
IX. Valéria-telep és Gubacs	5000	Az egyik legnagyobb telepítés. A Valéria telep szanálása és az Úllői út reprezentatív kiépítése. Bontás nélkül nagy tömegű lakás építhető. Közmű a terület szélén és részben a területen van. A környék ipari dolgozóinak igényeit kielégíti.
Pesterzsébet, Csarnok tér	300	Déli munkás városrészben városképi súlypontban, közműves, egységes építészeti lehetőség bontás nélkül.
Kispest, Malinovszkij u. (ma: Vas Gereben u.)	700	Megkezdett lakótelep folytatása, közművek és közlekedés szempontjából jó adottságú.
Csepel, Gubacsi hídfő	300	Csepelt és Pesterzsébetet szolgálná a lakótelep üres, közműves terület (beépítésre érett).
Csepel, Kossuth u.	3500	A legfontosabb déli munkásvárosunk főútja, így városképi szempontból beépítendő. Nagy lakásszükséglet.

Városrész neve	Javasolt új lakásszám	Városrész rövid jellemzése a Konzultatív Bizottság jegyzőkönyvei alapján
Budafok	1600	Fejlődésben erősen visszamaradt proletár városrész. A város tervszerű fejlődésének irányába esik. A környék lakásigényét szolgálja.
Albertfalva	1600	Fejlődésben erősen visszamaradt proletár városrész. Városépítési súlypont is.
Rózsavölgy	1200	Családi házas beépítésre alkalmas.
XI. Kelenföld, Lágymányos	5500	Fejlődésben stagnál, hézagosan beépített. Városképi szempontból súlyponti feladat. Környéken ipar telepítés.
XI. Budaörsi út, Őrmező, II. Ferenc-hegy	2500	Családi házas beépítésre alkalmas. Utak, közművek vannak (kivéve Őrmezőt).
II. Víziváros	2500	A budai oldal fejlesztésre legérettebb, műemlékekben gazdag területe.
III. Árpád híd budai hídfő	500	A Duna-parti városkép, telepítéspolitika, lakásszükséglet szempontjából, elsőrendű súlyponti feladat.
III. Csillaghegy	1400	Városfejlesztés irányába esik, helyi centrum, városképi szempontból hangsúlyos feladat.

Az 1953. évi fordulat után megváltoztak az addigi gazdasági irányelvek. 1953. évi minisztertanácsi rendelet nyomán a főváros területén 15 000 lakás telepítésére készült javaslat, ebből mintegy 10 000 építését tervezték 1955-ig. A BUVÁTI Angyalföldön, Zuglóban és az Üllői út mellett mintegy 2–2000 Budán a III. Lajos utca és a Duna között és a XI. kerületben egyenként mintegy 1200, a peremterületeken (Pest-erzsébet, Kispest, Kőbánya és Rákospalota, Újpest) pedig 3600 új lakást javasolt elhelyezni.¹³

2. táblázat: A BUVÁTI javaslata az építendő lakások elhelyezésére, 1953

	Lakástelepítés helye	Javasolt lakásszám
III.	Szépvölgyi út – Cserepes (Lajos u. – Duna)	1100
XI.	Budaörsi út	500
	Villányi út	245
	Fehérvári út	700

13 MOL XIX-A-16-b, 528. doboz, Lakótelepek elosztásának térképe, BUVÁTI tervezte, 1953. IX. 14.; OT-értekezlet jegyzőkönyve, 1953. VII. 29.

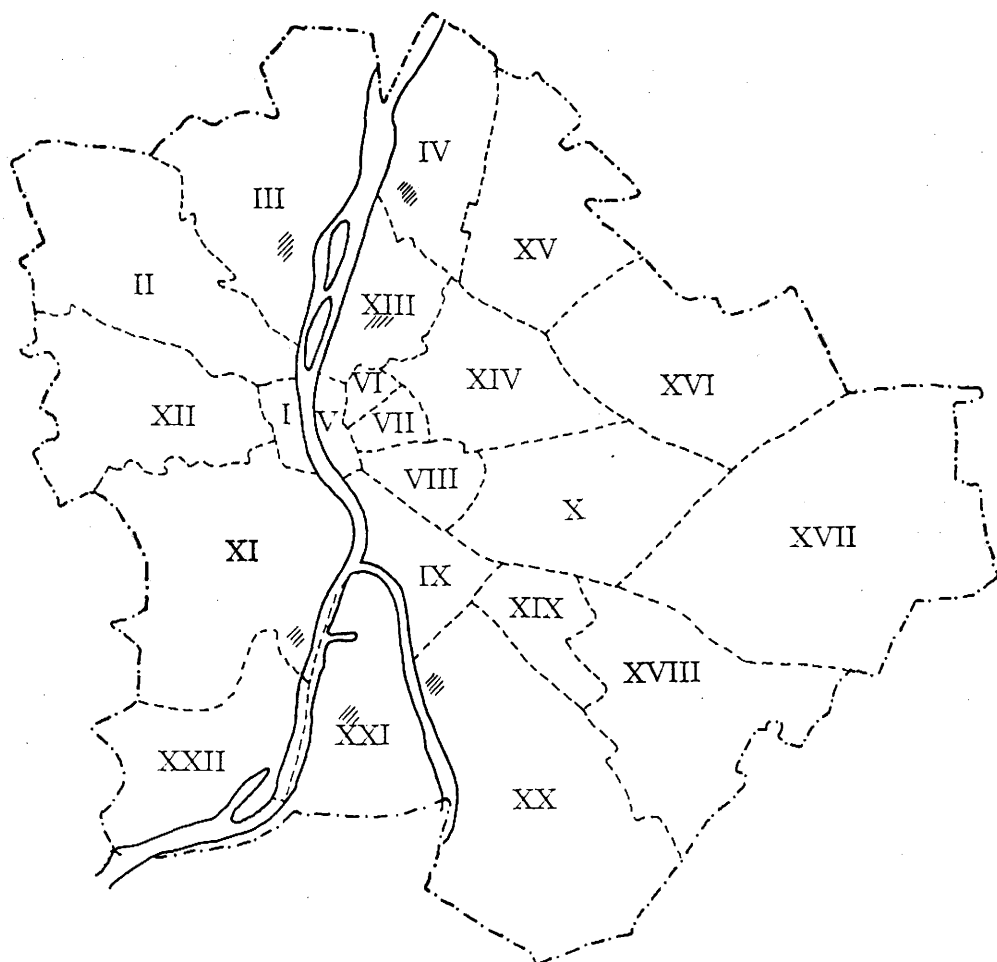
	Lakástelepítés helye	Javasolt lakásszám
XIII.	Fiastyúk u.	200
	Völegény u.	1100
	Váci út	1000
XIV.	Nagy Lajos király útja	700
	Rákosfalva	1400
IX–X.	Üllői út (Mária Valéria telep helye)	1900
	Pesterzsébet, Gubacs	700
	Kispest, Cséry-telep	1400
	Kőbánya, Sibrik úttól É-ra	1000
	Rákospalota, MÁV telep mellett	360
	Újpest, Árpád út–József A u.	120

1950–1953 között igen csekély mértékben történt (indult) tényleges városépítési beavatkozás. Kevés lakás épült (pl. 1953-ban a 2879 újonnan keletkezett lakásból csak 710 volt új építés). Több kulturális és oktatási intézmény létesült Budán (Műszaki Egyetem épületei, MOM-kultúrház, Képzőművészeti Gimnázium, Szinkron műterem stb.), Kispesten és Pestlőrincen rendelő nyílt, Csepelen folytatódott a városközpont kialakítása.

A korszak legjelentősebb építési tevékenysége, mely a kerületek újonnan alakuló arculatát részben meghatározta, az 1953-ban indított lakásépítési program volt. Ennek során 1953–1954-ben nagyszámú kisebb, 6–800 lakásos lakótelep építését kezdték meg, ami a 1953–1959 között a lakásszám növekedését eredményezte. Az építések túlnyomóan az É-D beépítési vonalban fekvő, főleg munkáslakta kerületekben folytak. A néhány száz lakásos telepek külterületen és a fővároshoz újonnan csatolt kerületekben épültek (*XIII. ker. József Attila téren a megkezdett lakótelep folytatása; III. ker. Hévízi út; Újpest; Csepel–Csillagtelep*;¹⁴ *Pesterzsébet–Gubacsi hidfő; Albertfalva–Mezőkövesd út*). A fővárosban a legjelentősebbek a külterületi főútvonal mentén, reprezentatív helyen telepített, több mint 1000 lakásos *XIV. ker. zuglói (Kerepesi út – Nagy Lajos király útja)* és *X. ker. Üllői úti* építkezések voltak.

1955-ben a fővárosi lakások 9%-a többszobás, 28%-a kétszobás, 52%-a egyszobás, 4%-a konyha nélküli, 6,6%-a, azaz mintegy 32 000 komfort nélküli, egy helyi-

14 A csepeli Csillagtelep hely kiválasztásának indoklása a következő volt: a XXI. kerület lakásállománya nem kielégítő, a fővárosban belül itt a legkedvezőtlenebb. A terület üres és szanálás-mentesen beépíthető. Ezen kívül a kerület É-D tengelyén végigvonuló magas beépítés „kompozíciós igényével” indokolták a hely kijelölését. Ld. BFL XV. 17. e. 301. 215–220. dosszié, (Csepel Csillagtelep, beruházási program és fejlesztési terv, 1956. Csepel déli rész RRT, 1956, BUVÁTI.

3. ábra

Az 1953–1954 évi lakásépítő programban megvalósult kisebb lakótelepek

ségből álló, főleg szükséglakás volt. Ez utóbbiakból 21 000 külső munkáslakta kerületekben állt (XXI. X. IX. XX. III. IV. XIX. XXII.) Megvolt még a Mária Valéria és az Augusztá-telep, a barlanglakások (a XXII. kerületben 307), 477 pincelakás (a VIII., XIII. kerületben)¹⁵.

15 MOL M-KS 276. f. 53. cs. (Magyar Dolgozók Pártja. Politikai Bizottság) 247. öe. 49–63., MDP Budapesti Pártbizottság VB és a Fővárosi Tanács VB előterjesztése a budapesti lakáshelyzetről a Politikai Bizottság felé, 1955. szeptember 15.

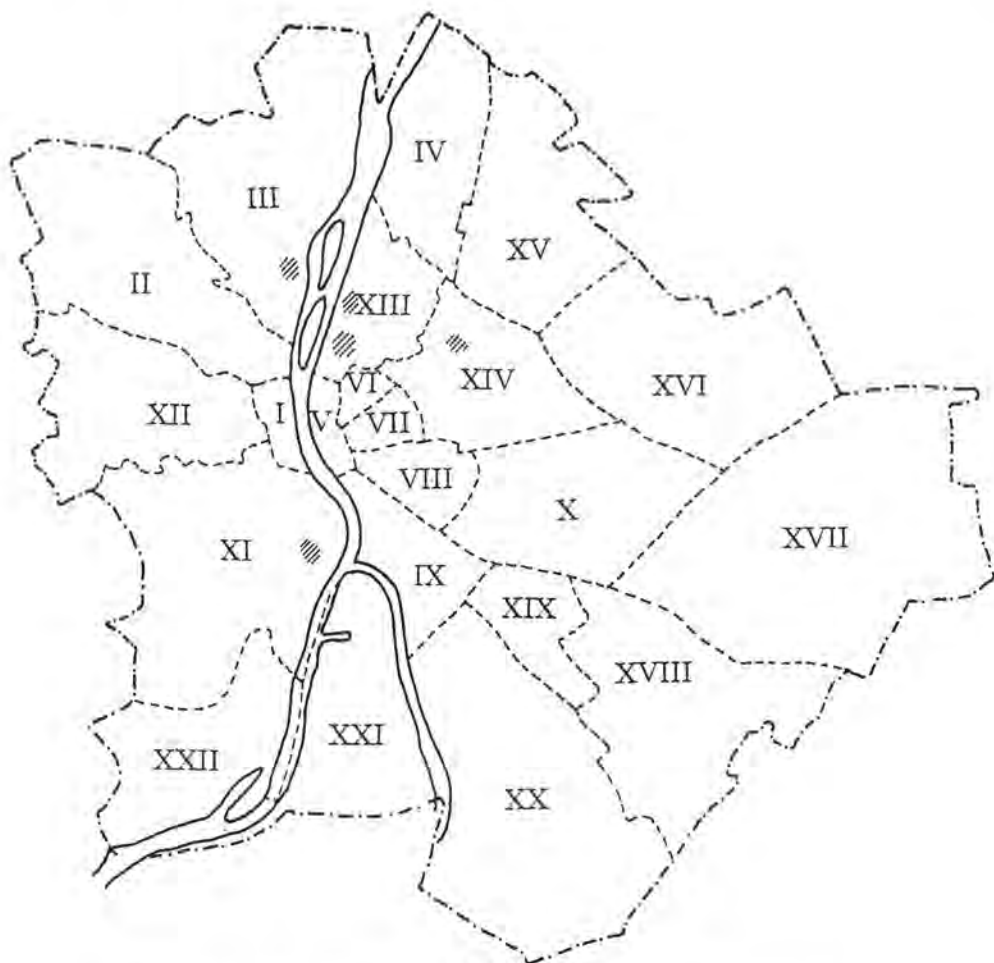
Az 1945–1955 közötti időszakban a *XIV. kerület* arculata különösen nagy változásokon ment át. A korai időszakhoz köthető két alapvető beruházás: a Népstadion építése és hatalmas méretű lakásépítés beindítása. A Népstadion 1948–1953 között készült el, egyidejűleg 1950-ben megindult az ide vezető metró vonalának kiépítése a Déli pályaudvar és a Népstadion között, kelet-nyugat irányú nyomvonallal.¹⁶ A metróvonal a későbbiekben (az 1970-es évektől) segítette a kiépülő Örs vezér téri közlekedési és kereskedelmi központ kialakulását is (a főváros hat alközpontjának egyikeként). A kerület másik kedvezőnek minősülő adottságát a nagy beépítetlen területek és a kedvező talajmechanikai feltételek jelentették. Az 1953-ban megindított lakásépítési akciótól kezdve évtizedeken keresztül a budapesti lakásépítés egyik meghatározó helyszíne volt. 1953–1955 között 980 lakás épült fel, valamint tömegesen létesültek a családi házak családi ház-építő akció keretében. A Kerepesi út–Nagy Lajos király útja által területesen 1954–1961 között felépült az addigi legnagyobb lakótelep, több mint 5000, túlnyomóan egyszobás lakással, 1957 után csökkentett értékű lakásokkal.

A kerület szocialista központjának – a háború előtti koncepciónak megfelelően – a Bosnyák teret jelölték ki. Az elképzelés szerint a térre és környékére kerülnek a kerület legfontosabb közintézményei: a párt- és tömegszervezetek székháza (szabadon állóan), a kerületi tanács és a rendőrség új reprezentatív épülete, kultúrház, új középiskola, áruház, a piac helyén vásárcsarnok, összefüggő üzletsor bővítése, a közelben postahivatal, OTP és Nemzeti Bank-fiók. A koncepció nem valósult meg.¹⁷ Szintén a korai tervek között szerepelt – a fővárosi és országos érdekeket szolgáló – Kacsóh Pongrác út kiépítésének a terve. Biztosítani kellett az Andrássy út folytatásának a „reprezentatív kiépítését”, a belterület és Rákospalota közötti kapcsolatot és a leendő északi autópálya elérését. Ez a későbbiekben megtörtént.

Jelentős változások történtek a *XI. kerületben* is. A háború előtt alakult ki a kerület központja (Móricz Zsigmond körtér), pontosabban a közlekedési csomópontja. A kerület-központi funkciók a körtér közvetlen környékén, lazán szétszórva helyezkednek el. A tér környékén a háború utáni évtized városképi szempontból fontos változásokat hozott, fővárosi és országos szerepkörű intézmények elhelyezésével. A csatlakozó főútvonalak kerületi érdekeken túllépő fontos középületekkel bővültek (a Villányi úton a Budapesti Pártbizottság Oktatási Központja, a Fehérvári úton szakorvosi rendelő). A háború előtt itt kialakult egyházi központ tervezett együttesét törte

16 Az 1950. IX. 17-i minisztertanácsi határozat alapján indult meg nagy erőfeszítéssel az építés, majd az 1954. II. 12-i Minisztertanácsi határozat felfüggesztette a további munkálatokat. 1963 elejétől indult újra, az Örs vezér tér és a Deák tér közötti szakasz 1970-re elkészült.

17 Budapest egyes lakóterületeire vonatkozóan városfejlesztési programjavaslatokat kellett készíteni. 1955-ben az elsők között készült el Zugló 10 éves városrendezési terve: Budapest főváros XIV. kerület, Zugló 10 éves városrendezési terve, Bp, 1955. szept., Zuglói nyomda, készítette BUVÁTI, Országos Széchényi Könyvtár MB 25 172.

4. ábra

Az 1956 utáni időszakra tervezett fejlesztések (tervezett lakótelepek)

meg a Budapesti Pártbizottság oktatási székháza. 1949-től kezdődően oktatási és kolleágiumi épületek sora épült, erősítve ezzel e résznek és kerületnek az egyetemi negyed jellegét. Megindult, az ország iparosításához kapcsolódóan, a Műszaki Egyetem nagyszabású kiépítése és a Kertészeti Főiskola kialakítása (a Villányi úti volt Kertészeti Tanintézet helyén). A tágabb értelemben vett kerület-központ építése évtizedeken át folyt: az 1950-es évek második felében a lágymányosi lakótelep, az 1960-as években a Feneketlen tó és környéke (pihenőpark, szabadtéri színpad, a bu-

dapesti új szállodák egyike), az 1970-es években a Fehérvári úti kereskedelmi központ (üzletközpont és piac együttese) kialakítása.

Az 1956 utáni időszakra – eredetileg a II. ötéves terv keretében – Budapesten az Országos Tervhivatal 33 500 lakás építését irányozta elő. „A lakásépítkezések helyének kijelölésénél a már épülőben levő lakótelepek befejezése mellett arra voltunk tekintettel, hogy az építkezések a városfejlesztési és a lakásigényeknek megfelelő elosztásban, az építőipari vállalatok folyamatos foglalkoztatása szem előtt tartásával, legfeljebb 6–7 építési helyen összpontosuljanak”.¹⁸ A lakások mintegy harmadát, (12 000) a már megkezdett lakótelepek folyamatos továbbépítésétől várták. Öt helyen terveztek új építést: *Óbuda központjában* (a bontási igény miatt csak a tervidőszak végén), *Angyalföldön az Árpád híd pesti hídfőjénél* (kevés bontást és közmű-beruházást igényelt), *Újlipótvárosban* (közművesített terület, kevés bontást igényel) és a XIV. kerületi *Kacsóh Pongrác úton* (kevés bontással, de közművesíteni kell) és *Kelenföldön* (fejlődésben elmaradt városrész, bontást nem igényel és csekély közműberuházást). A II. ötéves terv helyett elfogadott hároméves terv (1958–1960) kevés új beruházást, maximálisan gazdaságos kivitelezést írt elő.

Az 1953. évi lakásépítési akció során megkezdett lakótelepeket ekkorra részben már átadták. 1957–1958-ban a városközpont közelében újabb nagyszabású építések indultak (az áthúzódó Kerepesi úti építésekkel egyidejűleg). Az első közepes méretű, néhány ezer fős lakótelepek *Angyalföldön (Árpád híd pesti hídfőjénél)*, *a volt Mária Valéria telep helyén (IX. Üllői út mentén)* és *Lágymányoson* települtek. A tervezési koncepciónak megfelelően, viszonylagos olcsóságuk mellett a város reprezentatív megjelenését is szolgálták (hídfő, főút). Emellett Óbudán (kísérleti), Kispest – Wekerle telepen, Mátyásföldön emeltek kisebb együtteseket.

A IX. kerület, *Ferencváros* sajátossága, hogy hosszan elnyúló formája, fekvése miatt egyszerre rendelkezett (rendelkezik) lepusztult külterületi iparnegyeddel és elegáns belterületi lakónegyeddel. A városrész főútja mentén, a későbbi Nagykörúton belül alakult ki a kerületi igazgatási központ a múlt század második felében a templom, a plébánia, az iskola és az elöljáróság együttesével. A Külső-Ferencváros két jelentős kivezető főút közé települt ipari külterület. Lakóterülete alig volt, kivéve az Üllői út környékén lévő néhány telepet (Mária Valéria barakktelep, MÁV, Aszódi utcai, Kén utcai). Nagy-Budapest létrejötte után is a város egyik legelhanyagoltabb területe maradt. A háborút követő első jelentősebb építés a *Haller tér és környékének* rendezése volt, új középületeket és lakóépületeket emeltek (bolgár kultúrház, óvoda,

18 BFL XXIII. 102. a. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei. 1956. április 28., tájékoztató jelentés a II. ötéves terv időszakában Budapesten végrehajtandó É. M. lakásépítkezések programjáról. (Ez csak tervezet volt, a Minisztertanács ezt nem hagyta jóvá.)

úttörőház). Az ötvenes évek lakástelepítési elképzelései szerint a téren egy 1000 fős honvédségi lakótelep épült volna a nagy laksűrűség, a jó közmű- és közlekedési viszonyok miatt. A tervezett honvédségi lakások helyett azonban 1953-ban kultúrpark céljára jelölték ki a területet.¹⁹

A kerületben az első, fővárosi szinten is nagy jelentőségű városrendezési lépésre, az Üllői úti *Mária Valéria telep lebontására* több mint 10 évvel a háború után került sor. Az Üllői út biztosítja a Kelet-Magyarországra és a Ferihegyi repülőtérre irányuló forgalmat. A terület fejlesztési tervében nagyszabású elképzelések szerepeltek a Gubacs-Kútffő lakótelepről.²⁰ A tervezett 9000 lakás (34 0000 fő részére, 70%-a egy-szobás) a környék, főleg Kőbánya dolgozóinak az elhelyezését biztosította volna. A csatlakozó peremterületek súlypontjának szánták az itt kialakuló közintézmény-együttest (kultúrház, mozi, szabadtéri színpad, OTP, piac, gimnázium, stb.). A fejlesztési terv felvetette, hogy egy közigazgatási határrendezés esetén az új kerület központi igazgatási intézményei is itt kapnának helyet. A szennyezett levegő miatt azonban már a kezdeti időszakban sem javasolták a vidéket lakásépítésre. A fejlesztési terv zöldterülettel próbálta a kérdést megoldani (benne kultúrpark és sportterület), mely egyúttal a XIX. és XX. kerületet is védené a szennyezéstől. 1958 után épült fel a József Attila lakótelep Nagy-Budapest első nagy lakótelepeként, az eredeti elképzelésekhez képest jóval kevesebb lakos részére. Az 5000 főre tervezett együttes az 1970-es években bővítéssel 8840 fő részére biztosít lakást.

A *XI. kerület* központjának és környékének kiépítéséhez kapcsolódóan épült a *lágymányosi* lakótelep (1957–1964), melyet a korszerű lakótelep prototípusának szántak. A fejlesztési terv (1956) a kerületi tanácsot a Fehérvári út–Schönherz utca sarkára helyezte. A lakótelep központi terén 800 fős mozit terveztek.²¹ A kerület további jól megközelíthető, viszonylag közel fekvő üres területe a Kelenföldi pályaudvar és a Fehérvári út közötti városrész volt. 1957-ben a városrendezési tervekben, mint a lakótelep-építés potenciális területe szerepelt. A légtalmi előírások (a pályaudvar közelsége) és a rossz talajviszonyok azonban gátolták a korai kihasználását. Csak mintegy 10 évvel később, 1965-ben kezdődött el Budapest első paneles nagy lakótelepének itteni kiépítése.

A *XIII. kerületi Árpád híd* lakótelep építése (1959–1961, 1963–1968) a hídfő rendezéséhez és a már megkezdett Váci út–Róbert Károly körüti központ továbbépítésé-

19 Fővárosi Tanács VB 1953-ban kimondta, hogy a Haller tér nem épülhet be lakásokkal, csak a tér, azaz a leendő park szélén engedélyez lakásokat. MOL XIX-A-16-b, 525. doboz.

20 BFL XV. 17. e. 301. 84. és 85. dosszié (IX. Gubacs-Kuttó dűlő fejlesztési programjavaslata, 1954. I., BUVÁTI, Üllői úti lakótelep fejlesztési terve, 1956, BUVÁTI, Üllői úti lakótelep részletes rendezési terve, 1956, BUVÁTI)

21 BFL XXXII. 301. 119. dosszié (Lágymányos fejlesztési terve, 1956, BUVÁTI)

hez kapcsolódott. A 15 éves lakásépítő program részeként, reprezentatív környezetnek, az ötéves terv egyik legjelentősebb fővárosi alkotásának szánták. A kerület és a szomszédos Újpest közötti közlekedést elősegítő Béke úti közúti aluljáró (1956) és a Reitter Ferenc utca (Szent László utca) is ekkor épült ki.

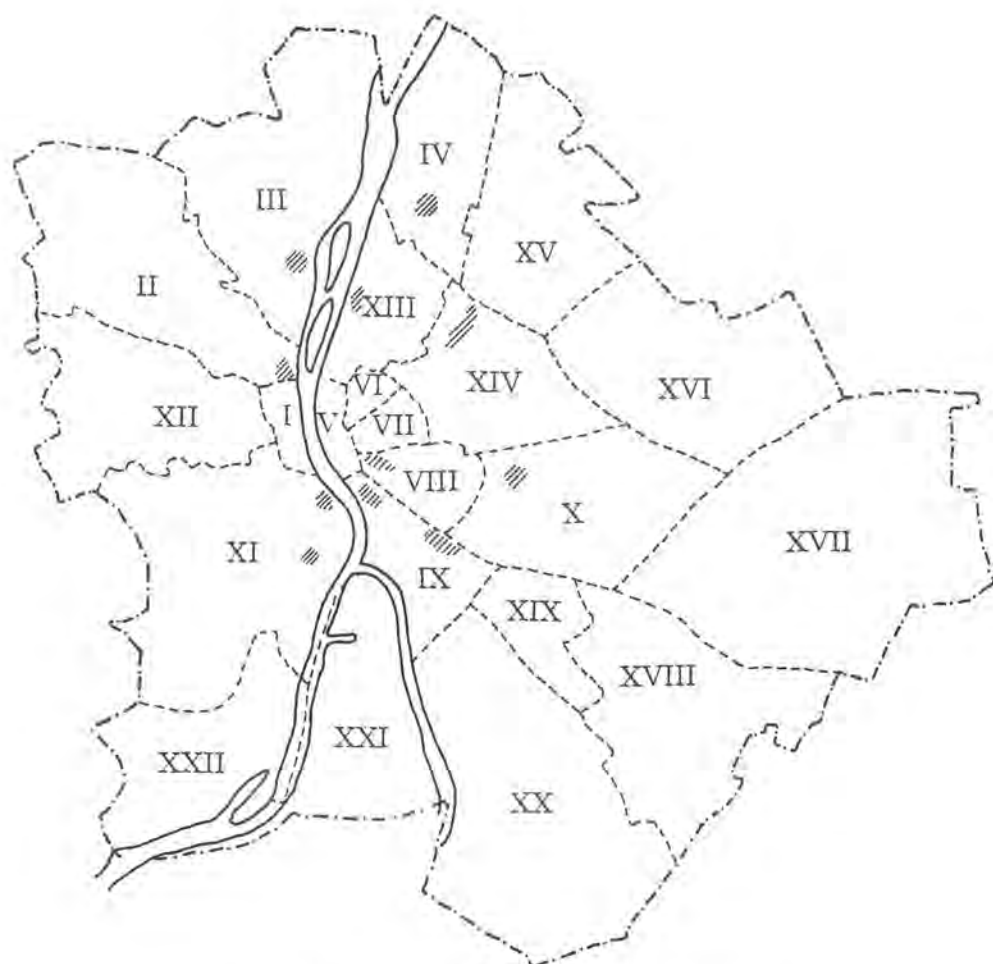
A hatvanas évek

Budapest és környéke Általános Rendezési Tervét 1960-ban fogadta el a Minisztertanács. Az elhelyezhető népesség legmagasabb számát 2,3 millióban jelölte meg. Első ütemben 70 000 lakás építését tervezte (függetlenül az ötéves terv időtartamától), mely nagyarányú bontás, közmű- és közlekedési beruházás nélkül megvalósítható: ennek 48%-át beépítetlen területre irányozta elő, 21%-ot részleges bontással, 15%-ot foghíjtelkekre, bontással, 16%-ot külső városrészekbe családi házas formában. Beépíthető lakóterületként jelölte ki a belterületek üresen álló részeit, külső átmeneti területek üres részeit, kívánatosnak mondta ki a belső városrészek átépítését, kerületi és kisebb központok, valamint családi házas területek központjainak kiépítését. A fenti elveknek megfelelően *Viziváros, Óbuda és Újpest központ, Kőbánya belterülete, Ferencváros és Józsefváros* legelavultabb részeinek újjáépítéséről és új lakótelepek (*Árpád hid pesti hídfő környéke, Kacsóh Pongrác úti, Újlipótváros, Üllői út, Petőfi hid budai hídfő környéke és Kelenföld*) rendelkezett. A külterületen néhány nagyobb szabású közintézményt szándékozott elhelyezni: Lágymányosra az ipari vásárt, Hűvösvölgybe új állatkertet, III. kerület, Aranyhegyre szabadtéri néprajzi múzeumot. Az első ütemben négy kerület központjának a kiépítését (párház, kerületi tanácsház, kultúrház, áruház, rendelő és vendéglátóipari intézmény) javasolta: *Kőbánya, XVI. kerület, Kispest és Pesterzsébet*.

A II. ötéves terv (1961–1965) az országban 250 000 új lakást irányzott elő (nem foglalkozott külön Budapesttel). Az állami beruházású lakásokat (azaz a tervezett lakások 35–40%-át) átlagosan 48 m² alapterületűnek tervezte. A fővárosban néhány középület létesítését tartalmazta: új gyógypedagógiai intézet, a műszaki egyetem és orvostudományi egyetem továbbépítése, a XVI. és XXII. kerületben új rendelőintézet.

A 15 éves lakásépítési terv (1961–1975) előírta, hogy a lakások 60%-a állami kivitelben készüljön „elsősorban a fővárosban, az ipari jellegű városokban és a munkásształy lakta egyéb településeken.”²² Célul tűzte ki a gazdaságos építkezést (új lakónegyedek, olcsóbb alapozási típusok, háromemeletes és annál magasabb épüle-

22 1002/1960./I.10./ sz. kormányhatározat intézkedési terve. Ld. MOL XIX-D-3-u (=Építésügyi Minisztérium. Tervezési Főosztály) 6. doboz.

5. ábra

Az 1960. évi ART lakóterület fejlesztési tervei

teknél lehetőleg lapos tető, magas tetőnél a padlástér beépítésével). A támogatott lakástípus a II. ötéves terv alapján: 48 m² alapterület, 1,8 átlagos szobaszám, 3,0 m emeletmagasság. Az első öt évben a lakások 65–70%-ához irányzott elő fürdőszobát, a többihez mosdófülkét. A házakat lehetőleg 3–4 emelettel, csak típustervek alapján volt szabad építeni. Típustervek készültek a különböző középületekre is: csecsemőotthon, gyermekotthon, bölcsőde, óvoda, szakközépiskola, főiskolai kollégium, kórház, járványügyi állomás, tisztasági fürdő, könyvtár, mozi, művelődési ház, szolgáltató ház.

Az 1960-as évekig a peremkerületek városképében nem ment végbe alapvető változás, megtartották addigi sajátosságukat, városképüket.²³ A városias jelleg (épületviszonyok, lakáshelyzet, kommunális ellátás) tekintetében továbbra is Kispest és Újpest vezetett. Tőlük jóval lemaradva, Csepel és Rákospalota, majd Pesterzsébet és a többi kerület következett. Legtöbb lakás a dél-pesti kerületekben (XVIII., XXI. és XX.) épült, főleg állami lakótelepen, de az állami lakótelep-építés összességében a peremkerületekben nem volt jelentős. Az 1945 utáni első középítkezések (rendelő, áruházak, lakásépítkezések, közlekedési beruházások) elsősorban a külső területek ellátásának javítását szolgálták.

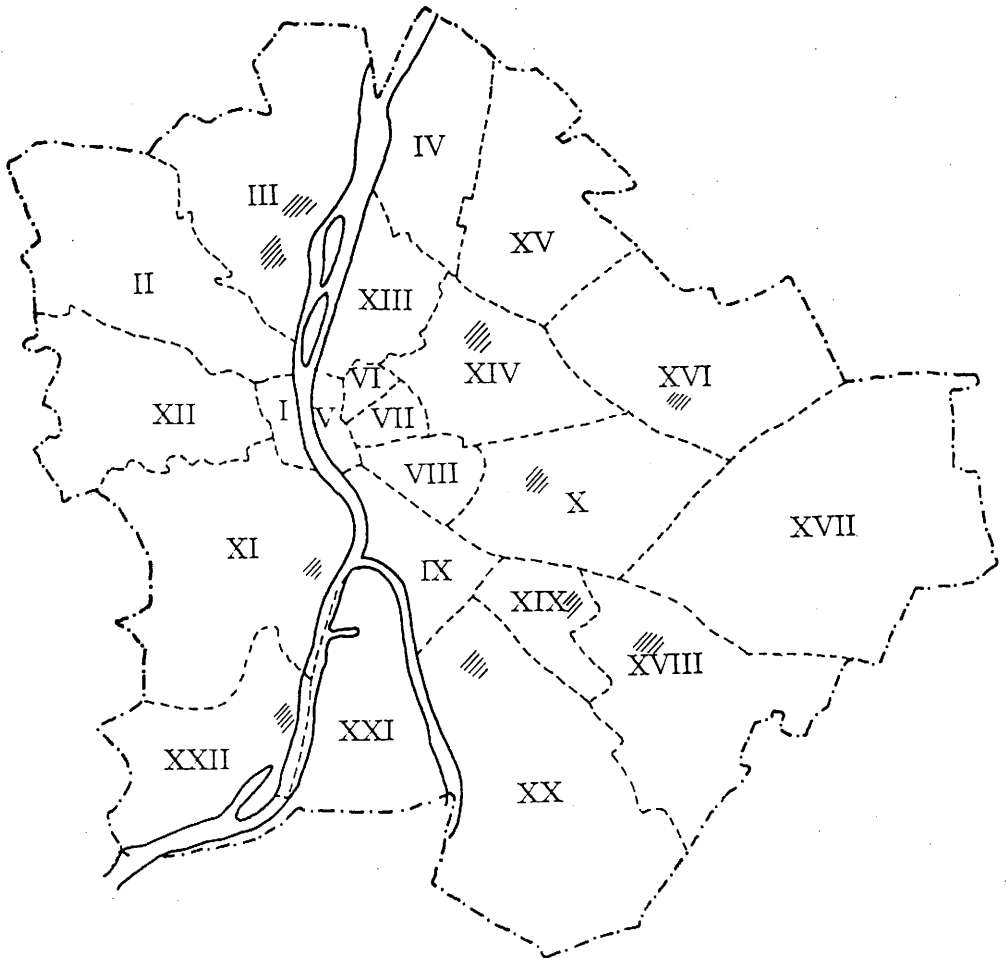
Az újonnan Budapesthez csatolt településeket felölelő peremkerületek az 1960-as évektől jelentősebb szerepet kaptak a városrendezési tervekben. Részletes rendezési tervek (RRT) készültek az egyes kerületekre. *Pesterzsébet* RRT-re kiírt pályázata (1960) a városközpontot a Kossuth Lajos utca mellett jelölte ki (áruházal, irodával). Hosszú távú, folyamatos építhetőséget írt elő. A kiírás kiemelte, hogy védősáv szükséges a Határ útnál az erős légszennyeződés ellen, Csepellel megfelelő kapcsolatot kell biztosítani. 1965-ben készült el az RRT, mely szorosan kapcsolódott a lakásépítési program végrehajtásához. 1960-ban írtak ki pályázatot *Csepel*, mint „egy kimonodottan ipari kerület” központjának rendezésére. A program szerint többek között a Vas- és Fémművek, a Papírgyár igazgatósági épületét, a kultúrházat, két mozit, munkásszállót, áruházat, szállodát kell a területen elhelyezni. Csepel sajátossága volt, hogy területén nagyszámú, a kerületen kívül lakó gyári munkás is dolgozott, és azok ellátását is figyelembe kellett venni. Például 1956-ban egy dél-pesti Kórház telepítésére a XX. vagy XXI. kerület jött számításba. A XXI. kerületi elhelyezést a Rákosi Művek dolgozóinak nagy száma indokolta (ma Pesterzsébeten áll).²⁴ A *Rákospalota központjára* és környékére 1969-ben készült RRT új városrészt és kerületi központot tervezett a régi központ lebontásával. A 12 000 lakásos paneles városrész központjában helyezte el a kerületi tanácsot, irodaházakat, középiskolát kollégiummal, mozit, kereskedelmi központot. A terv nem valósult meg.²⁵

Az 1960-as évek elején, a 15 éves lakásépítő program keretében kezdődött meg, a régi külső kerületek mellett, az új peremkerületek jelentősebb mérvű beépítése is. Az első nagy peremkerületi lakótelepet *Pestlőrincen* emelték (Lakatos utcai, Baross utcai KISZ-lakótelep). A nagyobb *kőbányai* lakótelepek sorát a Harmat utca együttes

23 A peremkerületek városiasodása. KSH, Bp., 1967, OSZK MD 26 809. (A vizsgálat csak arra 9 peremkerületre terjedt ki, melyek korábban önálló községek és városok Budapesthez csatolása révén jöttek létre: IV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII. kerület.)

24 Budapest Fővárosi Tanácsa VB 1956. áprilisi jegyzőkönyve.

25 BFL XV. 17. e. 301. 177. dosszié (Rákospalota központ és környéke részletes rendezési terve és beépítési javaslata, BUVÁTI, 1969)

6. ábra

Az 1960-as évek lakótelep-építései

nyitotta meg. A mintegy tíz évvel korábban eltervezett XIV. kerület *Kacsóh Pongrác úti* lakótelep az „Angyalföldön dolgozó nagyszámú munkás részére is” lakásként szolgált. A tervezettnél szintén jóval később indult meg és mintegy két évtizeden át tartott a 9500 lakásos *kelenföldi* lakótelep építése. Az első paneles nagyberuházás-ként ez nyitotta meg a több mint 10 000 lakásos együttesek sorát. A több ezer fős lakótelepek mellett kisebbek is létrejöttek, többek között *Mátyásföldön* a Lándzsa utcai, *Budafokon* a kísérleti lakótelep (ahol elsősorban a lakótelepek funkcionális

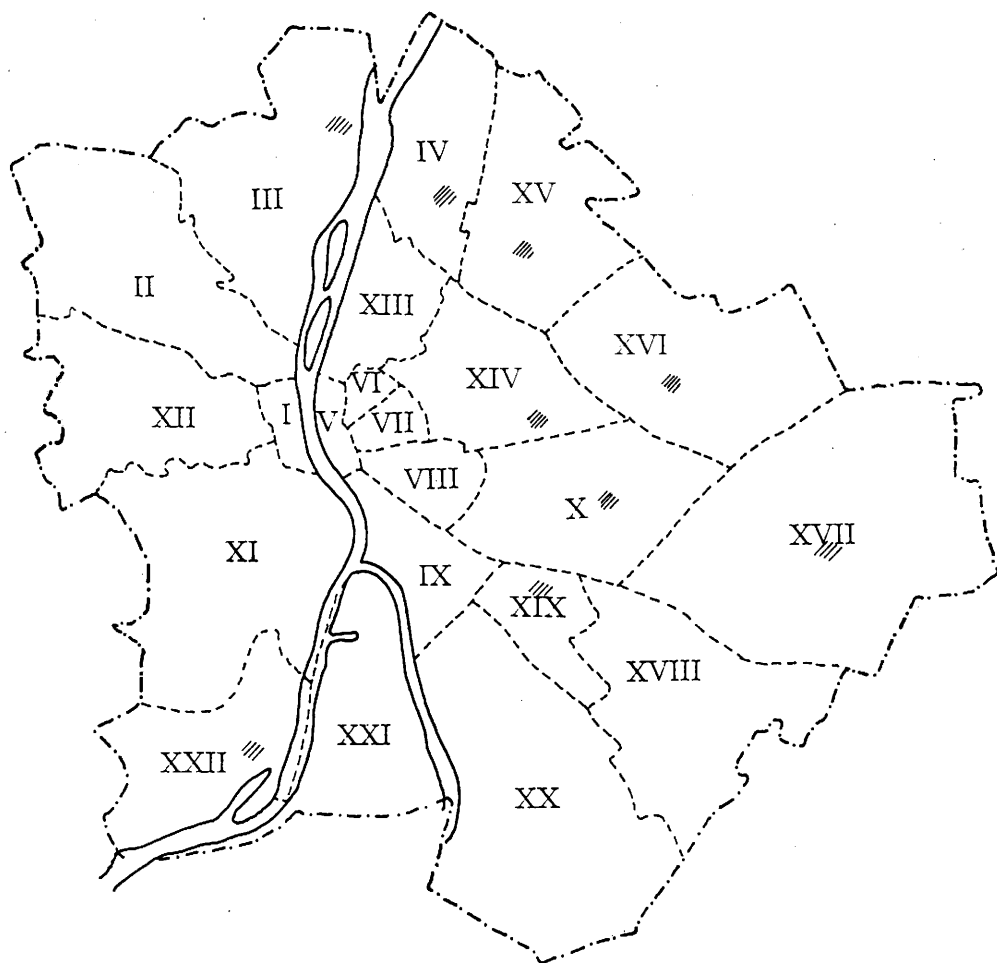
szervezésével és szerkezeti kialakításával kísérleteztek).²⁶ Óbuda és Kőbánya városközpontja mellett megindult Pesterzsébet központjának rekonstrukciója.

A végleges ÁRT megszületése utáni korszakban döntő változások történtek: a peremterületek nagyobb mérvű bekapcsolása a városfejlesztésbe, a kül- és peremterületi városrészközpontok kialakításának megkezdése, a városrész-méretű lakótelep-építés megindítása. Megkezdődött illetve folytatódott többek között Csepel, Kőbánya, Nagytétény, Budafok központjának közintézményi fejlesztése. Az új csepeli városközpontba tervezett első létesítmény az áruház volt. Nagytétényen áruház, Sashalmon és Budafokon rendelő készült.

Kőbánya és Óbuda nagymértékű változása az 1960-as években kezdődött. Kőbánya illetve a későbbiekben létrejövő X. kerület sajátos helyet foglalt el a régi külső kerületek sorában, mivel fekvése, nagysága, és egyes rendeltetésű területei miatt a kezdetektől fogva erősen elkülönült a város belterületétől. Vasútvonalak szabdalták fel, több pályaudvarral rendelkezett (rendelkezik). Fejlődése nem a pesti belterületektől fokozatosan kifelé terjedő irányban történt, hanem a régi óhegyi, elszigetelten fekvő település-magból centrálisan minden irányba terjeszkedni tudott. A kerület fejlesztése a központban és környékén indult meg. A régi kerületi központ (a Szent László téri iskola, plébánia, templom, előljáróság együttese) környékének az átalakítása már a korai időszakban elindult (Harmat utcai lakótömb, 1950 körül). Az 1959-ben készült Kőbánya városközpont RRT-e, mely a Pataki téren kultúrközpontot (mozi, színház, párház) tervezett a tér alatt autógarázssal. 1964-re elkészült az új szocialista központ terve (párház, úttörőpark, mozi, gimnázium és rendelő), a régi központtal átellenben, a főút vonal másik oldalán. Megindult a lakóházak építése, 1965-re a párház és mozi felépült. A hosszan tartó városrész-rekonstrukció során közlekedési, kereskedelmi központ és új lakótelep épült itt ki, a városközpont kiterjesztéseként.

A III. kerület, Óbuda belterülete túlnyomóan kisvárosias, földszintes beépítésű volt Nagy-Budapest létrejöttkor, Fő tér–Flórián tér központtal. Békásmegyery hozzászátolásával területe nagymértékben gyarapodott. Békásmegyery a falusias Ófalun kívül nagy szabad területekkel rendelkezett. Csillagfürdő családi házas település volt. A központtól távolabbi területek összekötését a HÉV biztosította. Néhány évvel az óbudai központ építésének a megindítása után, az 1970-es években megkezdődött a III. kerületi óriási lakótelepek (megavárosok) építése a kivezető főút mentén. Az 1960-as években még egy városrendezési kérdéssel, a Római-part rendezésével foglalkoztak sokat. A háború előtt fővárosi sportteleppé kifejlesztett területnek a továb-

26 Magyar Építőművészet 1966. 4. 29. p. Az egyik kísérlet egy ellátó központ kialakítása volt, ahol a szolgáltató létesítmények lehetővé tennék főzés, mosás, takarítás megoldását, ezáltal kevesebb üzemi helyiség szükséges és nagyobb lakótér alakítható ki. A másik a szerkezet és berendezés kialakítása volt: kohóhab-salakbeton falak, átrendezhető faszerkezetű válaszfalak illetve ruhásszekrény, padlószőnyeg alkalmazása.

7. ábra

1968–1972 között elindított lakótelep építések

biakban is hasonló szerepet szántak. Felújították a Római-fürdőt, s megnyílt az első budapesti camping 1966-ban.

Óbuda-belterület rendezésének kérdése az Árpád híd építésének megkezdése óta napirenden volt. A tényleges városrendezési terv 1964-ben készült el, ennek alapján megkezdődött a városrekonstrukció (előtte két jelentősebb lakásépítés történt: Zapor utca (1948–1949) és mellette a kísérleti lakótelep (1959–1961)). Óbuda belső területének túlnyomó részét elbontották. Ez volt az első nagyobb szabású szanálás. A mintegy 12 000 lakásos lakótelep közepén tervezték a közintézményekből álló város-

*Újpalota látképe, 1970-es évek második fele
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

részközpont kialakítását (irodaházak, kulturális létesítmények, áruház), ami ilyen formában nem valósult meg. Az első budapesti üzletközpont már az új várostervezési koncepció szellemében épült meg.

Az évtized végén, 1968–1972 között tömeges méreteket öltött a peremterületek lakótelepes beépítése (Újpalota, Újpest, XVI. kerületi Centenárium lakótelep, Rákoskeresztúr, Zugló, Kőbánya–Újhegy, Kispest-központ, Békásmegyér, Nagytétény), ami a városszerkezetet, városképet véglegesen megváltoztatta.

*Az újpalotai lakótelep, 1978
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

Beáta Fabó

The Outer Districts in the Concepts of Urban Development of Greater Budapest

An important event of the formation of Greater Budapest was Act VI of 1937 that extended the control of the secondary city-planning authority on the outskirts of Budapest, i.e. on the territory of the present-day capital. The city-planning programme of 1940 treated only the territory of the city of its days, but the General City-planning Programme of 1948, that was thrown out planned the intensive building-in of the north-south direction of Greater Budapest having 2,981,000 inhabitants. The two areas which were exceptionally developed those days were the 13th district (in the north) and Csepel (being still an independent village, later a town in the south)

The General City-planning Programme being in the pipelines and changing constantly between 1949 and 1955 but never been accepted comprises the reconstruction of smaller uninhabited areas, the environment of the centres of the outer districts and building along the main roads. It put forward the establishment of sub-centres in the most important outer industrial districts (Csepel, Újpest, Kőbánya) and in the new socialist parts of the city (Óbuda, Angyalföld, Zugló). Between 1950 and 1953 new housing construction was quite limited. Due to the housing construction programme beginning with 1953 there were constructions mainly along the north – south line of construction in the districts inhabited by workers, there were settlements built with a housing stock of about a hundred flats each on the outskirts and in the outer districts . There were two major investments in the 14th district: intensive housing construction determining the outlook of the district even today, and the placement of the People's Stadium which determined the route of the underground line that later attracted further masses of housing construction and the formation of a commercial centre. The plan of a socialist regional centre and the representative extension of Andrásy Street failed. Another important development was carried out in the 11th district by further development of the pre-war centre and its neighbourhood. (housing estates, buildings for study purposes and buildings for the communist party)

In the course of the great housing-construction boom beginning with 1957–58 the first housing estates taking in a thousand people were built around the city centre – with the aim of representation. (Ferencváros, Lágymányos, Angyalföld) The first significant step of reconstructing the city after the war took place in the 9th district where the slum area in Üllői Street was pulled down and the first large housing estate was constructed. (József Attila Housing Estate) The Lágymányos housing estate was part of building out the central area of the 11th district, whereas the housing estate

around Árpád Bridge played its role in the formation of the central part of the 13th district.

The General City Planning Programme accepted in 1960 planned housing construction on sites where significant investment in pulling down old buildings or building out infrastructure was not needed. (Kőbánya, 16th district, Kispest, Pesterzsébet) The reconstruction of the outer districts – i.e. former individual settlements – was at hand. In the course of the fifteen-year program of housing construction (1960–1975) significant reconstruction of the outskirts was started. (the first larger housing estate in Pestlőrinc) the establishment of centres of outer districtsXXX (Reconstruction of Pesterzsébet) and constructing housing estates with the size of a whole city quarter. (The first pre-fabricated investment of the Kelenföld housing estates comprising of 9000 flats) The basic transformation of the image of the centres of Kőbánya and Óbuda are related to this period. The construction of the new socialist centre and a long-lasting reconstruction of the quarter in Kőbánya and reorganization in Óbuda by pulling down the old central parts and constructing a large estate with 12,000 flats. The intensive construction of housing estates on the outskirts was started in the period between 1968 and 1962.

Perger Éva

NAGY-BUDAPEST KÖZIGAZGATÁS-SZERVEZÉSI DILEMMÁI

Milyen kihívások és dilemmák állnak a nagyvárosi közigazgatás előtt?

Az igazgatási intézmények belső szervezeti, személyzeti és technikai kérdésein kívül, a város és környéke közigazgatás-szervezésében minden más követelmény lényegében összefoglalható oly módon, hogy *egy demokratikus, igazságos és hatékony közigazgatási szerkezetnek harmonizálnia kell a városi térség térszerkezetével*. Ez a gyorsan változó nagyvárosi térben igen bonyolult feladat. Egyszerre kell ugyanis követni a térszerkezeti változásokat, ugyanakkor az igazgatás működőképességének fenntartása érdekében megőrizni bizonyos stabilitást. Egyszerre kell a gyorsan változó funkcióknak megfelelni, de a rendkívül sokrétű funkciókból következő közigazgatási feladatokat mindig a legmegfelelőbb szinten, hatékonyan és gazdaságosan kell megoldani. Biztosítani kell a nagyvárosi igazgatás egységét, de módot kell adni arra, hogy a közigazgatás minél közelebb kerüljön az állampolgárokhoz, és minél rugalmasabban alkalmazkodjon a kisebb közösségek követelményeihez. A nagyvárosi igazgatásnak képesnek kell lenni a városon belüli egyenlőtlenségek kezelésére, de tereket kell adnia a piaci típusú fejlesztő erők kibontakozása számára. Fenn kell tartani a nagy közszolgáltatási, infrastrukturális rendszereket, de el kell kerülni a monopóliumhelyzetekből fakadó kiszolgáltatottságot. Kérdés, vajon Nagy-Budapest történetében mennyiben sikerült megfelelni ezeknek a kihívásoknak.

A térszerkezet és a közigazgatási szerkezet kölcsönhatása

Általánosságban megállapítható, hogy a térkapcsolatok, illetve a térszerkezet spontán átalakulása hol lassúbb, hol gyorsabb ütemű, de gyakorlatilag folyamatos, e változások pedig előbb-utóbb szétfeszítik a viszonylag rugalmatlan közigazgatási kereteket. Az összefüggés azonban fordítva is igaz. A közigazgatás, mint a politikai alrendszer része, többé-kevésbé öntörvényű. A területi közigazgatás – legtöbbször államilag kezdeményezett – változásai, illetve az igazgatási kötöttségek jelentősen befolyásolják a reálfolyamatokat, a térségi kapcsolatokat.

A gyorsan változó és bonyolult térszerkezetű nagyvárosi térségekben ez a kölcsönös összefüggés sokkal izgalmasabban, egyben ellentmondásosabban ragadható

meg. A budapesti agglomeráció története és jelene jól szemlélteti ezt. Míg az európai nagyvárosok esetén a közigazgatás viszonylag rugalmasan követte a nagyvárosi tér átalakulását, Budapest és régiója fejlődését a történelem folyamán többször és tartósan hátráltatta – és hátráltatja ma is – a közigazgatási szerkezet és a valós térszerkezet diszharmoníája. Az agglomerációs térség összefonódását tükröző rugalmas közigazgatási megoldásokra századunk folyamán többször születtek tudományosan kidolgozott javaslatok, azonban e javaslatok – többnyire éppen az elkülönült igazgatási egységek mögött álló politikai érdekek miatt – soha nem valósulhattak meg.

Nagy-Budapest kialakulása és a szocialista nagyváros

Budapest születése maga is egy olyan közigazgatási döntés eredménye, mely a valós térszerkezet átalakulását ismerte el. A gazdasági-társadalmi élet számos területén összefonódott, fizikailag is összeépült, három elkülönült város (Pest, Buda és Óbuda) az 1872-es egyesítéssel önálló közigazgatási egységgé vált. Felszínesen szemlélve, Nagy-Budapest kialakításakor is ugyanez történt, hiszen az urbanizációs fejlődés eredményeképp Budapest körül már a XX. század elején kialakultak olyan települések, melyeknek a fővároshoz fűződő szoros kapcsolata nyilvánvaló volt. A közigazgatás és térszerkezet diszharmoníája tehát ekkor elsősorban azt jelentette, hogy a város közigazgatási határai szűknek bizonyultak. Az első világháborút megelőző időszak, illetve a harmincas, negyvenes évek kutatásai és vitái során kialakult koncepciókban mai fogalmainkkal mérve is modern közigazgatási elképzelések körvonalazódtak a belső városi mag, a hozzá szorosan kapcsolódó elővárosok és a falusias jellegű „védőövetet” egységes közigazgatási szervezetének kialakítására. Több korabeli elgondolás szerint az elővárosok és a „védőöveteti” falvak megtartották volna viszonylagos önállóságukat. Elsősorban politikai okokból, valamint a háború kitörése miatt a javaslatok egyike sem valósult meg. 1950-ben pedig a szó szoros értelmében politikai döntés eredményeként hozták létre Nagy-Budapestet. A 23 település kiválasztása sem elsősorban tudományos elemzésekre támaszkodott. A közigazgatás átszervezésére alkalmazott megoldás pedig – a szocialista államhatalmi gondolkodásnak megfelelően – csak a települések teljes beolvasztása lehetett.

A szocialista rendszer új korszakot hozott a – megnövekedett és immár igen heterogén belső struktúrájú – főváros és az új határokon kívül eső Budapest környéki települések közigazgatásában. A polgári önkormányzatokat 1950-ben – az 1949-es alkotmány alapján – szovjet mintára átalakították. A tanácsrendszerben a helyi tanácsok a szocialista államhatalom helyi szerveivé váltak. A hagyományos háromszintű közigazgatási beosztást (helyi igazgatás – járás – megye) a tanácsrendszer is átvette. A főváros új pozíciót, megyei jogállást kapott, a kerületek pedig önálló tanácsokat, de a kommunista rendszer hierarchikus struktúrájában valós önállósággal nem rendel-

kezhettek. A környező települések Pest megye, egyben különböző Pest megyei járássok részévé váltak. Miután a közigazgatás nem csupán a klasszikus hatósági funkciók, illetve a klasszikus közszolgáltatások megszervezésének tere volt, hanem egyéb szolgáltatásoké, sőt a gazdaságé is, a települések fejlődését és az agglomeráció térszerkezetét legerősebben a felülről irányított politikai-közigazgatási rendszer befolyásolta.

Az egységes nagyvárosi igazgatás elvben lehetőséget adott az egységes, racionális és hatékony igazgatásszervezési megoldásokra, de ezt korlátozta az a rugalmatlanság, melyet a „körzet-határok” merevsége, illetve a helyi viszonyokhoz nem alkalmazkodó közigazgatás-szervezési megoldások központi „előírása” okozott. Ugyanez érvényes a közszolgáltatások megszervezésére, a nagy közműrendszerek kiépítésére és működtetésére. Nem segítette a központosított rendszer a területi egyenlőtlenségek mérséklését sem, hiszen az elsősorban a városközpontnak kedvezett. Az egységes fővárosi fejlesztés során a külső kerületek továbbra is megőrizték elővárosi jellegüket. A kerületek közötti különbségeket az elfogadott rendezési tervek nem-hogy megszüntetni, de inkább erősíteni látszottak. A központok elhelyezkedése, a kerületi központok „városias” (lakótelepszerű) kiépítése szinte kizárólag azokat a kerületeket (vagy kerületrészeket) érintette, melyek már a Budapesthez csatlolásuk idején is szoros kapcsolatban voltak a fővárossal (Kispest, Pesterzsébet, Csepel, Pestlőrinc, Óbuda). Bizonyos kerületek, kerületrészek pedig szinte kimaradtak a fejlesztésekből (Soroksár, Pestimre, Rákospalota, Rákosszentmihály, Rákoscsaba stb.). A „fejlesztett” külső kerületi központok sem jártak jobban. A hagyományos városközpontok lerombolása, a fantáziátlan lakótelepek felépítése megfosztotta őket hagyományos értékeiktől. A városrészhez nem kötődő lakók tömeges beköltözése gyengítette a kerületi identitástudatot, problémákat okozott a kerületi alapellátásban, a lakótelepi fejlesztések pedig elvonták a forrásokat egyéb kerületrészekről. Az új külső kerületi központok pedig nem nyújtottak elég sokoldalú szolgáltatáskört, egyáltalán nem oldották meg az immár megnövekedett lakónépesség ellátását, munkahelyet pedig csak keveset teremtettek. A lakótelepek lakossága így kényszerűen a főváros távoli kerületeibe ingázott. A lakótelep-építések tehát inkább a külső kerületek „agglomerációs” jellegét erősítették, minthogy egy szerves nagyvárosi fejlődést indukáltak volna.

A szocialista rendszer rugalmatlansága gátja volt a megváltozott belső kapcsolatrendszerhez, vagy a megváltozott funkciókhoz való alkalmazkodásnak is. A közigazgatási határok (beleértve a kerületi vagy egyéb körzethatárokat is) még jobban megmerevedtek. A külső kapcsolatrendszer vonatkozásában a hatalmi központhoz való közelség kedvezett a főváros érdekérvényesítési esélyeinek. A redisztribúciós elosztás keretében lehetősége volt arra, hogy előnyös pozícióra tegyen szert és nagy infrastrukturális és lakásépítési igényeire hivatkozva, forrásokat csoportosítson át a

maga javára. Módja volt arra is, hogy saját problémáinak egy részét az agglomerációs övezet „felhasználásával” oldja meg. A fővárosi rendezési tervekben e települések csak annyiban és olyan mértékben szerepeltek, amennyiben a fővárosi közellátás megszervezése érdekében szükség volt rájuk. E területeken épültek ki fontos fővárosi közműlétesítmények, Budapest ivóvízkútjai, személtlerakóhelyei. A közlekedési hálózat fejlesztése is elsősorban a Budapestre bevezető utakra koncentrált.

A fővárosi érdekeket a szocialista korszakban adminisztratív korlátozások is szolgálták. A közép- és felsőfokú funkciók fővárosi koncentrációját a közszolgáltatások terén kialakított körzetrendszer is elősegítette. A 1960-as évektől pedig életbe lépett a fővárosi betelepülést korlátozó rendelkezés, melynek eredményeképpen a fővárosba vágyók tömegesen az agglomerációs településekre költöztek. E települések fejlesztése azonban nem tudta követni a népességnövekedést. Létrejötték a rendszertelen, szerves települési egységet nem alkotó alvóvárosok, községek, melyek fővárossal való kapcsolatát egyoldalúság jellemezte. Lakóik munkalehetőségekért és a legalapvetőbb közszolgáltatásokért egyaránt a fővárosba kényszerültek. Az 1970-es évek elejétől – a vidéki iparfejlesztés jegyében – megszületett a főváros körülbelül 30 km-es övezetére érvényes ipartelepítési tilalom, mely az agglomerációs körzetben megakadályozta azt a természetes folyamatot, melyben az ipar, egyben a gazdasági aktivitás a városhatárokon kívülre terjedhetett volna. Ez az intézkedés már nem csak az agglomerációs övezetet sújtotta, hanem magát a várost is. Mesterségesen a város határain belül tartotta a térség iparát az urbanizációs fejlődés egy olyan szakaszában, amikor – egy természetes városfejlődés során – már más funkciók kerülhettek volna előtérbe.

A hetvenes években készült el az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió is, mely merev hierarchiát alakított ki a települések között. Fejlesztési lehetőségeiket alapvetően az határozta meg, milyen szerepet szánt nekik egy központilag, „írásztal mellett” megrajzolt terv. E terv bizonyos értelemben közigazgatási rendszert is jelentett, hiszen a települések és térségek besorolásával együtt jártak bizonyos hatósági kötöttségek (körzetrendszer, bizonyos intézmények központi fejlesztése, illetve azok fejlesztésének tilalma, várossá nyilvánítások stb.). Nyilvánvaló, hogy a település-hierarchia élén Budapest állt. Az agglomeráció azonban kétértelműen szerepelt a tervben. Budapest túlsúlyos központi jellegét a tervek lényegében nem érintették, de figyelmet fordítottak az agglomerációs városok fejlesztésére, és saját körzetközpont jellegük erősítésére. Ez kis mértékben enyhítette a Budapest-központúságot, de szemléletében alapvetően helytelen volt, mivel nem vette figyelembe az agglomeráció sajátosságait. Budapest árnyékában nem lehet ugyanazokat a településszerkezeti fogalmakat értelmezni, mint az ország egészében. Itt területileg összefonódva, egymás mellett található nagy népességszámú községek, városok, és a körzeti funkció sem ugyanazt jelenti, mint az ország bármely más térségében. A központi funkciójú településeket „beárnyékolja” Budapest vonzása, miközben egy-egy

település speciális funkciókkal rendelkezhet és ezzel körzeti szerepet tölthet be az egész térségben.

Az 1950-es városeejesítés után tehát a közigazgatási határok egyszerre lettek „tágak”, mivel túlnőtték a funkcionálisan és városképében valóban egységes város határait, és „szűkek”, miután az agglomerációs gyűrű teljes közigazgatási elszakíthatósága fennmaradt. Az egész időszakot jellemezte a közigazgatás nagyfokú rugalmatlansága. Nem csak a település- (és járás-) határok, hanem a különböző szolgáltatások körzethatárai is viszonylag erős „vonalat” húztak a térségben.

Igazságtalanok lennének, ha nem ejtenénk szót arról, hogy a szocializmus éveiben is történtek kezdeményezések a közigazgatás – ezen belül a fővárosi igazgatás – korszerűsítésére. Az egypárti hatalom állandóan vissza-visszatérő dilemmája volt, hogyan lehetne a közigazgatási rendszeren belül a népképviselő elvének megfelelően növelni a területi közigazgatási egységek (tanácsok) súlyát, egyre jobban érvényesíteni bennük az önkormányzati jelleget, közben azért fenntartani az erősen központosított hatalmi struktúrát. Természetesen, miután egymásnak gyökeresen ellentmondó követelményekről volt szó, ez a törekvés csak látszólag valósulhatott meg.¹ Az agglomeráció fejlődésének folyamatát, Budapest és környékének egymásrautaltságát, összefonódottságát pedig csak egy statisztikai, tervezési körzetbeosztás jelezte, az agglomerációs települések körének 1971-es lehatárolása.

Igazi fordulatot a nyolcvanas évek hoztak mind a főváros és környékének fejlődésében, mind általában a közigazgatás átalakulásában. A járások megszüntetésével, a tanácsi gazdálkodás merev szabályainak feloldásával lépés történt egy önkormányzati rendszer kiépítése felé. A városkörnyékek kialakításával új közigazgatási beosztás is született. Ez a rendszer a főváros és környékének közigazgatási felosztását is érintette, mivel önálló városkörnyéket szervezett néhány agglomerációs város (Szentendre, Budaörs, Érd, Szigetszentmiklós, Dunakeszi), vagy más Budapesthez viszonylag közeli város (Vác, Gödöllő, Monor, Dabas, Ráckeve) köré. Az új beosztás lényegében továbbra is elszakítottan kezelte a fővárost és Pest megyét. Az agglomeráció hivatalos körzetének települései e rendszerben bizonyos esetekben az agglomeráción belüli, más esetekben azon kívüli központokhoz kapcsolódtak.

Az agglomeráció kezelésének problémájára komoly kutatómunka indult meg, mely megoldást keresett a főváros és térségének közigazgatási összekapcsolására. A javaslatok egyöntetű állásfoglalása szerint Budapest és agglomerációja oly mértékben összefonódott, hogy ennek következményeit az igazgatásban érvényesíteni kell.

1 Itt csak utalnék az 1954-ben kiadott II. Tanács törvényre, az 1965-ös kormányhatározatra, mely a reformfolyamat elindulásával megszüntette a tanácsok szakigazgatási szerveinek közvetlen ágazati minisztériumi alárendeltségét, valamint az 1971-es III. Tanács törvényre, mely deklarálta, hogy a helyi tanácsok tevékenységében egyaránt fellelhetőek állami és önkormányzati elemek, míg a megyei tanácsok és szerveik elsősorban állami feladatokat látnak el.

E vélemény tükröződött a tervezési gyakorlatban is. Az új, 1989-ben elfogadott fővárosi ÁRT (melynek végrehajtása már elmaradt) agglomerációs keretekben készült el. Bár a városszerkezet alapstruktúrája e tervben sem változott, jelentős előrelépés volt, hogy a város fejlesztését kerületekre bontva taglalta, és a város legintenzívebben fejlődő területének a külső pesti kerületek gyűrűjét (IV., illetve XV–XXI. kerületek) jelölte meg. A terv számolt az agglomerációs gyűrűvel, de ezt sajátos fővárosi nézőpontból tette. Egyrészt továbbra is a fővárost kiszolgáló szerepet szánt az agglomerációs településeknek, olyan területként kezelve őket, melyre a városfejlődés érdekében szükség lehet. Másrészt ez a terv is arra alapozta elképzeléseit, hogy az agglomerációs lakosság továbbra is Budapesten találja meg a munkát, a közszolgáltatások jó részét, a kereskedelmi ellátást és a szórakozást. A külvárosi központrendszer fejlesztését többek között éppen a környező települések lakosságára számítva szorgalmazta.

Budapest és térsége az önkormányzatiság megszületésekor

1990-ben a polgári demokratikus úton választott országgyűlés az alkotmány módosításával, az önkormányzati törvény és az ahhoz kapcsolódó törvények megalkotásával megteremtette a feltételeit a jogállam egyik alapintézményének kialakításához. A főváros jelentőségét és közigazgatás-szervezésének bonyolultságát jelzi, hogy az önkormányzati törvény alapján 1991-ben külön törvény született a főváros és a fővárosi kerületek önkormányzati rendszerének szabályozására.²

Az önkormányzati törvény politikai meghatározottságát jól tükrözi, hogy az előző évek központosított igazgatási hagyományaival való szakítás igénye miatt erős hatáskörű és széles feladatkörű helyi önkormányzatokat hozott létre. A jogalkotók kevésbé koncentráltak a helyi szintnél magasabb, térségi igazgatás kérdéseire, a demokratikus elemek pedig nagyobb hangsúlyt kaptak, mint az igazgatás- és szolgáltatásszervezés hatékonysági, gazdaságossági követelményei. Budapest esetében ez azt jelentette, hogy a fővárosi törvény a kerületeket és a fővárost egyenlő jogállású helyi önkormányzatokként deklarálta, melyeknek csupán feladataik és hatáskörüik különbözik. Az önkormányzatok feladat- és hatáskörét megállapító törvényben meghatározták, hogy a fővárosban melyek a kerületek, illetve a főváros feladat- és hatáskörei. Főszabályként a kerületi önkormányzatok az alapfokú közszolgáltatásokkal összefüggő feladatokat kapták meg, a fővárosi önkormányzat pedig azokat a kötelező és önként vállalt települési feladatokat, melyek a kerületi önkormányzatok illetékességét meghaladják, mivel több kerületet vagy a főváros egészét érintik, illetve a fővárosnak az országban betöltött különleges helyzetéhez kapcsolódnak. (A törvény

2 1991. évi XXIV. törvény a fővárosi és a fővárosi kerületi önkormányzatokról.

*Utcatábla a XV. kerületben, 1960-as évek közepe
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

szabályozza a feladatátadás lehetőségeit és módjait, elsősorban a kölcsönös megegyezésre helyezve a hangsúlyt). A rendeletalkotás joga minden önkormányzatot csak a saját feladat- és hatáskörében illette meg. A főváros és a kerületi önkormányzatok gazdasági értelemben is önállóvá váltak. Saját vagyonhoz jutottak, illetve bevételeikkel önállóan gazdálkodhattak. A feladatellátáshoz kapcsolódó normatívák, néhány helyi adónem és a vagyonhasznosításból, saját vállalkozásból eredő bevételek kivételével a fővároson belüli forrásmegosztást a szabályozás lényegében a kerületek és a főváros közötti éves megegyezésekre bízta. A forrásmegosztást fővárosi rendelet szabályozta, de a kerületek többségének egyetértése volt szükséges a rendelet elfogadásához.

A főváros és az agglomerációs települések vonatkozásában az új rendszer fenntartotta a főváros és térségének közigazgatási elszakíttóságát. Az agglomeráció továbbra is Pest megye keretében maradt, és más – a térséghez nem tartozó önkormányzatokkal – alkotott egy területi közigazgatási egységet.

A rendszerváltás tehát jogilag egyenrangú helyi önkormányzatokat hozott létre Budapest térségében. Ezzel megerősödtek a kerületeket egymástól elválasztó határok, illetve a települések közötti határok, elvben gyengült a megyehatár jelentősége, miközben a főváros – mint sajátos funkciókkal rendelkező területi önkormányzat – határa maradt továbbra is a legerősebb közigazgatási határ. Rendkívül széttöredezett önkormányzati szerkezet jött létre. Budapesten 22 + 1 (később 23 + 1), a szervesen összetartozó budapesti agglomerációban 67 (az agglomeráció térségének bővülését is figyelembe véve pedig már 102), egymástól meglehetősen izolált önkormányzat található. Az önkormányzati elv érvényre jutásával pedig először kerültek felszínre azok az ellentmondások, amelyek automatikusan együtt járnak egy elkülönült területi önkormányzati rendszerrel. A kerületek (és agglomerációs települések) önállósodásával közigazgatásilag is kifejezést nyertek a kerületek (és települések) infrastruktúra-ellátottságában, gazdasági erőforrásaiban, a lakosság társadalmi összetételében, illetve jövedelmi helyzetében jelen lévő, a múltból öröklött, és manapság egyre jobban kiéleződő különbségek. Az összefonódott nagyvárosi térben rendkívül erősek és gyakoriak az ún. spill-over hatások (más szóval externáliák). Az egyik önkormányzat területén élők „ingyen” élvezik más önkormányzatok szolgáltatásait, vagy az egyik önkormányzat területén keletkezett káros hatások „átgyűrűznek” a másik önkormányzat területére. A helyi bevételek súlyának növekedése, illetve az önkormányzati finanszírozás általános problémái a későbbiekben még jobban kiélezték az externáliák kezelésének kérdését.

A budapesti igazgatás vonatkozásában a szabályozás nem képviselt következetes önkormányzati modellt. Bizonyos elemeiben központosított (a nagy infrastruktúrahálózatok és az azokat kezelő vállalatok fővárosi tulajdonba kerültek), bizonyos elemeiben föderatív (elsősorban a forrásmegosztás rendszerében és részben a testület

összetételében), bizonyos elemeiben decentralizált (elsősorban a kerületek jogi helyzetében) modellt másolt.

Ezzel a megoldással sem a fővárosi önkormányzat, sem a kerületi önkormányzatok nem voltak elégedettek. A főváros elsősorban azt sérelmezte, hogy a kerületek elzárkóznak az „összbudapesti” problémák megoldásában való részvételtől, sőt gyakran akadályozzák a fővárosi elképzelések megvalósítását. Az adott helyzetben képtelenség érvényre juttatni egy egységes rendezési koncepciót, megoldani a kommunális szolgáltatások fejlesztését, és minden egyéb összefővárosi érdeket szolgáló feladatot. A belső kerületek azért voltak elégedetlenek, mivel a forrásmegosztás rendszere gyakorlatilag újraelosztást szolgált, és nem gazdálkodhattak a területükön képződő forrásokkal, a külső kerületek pedig azért, mert nem segítették őket eléggé abban, hogy utolérjék – a korábban közpénzekből fejlesztett – belváros infrastruktúrális és szolgáltatási színvonalát.

Az agglomerációs települések esetén megmaradt az egyértelmű és éles közigazgatási elszakítottság, egyben fennmaradtak a múltból öröklött ellentétek. Az új rendszer tulajdonképpen az átjárhatatlan határok gyengítését is jelenthette volna, hiszen a településeknek önálló önkormányzati státuszukkal nagyobb lett az esélyük a teljesen heterogén Pest megyétől való függetlenedésre és a Budapesthez való szorosabb kapcsolódásra. A valóságban azonban ez még egyértelműbb igazgatási elszakadást hozott magával, hiszen még azok az egyeztetési formák is megszűntek, amelyek a nagyjából „egyenrangú” Pest megye és Budapest között létrejöttek. Egy-egy település gyenge volt ahhoz, hogy Budapesttel egyenrangú félként tárgyaljon. A külső kerületek és az agglomerációs települések közvetlen együttműködésében pedig a kerületek kezét számos ponton kötötte a Fővárosi Önkormányzat.

Az önkormányzati rendszer nem adott megoldást a településhatárokon túlnyúló közszolgáltatások, illetve területfejlesztési feladatok összehangolására. A törvény ugyan lehetőséget adott a helyi önkormányzatok önkéntes együttműködésére (mind a városon belül, mind kívül), de rövid idő alatt kiderült, hogy az önkéntes együttműködés nem képes kitölteni azt a vákuumot, mely a regionális koordináció hiányából fakad. Az agglomeráció bonyolult térszerkezeti és érdekviszonyai között, az öröklött ellentéteket, konfliktusokat és az újabban keletkezett érdeellentéteket egyszerre kellett volna kezelni, de az önkormányzatokat semmi nem ösztönözte arra, hogy kibontakozzon egy olyan – kölcsönös előnyökön alapuló – együttműködési folyamat, mely alkalmas a térséget érintő fejlesztési, közszolgáltatási feladatok hatékony megoldására. A legerősebb „alulról jövő” szerveződések inkább érdekvédelmi (a fővárostól való függés ellensúlyozása), vagy lobby (fővárosi, vagy állami fejlesztések elnyerése) célokat igyekeztek szolgálni. Az ellentétek és konfliktusok pedig mind a kerületek és a főváros, mind az agglomerációs települések és a főváros között egyre gyakoribbá váltak. A fővároson belüli fő konfliktusterületek a forrásmegosztás, a településfej-

lesztés és -rendezés kérdései, fővárosi feladatkörben lévő közszolgáltatások szervezése voltak, míg az agglomeráció és a főváros között a területfejlesztés és településfejlesztés terveinek összehangolása, a kommunális ellátással összefüggő problémák (hulladék, víz, szennyvíz), a közlekedés, a középszintű oktatási és egészségügyi intézmények működtetése és fejlesztése.

Az 1994-es törvénymódosítás hatása

A gazdaságilag, társadalmilag és gyakran fizikailag is összefonódott nagyvárosi térség és a rendkívül széttöredezett közigazgatási szerkezet ellentmondása nagyon hamar nyilvánvalóvá vált. A problémákat felismerve, a főváros önkormányzata 1991-ben programot indított a nagyvárosi közigazgatási rendszer reformjavaslatainak kidolgozására. A főváros megbízásából három elkülönült szakértői csoport 1993 végére alternatív modelleket dolgozott ki. A javaslatok különböző közigazgatási fel fogást tükröztek, mégis megoldást kívántak találni a klasszikus dilemmákra.³

Végül 1994 őszén az országgyűlés módosította az önkormányzati törvényt. A módosítás során az új szabályozás hatályon kívül helyezte a „fővárosi” törvényt, és „beolvasztotta” azt az egységes önkormányzati törvénybe. Az új törvény tehát a fővárosi térség közigazgatási problémáira is megoldást kívánt találni. A szabályozás nem követte hűen egyik kidolgozott modelljavaslatot sem. A jogszabály kialakítására rányomta a bélyegét, hogy az ország és (várhatóan) Budapest vezetését ekkor ugyanaz a koalíció adta. A főváros közigazgatása – éppen a főváros központi szerepének köszönhetően – mindig hangsúlyozottan politikai jelleggel bír. Nagy, egységes és erős fővárosi önkormányzat ugyanis képes valós hatalmi ellensúlyt képezni, míg egy megosztott, ellentmondásokkal terhelt, korlátozott hatás- és feladatkörű önkormányzat erre nem alkalmas. Az adott politikai konstellációban az államhatalom „megengedhette” magának (és kétharmados többség birtokában képes is volt rá) a főváros megerősítését, – a fővárosi vezetésben addig hatalmon lévő – koalíciós partner javaslatainak beépítését.

A törvény sajátos centralizációs lépéssel vélte megteremteni a fővárosi egységes igazgatást. Az alkalmazott konstrukció sok elemében a második modelljavaslatot kö-

3 Kilényi Géza javaslatának lényege: egységes igazgatású nagyvárosi központ, véleményező, javaslattevő, ellenőrző szerepkörű és származtatott hatáskörökkel rendelkező kerületi testületek, felülről megalkotott föderális rendszerű sokfunkciójú agglomerációs önkormányzat. A Városkutatás Kft. modellje: önálló kerületek, de felettük Főváros-„állam”, mely közvetett módon szabályozza a kerületeket és egyben redistribúciós központ is, Budapest Régió Önkormányzata, kiegészülve speciális felelősségű önkormányzatokkal. A Szegvári Péter által javasolt „city-konceptió”: a City egy önkormányzat, nagy-budapesti és az agglomerációs igazgatás megszervezésére, francia mintájú kényszer-társulásos városközösségek, illetve önkéntes csatlakozáson alapuló céltársulás.

vette. Megőrizte a főváros és a kerületek jogi egyenlőségét, de deklarálta a kétszintű igazgatást. A Fővárosi Önkormányzat közvetlenül továbbra sem avatkozhat bele a kerületek döntéseibe, azonban általános szabályozással kényszerítheti a kerületeket rendeleteik összehangolására, dönthet a területfejlesztéssel és -rendezéssel összefüggő kérdésekben, forrásmegosztást eszközölhet a kerületek között, illetve a kerületi fejlesztések egy részét pályázati alapon finanszírozhatja. A törvény tartalmazza azt a kitételt, hogy a főváros elképzeléseinek kidolgozásakor köteles egyeztetni a kerületekkel, de a végső döntést a kerületi önkormányzatok kötelesek elfogadni. A törvénymódosítás változtatást hozott a Fővárosi Önkormányzat képviselő-testületének összetételében is. Az új szabályozás szerint a Fővárosi Közgyűlés csupán 66 képviselőből és a főpolgármesterből áll. A Fővárosi Közgyűlés tagjait a választópolgárok listákon választják. Ez azt jelenti, hogy a testület létszáma 22 fővel kevesebb lett, azokkal a képviselőkkel, akiket korábban a kerületek delegáltak a közgyűlés tagjai közé. A kerületi érdekvégyesítés egyik eszköze – a területi képviselő lehetőség – ezzel megszűnt a fővárosi testületben, és nagyobb hangsúlyt kapott a pártok politikai szerepe. 1990-hez képest a főpolgármester választásának módja is megváltozott, így 1994-ben – a korábbi közvetett választás helyett – közvetlen módon adhatták le szavazatukat a választók. Ennek eredményeként alakult ki az a helyzet, hogy nem a közgyűlésben legtöbb mandátummal rendelkező párt soraiból került ki a főpolgármester. Ugyanígy közvetlen választás útján nyerik el pozíciójukat a kerületi polgármesterek.

Az 1994-es törvény szokatlan nagyvárosi igazgatási megoldást alkalmazott, mivel ilyen általános szabályozó, újraelosztó szerepe máshol csak államoknak, esetleg tartományoknak van. Az új szabályozás elvben megteremti a feltételeit egy egységes városfejlesztési, városrendezési politika kidolgozásának és megvalósításának. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy a kerületekkel való egyeztetés kényszere, illetve a kerületek kezében megmaradt „ellenállási eszközök” (pl. építési engedély kiadásának megtagadása, polgári engedetlenségi mozgalom szervezése stb.) még mindig fenntartják a lehetőségét annak, hogy kiéleződjenek a kerületi önkormányzatok és a Fővárosi Önkormányzat közötti konfliktusok. E konfliktusok kiéleződése jól tükröződött az „alulról jövő” önkormányzati szerveződésekben is (Külső Kerületek Szövetsége). A kerületek helyzetét súlyosbította, hogy az alapellátáshoz kötődő finanszírozási problémák elsősorban őket sújtották, ez növelte elszántságukat a forrásokért (is) vívott harcban. Az 1998-as kormányváltás után a kerületek „erős” szövetségest kaptak céljaik érvényesítéséhez. Ez a szövetséges nem más, mint a kormány. Az államhatalom – mint eddig is – elsősorban az önkormányzati finanszírozás szabályainak változtatásaival, valamint törvényben rögzített ágazati szabályozással képes befolyásolni az önkormányzatok helyzetét, ebben az esetben a kerületek és a főváros viszonyát.

*A volt községháza épülete Budatétényben
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

A törvénymódosítás egyáltalán nem érte el eredeti célját. Az „egységes” fővárosi igazgatás biztosítására a fővárosi önkormányzatnak juttatott többletjogosítványok nem tűnnek elegendőnek. A területi elv mellőzése a város irányításában, a Fővárosi Közgyűlés direkt és kizárólagos politikai meghatározottsága sokkal erősebb ellenhatást fejt ki, mivel az együttműködés, a konszenzusok kialakításának egyértelmű gátjává vált. A városfejlesztés (sőt lassan már a városműködtetés is) politikai, hatalmi játszmák szintérvé csupaszodott. Ez akadályozza azt a folyamatot, mely alkalmassá tenné a város-szerkezetet az új városi funkciók befogadására, valamint gátolja a városon belül meglévő egyenlőtlenségek csökkentését. A tipikus nagyvárosi problémákkal (közlekedési káosz, hulladék- és szennyvízkezelés megoldatlansága, környezetszennyezés, belvárosi épületek leromlása, közbiztonság stb.) pedig csak minden szereplő (a kormány, a főváros, a kerületek) együttes fellépésével lenne esély felvenni a harcot.

Az 1994-es törvénymódosítás nem jelentett előrelépést abból a szempontból sem, hogy egy világosabb, kevésbé ellentmondásos igazgatási szerkezetet alakítson ki. A

háromféle modell keveredése megmaradt, sőt további ellentmondásos elemekkel bővült. A törvény legnagyobb hibája azonban az volt, hogy semmilyen megoldást nem nyújtott a főváros és agglomerációja közigazgatási összekapcsolására. A rendszerváltás után Budapest és a környező települések fejlődése még jobban összefonódott. Kapcsolatrendszerük sokoldalúvá, kétirányúvá és szorosabbá vált. A városkörnyéki települések jogi értelemben önállóak maradtak, gazdasági értelemben pedig megerősödtek. A spontán folyamatok versenyhelyzetet teremtettek a főváros és az agglomerációs települések között. E helyzetben nő a veszély, hogy tovább éleződnek a konfliktusok, együttműködés híján pedig nincs mód a közös ügyekben történő közös fellépésre. Erre az ellentétre és versenyhelyzetre az erősödő szuburbanizációs tendenciák között számos példát sorolhatnánk. Ilyen a zöldterületek beépítése, a zöldmezős – barnamezős beruházások kérdése, a közlekedésfejlesztéshez kapcsolódó viták stb. Az önkormányzatok elkülönülését tehát nem tompította, hanem inkább erősítette az új törvény. A térségi együttműködés egyik fő gátja a fővárosi önkormányzat túlsúlyából és monopolhelyzetéből fakadó erőfölény volt. Az 1994-es törvényi szabályozás, mely a főváros határain belüli harmonizációt a főváros hatás- és feladatkörének bővítésével kívánta elérni, csupán félmegoldást adott a Budapesten belüli feszültségekre, agglomerációs szinten pedig egyértelműen elhibázott. Ugyanis a térség egyik olyan elkülönült önkormányzati hatalmi szereplőjét erősítette, mely addig csupán merev közigazgatási határai között gondolkodott, és melynek érdekei sokszor a térség egészének érdekei ellen hatottak. Az 1998-as kormányváltás után az állami szabályozás már korlátozni igyekezett e szereplő súlyát és hatalmát. Ez azonban politikai okokból nem történhetett a térség közigazgatási szerkezetének újraszabályozásával, csupán „hatalmi” eszközökkel. Az „erőegyensúly” tehát nem a térség hosszú távú érdekeit szolgáló együttműködés alapjait hozza létre, hanem az elhúzódó állóháborúét.

Az 1994-es módosítást követően két „speciális” „egyfunkciójú” szervezet jelezte az alternatív megoldások keresését. Az egyik a Budapesti Közlekedési Szövetség, mely hosszú előkészítés után, a tulajdonosok és működtetők közötti megegyezés hiányában, a mai napig nem alakult meg. Sajnos, e szervezet sorsa igen jól szemlélteti, hogy hiába alakul ki konszenzus egy kérdésben a fő célokat és a megoldás hatékony módjait illetően a fő közigazgatási szereplők között (ez esetben elsősorban az állam, a Fővárosi Önkormányzat és bizonyos értelemben a települési önkormányzatok között), a feladat- és hatáskörmegosztás és a tulajdonosi struktúra belső ellentmondásai megakadályozzák a megvalósítást. A történet igen jól szemlélteti azt is, hogy bizonyos közszolgáltatások ellátása esetén az elkülönült vállalati érdek külön tényező a megegyezés folyamatában.

A másik ilyen intézmény az 1996-os területfejlesztési törvény alapján megalapított Budapesti Agglomeráció Fejlesztési Tanácsa (BAFT). A szervezet a területfejlesztés területén igyekezett biztosítani az agglomerációs települések és a főváros

együtműködését. A korszerű – a szereplők partneri viszonyára építő – intézmény fontos lépés volt az agglomerációs szervezetépítés útján, azonban megfelelő eszközök híján a gyakorlatban még a területfejlesztésben való együtműködésnek sem biztosított megfelelő szervezeti keretet. Már tagösszetétele sem garantálta a megfelelő érdekharmozációt a kormány, Budapest, a kerületek és az agglomerációs települések között (például senki nem képviselte a budapesti kerületeket). Az együttlésnek nem a területfejlesztéshez kapcsolódó kérdéseire (középszintű szolgáltatások szervezése, forrásmegosztás, tulajdoni kérdések, hatás- és feladatköri viták, szabályozások össze- hangolása, finanszírozási ellentmondások stb.) pedig még egy jól működő BAFT sem adhatott választ.

A BAFT működése mégis hozott pozitív eredményeket. Önmagában növelte az együtműködési készséget egy olyan fórum megléte, ahol a térség területfejlesztési szereplői kifejtették álláspontjukat. A napirendre kerülő témákban (közös területfejlesztési koncepció és stratégia kialakítása, készülő területrendezési terv véleményezése, közlekedésfejlesztés, környezetvédelem stb.) világosan kirajzolódott, hogy van lehetőség a szereplők álláspontjának közelítésére, sőt a térség egységes érdekeit szolgáló közös álláspont kialakítására. A közös munka során a szereplők nyitottak egymás felé. Egy közös jövőkép kialakítása világossá tette minden szereplő számára, hogy európai kontextusban és hosszú távon csak az egész térség érdekeit szolgáló, együtműködésen és konszenzuson alapuló fejlődés ad esélyt a budapesti agglomerációnak. Még az addig szigorúan határai között gondolkodó, a kölcsönösen előnyös együtműködéstől elzárkózó Fővárosi Önkormányzat is felismerte saját hosszú távú érdekeit, mely szerint csak agglomerációs térségével együtt van esélye az európai városversenyben, és egyértelmű jeleit mutatta az együtműködési készségnek. Egy hosszú folyamat eredményeképp az agglomerációs térség önkormányzati szereplői (köztük a főváros is) lassan nyitottnak bizonyultak a közös érdekeken alapuló együtműködésre.

Az 1999-es területfejlesztési törvény módosításával azonban még ez a szervezeti keret is megszűnt. A BAFT jogutódja, a Közép-Magyarországi Regionális Fejlesztési Tanács (KMRFT) elvben megörökölte az agglomerációs érdekegyeztetéshez kötődő feladatokat. Ez a szervezet azonban összetételénél fogva sem alkalmas keret erre. (A 18 tanácstagból csak egy fő képviseli a fővárost és egy fő a budapesti kerületeket.) A KMRFT ráadásul minden jel szerint egyelőre nem is kívánja felvállalni az agglomerációs problémákat és egyeztetést, sokkal inkább a megye elmaradottabb területeinek fejlesztésére koncentrálna.

Mi lehet a megoldás?

A történeti visszatekintés szemlélteti, hogy Nagy-Budapest és térsége közigazgatásának rendszere nem volt képes megfelelő választ adni azokra a kihívásokra, amelyek egy nagyváros igazgatása kapcsán felmerülnek. A közigazgatás változásait elsősorban politikai tényezők motiválták, ennek megfelelően a törvényhozók felemás megoldásokat alkalmaztak. Miközben például lépéseket tettek az egységes igazgatás irányába (Nagy-Budapest kialakítása, 1994-es önkormányzati törvény módosítása), eltávolodtak a helyi demokrácia által támasztott követelményektől, illetve még erősebben elválasztották a városhatáron belüli és kívüli területeket. Az önkormányzati törvény megalkotásakor viszont éppen a helyi demokrácia érvényesítésének vágya szorította háttérbe az igazgatásszervezés hatékonyságának és racionalitásának szempontjait. A fentiek nem jelentik azt, hogy a város és térségének működését és fejlődését megbénította volna a közigazgatási rendszer. A rendszer ellentmondásainak kezelésére mindig sikerült olyan megoldásokat találni, amelyek, ha nem is tekinthetők optimálisnak, a rendszer működőképességét megőrizték. *Manapság azonban olyan konfliktusok kialakulásának vagyunk tanúi, melyek már komolyan veszélyeztetik a térség fejlődési esélyeit, sőt bizonyos közfeladatok ellátásának biztonságát is.* Ma már egyértelműen azt kell mondanunk, hogy a kialakulófélben lévő Központi Régió legnagyobb problémája egyre inkább a közigazgatás és a térszerkezet diszharmóniája. Az „alulról építkezés” egészséges folyamatait, a térségi fejlesztések megvalósítását jelentősen akadályozza a régió széttöredezett közigazgatási szerkezete. A térségben lejátszódó spontán folyamatok befolyásolására – sem a pozitív tendenciák erősítésére, sem a káros hatások megelőzésére – egyáltalán nem alkalmas a mai formában a közszféra. Már nem csupán arról van szó, hogy a nagyváros közigazgatási határa egyszerre túl szűk és túl tág, hanem arról is, hogy a városon belüli és a várossal szerves összefüggésben fejlődő, városhatáron kívül eső területet magát is erős közigazgatási határok tagolják. (Különböző mértékben, de erősek mind a kerületi, mind a települési határok, a főváros határa, sőt a megyehatár is.)

Jelentősek az önkormányzatok helyi bevételeiből adódó különbségek, miközben a lakosság lakó- és munkahelye, az üzleti tevékenységek telephelye és székhelye, a szolgáltatások helye és az igénybevevők köre közötti kölcsönhatások rendkívül bonyolultak. Egyáltalán nem biztos, hogy ott képződnek a bevételek, ahol az alapul szolgáló jövedelmek termelődnek, vagy ott, ahol a szolgáltatásokat igénybe veszik. Ezek az ellentmondások a hagyományos ellentéteken túl, újabb érdekellentéteket szülnek, melyek további akadályokként tornyosulnak egy összehangolt regionális politika elé.

A külföldi nagyvárosi térségek példái, a hazai történeti előzmények és a közelmúlt tapasztalatai alapján egyértelműen kialakulni látszanak bizonyos fő irányok, el-

képzések, melyek mentén megindulhat a gondolkodás egy egészségesebb közigazgatási struktúra kialakításáról. Véleményem szerint a legfontosabb szempontok a következők:

Az 1994-es önkormányzati törvénymódosítás utáni tapasztalatok egyre világosabban azt mutatják, hogy a budapesti térség közigazgatási rendszerének speciális vonásokkal kell rendelkeznie, nem alkalmazhatók rá automatikusan az ország területi közigazgatására vonatkozó általános szabályok. Álláspontom szerint tehát külön törvényt kell alkotni Budapest fővárosra és térségére.

A budapesti agglomeráció egészének harmonikus fejlődését csak a régió egészét egységként kezelő igazgatási és területfejlesztési szemlélet biztosíthatja. A közigazgatási struktúrának tekintettel kell lennie a regionalizálódás folyamataira is, hiszen Budapestnek esélye sincs európai központi szerepkörök betöltésére, ha nem képes kialakítani saját régióját és ezen belül a megfelelő munkamegosztást a város és környéke között.

A budapesti agglomeráció – mint nagyvárosi (egyben fővárosi) térség – speciális problémáit, a közigazgatási és területfejlesztési feladatok összetettségét, a gyorsan változó térszerkezethez való alkalmazkodás követelményeit csak egy rendkívül rugalmas közigazgatási szisztéma követheti. Feltétlenül olyan megoldás tenné a leginkább működőképes a rendszert, mely a közigazgatási kapcsolatrendszer szorosságát a valós térszerkezetnek megfelelően és a feladatok szerint differenciálva szabályozza.

A Központi Régió körvonalait és belső szerkezetét a reálfolyamatok *nem* a hagyományos közigazgatási határok mentén rajzolják ki. Milyen az a térszerkezet, melyhez az új szabályozásnak alkalmazkodnia kellene? Maga a budapesti agglomeráció sok területben tagolódik. Követ egy hagyományos gyűrűs szerkezetet, melyben világosan elkülöníthetőek a „city”, a peremkerületek, a szűkebb agglomeráció és a tágabb agglomeráció határai. Ehhez kapcsolódik egy Budapest körül kialakuló harmadik övezet is, melyet egy – részben Pest megyén kívüli – városgyűrű határoz meg, mint pl. Esztergom, Székesfehérvár, Dunaújváros, Hatvan, Kecskemét. E városok mint centrumok fejlődése vitathatatlanul kapcsolódik Budapesthez, miközben Pest megye távolabbi alföldi területeinek, pl. Nagykőrös, Cegléd vidékének kötődése gyengül. Az agglomeráció térszerkezete azonban sávosan is markánsan tagolódik. Szorosabban összefonódnak az egy-egy sávban lévő budapesti kerületek és települések. E tagozódás tengelyét általában közlekedési főútvonalak adják. (A sávos tagozódásra vonatkozó tudományos vizsgálatok szerint a budapesti agglomerációban kb. 9 kistérség körvonalazódik.) Az általános gyűrűs és sávos tagozódás mellett a különböző funkciók szerint is teljesen eltérő körzetek rajzolódnak ki a térségben. Érvényes ez az önkormányzati funkciókra is, ahol egyes feladatok (pl. területfejlesztés, közlekedés, környezetvédelem stb.) az egész agglomerációra kiterjedő koordinációt követelnek, míg egyes „középszintű” feladatok (oktatás, egészségügy, hulladékkezelés, víz- és szennyvízrendszer

stb.) racionális ellátása a gazdaságossági követelmények, illetve a már kiépült intézményi- és infrastruktúrahálózat függvényében különböző – a legkülönbözőbb módon kirajzolódó – településcsoportok együttműködését feltételezi.

Nem csupán a valós térszerkezet tükrözi a térség többszű tagozódását, hanem az alulról építkező önkormányzati együttműködések is. A térségben eddig megalakult és működő önkormányzati szövetségek és társulások a valós térszerkezet, illetve az egyes feladatok mentén szerveződtek. A „gyűrűs” tagozódást követte például a Külső Kerületek Szövetsége, a rövid ideig működő Agglomerációs Települések Önkormányzati Szövetsége. A „sávós” tagozódás leképezését jelentette például a Csepel-szigeti Önkormányzatok Szövetsége, illetve ily módon kapcsolták össze a külső kerületeket és az agglomerációs településeket a Budapesti Agglomeráció Fejlesztési Tanács létrehozása nyomán kialakított agglomerációs kistérségi társulások. Az egyéb társulások speciális feladatok ellátására, az adott feladathoz illeszkedő területi struktúrában szerveződtek (pl. közműfejlesztésekre létrejött társulások, területfejlesztési kistérségi társulások, intézményműködtető társulások stb.).

A fent leírt bonyolult szerkezet miatt újabb általános funkciójú közigazgatási szint (pl. egy sokfunkciós agglomerációs, vagy régiós önkormányzat) létrehozása a budapesti agglomeráció szintjén nem tűnik célszerűnek. *Miután a különböző feladatok, funkciók különböző szintű, illetve különböző területegységeket lefedő koordinációt követelnének meg, szinte teljességgel kizárt, hogy egy általános – nagy területet lefedő – közigazgatási szint rugalmasan alkalmazkodjon a feladatok heterogenitásához.*

Annak sincs sok értelme, hogy újrarajzoljuk a térség közigazgatási határait (pl. újabb területeket csatoljunk a fővároshoz, vagy szűkítsük a város közigazgatási határát), hiszen a reálfolyamatok által körvonalazódó határok rendkívül gyorsan változnak. A cél inkább az lehetne, hogy enyhítsük a közigazgatási szintek és határok mai merevségét, lehetőséget teremtsünk a területi érdeklarmonizációra, az adott funkcióhoz legjobban illeszkedő együttműködési formák kialakítására. A nyugati országok tapasztalatai számos erre alkalmas közigazgatási megoldást kínálnak. Ilyenek például a különböző önkormányzati társulások, az állami-önkormányzati kevert szervezetek, illetve a speciális funkcióra létrehozott igazgatási szervezetek.

Nem csupán a gyorsan változó és bonyolult térszerkezet miatt nem ajánlott centralizációs vagy bürokratikus megoldásokat alkalmazni, hanem a magyar politikai és önkormányzati hagyományok, valamint történeti okok miatt sem. Ez nem jelenti azt, hogy nem kell központilag beavatkozni a fővárosi agglomeráció közigazgatási rendszerébe. E beavatkozás azonban csak arra korlátozódhat, hogy intézményi kereteket teremtsen az érdeklarmonizációnak, erősítse azokat a folyamatokat, melyek egy ideális modell felé mutatnak, gyengítse azokat a szereplőket, akik akadályozzák ezeket a folyamatokat. Ennek az átalakításnak ki kell terjednie mind a város belső közigazgatási szerkezetére, mind az agglomerációs térségre.

Az új szabályozásnak a Főváros belső szervezetének kialakításakor egyértelműen kellene követnie egy decentralizált, egy föderális típusú, vagy egy központosított modellt. Az első két esetben a kerületek jogi státuszukat tekintve az önkormányzati alapjoguk hordozói maradnának, és gyakorlatilag erről a szintről „építkezne” a többi szint. (főváros, agglomeráció, régió, feladatok szerinti céltársulások stb.). Míg az első modell esetében csak az önkormányzatok önkéntes, szabályozott (vagy kötelező) együttműködése, illetve a kormányzat biztosíthatná a városi szintű feladatok ellátását, a második modell esetében – kvázi föderatív felépítéssel – kialakításra kerülne egy második területi közigazgatási szint. A harmadik modell a Fővárosi Önkormányzatot tekintené az önkormányzati alapjogok letéteményesének, és ebből bontaná le valamilyen módon a kerületi szintet. (Valamint erről a szintről építkezne nagyobb területi szinteken.) Véleményem szerint – bár logikailag mindhárom út járható – a gyakorlatban a második út a leginkább kivitelezhető. Az első megoldás tovább növelné a térség széttöredezetttségét, tovább erősítené az önkormányzatok elkülönülését, fel erősítené és megsokszorozná az externális hatásokat. Miután az „alulról építkezésnek” a jelenlegi tapasztalatok szerint szerények az esélyei, erőteljesen megnövekedne az állam szerepe a térség közigazgatásában, hiszen az állam vagy direkt szabályozással, vagy saját dekoncentrált intézményeivel lenne kénytelen megoldani a városi és térségi feladatokat. Az elmúlt években megerősödött önkormányzati hagyományok, illetve a vagyonmegosztás korábbi szabályozása miatt a harmadik megoldás sem kivitelezhető. Megerősíti ezt a meggyőződést, hogy a nyugat-európai tapasztalatok is azt mutatják, hogy a közigazgatási rendszer átalakítása során egyre nagyobb szerepet kapnak a helyi közösségek, és egyre közelebb kerülnek a döntések a lakossághoz. *Álláspontom szerint tehát a fővárosi rendszernek meg kell őriznie kétszintűségét, és alapvetően föderális logikával kell építkeznie.*

Az új szabályozásnak tehát nem kellene eltérnie attól az alapelvtől, hogy az alapvető közszolgáltatások biztosítása a helyi önkormányzatok feladatai között legyen nevesítve. (Ide értve a kerületi önkormányzatokat is.) A kötelező önkormányzati feladatokat helyi szinten kiegészítenék az önként vállalt feladatok. Továbbra is jól működhet az a rendszer, hogy bizonyos hatósági feladatokat helyi szinten az önkormányzati hivatalok lássanak el, a jegyző irányításával. E feladatok köre, a jegyző és a polgármester egymáshoz való viszonya azonban újragondolást igényel, miután törekedni kellene arra, hogy a helyi önkormányzati szabályozás, döntéshozás, illetve a már meghozott rendeletek végrehajtása jól elkülönüljön a szervezeti rendszerben. Ily módon továbbra is érvényesülne az önkormányzati törvény azon vívmánya, hogy a helyi ügyekben való döntés elsősorban a helyi közösségek feladata.

Az új szabályozás megtarthatná a főváros egységét. Az eddigi feladat- és hatáskör-telepítéshez hasonlóan, az egy kerületen túlnyúló vagy összefővárosi feladatokat a Fővárosi Önkormányzat kaphatná meg. A Fővárosi Önkormányzat összetételének

azonban feltétlenül építkeznie kellene a területi elvre. A főváros így nem egy – saját kerületeitől elkülönült – pusztán politikai logika mentén szerveződő identitás lenne. Mindenképpen *egy föderális típusú Fővárosi Önkormányzat létrehozása lehet a megoldás, melyben a testület képviselői valamennyien, vagy túlnyomó többségükben a kerületek delegáltjaiból kerülnének ki.* Az így kialakított főváros már joggal rendelkezhetne olyan jogosítványokkal is, melyek lehetővé teszik számára az összfővárosi kérdések keretszabályozásának lehetőségét (pl. rendezési szabályozás, forrásmegosztás stb.). Megszűnne ugyanis az ellentmondás, mely a föderális és centralista elemek között a jelenlegi modellben feszül.

Még egy így kialakított Fővárosi Önkormányzat esetén is szükség van a feladatok és hatáskörök kerületek és a főváros közötti elosztásának újragondolására, pontosítására, különös tekintettel a vagyoni kérdésekre, valamint a már lezajlott, vagy várható privatizációs lépésekre. A szabályozásnak természetesen továbbra is fenn kellene tartania a kerületek közötti önkéntes társulások és a több kerületet érintő feladatok átvállalásának lehetőségét.

A fentiekből kitűnik, hogy gyökeres közigazgatási határmódosítást nem javaslok. Itt kell néhány szót szólnom a „city”-konceptióról. Ez az elképzelés ugyan szándéka szerint követi a térszerkezetet, de olyan jelentős változást jelentene, mely akadályozná a térség fejlődését, működését. A mai város, az egységes Nagy-Budapest az elmúlt 50 év alatt annyira összefonódott, hogy szétszakítása már mesterséges lépés lenne. Azt sem felejtethetjük el, hogy az egységes város mint igazgatási keret lehetőséget ad bizonyos jövedelem-átcsoportosításokra, transzferekre, azaz esélyt ad a városon belüli területi különbségek kiegyenlítésére. A város belső magjának szorosabb összekapcsolását más megoldások segíthetnék. Bizonyos feladatkörökben például a törvény előírhatna a city kerületei számára együttes rendeletalkotási kötelezettséget (pl. a közterületek szabályozása, az építésügyi szabályozás, a lakásgazdálkodás területén).

A feladatok egy bizonyos körére vonatkozóan már nyilvánvalóan nem elegendő a feladatok és hatáskörök telepítésének differenciált és pontos szabályozása a hagyományos igazgatási szereplők között. Új igazgatási szereplőkre van szükség. Azokat a funkciókat, melyek egyértelműen agglomerációs szintű összehangolást igényelnek (pl. területfejlesztés, környezetvédelem, közúti közlekedés, tömegközlekedés, vízellátás, szennyvízelvezetés és kezelés, hulladékkezelés, esetleg bizonyos középszintű oktatási és egészségügyi feladatok stb.) – több nyugat-európai nagyváros mintájára – ki kellene emelni a „klasszikus” helyi önkormányzati keretből, és bizonyos kényszerelemeket is tartalmazó módon új típusú közigazgatási szereplőkre ruházni át. Ilyen új típusú közigazgatási intézmények az önkormányzati társulások különböző formái és az állami-önkormányzati (esetleg civil szervezeteket is tömörítő) kevert szervezetek. (Az eddigi magyar gyakorlatban ilyenek voltak a területfejlesztési tanácsok, de történeti visszatekintésben, bizonyos értelemben ilyen volt a Fővárosi

Közmunkák Tanácsa is.) Annak eldöntésére, hogy ez esetben mely funkciók esetén mely megoldás a leginkább alkalmas forma, további vizsgálatok szükségesek. Nyilvánvaló azonban, hogy azokban az esetekben, amikor a fővárosi térségen, mint az ország fejlesztésének meghatározó szereplőjén van a hangsúly (az európai térszerkezetben elfoglalt hely, a fővárosi szerepkörhöz illeszkedő feladatok), feltétlenül szükség van a közvetlen kormányzati szerepvállalásra (pl. területfejlesztés, közlekedési hálózatok fejlesztése, környezetvédelem stb.). Egyéb esetekben, amikor „csupán” a térség közszolgáltatásainak összehangolt fejlesztéséről vagy működtetéséről van szó, megoldás lehet az önkormányzati társulás mint forma. Az államnak azonban ezekben az esetekben is szerepet kell vállalnia a különböző célú és típusú társulások részletes szabályainak kidolgozásával (beleértve a vagyoni, finanszírozási kérdéseket is), a társulások megalakulásának ösztönzésével, sőt bizonyos esetekben akár „kényszerítésével”.

A régió tágabb keretet nyújt a szélesebb értelemben vett Budapesti térség fejlesztésének. A mai helyzetben e szint a Közép-Magyarországi Regionális Fejlesztési Tanács formájában intézményesül. A regionális tanácsok egy feladatkörre létrehozott, képviseleti elven kialakított, speciális intézmények, melyek egy új közigazgatási logika kialakulásának első jelei. A területfejlesztési régiók megerősítése, illetve esetleges átalakítása önálló igazgatási szintté már olyan kérdés, melyre csak az országos közigazgatás-korszerűsítési elképzelések keretében adható válasz. Ugyanígy csak ilyen megközelítésben van esély annak végiggondolására, hogy szükség van-e arra, hogy a Központi Régió a reálfolyamatokban kialakuló valós régió határait kövesse-e, vagy maradjon meg az eredeti, a mai közigazgatási határokat követő formájában.

Két speciális – csak e régióban jelentkező – vetülete mégis van a kérdésnek, akkor is, ha a régiók megmaradnak speciális területfejlesztési típusú intézmények. Egyrészt nyilvánvaló, hogy ebben a régióban speciális szabályozásnak kell érvényesülnie a tanácsok összetételében. A térség közigazgatási szereplőinek esetleges átalakításával pedig a regionális tanács tagösszetételének is módosulnia kell. A másik kérdés: véleményem szerint a térség fejlődésének szempontjából különösen veszélyesnek tűnik az a gondolat, hogy Budapestet és Pest megyét szét kellene választani két önálló statisztikai-tervezési régióra. Bár a mai régióhatár nem hagyományos értelemben vett közigazgatási határ, bizonyos értelemben mégis annak kell tekintenünk, mivel a területfejlesztés – mint közfeladat – ellátásának biztosít keretet. Ez a határ ráadásul az európai csatlakozási folyamat előrehaladtával megerősödik, számos, az európai programmegvalósításhoz kötődő intézmény működésének ad majd keretet. A régió szétválasztása, bár nem direkt közigazgatási lépés, mégis egy árnyalattal erősebbé tenné a különben is erős városhatárt, még jobban elszakítaná Budapest és a hozzá szervesen kapcsolódó agglomeráció fejlődését.

Felhasznált irodalom

BELUSZKY Pál: Budapest és a modernizáció kihívásai.
In: Tér és Társadalom 6. 3–4. sz. (1992), 15–52. p.

BELUSZKY Pál – KOVÁCS Zoltán: Budapest
kézikönyve. Bp., 1998.

BENNET R. J.: Territory and administration in Europe.
London, 1989.

Egy városias szép világ belül, egy falusias szép világ kívül.
In: Budapesti Negyed 1. évf. 2. sz. (1993) 91–106. p.

GYÖRGY Péter: Nagy-Budapest – az elképzelések és a
valóság. In: Budapesti Negyed 1. 2. sz. (1993), 68–90. p.

HEGEDŰS József: Alapelvek és modell az
önkormányzatok válságának kezelésére. In: Budapesti
Negyed 1. évf. 2. sz. (1993), 122–136. p.

HORVÁTH M. Tamás: Fővárosi reform modelljavaslatok.
Bp., 1993.

JUHAROS Róbert: Nem egy nap alatt épült Buda vára.
Bp., 1998.

KERESZTÉLY Krisztina: A várospolitikai változása és az
elővárosok helyzete Párizsban és Budapesten
(1895–1949). In: Tér és Társadalom 9. 1–2. sz. (1995),
83–105. p.

KILÉNYI Géza: A fővárosi igazgatás továbbfejlesztése.
Bp., 1978.

PERGER Éva: A budapesti térség igazgatási problémáinak
földrajzi összefüggései. Bp., 1994. (Kandidátusi
értekezés)

PERGER Éva – KERESZTÉLY Krisztina – KRÁLIK
Miklós: A körzeti jellegű önkormányzati funkciók
szabályozása. Bp., 1996. (Kézirat)

PERGER Éva: Közigazgatási dilemmák. In: Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban (szerk.: Barta Györgyi – Beluszky Pál). Bp., 1999. 181–222. p.

SZABÓ Gábor: Város és vonzáskörzete önkormányzati aspektusból: Összefoglaló tanulmány. MKI, Bp., 1996. (Kézirat)

SZEGVÁRI Péter: Elképzelések a fővárosi önkormányzati törvényi szabályozásról. In: Állam és Igazgatás 1989. 10. sz., 865–884. p.

Éva Perger

Dilemmas of Organizing Public Administration in Greater Budapest

The study examines how the organization of management in Budapest and its agglomeration has been related to the current spatial tendencies. It claims that the development of Budapest and its region has been hindered many times and for longer periods by the disharmony between the organization of public administration and the spatial structure. Solutions worked out scientifically, reflecting the interwovenness of the agglomerational area in a flexible way have come up many times in our century but they could never have been realized due to political interests behind the independent management units.

The establishment of Greater Budapest in 1950, regarded superficially, meant the adaptation of public administration to the already existent spatial procedures. However, after the uniting of the city in 1950 the boundaries of public administration became at the same time broad – as they outgrew the borders of the city being homogeneous concerning its function and appearance – and narrow – as the complete administrative separation of the agglomerational belt survived. The whole period was characterised by the rigidity of public administration. It was not only the borders of the settlements and country- districts but those of different types of services that drew significant demarcation lines in the area.

After the political changes of 1989 a quite broken structure of local governments was formed. There are 22 + 1 (later 23) units in Budapest, 67 within the functionally coherent agglomeration of Budapest, and heeding the expansion of the territory of the agglomeration there are altogether 102 local governments relatively well isolated from each other. The development of Budapest and the nearby settlements has become even more interrelated. Their network of relationships has become manifold, mutual and closer. The nearby settlements remained independent in their local authority and have increased in their economy. Spontaneous processes have become a source of contest between the capital city and the settlements of the agglomeration. Sensible processes of building up from the bottom and conducting regional development is highly retarded by the broken structure of public administration of the area. It is not „just” the boundaries of public administration of the greater city being too narrow and too broad at the same time, but it is also the fact that there are firm boundaries of public administration marking the territory outside the borders of the city. (Though to different extent, the borders of the districts and the settlements, the capital city and the county are firm.)

The special problems of the Budapest Agglomeration- as the greater city, and at the same time capital city region-, the complexity of the tasks of public administration and spatial structures, adaptation to the rapidly changing spatial organization can only be followed by an exceptionally flexible system of public administration. The last part of the study surveys guiding lines for establishing a new, more sensible management system that is able to handle the whole of the urban region as a unit.

Barta Györgyi

BUDAPEST ÉS AZ AGGLOMERÁCIÓ GAZDASÁGI SZEREPKÖRÉNEK ÁTALAKULÁSA

A várostervezők valószínűleg jól fogalmazznak, amikor Budapest gazdasági fejlődését „kapu” és „híd” szerepeinek kibontakozásához kötik. Ehhez a meglátáshoz nem is kell túl nagy fantázia, hiszen az elmúlt évek dinamikus fejlődése, közvetve vagy közvetlenül, Budapesten már a „kapuk megnyitásához és a hidak építéséhez” kapcsolódott.

A kapuváros-fogalom új értelmezése alakult ki Európában, az elmúlt 20–25 év során. Mivel az integráció könnyen átjárhatóvá tette az országhatárokat, az áru – tőke – munkaerő – információ áramlásában megváltozott a kapuvárosok tradicionális szerepe. A kapuvárosok ma már nem csak a földrajzi határokon helyezkedhetnek el, hanem az infrastrukturális és intézményrendszerek találkozási pontjain és térségeiben is.¹ A kapuváros fogalom így most magába foglalja a *külföldi működő tőke régióba érkezésének* módjait és helyeit, a városnak a tőke – információ – áru – munkaerő csemperefolymatainak *irányításában* betöltött funkcióját, valamint az áru-áramlás megszervezésének (azaz a *logisztikának*) és a háttországba (amely a kapuváros régiója) való bejutásának új formáit.²

A kapuvárosok több típusa között megkülönböztetett csoportot alkotnak a *nemzetközi nagyvárosok*. „Az Európai Unión belüli területi integrációt, s az európai régióknak a globális folyamatokba való bekapcsolását egyre inkább a versengés által is összekapcsolódó európai városrendszer nemzetközi szerepű városai végzik. A kapuváros szerepre olyan nagyvárosi központok alkalmasak, amelyek a fejlett gazdasági régiók határzónájában helyezkednek el, képesek arra, hogy a fejlett régióból érkező innováció-, információ-, tőke-, termék- és termelési kapcsolat-áramlásokat befogadják, feldolgozzák és saját régiójuknak továbbítsák. Ez a szerep tehát nem egyszerű tranzit feladat, prosperitást adhat a városnak és régiójának is. Érthető, hogy e szerepért versengés folyik.”³

A kapuváros szerep az *alkalmassá válást* jelenti, a híd-szerep az *alkalmasság érvényesítését*. A kapuváros és a híd-szerep tehát szorosan összekapcsolódik. A nagyváros regionális súlya, kapuváros-szerepköre jórészt vonzáskörzetének kiterjedtsé-

1 GAEBE – SCHAMP 1994.

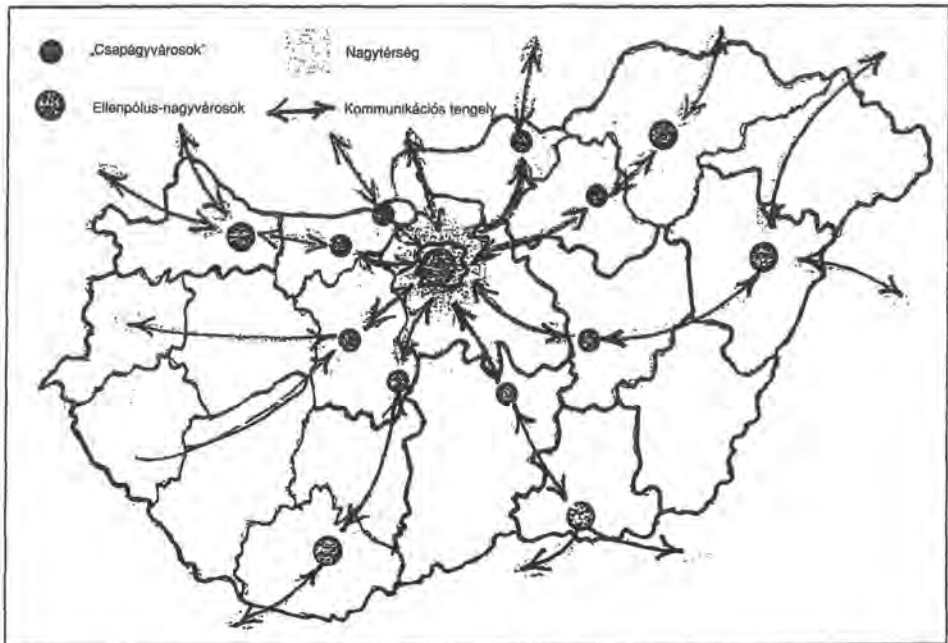
2 BATK 1999.

3 ENYEDI 1998. 47. p.

gétől függ. A híd-szerep feltételezi, hogy a város az erőforrásokat kívülről gyűjti, fogadja, és annak pozitív fejlesztő hatásait a tág környezete felé továbbítja. A nagyváros híd-szerepe kihat az ország más területeinek fejlődésére, a határokon átnyúló együttműködésekre. Végeredményben, a híd-szerep betöltése leginkább a nagyváros által szervezett térségnek, régióknak kínál közvetlen előnyt és prosperitást.

Budapest geopolitikai fekvése, történelmi tradíciói és gazdasági dinamizmusa lehetőséget nyújt arra, hogy a híd- és kapu-szerepek kiteljesítésében keresse és találja meg fejlődésének kulcsát. E szerepek megjelenése már az átmeneti években is meghatározó jelentőségű volt. Budapest, a budapesti agglomeráció regionális súlya jórészt attól függ, milyen mértékben képes közvetíteni és tágitani a Nyugat–Kelet közötti kapcsolatokat, képes-e megteremteni, megszervezni az együttműködést a különböző kiterjedésű térségeiben, a szűkebb és tágabb agglomerációban, a közép-magyarországi régióban, az országban, Közép- és Kelet-Európában. (1. ábra)

1. ábra Budapest kapcsolati irányai a szűk és tág agglomerációjának városai, a régió központok és külföld felé

Forrás: A Budapesti Agglomeráció Fejlesztési Koncepciója (1999) p. 81

Dinamikus beruházási tevékenység Budapesten

Az elmúlt 10 év beruházásaiban már kirajzolódik a kapuvárosi és a hid-szerepre való törekvés, vagyis a központi szerepkörök kiépítése, a külföldi tőkevonzó képesség megerősítése, az idegenforgalom felértékelése, valamint a logisztikai alkalmasság kifejlesztése.⁴

Budapest 1990 után folyamatosan „listavezető” volt a beruházásokban Magyarországon. 1999-ben az egy főre jutó beruházás Budapesten közel 60%-kal haladta meg az országos átlagot (közel ilyen nagyságrendű volt Győr–Moson–Sopron megyében, és az országos átlagot meghaladó beruházást regisztráltak Észak- és Nyugat-Dunántúl többi megyéjében, valamint Heves megyében). A budapesti beruházások több mint 70%-a jogi személyiségű gazdasági társaságokhoz kötődik, főként a magán-szektorban. A külföldi részarány egyre nagyobb a fővárosi beruházásokban, jelenleg már meghaladja az 50%-ot.

Nem csak a beruházások forrása és nagyságrendje, de ágazati szerkezete is alapvetően eltérő Budapesten és vidéken. (1. táblázat)

1. táblázat: Vállalati beruházások ágazati szerkezete Budapesten és vidéken

Ágazat	A gazdasági vállalkozások és a költségvetési szervezetek beruházásainak ágazati szerkezete, 1996 és 1999 között (%)		A külföldi érdekeltségű vállalatok beruházásainak teljesítményérték szerinti megoszlása (%), 1998-ban	
	Budapest	Vidék	Budapest	Vidék
Mezőgazdaság	0	5	0	1
Feldolgozóipar	14	39	27	72
Bányászat*	5	12		
Építőipar	4	2	3	2
Kereskedelem-vendéglátás	10	6	11	7
Szállítás, posta, távközlés	28	17	24	16
Közszolgáltatások	20	15	0	0

4 BARTA 2000. 43–59. p.

Ágazat	A gazdasági vállalkozások és a költségvetési szervezetek beruházásainak ágazati szerkezete, 1996 és 1999 között (%)		A külföldi érdekeltségű vállalatok beruházásainak teljesítményérték szerinti megoszlása (%), 1998-ban	
	Budapest	Vidék	Budapest	Vidék
Pénzügyi szolgáltatás	19	4	16	1
Ingatlanügyletek	–	–	19	1
Összesen	100	100	100	100

* valamint energia-és vízszolgáltatás

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyvek 1992–99. és Magyar Statisztikai Évkönyv 1999. évi adatai alapján számította Kiss János⁵; Megyei Statisztikai Évkönyvek, Budapesti Statisztikai Évkönyv, 1998, KSH, 1999.

Az összes beruházásban, de főleg a külföldi működő tőke beruházásaiban a fel-
dolgozóipar részaránya lényegesen nagyobb vidéken, mint a fővárosban. A tercier
ágazatok közül a pénzügyi szolgáltatások, valamint a szállítás, raktározás, távközlés
ágazatai élveznek prioritást a budapesti beruházásokon belül. A külföldi beruházók
vidéken főleg az iparba és kisebb mértékben a szállítás–távközlés ágazatokba fektet-
nek, a fővárosban az üzleti szolgáltatások élveznek nagyobb figyelmet. Mivel a Ma-
gyarországra érkező külföldi működő tőke beruházásainak közel 60%-a kerül a
főváros gazdaságába, az itteni ipar viszonylag kisebb aránya ellenére is jelentős beru-
házáshoz jut külföldi forrásból.

A budapesti gazdaságba beruházók által kitüntetett területek folyamatosan változ-
tak az elmúlt 10 évben, jobbra követve a tőke megtérülési idejének gyorsaságát. E
téren kivétel talán az *ipar*. Ebben az ágazatban a rendszerváltozás utáni privatizációs
lehetőségek vonzották jelentős mértékben a külföldi tőkét, míg a pénzügyi szféra,
vagy az ingatlanpiac ekkor még nem nyílt meg a külföldi befektetők számára. Nem
véletlen, hogy az 1990-es évek elején az első jelentős, külföldi beruházások éppen a
távközlési rendszer kiépítését célozták meg (a beruházások 90%-a származott külföl-
di tőkeforrásból, nemzetközi pénzügyi szervezetektől, multinacionális távközlési
vállalatoktól. A távközlési beruházások nagyobb része kezdetben Budapest távköz-
lésének fejlesztésére koncentrált, 1997-re nagyjából be is fejeződött az országos
hálózat fejlesztése).⁶ A távközlés kiépítése volt a feltétele a multinacionális vállalata-
tok jelentős térhódításának, a gomba módra szaporodó bevásárló központok építésé-

5 NAGY 2001. (A szerzők között szerepel Kiss János).

6 TINER 1998. 141–163. p.

nek és az irodapiac megteremtésének. *A kiskereskedelem modernizálása* Budapesten indult meg: 1995-ben nyitották meg az első igazi bevásárlóközpontot. 1990 és 1998 között 340 ezer négyzetméternyi bevásárlóközpont, hipermarket, megabolt épült meg, és azóta is folyamatosan bővül a számuk.

A bevásárlóközpontokkal egy időben vált az ingatlanfejlesztők célterületévé az *irodaház-építés* is. Az 1990-es évek elejétől a főváros irodapiaca 50–60 ezer négyzetméterrel gyarapodott. A belvárosi irodapark nagyjából már telített, a külvárosi irodapiac viszont folyamatosan bővül.⁷ A 90-es évek második felétől – az irodaépítési láz csökkenésével – a beruházók figyelme a *szállodaépítés* felé fordult. Jelentős szállodaépítés utoljára 20 évvel ezelőtt volt a fővárosban, azóta a szállodai kapacitás csak egy-egy nagyobb (és sok kis) beruházással bővült. Jelenleg viszont 10 közepes és magas kategóriájú szálloda megnyitását tervezik Budapesten, főleg a városközpontban.

A *lakásépítés* az ingatlanpiaci árak emelkedésével ezekben az években lendült fel. Már nem csak a budai zöldövezetben épülnek új házak, hanem szerte a városban megindult a magas minőségi igényeket is kielégítő lakóparkok építése. A használt lakások árai is jelentősen megemelkedtek, ennek tulajdonítható, hogy tömegesen újítták fel a régi lakásokat a fővárosban.

A felsorolásból hiányzik a *közlekedés és a logisztika*, nem véletlenül. E két ágazat fejlesztésében egyrészt a magántőke lényegesen kisebb szerepet játszik, tehát jelentős állami részvételre van szükség. Másrészt a logisztika – nagy területigényével, és a közlekedés, szállítás várost terhelő tevékenységével – folyamatosan a városfejlesztési viták középpontjában áll. (Vajon Budapest határain belül, vagy kívül kell-e a logisztikai tereket megépíteni? Úgy tűnik azonban, ez a vita lassan elveszti aktualitását – a logisztika jórészt „spontán” térfoglalásával Budapest déli térségében).

A *közlekedés modernizálása* a nagyvárosi fejlesztés kulcsa, a kapu- és híd-szerepek megvalósításának feltétele, a városfejlesztési koncepció központi eleme (Bécsben, Prágában, Budapesten – érthető, bár vitatható módon – a komplex városfejlesztési koncepció kidolgozását meg is előzte a közlekedésfejlesztési tervek kidolgozása, sőt hivatalos elfogadása). Budapesten rendkívül szerény az előrelépés e téren (a létfontosságú metróépítés, például, hosszú évekre elhalasztódott). Ebben szerepet játszik a közlekedésfejlesztés rendkívüli költségigénye, és ezzel összefüggésben az is, hogy a központi kormányzat nem támogatta országos és helyi fontosságának megfelelően a fővárosi tervek megvalósítását.

7 BAROSS 1999. V. 1–9. p., 1999. VI. 1–6. p.

A gazdasági szerkezet változásai

A budapesti gazdaság szerkezetében két jellegzetes folyamat hozott változást az elmúlt évtizedben: a terciér szektoron belül az üzleti szolgáltatások előretörése, jelentős fejlődése, és az ipar folyamatos térvészése, a dezindusztrializációs folyamat elindulása. (2. táblázat)

2. táblázat: A bruttó hazai termék (GDP) ágazati struktúrájának változása 1995 és 1999 között (%)

Ágazat	Budapest		Vidék*	
	1995	1999	1995	1999
Mezőgazdaság	0,5	0,4	10,4	7,2
Ipar	18,3	17,4	30,5	33,1
Ebből: Feldolgozóipar	15,8	14,9	26,1	28,0
Építőipar	4,2	4,0	5,4	5,0
Tercier ágazat	77,0	78,2	53,7	54,7
Ebből: Kereskedelem, vendéglátás	15,3	15,7	11,1	11,2
Szállítás, távközlés	10,8	12,2	9,2	9,2
Pénzügy, ingatlan-ügyletek	28,9	30,4	14,0	14,5
Közszolgáltatások	22,0	19,9	19,4	19,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

*Magyarország Budapest nélkül

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyvek 1995–99. és Magyar Statisztikai Évkönyv 1999. évi adatai alapján számította Kiss János⁸; Budapesti Statisztikai Évkönyv, 1999., KSH, 2000., Időszaki Tájékoztató, Makrogazdaság, KSH, Bp., 2001.

Budapest és a vidék gazdasági struktúrájában mutatkozó különbségeket természetes körülménynek tekintjük, hiszen egy nagyvárost hasonlítunk össze Magyarország többi térségével, de egyúttal olyan átmeneti tünetnek, amely a gazdasági transzformációval együtt járó területi differenciálódási folyamat eredménye is. Az magától értetődő, hogy a mezőgazdaság alig van jelen Budapest gazdaságában. Kedvező ténynek tekinthető, hogy a közszolgáltatások és az építőipar terén nincs lényeges aránybeli különbség a főváros és a vidék között. A feldolgozóipar és a bányászat (az energia- és vízszolgáltatással együtt számított) aránya a vidéki gazdaságban kétszerese a

8 Lásd a 5. sz. jegyzetet.

fővárosinak, míg az üzleti szolgáltatások budapesti részaránya ugyancsak közel kétszeresen haladja meg a vidékét.

A *változások tendenciáiban* az a lényeges különbség a főváros és a vidék gazdasági szerkezetében, hogy a vidéki gazdaságban növekvő az ipar részaránya, a budapesti gazdaság fejlődése viszont egyértelműen a *tercier jelleg erősödésével* függ össze, elsősorban a magas termelékenységgű terciér ágazatok fővárosi koncentrációjának köszönhetően. 1999-ben a pénzügyi tevékenységből származó GDP 53%-át állították elő Budapesten, az ingatlanügyletek a megfelelő ágazat GDP-jének 50%-át, a kereskedelem és vendéglátás 42%-át, a szállítás–posta–távközlés 53%-át adta a budapesti gazdaság.

Dezindusztrializáció és ipari átalakulás

Budapesten kétségtelenül elindult a dezindusztrializációs⁹ folyamat, vagyis az ipar részaránya, jelentősége a budapesti gazdaságban csökkenő tendenciájú. Az ipari foglalkoztatottak száma már az 1960-as évek közepétől (ekkor érte el csúcát mintegy 650 ezer munkahellyel) fogyni kezdett. Egészen a rendszerváltozásig valójában ennek sokkal inkább a munkaerőhiány volt az oka, mint a gazdaság tényleges változásai. Ebben az időszakban az ipar a termelésben, exportban, beruházásban többnyire Budapesten is megőrizte jelentőségét.¹⁰ 1990 után azonban az ipar egyre inkább átadja helyét a szolgáltató ágazatnak. (3. táblázat)

3. táblázat: Az aktív keresők megoszlása a budapesti gazdaságban (%)

Ágazat	1970	1990	1996	1999
Mezőgazdaság	2,1	3,0	0,7	0,3
Ipar	54,6	36,6	23,6	19,3
Tercier ágazat	43,3	60,7	75,7	80,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Budapest Statisztikai Évkönyvek, KSH, Budapest

9 A dezindusztrializáció folyamán olyan gazdasági strukturális változásról van szó, amelynek során az ipar leépül, súlya csökken a gazdaságban, és helyét más ágazatok – a terciér és a kvaterner szektor – veszik át. A nyugati nagyvárosok gazdasága az elmúlt évtizedekben átstrukturálódott, kiköltözött a nagyvárosokból a tradicionális tömegtermelő ipar, a nagyvállalatok externalizálták tevékenységük egy részét, és tömegesen vesznek igénybe alvállalkozói munkát, külső szolgáltatásokat. A nagyvárosi szolgáltató szektor jórésze az iparhoz kötődik (SCOTT 1988.) A fejlett gazdaságokban az értéktermelés a termelés és a szolgáltatás integrációjára épül. Az ipar terciérizálódik, azaz materializálódott szolgáltatássá válik (MANZAGOL 1993. 507–533. p.).

10 BARTA 1998. 189–209. p.

Az ipar városon belüli térbeli átrendeződésében drasztikus változás nem következett be: zsugorodnak az ipari területek, a korábban összefüggő „fél karéj” egyre mozaikosabbá válik.¹¹

Különböző jellegű folyamatok zajlanak a fővárosi ipari területeken:

- funkcionális átalakulás során az iparterületek egy része eltűnik,
- más ipari területek teljesen, vagy részlegesen fennmaradnak,
- új ipari területek alakulnak ki.

A funkcióváltás a város északi felében fekvő ipari területeken kezdődött a legkorábban, és itt a leggyorsabb. E térség főtengelye a Váci út. Az egykor ipari üzemekkel, gyárakkal szegélyezett úton, különösen a Dunához közelebb eső oldalán, gyökeres változások zajlottak le az elmúlt években: az ipari funkció helyébe a terciér (kereskedelmi, javító, szolgáltató) funkciók léptek, s ma már ezek dominálnak.

A város déli, délkeleti felének ipari területein az ipar hosszabb távú fennmaradásával lehet számolni.

A budapesti térszerkezeti fejlődés új folyamata a városhatár menti új ipartelepí gyűré kialakulása, többségükben zöldmezős fejlesztés révén, főként a korábbi iparterületekhez kapcsolódva (például, a XVIII. Méta utcai, a XV. Szántófield és Cservenka úti, valamint a XVI–XVII. Bökényfieldi úti iparterületek stb.). A városhatár menti ipari zónák kialakulása a természetes városfejlődési folyamat része. Tükrözi Budapestnek azt a sajátosságát, hogy még jelenleg is számottevő szabad területekkel rendelkezik, tehát a területhiány önmagában nem indokolja az ipar kitelepülését az agglomerációs övezetbe. Előny, hogy a városhatár menti térség közutakon viszonylag könnyen elérhető, viszont ez a fejlődési folyamat kétségtelenül veszélyezteti a főváros beépített területét körülölelő zöldgyűré fennmaradását.

Megfelel a nemzetközi tendenciáknak a Budapest körüli agglomerációs gyűré dinamikus ipari fejlődése is. Ritkán fordul elő, hogy korábban budapesti székhelyű vállalatok költöznének ki a nagyváros környékére, annál vonzóbb az agglomerációs gyűré térsége az új telephelyet kereső vállalkozásoknak, a zöldmezős beruházásoknak (a legnagyobb részük ipari szolgáltatással, illetve kereskedelemmel foglalkozó kis- és középméretű vállalkozás, de több nagyvállalat, multinacionális vállalat is letelepült már ebbe a térségbe).

A korábban a budapesti iparba ingázók egy része most az agglomerációs övezetben, saját lakóhelyét előnyben részesítve vállal munkát, vagy lesz önálló vállalkozó. Így ha a vállalatok tömeges fizikai kiköltözéséről nem is beszélhetünk, a munkaerő helyváltoztatásáról annál inkább.¹²

11 BARTA 1999. 11. p.; KISS 1998. 138–162. p.

12 BARTA – BELUSZKY 1999.

Az agglomerációs övezetbe települő új vállalatok számára vonzó a nagy fővárosi piac, a viszonylag széles skálájú munkaerőpiac, az alacsonyabb árú telek-ingatlan, és nem utolsósorban az agglomeráció-övezeti kistelepülések önkormányzatainak jobb együttműködési készsége. Az agglomerációs övezet ipara – termelékenységét és jövedelmezőségét tekintve – az ország élvonalában áll (bár kétségtelenül elmarad az észak-dunántúli dinamizmustól).

A budapesti agglomerációban zajló ipari folyamatokat nem lehet egyszerűen úgy jellemezni, hogy a fővárosban dezindusztrializáció, az agglomerációs gyűrűben pedig dinamikus ipari fejlődés megy végbe. Ennél összetettebb folyamatokról van szó.

Még korántsem lehet „leírni” a fővárosi ipart. A budapesti ipari koncentráció – a maga 100 ezer munkahelyével – ma is a legnagyobb az országban. A budapesti ipar növekedési pályára került 1994 óta, és csak a legutóbbi egy-két évben mutatkozott visszaesés az ipari termelésben. Az ipari fejlődés főként a külföldi beruházások kezdetben domináló, de jelenleg is magas arányának köszönhető. Három ágazat – a vegyipar, a gépipar és az élelmiszeripar – teszi ki a budapesti ipar közel háromnegyed részét, az ország vegyipari termelésében és exportjában Budapest részaránya meghatározó. A három ágazat közül a gépipar fejlődik, bővül jelentősen. A gépipar és a papír- és nyomdaipar vállalatai teszik ki a budapesti iparvállalatok 60%-át. E nagy tömörülés potenciálisan ipari klaszter kialakulását is lehetővé teszi e két ágazatban.

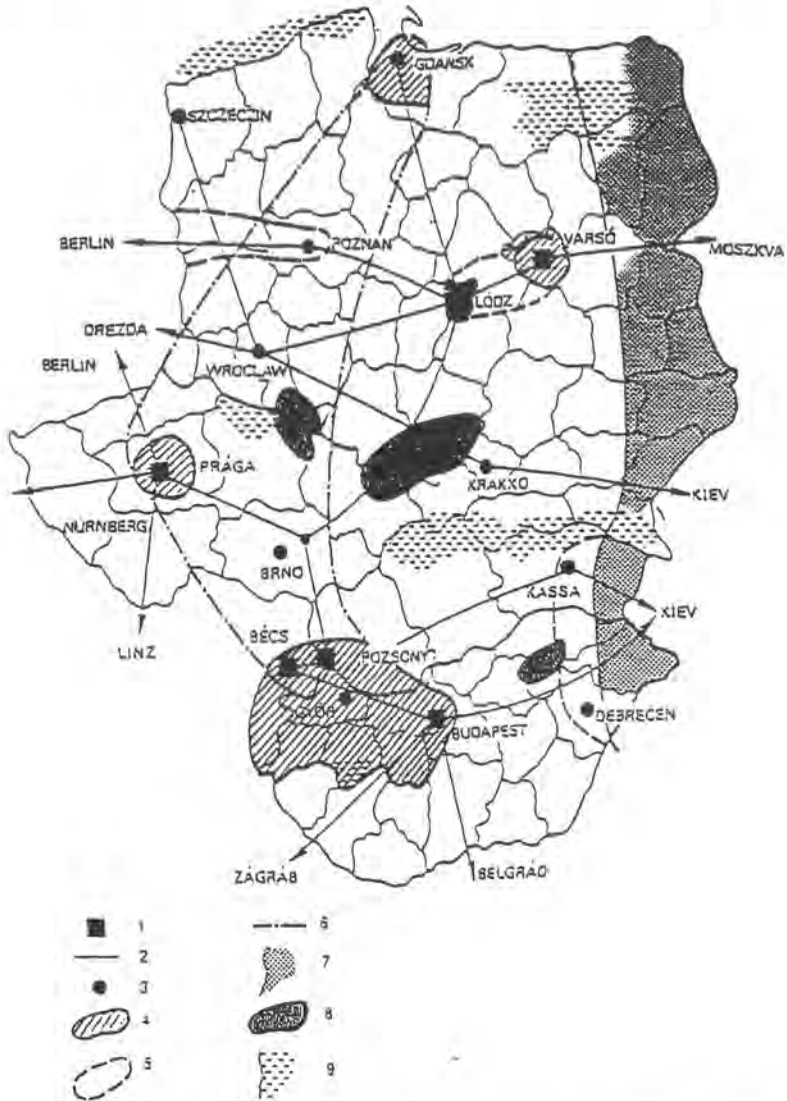
A központi szerepkörök erősödése

Az 1990-es évek közepén a viták középpontjában állt, vajon lehet-e Budapesten Kelet-Közép-Európa pénzügyi központja? Az elmúlt évek eldöntötték ezt a vitát: egyrészt Magyarországon a dinamikus külföldi működő tőke-beruházás ellenére sem jön létre olyan tőkekoncentráció, amelynek révén Magyarországon, Budapesten alakulhatna ki e térség pénzügyi központja. Másrészt, a pénzügyi élet nem is oly módon szerveződik, hogy területi alközpontokat hozna létre.¹³

Budapest viszont kétségkívül a magyar pénzügyi élet kizárólagos központjává vált. A magyar bankrendszer budapesti centralizációja kifejezi a tőkefelhalmozás térbeli különbségeit, Budapestnek e téren egyre erősödő helyzetét. A banki tőkeállomány 95%-a a fővárosban koncentrálódik. A jelenleg működő 44 kereskedelmi banknak és szakosított pénzügyintézetének székhelyei – a miskolci Rákóczi Bank kivételével – kizárólag Budapesten vannak. A bankfiók-hálózati sűrűség azonban mind ez ideig elég alacsony maradt Budapesten. A fővárosban egy bankfióknak kétszer

13 BELLON 1998. 59–83. p.

2. ábra Közép-Európa regionális nagyszerkezete (G. Gorzelak nyomán)

1 Fővárosok; 2 Fő összekötő utak; 3 Fontos regionális központok; 4 Fejlődési központok (magterületek); 5 Potenciális fejlődési központok; 6 Nyugati dinamikus zóna; 7 Keleti periféria; 8 Régi ipari körzetek; 9 Jelentős idegenforgalmi potenciál

Forrás: Enyedi (1996)

annyi lakost kell kiszolgálnia, mint az ország egy átlagos bankfiókjának, és ötször-hatszor annyi lakost, mint az EU országaiban.¹⁴

A budapesti agglomeráció és az észak-dunántúli térség között hatékony munkamegosztás van kialakulóban. Az Észak-Dunántúlra települő multinacionális iparvállalatok a budapesti korszerű szolgáltatások fogyasztói. Nem túlzás azt állítani, hogy a fővárosi tercier szektor (pénzügyi szektor, ingatlan ügyletek, távközlés, stb.) nagy beruházásai, gyors fejlesztése jórészt a multinacionális iparvállalatok igényeinek kielégítését szolgálja.

Az észak-dunántúli és a budapesti agglomeráció térsége egyre inkább összefüggő körzetté fejlődik, részeként a Bécs–Pozsony–Brno–Győr–Budapest központú potenciális gazdasági régióknak. (2. ábra)

A főváros központi szerepköreit erősíti a gazdaság *irányító funkcióinak* koncentrációja.

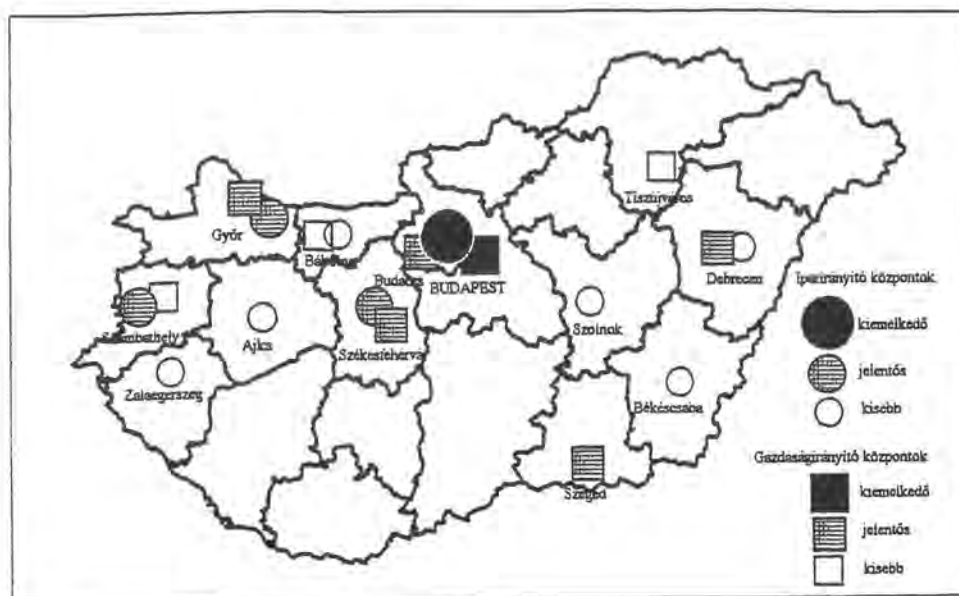
A vállalati központok egy-egy településen való koncentrációja *irányító központokat* hoz létre. A TOP 100 legnagyobb vállalatai bejegyzett működési központjainak települése alapján (86 vállalat adatait publikálták 1999-ben): 41 esetben a székhely Budapesten, 9 esetben a budapesti agglomerációs gyűrűben volt található. 3–4 nagyvállalattal rendelkező Győr, Székesfehérvár, Szeged és Debrecen. A többi nagyvállalat székhelye egy-egy városban működött. *A főváros kiemelkedő központi szerepkörére utal az a tény, hogy a nagyvállalatok, főleg a külföldi nagyvállalatok bejegyzett székhelyeinek közel 50%-a a budapesti agglomerációban koncentrációzik.*

Ettől lényegesen eltérő térbeli struktúra rajzolódik ki az *ipari nagyvállalatok* körében. *Budapest és agglomerációja* – a valamennyi nagyvállalat esetében kimutatott közel 50%-os részaránnyal szemben – *az ipari nagyvállalatok székhelyeinek „mindössze” 36%-át tömöríti. Ugyanilyen arányú koncentráció jött létre Északnyugat-Dunántúlon, tehát a két térségben található a legnagyobb iparvállalatok székhelyeinek közel háromnegyed része!* Az Alföld 20%-os részaránya mellett teljesen eltörlődik a nemrégiben még legfejlettebb iparú észak-magyarországi régió (5%), és a dél-dunántúli régió (3%). A legtöbb ipari nagyvállalat székhelye Budapesten van (25), a fővárost követi Győr (5), Székesfehérvár (5), Szombathely (4). Szembetűnő, hogy az ipari nagyvállalati székhelyeket nem vonzzák olyan mértékben a nagyvárosok, mint a tercier ágazathoz tartozó nagyvállalatokat. Az ipari nagyvállalatok elhelyezkedése – a tercier ágazathoz tartozó nagyvállalatokhoz képest – a térben sokkal koncentráltabb és egyoldalúbb. (3. ábra)

Budapest központi szerepköre megerősödött az átmenet 10 évében. Egyre jelentősebb irányító funkciót tölt be a magyar gazdaságban, modern tercier szektora nem csak a magyar gazdaságot szolgálja, hanem Közép-Kelet-Európa gazdaságait is. Bu-

14 GÁL 1998. 43–69. p.

3. ábra Iparirányító és gazdaságirányító központok

Forrás: A Figyelő (1999) TOP 100, 200 adataiból szerkesztette Barta Györgyi

dapest üzleti központtá vált, a Fortune magazin (Figyelő 2000, 20–26) Európa 5 legdinamikusabban fejlődő üzleti központja közé sorolja ma Budapestet!¹⁵

Gazdasági dinamizmus Budapesten

A dinamikus beruházási tevékenységnek, a gazdasági szerkezet előnyös változásának, a központi szerepkörök megerősödésének tulajdonítható, hogy Budapest gazdasága lendületesen fejlődik. Újra „boom” van a budapesti gazdaságban. A fővárosi gazdaság által előállított GDP növekedése gyorsabb, mint az országos átlag, így Budapest részaránya az országban évről évre emelkedik (1995-ben meghaladta a 33%-ot, 1999-ben megközelítette a 35%-ot a GDP részaránya, miközben a lakosság országos aránya csökkenő, és már nem éri el a 20%-ot).

15 BERNEK 2001. p. 1–11.

4. táblázat: Az egy főre jutó GDP a közép-magyarországi régióban az Európai Unió átlagához viszonyítva* (%)

Térség	1995	1996	1997	1995–1997
EU 15=100	66,4	68,5	70,8	68,6
EU 21=100	72,6	74,7	77,0	74,8

* A táblázat adatai a vásárlóerő-paritáson számított GDP értékek. Az első sorban az EU jelenlegi összetétele alapján, a másodikban a belépni szándékozók „első körének” országaival – köztük Magyarországgal – együtt számítva.

Forrás: ECOSTAT, 2000. június

De nem csak Budapestre jellemző ez a dinamizmus. A kelet-közép-európai országok legnagyobb városai általában a gazdasági transzformáció nyertesei lettek. Ezekben a nagyvárosi térségekben mindenütt a legnagyobb a külföldi működő tőke beruházás, e térségek gazdaságai fejlődnek a legdinamikusabban és mennek át leggyorsabban a modernizációs átalakuláson. Főként annak köszönhetik gazdasági prosperitásukat, hogy részévé tudnak válni az európai integrációnak, sőt, a globalizáció is felgyorsítja fejlődésüket. A budapesti központú közép-magyarországi régió lendületes fejlődését mutatja, hogy évről évre látványosan csökken lemaradása Nyugat-Európától. (4. táblázat)

Irodalom

- BAROSS 1999. BAROSS Pál.: Kiskereskedelem: átalakuló kínálati struktúra? V. 1–9. p. Ingatlanpiaci folyamatok és önkormányzati irányításuk. VI. 1–6. p. In: Budapest városfejlesztési koncepciója. Szakmai, társadalmi vitaanyag. Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatalának megbízásából a Városkutatás Kft. fővállalkozásában (projektmenedzser: Pallai K. – Tosics I). Bp., 1999.
- BARTA 1998. BARTA, Györgyi: Industrial Restructuring or Deindustrialisation? In: Social Change and Urban restructuring in Central Europe (ed.: Enyedi György). Bp., 1998. 189–209. p.
- BARTA 1999. BARTA Györgyi: Ipari átalakulás Budapesten. In: Budapest városfejlesztési koncepciója. Szakmai, társadalmi vitaanyag (projektmenedzser: Pallai K. – Tosics I). Bp., 1999. 11. P.
- BARTA 2000. BARTA Györgyi: Újra „boom” a budapesti gazdaságban. In: Budapest – dilemmák. Budapesti Negyed 28. 2. sz. (2000), 43–59. p.
- BARTA – BELUSZKY 1999. BARTA Györgyi – BELUSZKY Pál (szerk.): Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban. Bp., 1999.
- BELLON 1998. BELLON Erika: Lesz-e Budapest nemzetközi pénzügyi központ? In: Budapest – nemzetközi város (szerk.: BARTA Györgyi). Bp., 1998. 59–83. p.
- BERNEK 2001. BERNEK Á.: A stratégiai földrajzi hely fogalma a transznacionális vállalatok nemzetközi üzletpolitikájában. In: Tér és társadalom 2001. 3–4. sz. 1–11. p.
- BATK 1999. Budapesti agglomeráció területfejlesztési koncepció. (Projektvezető csoport: Tosics I. – Barta Gy. – Gauder P. – Ongjerth Richárd). A Régió 8 Szakértői Munkaközösség, Bp., 1999.
- ENYEDI 1996. ENYEDI György: Regionális folyamatok Magyarországon. Ember – Település – Régió. Bp., 1996.

- ENYEDI 1998. ENYEDI György: Budapest – kapuváros? In: Budapest – nemzetközi város. (szerk.: Barta Györgyi). Budapest, 1998.
- GAEBE – SCHAMP 1994. GAEBE, W. – SCHAMP, E. W. (eds): Gateways to the European market. Wirtschaftsgeographie LIT Bd. 4. Münster, Hamburg, 1994.
- GÁL 1998. GÁL Zoltán: A pénzügyi szektor területfejlesztési kérdései Magyarországon. In: Tér és társadalom 1998. 4. sz., 43–69. p.
- KISS 1998. KISS J.: Az ágazati gazdaság szerkezet szerepe a regionális differenciálódásban Magyarországon. In: Tér és társadalom, 1998. 1–2. sz., 138–162. p.
- MANZAGOL 1993. MANZAGOL, C.: La localisation des activités spécifiques.. In: Encyclopédie de Géographie, Vol. II. (eds.: Bailly, A.– Ferras, R.– Pumain, D). Economica (Suisse) S.A., 1993. 507–533. p.
- NAGY 2001. NAGY E. (szerk.): Területi szerkezetváltási típusok Magyarországon. Az Oktatási Minisztérium és a Gazdasági Minisztérium megbízásából készítette az MTA RKK, Békéscsaba, 2001.
- SCOTT 1988. SCOTT, A.: Metropolis. From the Division of labour to Urban Form. Berkeley – Los Angeles – London, 1988.
- TINER 1998. TINER Tibor: Budapest és a távközlés fejlődése. In: Budapest – nemzetközi város. (szerk.: Barta Györgyi). Bp., 1998.

Györgyi Barta

Changes of the Economic Functions of Budapest and the Agglomeration

The study aims to analyse the dynamic economic development of Budapest, its structural changes and the opportunities for its assuming new functions and roles.

Budapest's economy has always attracted most investments in Hungary. The focus of investments changed spectacularly, generally seeking the highest returns on capital: The modernisation of telecommunications was followed by erecting new shopping malls and office buildings, later the construction of hotels and, at present, housing. (The industrial sector was an exception to the high-rate-of-return rule: After the political changes of 1989, the favourable opportunities provided by privatisation attracted considerable strategic foreign capital).

As the financial and human resources required by economic development are concentrated in the capital, the structure of its economy is in a continuous process of modernisation with a strong emphasis on the tertiary sector, as is exemplified by the high proportion of modern business services including banking. These services are also essential for the economic development of the rest of the country. The role of industry is slowly decreasing, but the industrial sector remains an important factor of the capital's economy.

The geopolitical position of Budapest, its historical functions and its economic dynamism helped the city, during the past decade of transition, to find the key to further development in its roles as a bridge and a gate. The share of foreign direct investment is remarkably high, tourism is contributing considerably to GDP, and transport and logistical facilities are being expanded continually. As a consequence, Budapest's leading role within the Hungarian economy has been strengthened further.

EGY VILÁGVÁROS MARGÓJÁN – PESTHIDEGKÚT

A Budai-hegység által övezett Hidegkúti-medence őstörténetét régészeti leletek sora igazolja. A Fazekas- és Remete-hegy barlangjaiban a kőkor, majd a bronzkor embere is otthonra talált, később a völgyben a kelták telepedtek meg, az utánuk jövő rómaiak pedig utat építettek a mai Hármashatár-hegyen át Aquincum felé.

Mindazonáltal számunkra Hidegkút története az első írásos emlékekkel kezdődik, ez pedig IV. Bélának 1255-ben kelt oklevele, amely szerint birtokcsere eredményeként Hidegkút a Margit-szigeti domonkos apácák tulajdonába került.¹ A tatárjárás után, midőn a budai várhegyen megépült a vár, s Buda királyi központ lett, a környék falvaiban az udvartartást kiszolgáló várnépek telepedtek meg, így a szomszédos Nagykovácsiban a királyi fegyverkovácsok, Solymáron a királyi solymászok. Hidegkút azonban nem az itt élő hadizenesézekről, azaz királyi trombitásokról² kapta nevét, hanem jó és bővizű forrásáról,³ ez is azt bizonyítja, miszerint a hely már jóval korábban lakott település volt.

A középkor évszázadai alatt Hidegkút lakói Budával tartottak fenn közvetlen kapcsolatot, s ehhez a mai Hűvösvölgyön keresztül vezető utat használták.⁴ A XVI. század első felében a Podmaniczky család birtoktestéhez tartozott Hidegkút.⁵ Buda elfoglalása (1541) után a budai szandzsák részeként az egykor virágzó településen öt,

1 TOPERCZER 9–49. p. Tartja magát az a legenda is, hogy az államalapító Szent István az ellene lázadó Koppány pogányságra hajló, s ezért szolgására vetett magyarjait számüzte Hidegkút területére.

2 ZOLNAY 1977. 235–239. p.; BP. TÖRT. II. köt. 27. p.

3 A néveredethez fűződő, s azokat magyarázó legendákat közli TOPERCZER 7–9. p.

4 Ez az út – ma: Hidegkúti út – mind a mai napig az egyetlen, amely szinte köldökzsinórként kapcsolja a fővároshoz a települést.

5 Podmaniczky Mihály, a királyi testőrök kapitánya elesett a mohácsi csatában, s mivel nem voltak fiúgyermekai, testvére, Podmaniczky István nyitrai püspök örökölte – többek között – Hidegkutat is. Ő is részt vett a mohácsi csatában, de szerencsésen megmenekült. S mert az esztergomi érseki szék megüresedett, ő pedig a legidősebb volt az élő püspökök között, ő koronázta meg Szapolyai János királyt, majd átállt Habsburg Ferdinánd pártjára, s őt is megkoronázta. 1528 körül odahagyta a püspökséget, s kétszer nősült. Házasságaiból azonban nem származott utód, így Hidegkút birtoklásáért 1686 után testvérenek, Mihálynak leányági leszármazottai jelentkeztek.; BP. TÖRT. II. köt. 35. p.; TOPERCZER 55. p.

tíz, majd tizenkét családfőt írtak össze a török adólistákon. A település 1682-től, a fel-szabadító harcok kezdetétől lakatlan pusztává vált, s maradt a XVIII. század első év-tizedéig.⁶ 1686 után fegyverválság jogán jutott Hidegkút birtokába Kurz János Ignác báró, királyi kamarás⁷, aki a Fekete-erdőből, a Rajna vidékéről, illetve Ausztriából⁸ érkező telepesekkel kötött szerződést 1711. július 5-én.⁹

A tizenegy szerződő családfő szigorú, de nem teljesíthetetlen feltételeket írt alá: pontosan kijelölt határok között annyi földet kaptak, amennyit ki tudtak irtani.¹⁰ Három évig csak a kilencedet fizették, három év elmúltával pedig már adót is: minden ház után hat, minden lakos után két guldent. Házanként két-három disznót ingyen makkoltathattak az uraság tölgyesében. Ha szőlőültetésre vállalkoztak, hét év elteltével fizették a tizedet. Szabadon nem költözhetek, ha valamelyikük mégis menni akart, a földesúr beleegyezése és a költözési költség lefizetése mellett megfelelő munkaerőt, azaz helyettesítést kellett biztosítania.

Új hazájuk, illetve lakóhelyük szűk határa vagyonosodásra kiugró lehetőséget sem nekik, sem utódaiknak nem biztosított. A földművelés korlátozott, legelőjük kevés, rétjük nincs – nagyarányú állattartásra nem gondolhattak.¹¹ Óbuda és Buda közelsége azonban elősegítette boldogulásukat: a zöltség, a burgonya, a gyümölcs, a tejtermék, tojás jó piacot talált a városokban, s a budai vámsorompó sem jelentett akadályt, hiszen számos, a hegyen át az óbudai piacra vezető gyalogösvényt ismertek. A szőlő nem igazán e vidékre való, s a belőle nyert bor mennyisége olyannyira nem volt számottevő, hogy a határban még présházak és pincék sem épültek.¹² Hidegkút később sem sorakozott fel a Buda környéki borok jó hírét növelő községek sorába.

A lakosság lélekszáma csak lassan növekedett,¹³ s még ezt a lassú növekedést is pestisjárvány akasztotta meg 1739-ben. Az úrbérrendezés idején, 1767-ben 71 telkes jobbágyot és 54 zsellért írtak össze. Az egész telkes jobbágyra megállapított 40 napi

6 TOPERCZER 60–61. p.

7 Kurz János Ignác halála után felesége a falu földesura. Lásd BFL IV. 1006. l. sz. n. Az ő halála után a Podmaniczkyak leányági örökösei jelentkeztek Hidegkút birtokáért. Lásd 4. sz. jegyzet.

8 Tehát a svábok elnevezés ez esetben gyűjtőnév/fogalom, valójában nem fedi a hidegkúti németek származását.

9 A szerződést közli TOPERCZER 70–71. p.

10 Éppen azért nem lehetett osztályozni a jobbágyok által bírt földek minőségét, mert irtásokról volt szó. BP. TÖRT. III. köt. 92. p.

11 Helyzetük könnyítésére a határ kiigazításáért pert indítottak Buda város ellen – a mai Vadaskert, illetve Petneházy-rét területét szerették volna rét és legelő céljára megszerezni, de nem sikerült. BP. TÖRT. III. köt. 92. p.

12 Uo. 302–303. p.

13 1787-ben 785 lélek Hidegkút lakossága, 1846-ban 1016, 1869-ben 1093 fő. BP. TÖRT. III. köt. 300–301. p. és IV. köt. 189. p.

igás robotot csak azért nem teljesíthették, mert egészelkes egy sem akadt közöttük,¹⁴ így a féltelkesekre előírt 25–26 napos igás és a zsellérekre kirótt 20–21 napi gyalog robottal tartoztak. A jobbágytelek aprózódására beszédes adat, hogy 1787-ben, a II. József-kori népszámláláskor már csak 64 fő a telkes jobbágyok száma, ezzel szemben a zselléréké 113 fő.

Hidegkút történetében a XVIII–XIX. századot a békés gyarapodás és építkezés két évszázadának tekinthetjük. Ez alatt az idő alatt a német ajkú katolikus lakosság zavartalanul őrizhette nyelvét, kultúráját, alakíthatta ki szokásait. A közigazgatás élén a bíró állt, akit a – helyi viszonyok között jómódúnak számító – családok adtak. A közigazgatás szakszerűségéért a jegyző felelt, s a község megbecsült tagja volt a tanító, az orvos, a pap.

A felépített, a megteremtett anyagi javakat 1840-ben tűzvész pusztította. A természeti csapások azonban az idők folyamán kiheverhető, pótolható veszteségeknek bizonyultak: az első telepéseknek ma is élnek leszármazottai Hidegkúton, s a tűzvészben a fél faluval együtt leégett templom¹⁵ is újjáépült a házakkal együtt.

Buda városához Hidegkút nemcsak a megélhetés, hanem a vallás révén is szorosan kötődött. E kötődésnek egy sajátos elemét őrizte meg számunkra a krónika: a XVIII. század folyamán a jezsuiták vízivárosi Szent Anna templomának húsvéti passiójátékában közreműködő hidegkúti parasztok alakították a pribékeket. A krónika szerint olyan jól játszották szerepüket, hogy a Krisztust alakító budai polgár ugyancsak megszenvedte a Vízivároson át a Várba felmenő, majd a Vízivárosba visszatérő körmenetet.¹⁶ A római katolikus vallás fontos szerepet töltött be a lakosok életében és Hidegkút természeti adottságainak felfedezésében, hírének elterjedésében. A mai Máriaremetén az 1800-as évek elejétől vált egy kis kő kápolna¹⁷ a Kisasszony-napi (szeptember 8.) búcsújárók céljává, a XIX. század végére pedig messze földön híres búcsújáró hely lett, kegytemplommal.¹⁸

Nincs adatunk arról, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharc mennyiben érintette a lakosságot. Arról viszont van, hogy Hidegkút 18 nemzetőrét az óbudai zászlóaljba sorozták be; s hogy 1848. december végén a visszavonuló honvéd csapatrészek,¹⁹ majd a Buda ostromára vonuló Görgei Artúr feldunai hadseregének III. had-

14 1770-es adat.

15 A templom középkori alapokra épült 1736-ban, főoltára és barokk szószéke 1760-ra készült el.

16 BÁLINT 1989. 254–255. p.

17 A kápolna helyén épült fel 1898-ban a templom; egy év múlva szentelték fel. TOPERCZER 134–135. p.

18 A reformkori Regélő egy 1843-as számában Garay János emlékezett meg arról, hogy a „Zugligeten túl mintegy félóránnyira fekvő, a fővárosiaktól bucsú idején kívül is igen látogatott »Remete Mária«, mellynek búcsújárója sok mások felett a nem-búcsújárókra is azért nevezett, mivel az egy igen népes és festői népinneppel szokott össze köttetni, – lipótmézeivel.”

teste Knezić tábornokkal az élen 1849. április végén a községen vonult keresztül; májusban pedig a falun át vontatták állásaikba a Komáromból hozatott nehéz ostromágyúkat.²⁰ Jókai Mór a Várba hetivásár alkalmával tojást, zöldséget, vaját szállító hidegkúti parasztok alakját örökítette meg legnépszerűbb regényében, a szabadságharcot idéző *A kőszívű ember fiaiban*.²¹

A XX. század küszöbére érkezve Hidegkút továbbra is teljes egészében agrárnépességű volt,²² a lélekszám 1900-ban is mindössze 1559 fő. Ipar hiányában a jobbára még mindig önellátó háztartások vándoriparosok munkáját vették igénybe. A szolid jövedelmet továbbra is a budai piacra szállított zöldségfélék eladása, valamint a kő- és kavicsbányászat, a mészégetés, a téglagyártás, a fakitermelés és a fuvarozás egészítették ki.

A község lakói számára a fejlődés távlatait a XIX. század végi vasútépítés sem nyitotta meg: az 1895-ben megépített esztergomi vonal²³ valójában a szomszédos Solymárt érintette, s nem Hidegkutat, pedig a XX. század küszöbén a piacozás gyalog, illetve a fuvarozás lovas kocsival már nem lehetett a fejlődés záloga. A falut a másik két szomszédtól, Nagykovácsitól és Budakeszitől hegyek zárják el, amelyek elég magasak és meredek ahhoz, hogy a rendszeres kapcsolat kiépítését és megtartását gátolják. Hidegkút azonban nem is a környező, hozzá hasonló adottságokkal rendelkező községekhez gravitált, hanem a fővároshoz, Budapesthez, pontosabban Budához. (Ezt a tényt azért kell hangsúlyozni, mert Buda városa nem jelentett olyan erős vonzerőt a Buda-környéki településekre, mint Pest a maga környezetére. Sőt, magára Budára is nehezen, és Pesthez viszonyítva későn telepedett ipar. Ami meghonosodott, az is Dél-Budát érintette: Budafokot, Nagytétényt, s nem az északi régiót. Hidegkút tehát ipari elővárosa sem lehetett Budapestnek, bár a távoli gyáripár felszívta a jelentkező helyi – igen csekély – munkaerő-felesleget.)

A természeti környezetet a XIX. század második felében a városi polgár egyre divatosabbá váló kiránduló kedve népszerűsítette. Most már nem csak a község lakói keresték fel a várost, hanem fordítva is megtörtént. Innen csak egy lépés, hogy a városi lakos felfedezze, nemcsak kirándulni, hanem kiköltözni is érdemes Hidegkútra. Vagy úgy, hogy csak nyaralót épít, vagy úgy, hogy állandó lakhelyül választja. S amiért különösen kedvet kaphatott, az nem más, mint az olcsó ingatlanszerzés lehető-

19 Az ezt megörökítő emléktáblát 1928-ban a Hadimúzeum kezdeményezésére az akkori községháza bejárata felett helyezték el. (Hidegkúti út 216. sz.) Tekintettel az épület romló állapotára, az emléktáblát 1994-ben az ófalui templom falára helyezték át. TOPERCZER 107. p.

20 AGGHÁZY I. köt. 151–152., 155–157., 261. p.

21 JÓKAI 1960. 453. p.

22 BP. TÖRT. IV. köt. 375. p.

23 SERES 1993. 66. p.

*Máriaremete látképe, 1940 körül
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár
Ltsz: 62. 161*

sege és a városi közterhektől való megmenekülés. Éppen ezért nem a vagyonosok²⁴ jöttek Hidegkútra, hanem a kistisztviselők, kishivatalnokok,²⁵ akik nem akartak letelepedni, gazdálkodni, s kivenni részüket a helyi közterhekből. Munkahelyük, s így megélhetésük továbbra is a fővároshoz kötötte őket. Megjelenésükkel azonban lassan elindult az a folyamat, amely a XX. század elejétől Hidegkút nemzetiségi összetételét megváltoztatta. Ez azonban nem azt jelentette, hogy Ófalu kevert lakosú községgé vált, hanem azt, hogy körülötte, 2-3 km távolságra magyarok lakta, szerény léptékű, villanegyednek nem igazán nevezhető telepek jöttek létre: Hársakalja (3 km),

24 A jómódú fővárosi polgár számára a XIX. század második és a XX. század első felében a budai hegyvidék még elég lehetőséget kínált az építkezésre a város határán belül.

25 A községben 1908 óta folyó parcellázások és házépítések következtében a fővárosból nyugdíjas tisztviselők, családos katonatisztek, hivatalnokok, tanítók, tanárok, ügyvédek, mérnökök, iparosok, kereskedők, rendőrök, postások, gyári munkások vásároltak telket és kívántak itt építkezni. BFL V. 708. a, 1908-tól folyamatosan.

Széphalom (3 km), Várhegy (2 km), Máriaremete (0,6 km), Remetekertváros (3 km), Szögliget (1,5 km), Erzsébettelek (1,5 km), Kővár (2 km).²⁶ A „telepiek” kiköltözésével a polgárosult életvitel iránti igény is megjelent a községben, amelyhez szorosán hozzátartozott a gyermekek iskoláztatása, s az egyesületi szerveződés az érdekek képviseletére, a művelődés ápolására.²⁷

Pesthidegkút lakosságának száma 1890 és 1941 között meghatszorozódott, ám ez a növekedés nem a helyi lakosság és a fővárosból kiköltözők „érdeme”, hanem – az I. világháború után – Trianon következménye: az elcsatolt országrészek menekültjei közül számosan találtak itt otthonra. E folyamatok együttes eredményeként változott meg végérvényesen a nemzetiségi arány Pesthidegkúton, s tolóddott el a magyar ajkú lakosság javára: 1920-ban 1329 magyar, 1861 német élt a községben. 1927-ben a 3263 lakosból 1697 fő lakott Ófaluban, 1584 fő a telepiek száma.²⁸ 1938-ban már több mint hétezer lélek élt Pesthidegkúton: 80%-a magyar, 20%-a német.²⁹

Ófaluban kezdetben a kornak megfelelően és színvonalon az alapfokú oktatásból is csak a legszükségesebbeket tanították. A XIX. század elején 128 hat-tizenkét éves gyermek közül alig negyven járt iskolába, a tanév mindössze három-négy hónapig tartott, többnyire télen, amikor nincs munka a földeken, hiszen ezek a gyermekek korán kezdtek dolgozni, a tanító pedig kántor, községi jegyző, harangozó is volt egy személyben. A század második felében javult valamelyest a helyzet: 1881-től az egyházi mellett állami elemi iskola működött Hidegkúton, 173 tanulóból 172 fő német (az egyetlen magyar ajkú Szunyogh Miklós földesúr gyermeke).

Először csak a fiúkat és lányokat választották szét, majd az osztatlan tanítás szűnt meg. A tanulási kedv és hajlandóság a nyári munkák idején lanyhult, s a XX. század elején az is előfordult, hogy csendőri karhatalom kísérte a gyermekeket iskolába. 1884-ben megépült az ófalui iskola³⁰ két tanítólakással és két tanteremmel (a XIX.

26 A távolság Ófalu központjától számítandó; 329, 329, 359, 200, 370, 50, 38, 9 lélekszámmal.

27 A németajkú Ófaluban a századforduló után elsőként temetkezési egyesület (1903), majd önkéntes alapon tűzoltó egyesület (1910) alakult. Művelődési egyesület csak később jött létre: a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület Helyi szervezete (1928), majd Magyarországi Németek Szövetsége Pesthidegkúti helyi Csoportja (1940). A telepiek első egyesülete Máriaremetén az 1912-ben megalakult érdekvédelmi egyesület, majd 1926-ban a Pesthidegkút Villatelepeinek Kulturális és Közgazdasági Egyesülete. Még ebben az évben, a polgári értékeket nevében is felvállalva, megalakult Remetekertváros–Széphalom–Szögliget összefogásával a polgári kör. 1929-ben Remetekertváros leválva, önálló polgári kör alapszabályait dolgozta ki. Lásd BFL IV. 1427.

28 Egyéb nemzetiségiek 1920-ban: 39 szlovák, 4 rutén, 3 román, 2 horvát, 25 egyéb (?); a lakosság válás szerinti megoszlása: 3008 római katolikus, 18 görög katolikus, 144 református, 64 evangélikus, 10 izraelita, 19 egyéb. A nemzetiségi arányok változása ellenére a római katolikus vallás hegemoniája megmaradt. BFL V. 708. c. Okmánytár.

29 BFL V. 708. c. sz.n.

30 Az épület 1961-ig szolgált e célra.

Tehéncsorda Pesthidegkút környékén, 1898–1899

Müller László felvétele

BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár

Ltsz: F.87.1458

század végére már négy tanteremmel rendelkezett). A telepen élő gyermekek számára az 1913–1914-es tanévtől, bérelt helyiségekben rendeztek be iskolát. Az egyre súlyosabbá váló gondokon az I. világháború után a Klebelsberg-iskolaprogram segítette: 1926-ban Széphalom, Máriaremete kapott két-, Remetekertváros négy tantermes iskolát, 1932–1933-ban pedig megnyílt a hidegkúti polgári iskola is.³¹

A XX. században Hidegkút története egyre szorosabban kapcsolódott Budapesthez. A nagyváros továbbra is piacot, az ott kialakuló gyáripár munkahelyet biztosított a lakosságnak. A helyi ipar megmaradt háziiparnak (szalmafonás), illetve a háztartások és a helyi kiskereskedelem kiszolgálójának: 1920-ban a kiskereskedők kizárólag

31 Az iskolákról részletesen TOPERCZER 87–103. p.

szatócsok (14 fő), az iparosok száma 78 fő volt. Kő- és kavicsbányászat folyt a határban, de a három bánya mindössze 3-3 munkással dolgozott. A mész, a téglá és tetőcserép „gyár” az I. világháború után nem üzemelt. Az állattenyésztés sem virágzott: a községben mindössze 155 lovat, 237 szarvasmarhát és 368 sertést tartottak nyilván.³²

A két háború közötti gazdasági válság éveiben különösen nehéz volt az élet Pesthidegkúton. Ezen időszak egyetlen, helyi munkaalkalmat kínáló lehetősége az Ófaluban épülő – valójában átépített – Klebelsberg-kastély.

Klebelsberg Kuno kultuszminiszter lakosa, de nem földesura volt a falunak. Felelőségével, Botka Saroltával egy régi hidegkúti udvarházat vásároltak meg és építették át kastéllyá.³³ A számlákból, megrendelésekből, az építkezés munkanaplójából³⁴ nyomon követhető, hogy minden, az építkezéshez szükséges és szakmai ismeretet, minőséget követelő munkára a fővárosból rendelték iparosokat, mesterembereket. A helybelieknek maradt a napszámos munka az építkezésen, a kertrendezésben, majd a kész épület takarításában. Egyetlen jelentősebb megrendelést teljesítettek helyi vállalkozók: az építési anyagokat, a követ, a homokot, meszet, cserepet fuvarozták.

A budai hegyek Pesthidegkutat megóvták a II. világháborús bombázások pusztításaitól, de éppen e viszonylagos biztonság miatt a község lélekszáma közel tízezerre nőtt. 1944 nyaratól jelentős számú német és magyar, 1944. december 25-től szovjet csapatok állomásoztak a község területén.³⁵ A lakosság ellátásáról az előljárásság gondoskodott, miközben a szovjet csapatok állomásozása azt is jelentette, hogy a helyi civilek a katonasággal együtt élték fel az élelmiszerartalékokat. Beszerzésre, utánpótlásra pedig itt, közvetlenül a budai ostromgyűrű mögött, a harcok idején nem nyílt lehetőség. Ennek ellenére ínségkonyhát is működtettek, s 1945. április 4-ig 42 500 ingyen ebédet osztottak ki. A főváros elfoglalása és a szovjet csapatok kivonulása után az előljárásság éppen azért, hogy a fenyegető éhínségnek elejét vegye, mintegy segélykiáltásként kérte Budapest közellátási kormánybiztosát, hogy Pest-

32 Lásd előző jegyzet.

33 A kastély átépítése 1923-ban kezdődött és 1926-ra fejeződött be. MOL P432. Még ez évben Klebelsberg-et a képviselőtestület egyhangú lelkesedéssel a község díszpolgárává választotta, s róla a falu főújtját – korábban Budai út – nevezték el, de utcát kapott felesége, Botka Sarolta is. BFL V. 708. a. 1926. november 18. 23. sz.

34 MOL P432.

35 A faluban 1944 júniusában egy német repülő utánpótlási oszlopot, a magyar 2/I., 2/II. és 2/III. pótzászlóaljakat, majd ez utóbbiak parancsnokságait szállásolták el. A szovjet csapatok 1945. március 28-ig tartózkodtak itt. BFL V. 708. c. 5678/1944.; 44/1946. sz.

hidegkutat is kapcsolja be Nagy-Budapest élelmezési akciójába.³⁶ Egy év múlva, 1946 májusára a háborús nyomorúságot éppen hogy kiheverte a község, bár még jó ideig kísértett a háborús inség. Erre utal az előjárásnak a járási főjegyzőhöz intézett jelentése, miszerint képtelenek megakadályozni a mezőgazdasági termények mind gyakoribbá váló lopását.³⁷ A tavaszi mezőgazdasági munkákat elvégezték, a háború alatt kb. egyharmadára csökkent, legyengült állatállomány erőállapota fokozatosan javult,³⁸ s a lakosok a Vöröskereszt révén éppen hogy tudomást szereztek fogságba hurcolt³⁹ családtagjaikról, midőn sor került a kitelepítésre. Ófalu 1489, az 1941-es népszámláláskor magát német anyanyelvűnek valló lakosából összesen 1320-at telepítettek ki.⁴⁰ A pesthidegkútiaknak most sem volt szerencsájük a történelemmel: kitelepítési mentességet, mint a pilisi bányászfalvak lakossága, nem kaphattak.

A kitelepítés nemcsak Pesthidegkút–Ófalu németajkú lakossága számára jelentett mind a mai napig ki nem hevert veszteséget, de érezhetően visszavetette a falu gazdasági fejlődését és nyomot hagyott arculatán is. Az elhagyott német portákra a cseh-szlovák–magyar lakosságcsere következtében a Felvidékről, valamint az Alföldről egészen más hagyományokkal, szokásokkal, gazdálkodási ismeretekkel vagy éppen szegénységük miatt ezek teljes hiányával jöttek telepések. Sokszor kerültek önhibájukon kívül abszurd helyzetbe azzal, hogy az itt hagyott német javakból csak házat utaltak ki nekik, vagy a ház mellé jószágot – istálló, sertésól nélkül.⁴¹

36 8300 felnőtt rászoruló és 700 nyolc éven aluli gyermek ellátásáról kellett gondoskodnia az előjárásnak. Különösen a gyermekek ellátását viselte szívén, jóllehet az "orosz csapatok és parancsnokságok oly kevés tehenet hagytak meg, hogy már csak a fejlődésben visszamaradt és egy éven aluli csecsemőknek adhatunk 1-2 l tejet mindennap. Cukrot és egyéb tápanyagot általában nem tudunk juttatni a lakosságunknak." BFL V. 708. c. 44/1945. sz. 1944 őszétől a fejadag havi 3 kg kenyérliszt és 2 kg finomliszt, 60 dkg zsír – de a készletek a gabona esetében 2 hónap 18 napra, a zsír esetében 40 napra voltak elegendőek. Uo. 40/1945. sz.

37 BFL V. 708. c. 4500/1946. sz.

38 Az 1946 májusára vonatkozó havi jelentés arról számolt be, hogy már működik a bölcsőde és két óvoda, az iskolák látogatottsága megfelelő; a művelésre alkalmas szántóföldet bevetették, az egyharmadára csökkent állatállomány erőállapota zöldségtakarmány „meglehetősen jó termése folytán némileg feljavult”. A község háztartását sikerült egyensúlyban tartani. – BFL V. 708. c. 4500/1946. sz.

39 Pesthidegkút háborús embervesztesége 114 hősi halott, a hidegkúti hadifoglyok száma 1946 májusában 107, a fogságba hurcolt civileké 137. BFL V. 708. c. 4470/1946. sz.

40 TOPERCZER O. szerint (73–75. p.) az első hullámban, május 7-én 1085, a másodikban, május 8-án 263 hidegkúti hagyta el szülőfaluját. A már idézett havi jelentés szerint pedig 1320 személyt telepítettek ki. A kitelepítés „minden különösebb zavarok nélkül” folyt le, a mentesítettek száma 266 volt. A kitelepítés idejére a község autonómiáját felfüggesztették, amit még júniusban sem állítottak helyre. BFL V. 708. c. 4500/1946. sz.

41 Az elhagyott „Volksbund”-javak elosztásáról Pesthidegkút Község Földigénylő Bizottsága gondoskodott a helyi Nemzeti Bizottsággal egyetértésben. A neveket, címekeket tartalmazó iratokra a szemé-

A Budapesthez való csatolás lehetősége 1942-től lebegett a fővárost körülvevő agglomerációs gyűrűt alkotó községek, városok feje felett. Akkor a pesthidegkúti előljárással azzal érvelt az egyesítés ellen, hogy „mivel községünk közönsége nagytöbbségében kis egzisztenciákból tevődik, akiknek saját maguk által lakott családi házakon kívül más vagyonuk nincsen, s kereseti viszonyaik is olyanok, hogy létfenntartásukat éppen, hogy biztosítják. Ennélfogva községünk nagy része képtelen volna a főváros nagyobb közterheit (különösképpen pedig a közművek létesítésével kapcsolatosan [felmerülőket vállalni.]”⁴²

1949-ben ugyanezen érvek alapján utasították volna el a fővárossal való egyesítést, hiszen sem a lakosok anyagi helyzete, teherbíró képessége, sem a község fejlettségi szintje nem javult az elmúlt hét év alatt. Egy új, reális lehetőséggel bíró szempontot is beépítettek érvrendszerükbe a korszak politikai frazeológiáját felhasználva: Pesthidegkút, megőrizve önállóságát, a dolgozó nép kikapcsolódását szolgáló pihenőhely és nyaralótelep kívánt lenni. Ez az érv azonban nem hatott, s így az 1949-es esztendő a Budapesthez való csatolásra való felkészülés jegyében telt el. 1949 folyamán a főváros és a szakminisztériumok jelentések és kimutatások sorát kérte be az egyesítés előtt álló községektől és városoktól. Mindenekelőtt az 1950. évre szóló egyéves, majd az ötéves tervüket, hogy azt összhangba hozzák Budapestével. Az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium a Nagy-Budapesti általános rendezési terv megtárgyalására értekezletre hívta a község – legfeljebb három tagú – bizottságát. Pesthidegkutat az értekezleten Viczkó Mihály vezetőjegyző és képviselőtestületi tag képviselte.⁴³ A székesfővárosi polgármester a község háztartási költségvetését és tervét kérte be azért, hogy azt „a Nagybudapesti költségvetésbe a polgármester VI. (pénzügyi) ügyosztály” beillessze, mert „az összhangot és az egyöntetűséget biztosítani kell.” Majd pedig ugyanő kérte a község „tervmegbizottját” az augusztus 6-i értekezletre, amelynek témája „Nagy-Budapest 5 éves és 1950. évi tervberuházásainak megbeszélése.”⁴⁴

Ezek a különféle kimutatások még egyszer, utoljára értékes adatokat szolgáltatnak a még önálló községekről, városokról. Az alábbi példák azt hivatottak bemutatni, hogy Pesthidegkút esetében mennyire szerény volt a község urbanizációs „hozománya”. Valójában annak számbavétele az egyszerűbb, hogy mi nincs meg a városi lét-

lyiségi jogokra tekintettel, csak általánosságban utalok. Az iratanyag a Fővárosi Levéltárban a szabályok betartásával kutatható.

42 BFL V. 708. a. 1942. július 9. 22. kgy. sz. (Kiemelés tőlem Cz. V.)

43 Az értekezletet június 8-án tartották. V. 708. c. 3802/1949. sz.'

44 1949. június 15-én kelt utasítás. BFL V. 708. c. sz. n.

*Utca Pesthidegkúton, 1940 körül
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár
Ltsz: 61. 283.1.*

hez szükséges létesítményekből, illetve közművesítésből: a vezetékes vízhálózat hossza mindössze 2581 fm;⁴⁵ csatornahálózat – nincs; az úthálózat összesen 115 797 fm, ebből szilárd útburkolattal ellátott mindössze 3447 fm, makadámút 22 925 fm, kavicsos burkolatú 24 405 fm, ezzel szemben a burkolatlan úthálózat 65 020 fm-t tett ki. Nincs a községben szervezett szemétyűjtés, a háztartási szemétnek még a mennyiségét sem tudták, s ennek megfelelően nincs sem kézi, sem gépi, sem lóvontatású szemétszállító kocsis, sőt szemétkerakóhely sincs. Az utcákat csak alkalmanként locsolták, e célra 1 db lóvontatású locsolókocsi szolgált. Ennek megfelelően a „portalanított (locsolt) útvonalak” hosszát kérdő rovat is üresen maradt. Nem volt hó-taliga, s

45 A vízvezeték hosszának csekélyisége egyben válasz volt arra a felkérésre is, amelyet 1949. augusztus 4-i dátummal postáztak az eljáróság részére, s amelyben egy „intézkedési jogkörrel felruházott megbizott” kiküldését kérte a főváros tiszti főügyésze arra az értekezletre, amelynek témája „a perem városok és községek vízműveinek a székesfőváros vízműveivel történő egyesítése”.

így munkása sem. Az úttisztító munkások száma mindössze kettő, – egy megyei alkalmazásban álló törvényhatósági útőr, s egy helyi alkalmi napszámos. Pesthidegkút előljárósága az ötéves terv keretében pedig nem tervezte „köztisztasági célt szolgáló berendezések, járművek, eszközök” beszerzését.⁴⁶

A főváros oktatási osztálya részére készített jelentés⁴⁷ Pesthidegkút iskoláinak állapotát mutatta be a testnevelés oktatása és a sportolási lehetőségek szempontjából, s egyúttal – éppen a hiányok pótlására – felsorolta szükségleteit. A község iskoláiban nem volt tornaterem. Udvara mindegyik iskolának volt, de „tekintve, hogy lejtősek, kavicsosak, még arra sem jó, hogy egyszerűen játszanak rajta a gyermekek” – s miután nem volt tornaterem, érthető, hogy legalább egyet kértek teljes felszereléssel⁴⁸ az általános iskola felső tagozata részére. A hidegkúti tanuló ifjúság testnevelését és sportolását azonban valójában egy központi fekvésű sporttelep oldhatta volna meg, korszerű öltözővel, hideg-melegvizet zuhanyozó helyiségekkel, röplabda és kézilabda pályával, futballpályával, futó- és ugrópálya kialakításával. S mivel az ötéves terv keretében középiskolát szerettek volna létesíteni, uszodát is kértek a sportpálya mellé.⁴⁹

Pesthidegkutat 1950. január 1-től az 1949. évi XXVI. törvénycikkkel a fővároshoz csatolták. Az egyesítés azonban egyik fél számára sem járt előnyökkel, sőt, inkább kölcsönös hátrányokat eredményezett. Pesthidegkút gondjai nem oldódtak meg Budapesthez csatolásával, hanem konzerválódtak. Jóllehet az ötvenes évek népgazdasági rendszerében a lakosságot már nem terheltek adók és közműdíjak, de a fővároshoz tartozva az immár közös költségvetésből nem futotta a súlyos hiányosságok felszámolására. Nem épült ki korszerű út- és csatornahálózat, a vezetékes ivóvíz-hálózat kiépítésére is csak a hatvanas évek második felében, a lakosság jelentős anyagi áldozatvállalásával került sor. Korszerű, újonnan épített általános iskolát 1963-ban kapott a község.

Az egyesítéssel még a közigazgatás sem tudott mit kezdeni, amit szinte jelképesen kifejez az a tény, hogy Pesthidegkút, jóllehet közigazgatásilag Budapesthez tartozott, nem a főváros II., hanem csak II/a kerülete.

46 Nagybudapest megvalósításával kapcsolatban alakult közüzemi albizottság és Budapest Székesfőváros Köztisztasági Hivatalának kérdőívre adott válaszok. 1949. május 23. BFL V. 708. c. sz. n.

47 BFL V. 708. c. 5278/1949. sz. A továbbiakban ezt a jelentést ismertetjük.

48 A tornaterem felszerelését tekintve kértek: bordásfalat, svéd padokat, korlátot, nyújtót, mászópóznát és mászókötelet, football, kézi- és röplabdát, súlygolyót, gerelyt és diszkoszt, ugrórudat, ugrómércét, bőrlabdákat, 25–30 pár buzogányt, vívókardokat sisakokkal, bandázst és kesztyűt, pingpongasztalt felszereléssel együtt, korcsolyákat, hoki ütőket, sí-felszerelést, birkózószőnyeget, bokszkesztyűket. (!)

49 A községi tanítók közreműködésével kidolgozott és az előljáróság által híven közvetített szép terv mind a mai napig nem vált valóra.

Források

- BFL* *Budapest Főváros Levéltára*
- IV. 1006. 1. Buda sz. kir. város levéltárának iratai. Buda városi Kamarási Hivatalának iratai
- IV. 1427. Az 1949. Évi XXVI tc. alapján Budapesthez csatolt községekben és megyei városokban működött egyesületek alapszabályainak gyűjteménye
- V. 708. a. Pesthidegkút nagyközség iratai. Képviselőtestületi jegyzőkönyvek
- V. 708. c. Általános közigazgatási iratok
- MOL P* *Magyar Országos Levéltár. Családi levéltárak.*
- 432 A Klebelsberg-család levéltára

Irodalom

- AGGHÁZY Aggházy Kamil: Buda ostroma 1849 május 3–21. I–II. BFL, Bp., 2001. 1. kiad.
- BÁLINT 1989. Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. Bp. 1989.
- BP. TÖRT. II. köt. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. (Szerk.: Gerevich László, Kosáry Domokos, írták: Kubinyi András, Gerevich László, Fekete Lajos, Nagy Lajos). Bp., 1973. (Budapest története II. köt.)
- BP. TÖRT. III. köt. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. (Szerk.: Kosáry Domokos, írta: Nagy Lajos és az I/4. fej. Bónis György). Bp., 1975. (Budapest története III. köt.)
- BP. TÖRT. IV. köt. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. (Szerk.: Vörös Károly, írta: Spira György, Vörös Károly). Bp., 1978. (Budapest története IV. köt.)
- JÓKAI 1960. Jókai Mór: A kőszívű ember fiai. Bp., 1960.

- SERES 1993. Seres István: Solymár története és néprajza. Solymár, 1993.
- TOPERCZER Toperczer Oszkár: Pesthidekút. Helytörténeti barangolások – A kezdetektől 1945-ig. Bp. é. n.
- ZOLNAY 1977. Zolnay László: A magyar muzsika régi évszázadaiból. Bp., 1977.

Viktória Czaga

On the Margin of the Metropolis – Pesthidegkút

Hidegkút, (meaning: 'cold well'), laying in the neighbourhood of Buda, the medieval Royal seat, was named after its spring abounding in fresh water. It is first mentioned in a charter from 1255. After 1451 it became desolated. After the liberating fights of the 17th century, the reoccupation of Buda from the Turks gave way to new life. On 5th July 1711 the landowner, Kurz János Antal, royal chamberlain, made a treaty with German settlers to cultivate the land.

The narrow boundaries of the new homeland did not give an opportunity for exceeding wealth for the families called 'Sváb's (Swabians), or for their descendants, but the 18th and 19th centuries were the time of peaceful prosperity, when they could live out their customs and culture.

Even at the beginning of the 20th century the main bulk of the population remained agrarian. Their number was 1559. Their moderate income from selling vegetables and fruits at the marketplace of Buda was completed by mining stone, burning lime, making bricks and transportation.

Between 1890 and 1941 the number of its inhabitants sextupled, the growth being partly the consequence of people migrating from the capital and the outcome of the Trianon Peace Treaty after World War I.

The removal of the population after the World War II effected a loss for the the German-speaking inhabitants of Pesthidegkút which could not have been recovered since then and it has also retarded the development of the village. The deserted German households were given to people removed from Czechoslovakia.

The community heading for a slow development rejected the idea of uniting with the capital. Nevertheless it was worked out, but it did not bring about advantages for either party – it resulted mutual disadvantages. The problems of Pesthidegkút, the development of its road-network and infrastructure, were not solved by joining the settlement to Budapest, they were preserved.

RÁKOSLIGET KRÓNIKÁJA 1899–1949

A kiegyezést és az 1873. évi városegysítést követően az ipari fejlődés különösen a fővárosban és annak környékén vált még intenzívebbé. Az új ipari létesítmények egyre több munkást foglalkoztattak, azonban a munkalehetőségek gyors növekedését nem követte kellő ütemben a munkáslakások számának gyarapodása.

A fővárosi tanács megalakulásától kezdve kiemelkedő feladatának tekintette a munkások lakáshelyzetének megoldását. 1883-ban dr. Neményi Ambrus¹ – a fővárosi törvényhatóság lakásügyi kérdésekkel foglalkozó tagja – könyvet is írt erről a témáról: „El kell távolítani fővárosunk fényes köntöséről azon fekete foltokat, melyek azt éktelenítik, az állandó lakásszükséget állandó lakáskrizissé elfajulni nem szabad engedni.”² 1884-ben, egy szabályrendelet tervezetében részletesen leírta a fővárosba történő bevándorlást, az ide vándorlók lakáshelyzetét, de igazából csak az 1892-es kolerajárvány fordította először a kormányhatóságok figyelmét a budapesti lakáshelyzetre. A kezdeti ijedtség – miszerint a túlszűfolt lakásokban és egészségtelen pincékben lakó munkástömegek megfertőzhetik a jó körülmények között élő, módosabb embereket – a járvány elmúltával megszűnt. Csupán egy speciális lakásstatisztika maradt meg, melynek elkészítését Hieronimy Károly belügyminiszter rendelte el. Ennek birtokában szervezett Gerlóczy Károly alpolgármester egy bizottságot a túlszűfolt munkáslakások megszüntetésére vonatkozó javaslatok kidolgozására.³

Miután a fővárosnak nem volt pénze a lakáskérdés hathatós megoldására, olyan társadalmi szervezetek alakulását pártfogolták, melyektől segítséget lehetett várni. Erre a következő lehetőségek nyílhattak:

- alapítványok által épített lakások (hazánkban erre nem volt példa);

1 Országgyűlési képviselő, a Pesti Napló főszerkesztője.

2 Idézi HUZLICSKA I. köt. 13/a. p. A helytörténeti gyűjtemény őrzi Huzlicska Károly nyugalmazott mérnök 1975-ben írt kéziratot visszaemlékezéséről, melyben apjának, Huzlicska Sámuelnek, Rákosliget egyik alapítójának, a helyi vízvezetékrendszer megalkotójának állított emléket. Huzlicska négy A/4 méretű spirálfüzetben jegyezte fel emlékeit. A jobb oldali lapokon olvasható a település története, baloldalon a kiegészítések. A jelzetekben szereplő oldalszámok a jobboldal esetében folyamatosak, baloldalon /a-val jelöltek. Rákosmenti Helytörténeti Gyűjtemény (RHGY) ltsz. II. 80. 7. 1–2.

3 Uo. I. köt. 14.; 21. p.

- közhasznú lakásépítő egyesületek, társaságok (sikertelen kísérlet Győrben);
- munkaadók által épített munkáslakások (MÁV Északi Főműhely, Jancsi telep, Ganz-gyár, Fény utca);
- házépítő szövetkezetek. Ezek vagy a munkások önsegélye révén hoztak létre szövetkezetet, hitelek segítségével építve saját lakást; vagy a házépítő szövetkezet maga épített tagjainak lakásokat, melyek később magántulajdonná váltak. A szövetkezeti házak közös tulajdonban maradtak, bérbeadásra épültek.⁴

A törekvést támogatta a Szociáldemokrata Párt két agilis tagja, Rauchmall Károly és Kürschner Jakab is, később mindketten részt vettek Rákosliget megalapításában. 1895 őszen a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) a Népligetben nagygyűlést szervezett. Napirenden volt a lakásnyomor enyhítésének lehetősége. A MÁV Északi Főműhely dolgozói a *Népszavából* értesültek a gyűlésről, melynek előadó szónoka Kürschner Jakab volt. A megjelentek közül sokan javasolták, hogy ne lakásokat, hanem kis kertés házakat építsenek. A viharossá vált gyűlés a jelenlévő rendőrtiszt feloszlatta, sok munkás azonban a Kőbányai út – Hungária körút sarkán lévő kocsmában folytatta a megbeszélést. Ennek eredményeként előkészítő bizottságot alakítottak, memorandumot szerkesztettek, melyet Kürschner továbbított, s azt mind a főváros, mind a Kereskedelemügyi Minisztérium elfogadta. Ebben szerepet játszott az a tény is, hogy a minisztérium már foglalkozott három, egyenként 1000 lakásos mintatelep felépítésének lehetőségével Győrött, Budapesten és Salgótarjánban. Alapfeltételként kötötték ki, hogy a megalakuló szövetkezetek tagságának 75%-a gyári munkás legyen.⁵

A pesti Munkás Otthon körüli tevékenységgel a minisztérium lovag Fackh Károly minisztériumi tanácsost bízta meg, aki 1896. december 12-én az MSZDP egyik Dob utcai párthelyiségében mintegy 60 taggal megalakította a Munkás Otthon Szövetkezetet⁶. Az alapító tagság elfogadta az előterjesztett alapszabály tervezetet, a Betegsegélyező titkára közölte: 1000 ház felépítéséhez 2 millió koronára van szükség. A Szövetkezet igazgatóságát megbízták a megfelelő helyszín kiválasztásával és a pénzügyi feltételek előteremtésével. Ugyanakkor a *Népszava* segítségével megindult a szövetkezeti tagság toborzása is.

A pénz egyik felét jelzáloglevél segítségével, másik felét kamatmentes részkötelezvények kibocsátásával kívánták megoldani. Az egy millió koronára a jelzálogkölcsönt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank adta 6,85%-os kamatra.⁷ További 500 000

4 Uo. 1. köt. 22–30. p.

5 Uo. 1. köt. 33–35. p.

6 Uo. 1. köt. 36. p.

7 Ez utóbbi vállalat építette fel a Munkás otthon telepet, melynek első lakói a Holland Életbiztosítónál kötötték biztosításaikat. HUZLICKA 1. köt. 42. p.

korona erejéig a kölcsönkötvényeket a M. Kir. Pénzügyminisztérium vette át. A még fennmaradó 500 000 koronán osztozott Huzlicska Sámuel, Dreher Antal sörgyáros, Berndorffi fémárugyáros, Drasche téglagyáros, Krupp Artúr acélgyáros, Diószegi cukorgyáros, a Holland Életbiztosító Rt. és a Gferer – Schoch – Grossmann építési vállalkozás. A részleteket Fackh Károly az 1897. október 20-i ülésen közölte a tagsággal, s akkor ismertették a korábbi alapszabály tervezett módosításait, melyet a belügyminisztérium hamarosan jóváhagyott. Ezek után került sor a terület kiválasztására. Három helyszínt tekintett meg a Szövetkezet vezetősége: az elsőt, a Gubacsi út környékét alkalmatlannak találták, mert drága volt, ellenben a környéke egészségtelen. A Cinkota–Kerepes–Csömör határában lévő területet nehezen megközelíthetőnek ítélték. Végül egy kicsit távolabb a centrumtól, a budapest – hatvani vasútvonal mentén, a 10. számú őrház környékén találtak egy mezőgazdaságilag értéktelen, kb. 155 kh nagyságú területet, mely közigazgatásilag Rákoskeresztúrhoz tartozott. Mivel a szövetkezeti tagság zöme vasutas volt, illetve a MÁV gyáraiban dolgozott, számukra a vasúti megközelítés jelentette az ideális megoldást. A területet Fuchs Ignác vállalkozótól vette meg a szövetkezet 25 000 koronáért 1897. december 31-én.⁸

Néhány részlet a később megvalósult központi tervből:

- egy-egy 2 szobás házhely 160 négyszögöl, az utcavonal mérete 10 öl, a telek mélysége 16 öl, maga az építmény 60 m² alapterületű,⁹
- minden telken fából tüzelőtároló és WC épül;
- a kialakított utcák római számozást, a házak arab számozást kapnak;
- a telep kialakítandó közterületei: a IX. utca sarkán közművelődési–kulturális célt szolgáló intézményt építenek, 200 személy befogadására alkalmas színházteremmel, kiszolgáló helyiségekkel.

Külön terv készült a sportpálya későbbi kijelölésére, felépítésére. A vízvezeték-rendszert Huzlicska Sámuel tervezte, a kivitelezést is ő irányította. A vasútvonal mellett épült fel a szivattyúház, ahol 2 db Worthington rendszerű gőzszivattyú nyomta fel a különböző helyen megépült négy kút vizét a település legmagasabb pontjára épített víztározóba (nem toronyba!). A régi gépház már csak korabeli képeslapokon látható, lebontották.¹⁰

Az építkezés elkezdéséhez azonban még kevés volt a szövetkezeti tagok száma. A Népszava 1898 őszén közölte magyar és német nyelven a Munkás Otthon Szövetke-

8 Uo. 1. köt. 48–49. p. Fuchs Ignác parcelláztatta fel és adta el a mai Rákoshegy területét is 1892-ben.

9 „A konyhában ún. ‘csikó’ (emelt sütős) szén és fatüzeléses, a szobában ír rendszerű egyaknás szén kályhák helyezendők el tűzvédelmi szempontból 60 × 60 × 10 cm magas beton alátétre.” „A szobák padlózata gyalult – csapolt (nutos) hajódeszkával ... készítenődök”. HUZLICSKA I. köt. 64., 66. p.

10 Uo. 1. köt. 68. p.

zet tagtoborzó felhívását, az elfogadott szabályrendelet alapján részletes ismertetést adva.¹¹ Az építkezés megkezdése előtt elhunyt a szövetkezet elnöke, Fackh Károly. Utóda, báró Fiáth Miklós országgyűlési képviselő elődjéhez hasonlóan állt az ügy mellé. 1899. május 11-én a szövetkezet 354 tagja között sorsoltak ki 431 házhelyet.¹² Végre beindult a munka! A rákoskeresztúri vasútállomás kiterővágányára érkezett a téglá a Drasche téglagyárból, a fekete cserép az óbudai téglagyárból, ablakok, ajtók Sielber Antal gyárból, csővezetékek Oetl öntödéjéből. Rákoskeresztúrról a gazdák lovas kocsin szállították az építőanyagot a helyszínre. Hamarosan keskeny nyomtávú vasúti sín épült, megkönnyítve a szállítást. Sóder, homok a felszíntől néhány ásonyomnyira található Rákosliget területén, ezért ástak ki a mai Hősök terén egy óriási gödröt, amit aztán évekig tartott eltüntetni. Az építkezéshez a segéd munkások a szomszédos falvakból is jöttek dolgozni.¹³

Néhány hónap múlva megkezdődhetett a boldog „honfoglalás”. A Rákosmenti Helytörténeti Gyűjteményben több telekkönyvi végzés található.¹⁴ Az 1899. október 19-i névsor 236 személyt sorol fel mint boldog háztulajdonost, egy november 25-i dokumentum újabb 54 nevet tartalmaz. Az új lakók az I–IV. utcákban vehették át kisorsolt otthonaikat. Évente 160 koronát kellett fizetni 26 éven keresztül, ezután kerültek saját tulajdonba a házak. A Munkás Otthon telep szinte születése pillanatától rendelkezett vezetékes vízzel, ami ilyen kis településnél ritka: 1900. január 26-án adták át a vízvezetékot, március 9-én a felülvizsgálat is mindent rendben talált. A vízmű üzemeltetését Pék Endre gépész végezte.¹⁵

Nem sokkal az első beköltözések után kellemetlen hírek keltek lábra a Munkás Otthon telepről. A Gödöllő és vidéke című újság 1901. március 1-jén ír „...nagyszabású visszaélésekről, melyeknek annyi szegény munkáscsalád esett áldozatul a Munkás Otthon Szövetkezetben.” Az történt ugyanis, hogy több új ház vizesedni kezdett. Kapczy járási főszolgabíró szerint 380 családot ki kellett költöztetni otthonaiból, s ezek a családok a kormánytól vártak segítséget. A szövetkezet által indított vizsgálat megállapította, hogy nem talajnedvességről van szó, hanem a betonfal hidegsége miatti páralecsapódásról. Pólya Sándor vállalkozó oldotta meg a problémát úgy, hogy a házak alapjait kívül úgynevezett fazontéglával burkolta be. Ezáltal a falak kiszárad-

11 Uo. 2. köt. 1. p.; Népszava, 1898. október 21.

12 HUZLICKSKA 2. köt. 3. p.

13 Uo. 2. köt. 4. p.

14 Az egyik 1899. szeptember 18-án kelt, Illyés Györgynek és családjának biztosítva az új otthonot. RHGY. ltsz. 356.

15 HUZLICKSKA 2. köt. 15. p.; RHGY ltsz. 343/c (átadási jegyzőkönyv)

tak, további nedvesedés nem keletkezett.¹⁶ Két évvel később ugyanebben az újságban már ez olvasható: „...A kitűnő levegőjű Rákosliget telepen az idén 300-on felüli a nyaralók száma. Hiába, a Rákosvölgye az ország leglátogatottabb helye...”¹⁷

A közlekedés állapota ebben nem segített: 1901-ben a 10. számú vasúti őrház helyén a MÁV csak egy kis fabódét építtetett állomásépületnek. A megálló neve a korabeli menetrendben Rákosliget.¹⁸ Rákoskeresztúr és Rákosliget között akartak ugyan vasútállomást építeni, ám ez sokba került volna és a terület egyik tulajdonosa, gróf Vigyázó Sándorné sem egyezett bele. Egy másik terv értelmében Rákosliget és Rákoscsernye között, középtájon építették volna fel az állomást, ami viszont kényelmetlen megoldásnak tűnt.¹⁹ Így maradt Rákosliget megállóhely – a mai napig.

Miután elfoglalták otthonaikat, a településen minden tekintetben megindult az élet. Az iskolai oktatás 1900 őszén a mai Gózon Gyula és XI. utca sarkán álló lakatlan házban kezdődött meg. A Munkás Otthon Szövetkezet két nagy telket ajándékozott a Kincstárnak állami iskola felépítésére. 1901-ben kijelölték a leendő iskola helyét a Fő tér keleti oldalán a XII. és XIV. utca között. Az építkezés azonnal megindult, 1902 őszére elkészült a ma is működő új elemi iskola, melynek épületében óvoda, szolgálati lakások, szertárak is helyet kaptak. Első igazgatója Óberle János lett.²⁰

„A tanítás 2 műszakos volt, de 8–12-ig, du. 2–4-ig ...ha valamelyik gyerek nem tudott felelni, nem írta meg leckéjét ebéd idő alatt bezáratott a szép fizikai osztályba...ilyenkor a közelben lakó fiú vagy lány vitte a szülőnek az üzenetet:...kanalát akasszák fel az ajtó félfára, nem tudott felelni.”²¹

A társadalmi élet fellendítésben kiemelkedő szerepet vállaltak a kulturális és sportegyesületek. Megalakult a Munkás Otthon Társaskör Kürschner Jakab elnökségével, létrejött a helyi Dal- és Zenekör Klampfert Károly vezetésével. 1905 decemberében megalakult a Rákosligeti Sport Club (színe függőleges kék-fehér csík), és felépült a XV. és XVII. utca között a sportpálya.²² A szabadtéri sportegyesület fiataljai még rongylabdával fociztak Fuchs vállalkozó szerűskertjében – belőlük alapította meg Márta György 1912-ben az első nagypályás focicsapatot a RAC (Rákosligeti Atlétikai Club) kereteiben.

16 HUZLICKA 2. köt. 21. p.; Gödöllő és vidéke, 1901. március 31. Az épületek eredeti főfalai körülbelül 80 cm magasságig cinkotai sóder alapú betonból készültek, a fazontégla is látható még néhány eredeti állapotában megmaradt épületen.

17 Gödöllő és vidéke, 1903. július 26.

18 Pest megyei Levéltár (PmL) IV. 408. alispáni iratok 1903/4195.

19 HUZLICKA 3. köt. 14. p.

20 Uo. 2. köt. 19. p.

21 Uo. 2. köt. 29. p.

22 Uo. 2. köt. 36–37. p.

A hitélet is megindult a fiatal településen. 1903-ban megalakult a katolikus templomépítő bizottság. Ez idő tájt az új elemi iskola egyik termében tartották az istentiszteleteket, esküvőket, kereszteleket. 1904-től a katolikus egyház önállósult, s ez év tavaszán jött létre a református egyházközség is, mely hamarosan különvált a rákoskeresztúri anyaegyházról. A XV. utca és a Fő út sarkán hamarosan állt kis templomuk, az első lelkipásztor Papp Ákos volt.

A kulturális és informális élet legjelentősebb tényezője mégis az újság volt. A századforduló esztendeiben igen sok helyi lap jelent meg. Volt, amelyik csupán néhány hónapot, de volt olyan is, amelyik több esztendőt megért. Ha az időrendet nézzük, másodikként jelent meg a *Munkás Otthon* című havi lap 1900-ban.²³ A másik korai lap a *Rákoskeresztúr és vidéke* című, ugyancsak havonta megjelenő újság. Az első szám 1903. szeptember 1-jén látott napvilágot. Szerkesztősége és kiadóhivatala Rákosligeten volt, de a cím magában hordozta, hogy a település nem önálló. Az újságot lapozgatva tökéletes képet kaphatunk egy század eleji település hétköznapijairól, gondjairól, szokásairól. Végül még egy korai lap, az 1905. április 1-jén megjelenő *Rákosliget* című újság, mely kéthetenként került olvasói elé. Néhány töredékes példányát őrzi a Gyűjtemény, sajtótörténeti ritkaság, amely máshol nem található!²⁴

A lakosság hamarosan elkezdte szívós munkáját, hogy a települést Rákoskeresztúrtól különválassa. A Belügyminisztérium 132 186 I. a. 1902. számú rendelete értelmében a település ebben az évben kisközséggé alakult.²⁵ Ez csupán részönállóságot jelentett, Rákosliget közigazgatásilag, adófizetés szempontjából továbbra is Keresztúrhoz tartozott. Jelentős változást a település életében az 1907-es esztendő hozott, amikor a Belügyminisztérium 31216/IV. A. 1907. számú határozata a gödöllői járásban Rákosligetet önálló nagyközséggé nyilvánította. A jegyző Bélley Géza, az első bíró Wernecke Frigyes lett. A szabályrendeletet 1908-ban Agorasztó Tivadar Pest megyei főjegyző hagyta jóvá. Rákosligetnek ekkor mintegy 2500 lakosa volt.²⁶

A korábbi évek gyors fejlődésének hátrányos következményei azonban igen korán jelentkeztek. Kisebb méretű túltermelési válság alakult ki, sokan az új lakók közül elveszítették állásukat, nem tudták fizetni a törlesztő részleteket, meg kellett válni az alig megszerzett házuktól. Az eredetileg munkás lakótelepnek indult település egyre inkább tisztviselők, vasutasok lakóhelyévé, illetve nyaralóteleppé alakult át, és sorra nyíltak meg az üzletek, műhelyek: Bleyer Jakab hentes üzlete, Lang Lajos vendéglője,

23 Az Országos Széchényi Könyvtárban sajnos csupán egyetlen példány található 1901 januárjából. Ebben kemény kritika jelent meg a *Munkás Otthon* Szövetkezet vezetőségének másfél évi munkájáról.

24 Rákosliget, RHGY Itsz. 9.

25 PmL IV. 427. Gödöllő járás főszolgabirójának (fszb) iratai 1142/1903.

26 Budapest Főváros Levéltára (BFL) Rákosliget iratai V. 714. b. 13. doboz. Rákosliget szervezési szabályrendelete.

Pfeiffert Jakab asztalosműhelye, Wieder Salamon rőfös üzlete, Galbavy péksége. Ezek nemcsak munkalehetőséget adtak a szegényebb helybélieknek, de kielégítették a jobb módú lakosság igényeit is. Színesítette a választékot, hogy jártak Rákosligetre drótos tótok, esernyőjavítók, teknőkészítők, soroksári svábok a „bróttal”, a rozsos kenyérral, pilisvörösvári svábok a kőporral.²⁷

Az önállóvá vált Rákosliget vezetőinek nagy gondot jelentett a továbbtanulni szándékozó gyermekek sorsa. 1904-ben Kovács István magánpolgári iskolát nyitott, ahová a környék falvaiból is bejártak a tanulók. Kovács 1907-ben elköltözött Rákosligetről, ezt követően hat éven keresztül tartott az áldatlan állapot: ahány tante-rem, az annyi helyen volt szerte a községben, 1909-ben Békássy Lajos igazgató úr irányítása alatt négy helyen folyt a tanítás 132 tanulóval. 1910-ben a község önerőből akart polgári iskolát építeni a meglévő elemi iskolával szemben, a Fackh téren. Bár a vármegye is szorgalmazta az ügyet, pénzhiány miatt ez az iskola soha nem épült fel. Gondoltak épület vásárlására is, de arra sem volt fedezet. Végső megoldás csak 1913-ban született: Bélley főjegyző javaslatára a VIII. utca – Fő utca sarkán álló épületet, a Munkás Otthon Szövetkezet régi irodáját alakították át iskolává. Ebben az át-alkított épületben 1948-ig működött a polgári iskola.²⁸

Iparostanonc-iskola felépítésére is mutatkozott igény, ámbar csak azokban a községekben írta elő ezt a törvény kötelezően, ahol legalább 50 tanuló élt. A rákosligeti képviselőtestület azonban 1912. szeptember 20-i ülésén elhatározta, hogy az iskolát megszervezik. Az engedélyek megérkezéséig, úgymond saját felelősségükre meghirdették a beiratkozást. Október 20-án megindultak az előkészítő foglalkozások az elemi iskola épületében.

S ha már az ifjúságról beszélünk: Rákosliget sportéletét fellendítette, hogy Francsek Imre építész, a városligeti Műjégpálya tervezője, a Rákos-patak mellett egy 80 × 26 m-es uszodát épített, melyet leányáról Ilonának nevezett el. Az uszoda 1910. július 2-án nyitotta meg kapuit. 1911. augusztus 27-én létrejött a Rákosligeti Úszó Egyesület (RUE), melynek nem csak vízi sporttal foglalkozó, hanem vívó, tenisz, hölgybuzogány csapata is volt. Az egyesület színe kék-sárga függőleges csík volt, az első elnök dr. Harsányi Pál múzeumőr.²⁹ Jelentősen bővítették a sportegyesület épületét. Nem csak a sportolásra alkalmas helyiségeket alakították át, hanem színpaddal ellátott díszterem és étterem épült az új emeleti részen. Évtizedeken keresztül mozi működött, bálók, multságok, műkedvelő előadások zajlottak a falak között. A bevételből sportdíjakat, felszereléseket, eszközöket vásároltak. (Az épületben 2 éve a Gózon színház működik.) Volt még egy mozi a településen: a IX. utcában épült szál-

27 HUZLICKA 2. köt. 24–25., 27. p.

28 Ma általános iskola. Gödöllői Hírlap, 1904. június 6.; HUZLICKA 3. köt. 9–11., 44. p.

29 MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON 1967. 1. köt. 536. p.

lodát a község 1913. április 24-től bérbbe vette, majd 1914. június 7-én megvásárolta községházának, annak földszintjén alakítva ki az 1970-es évek közepéig működő mozit.³⁰

A vallási élet is gazdagodott az évek múlásával. 1912. május 19-én letették a zsinagóga alapkövét. (A tizenkét éve működő izraelita egyesület elnöke Wieder Salamon volt.) Az új épületet 1914. augusztus 15-én avatták fel.³¹ A katolikus templom építése is befejeződött 1915-re. Belsejének kialakításában sok ligeti polgár vett részt, anyagi lehetőségeinek megfelelően vállalva áldozatot. A falakat Korényi Imre iparos festette ki, az oltárt az isaszegi Sztrizs István asztalos mester készítette lucfenyőből. Az oltárkép – mely Borromei Szent Károlyt ábrázolja – Széchy Gyula rákosligeti festőművész alkotása. A templom padjai közadakozásból készültek el. A keresztelekút Vándor Kálmán – a Holland Biztosító Részvénytársaság vezérigazgatója, ligeti polgár – ajándéka. A különböző terítőket szintén lelkes ligeti asszonyok készítették. A toronyóra, Müller János pesti órasmester remekműve, 1000 koronás költségét Skonda László állta. A templomot augusztus 15-én avatták fel, az istentiszteletet diszebed követte.³²

A lakosság összetétele lassan megváltozott. A fizetésképtelen munkások házai gazdát cseréltek. Az új tulajdonosok igényeit azonban már nem elégítették ki az eladásra kerülő házak, ezért 1912-ben megalakult a Polgári Otthon Szövetkezet. Célja a még megmaradt telkek beépítése 3 – 4 szobás, nem títusterv alapján készülő családi házakkal.³³ Rákosliget ekkor érte el teljes mai beépített területét kelet-nyugati irányban. Néhol még lehet látni az első határvonalat: egy-egy bekanyarodó járdaszegély, az első házak formája, elhelyezkedése, valamint néhány korabeli térkép is ezt bizonyítja. 1914. június 1-jén kigyulladtak az utcai lámpák, a településen megoldódott a villanyvilágítás.³⁴

Július 28-án kitört a háború. Ismét sokan váltak fizetésképtelenné, a férfiek bevonultak, az asszonyoknak nem volt munkahelyük. A szövetkezet megpróbált segíteni, néhány hónapig adott a szegényebbeknek fizetési haladékot, de a bankok a szövetkezetet is szorították. A ligetiek helyi polgárőrséget szerveztek a romló vagyonszerzés kivédésére. Az iskolai oktatásban hátrányt jelentett, hogy a tanároknak be kellett

30 HUZLICSKA 3. köt. 45., 56. p.

31 Uo. 3. köt. 37. p.; VASADI Péter: A rákosligeti zsidóság története 1899–1949. (Főiskolai szakdolgozat, RHGy adattára).

A II. világháború után Gózon Gyula megpróbálta a hitközséget újjászervezni, eredménytelenül. A zsinagóga az Igazságügyi Minisztérium tulajdona lett, 1982-ig itt működött a XVII. kerületi bíróság, azóta az épület üresen áll.

32 HUZLICSKA 3. köt. 61., 62. p.

33 Uo. 3. köt. 36. p.

34 Rákosliget, 1914 (Néhány hónapig létezett az újság. 1995 áprilisa óta ismét van regionális lap ezen a néven.)

Rákosliget

Király-féle magánlak

*Rákosliget. Képeslap, 1927
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár
Ltsz: L.86.2499*

vonulniuk. Már novemberben 135 sebesültet ápoltak az iskola erre a célra átalakított helyiségeiben, és voltak, akik szívesen vállaltak sebesülteket otthoni ápolásra. 1916-ban megindult a menekülők áradata Erdélyből. Rákosligeten 32 személyt tudtak elszállásolni. A környékbeli újságok eközben megírták a háborúban elesett helybéliek nevét, haláluk körülményeit.³⁵

Az 1918–1919-es eseményekről Bélley főjegyző számolt be az 1921. január 28-i képviselőtestületi ülésen:

„Budapestről kikerült röpcédulákkal árasztották el a községet, s idegen agitátorok igyekeztek a lakosságot megnyerni a kommunizmusnak. ... Már ekkor oly eszközökkel dolgoztak, természetesen még titokban, melyek alkalmasak voltak a lakosság megfélemlítésére, nevezetesen: Rákosligeten elhíresztelték, hogy a közvetlen szomszédos Rákoskeresztúr község kommunistái megfognak bennünket támadni, Rákoskeresztúron pedig azt a hírt terjesztették, hogy Rákosliget communista lakossága fog betörni fegyveresen Rákoskeresztúr községbe, s ott a gazdák vagyonát elfogja venni. Hogy ezen híresztelések mindkét községben minél nagyobb hitelre találjanak, minden éjjel erős puska tüzelést intéztek Rákoskeresztúrról községünk felé és viszont. Ezen éjjeli lövöldözések mindinkább erősödtek, úgy hogy karácsony éjjelén oly erős puska és kézigránát tüzelés indult meg mindkét község területén, hogy mindnyájan elhittük, hogy a beígért támadás tényleg éjjel befog következni.”

„1919. április 6-án népbiztosi rendeletre megtörtént a községi munkás, katona és földműves tanács megválasztása... Ezen választásra azonban már községünk lakossága is felkészült azzal a célzattal, hogy az új munkástanácsba olyan polgárokat válasszon be, kik a lakosság bizalmát bírják, és tudásukkal, higgadságukkal mérséklően tudnak hatni az ott lévő szélsőségesebb elemekre. ... Az új munkástanács elnöke Kürschner Jakab lett, ki bár régi szocialdemokrata, de a kommunistákkal nem értett egyet, s azok uralmát teljes mértékben elítélte.”

„Egy alkalommal Partzer József vendéglőjében kártyázáson értek a vörös örök négy gyári munkást, kik a diktatúra elején még bőszt kommunisták voltak. Ezeket a vörös örök a korcsmárossal együtt letartóztatták s a direktórium elé állították... a korcsmárost 1000 korona pénzbüntetésre, a kártyázó prolikat pedig arra ítélte, hogy egy ünnepnapon a helybéli polgári iskola tantermeit súrolják fel. Az ítéletet végre is hajtották, nagypéntek délelőttjén, amikor a népek a templomból jöttek ki, kisérték fegyveres vörös örök, megkötözve a négy kártyázó prolit végig az utcán... Ettől a

35 A sok szomorú hír között szinte fel sem tűnt, hogy 1916-ban, pünkösd hétfőre virradóra 84 éves korában elhunyt Rauchmall Károly, a Munkás Betegsegélyező Pénztár és Rákosliget egyik alapítója. Rauchmall Weimarban született 1832-ben. 1867-ben jött Magyarországra és 30 évig a Pesti Hengermalomban volt malomgépész. Nevéhez fűződik a szentendrei munkásüdülő és vizgyógyászati intézet létrehozása. RHGy ltsz. 72.1.635.; Népszava, 1916. június 13.; HUZLICKA 4. köt. 2. p.

büntetéstől azonban az élemedettebb korban lévő prolik nyomban kigyógyultak a népboldogító kommunizmusból.”

„A diktatúra alatt a szesz és kártya tilalom okozta a legtöbb gondot... Bort csak orvosi receptre kiállított utalvány ellenében volt szabad, fél, maximum egy literes adagokban kiszolgáltatni az italmérőknek. Lakosságunk borkedvelő része eleinte úgy segített magán, hogy a szomszédos Rákoskeresztúr és Nagytarcsa községekbe rándult át egy kis búfelejtőre, hol a szesztilalmat nem kezelték oly szigorúan. Azonban a vörös őrség szemfüles tagjai csakhamar rájöttek arra, hogy a tejes kannákban nem tejet, hanem a proli erkölcsöket megmétejező (sic) átkos boritalt hordanak haza a kirándulók, s egyik–másik hazatérő a vörös őrség laktanyája előtt négykézlábon éltette a proletárdiktatúrát... Később azonban rájöttek arra, orvosi receptre utalványt állít ki a direktórium... egyszerre tömegesen betegedtek meg az emberek és csodálatos módon minden betegnek egy fél, vagy egy liter bort rendeltek az orvosok. ...Ha egy ily beteg utalványát megkapta, azzal bejárta a községben lévő mind a hat korcsmát, s mindjárt mindenütt kiváltva,...a szesztilalom ellenére is teljesen gyógyultan került haza estére hajlékába.”

„Vallási téren semmi különösebb zavar elő nem fordult, mindenki szabadon imádhatta istenét a diktatúra alatt is, csupán a vallás oktatást szüntették meg az iskolákban, s a párbér fizetés kötelezettségét törölték el, de nem gátolták az önkéntes egyházi adózást.”

„Augusztus 10-én...a Rákoskeresztúron állomásozó 27-ik román gyalogezred 2-ik százada bevonult Rákosligetre...a lopások és egyéb harácsolásokból eredő bejelentett kár összesen 52 727 korona.”³⁶

A román megszállás november 14-ig tartott. A Pestvidéki Királyi Törvényszék gyorsított eljárással hozott ítéletet a rákosligeti direktórium tagjai felett. Holnapy Ernőt, a direktórium elnökét személyes szabadság megsértésével, lázadással, zsarolással, hatóság elleni erőszakkal, okirat hamisítással, lopással vádolták, három és fél év börtönbüntetésre ítélték, de betegsége miatt egy év után szabadon engedték, s 1921-ben tüdővészben meg is halt. Kürschner Jakab hét hónapot kapott.³⁷

Rákosligetet a kommün alatt jelentősebb erkölcsi, anyagi kár nem érte, így az élet hamarosan visszatért a rendes kerékvágásba. Az 1920. évi XXXVI. tc. értelmében az „érdemes” és „gondos” gazdák házhelyekhez, illetve kishaszonbérlethez jutottak. Rákosligeten 200 négyszögöles házhelyeket osztottak az Óhegyi dűlőben. Három hadirokkant, hét hadiözvegy és 67 közalkalmazott kapott telket. Az Országos Földrendező Bizottság a Fuchs család tagjaitól mintegy 15 katasztrális holdat vett igénybe, valamint a község keleti határában Bolza Mariette birtokából osztottak ki néhány holdat.

36 BFL V. 714. a. Rákosliget közgyűlési jegyzőkönyve.

37 Pestvidéki Államügyészség 1920. január 2-án kelt vádindítványa. Másolat a szerző birtokában.

1920-ban Rákosligeten gimnázium kezdte meg működését. A X. kerületi Főgimnázium igazgatója szerint azért bukott meg sok bejáró tanuló, mert kifárasztja őket az utazás. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 1920. augusztus 28-án kelt 110. 533/1920. V. K. M. számú rendeletével elfogadta Rákosliget kérését, és engedélyezte négy alsó osztály indítását az elemi iskola helyiségeiben. Az igazgató Frey Ferenc lett. Háromévi küzdelmes működés után sajnos meg kellett szüntetni a gimnáziumi oktatást.³⁸

1923. január 10-én tartotta a Munkás Otthon Szövetkezet utolsó, záró közgyűlését. Lejárt a hitelt nyújtó 26 év, a fekete tetős munkásházak az alapító tagság tulajdonába kerültek. Az ünnepi közgyűlésen sokan méltatták az elmúlt 26 esztendőt. Bélley főjegyző a következőket mondta: „Virágzó kedves községünk bölcsője a Munkás Otthon Szövetkezet volt. Édesanyja községünknek mely nélkül azt elképzelni sem lehetett volna. Szerves kiegészítője volt egyik a másiknak, emlékét megőrizzük.” Utoljára emelkedett szólásra Kürschner Jakab. Köszönetet mondott mindazon segítőtársaknak, kik együtt küzdöttek vele a munkástelep megvalósításáért, felvirágoztatásáért.³⁹ Április 23-án a jegyző hivatalosan is bejelentette a házépítő szövetkezet megszűnését a képviselőtestületi ülésen.

1924 januárjában döntés született arról, hogy az I. világháborúban hősi halált halt ligetieknek emlékművet állítsanak. A Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottságon keresztül rendelte meg a képviselőtestület a 243. számú tervet, melyet Friedrich Lóránt készített. A művész május 1-jére ígérte a szállítást, de a helyi közigazgatás szeptemberig nem tudta eldönteni, hová állítsák fel az emlékművet. Az avatásra végül 1925. május 31-én került sor, az avatóbeszédet József királyi főherceg tartotta.⁴⁰ A Rákosligeti Polgári Kör levélben fordult az előljáráshoz azzal a kéréssel, hogy a község neve legyen Rothermere-liget, vagy legalább egy utcát nevezzenek el a lorról. Indoklásukban az is szerepelt, hogy talán így a MÁV egy rendes állomásépületet épít a meglévő fabódé helyett.⁴¹

Az 1925-ös közigazgatási tájékoztató szerint Rákosliget lakóinak száma 2895 fő, a községben 531 ház van, egy állami elemi iskola, egy községi polgári iskola, óvoda és tanonciskola. Mozi, könyvtár és öntevékeny színjátszó csoportok gondoskodnak a szórakoztatásról. Levente egyesület, cserkészcsapat⁴², úszó egyesület, atlétikai klub

38 RHGy ltsz. 76.80.1. A rákosligeti „Nagy Lajos” gimnázium története. Dr. BARTÓK Albert kézírata.; Ebben az iskolában tanult többek között Gabrovitz (Gábori) Emilt, Magyarország teniszbajnoka. Sportlexikon 1985. 1. köt. 276. p.; Magyar Filmintézet 479., 481.

39 HUZLICKA 4. köt. 15–16. p.

40 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 555/1925.

41 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 675/1925

42 A 264. számú Hunyadi János Cserkészcsapat 1923-ban alakult.

várta a fiatalokat.⁴³ A Rákosligeti Atlétikai Club (RAC) 1934-ben egyesült a MOVE-el, atlétikai szakosztálya kimagasló teljesítményt nyújtott Paulinyi Jenő vezetésével: 1934 és 1941 között megszakítás nélkül nyerték meg az országos atlétikai versenyeket!⁴⁴

Bélley Géza, Rákosliget első jegyzője 1933-ban nyugdíjba vonult. Utódja Szávay István lett. Az ő idejében választották Endre Lászlót Rákosliget díszpolgárává. Az ünnepségről a *Gödöllői Hírlap* 1934. május 13-i száma kétoldalas cikkben számolt be. „...Rákosliget község közönsége büszke lehet arra, hogy Gömbös Gyula mellett vitéz Endre Lászlót díszpolgáraként tisztelheti. Van-e közöttünk olyan, aki égőbb hittel tekintene hazánk jobb jövője felé? Van-e aki öntudatosabb lenne minden lépésében? ... Legelső tudatunkba is úgy lép be, mint katona, aki a nagy harc után alig pihenve, már a nyugati végek felé siet, – táborba száll az apa és fia, hogy féltő gondal őrizték a honi földet.” 1935-ben azután kiderült, hogy Szávay főjegyző hamisított általános iskolai bizonyítvánnyal került a jegyzői tanfolyamra, majd annak elvégzése után jegyzői állásokba. Nagy volt a község lakóinak ámulata, amikor a csendőrség le tartóztatta Rákosliget főjegyzőjét!⁴⁵

A 30-as évek végén az elszegényedés egyre növekedett, amint azt a Horthy Miklós kormányzó feleségének nevével fémjelzett országos ínségakció kérelmei is mutatták. A kérelmezők közül sokan a trianoni egyezmény során elszakított területekről menekültek a megcsonkított Magyarországra. Nagy Aranka, „beteg és nyomorék nyugdíjas egyetemi díjnok”, a korábbi kolozsvári polgármester unokahúga négy alkalommal fordult eredménytelenül a kormányzó feleségéhez. Egyik kérvényében ezt írta: „Hóman miniszter fel nem emelné a nyugdíjam, pedig kollegám volt!”⁴⁶

Bár hazánk a 30-as évek végén még nem tartozott a hadviselő felek közé, az ellátási gondok egyre erősebben jelentkeztek. A heti lisztadagot 20 dkg-ra szállították, a heti zsíradagot szintén. Rákosliget mezőgazdasági termelés híján nem volt önellátó, lakóinak döntő többsége Budapestre bejáró tisztviselőként dolgozott. A jegyrendszer bevezetésekor ezért különösen a cipőjegy érintette hátrányosan a közönséget. A főjegyző havi 300–400 pár cipőt igényelt, kapott 60 párat – a valós igény viszont 900

43 Az 1932-es nyári olimpián, Los Angelesben Remecz József diszkoszvető, a RAC kiváló sportolója, aki 1931-ben 48,83 méteres dobásával rövid ideig világcsúcstartó volt, 9. helyezést ért el.

44 Paulinyi Jenő e dolgozat szerzőjének testnevelő tanára volt 1955–59 között. A még élő RAC tagok beszámolóján alapul a háború előtti sikersorozat élménye.

45 Gödöllői Hírlap, 1935. november 17. 3. p.; Utóda két évig Szabó József volt, aki az aszfaltjárda építésével és a központi park kifejlesztésével tette magát ismertté. 1938-ban egy évre Csanády György lett a főjegyző, 1939-ben Tóth Zoltán került a helyére, aki 1944 őszén elmenekült, egyesek szerint hadifogásba került.

46 BFL V. 714. Rákosliget iratai, Horthy Miklós ínségakció kérvényei, szám n.

pár volt! 1941 júliusában két hétre liszt nélkül maradtak Liget lakói, a zsíradagot pedig heti 10 dkg-ra csökkentették.⁴⁷ Az ellátási problémák mellett erős kontraszt, hogy elkezdték a rákosligeti evangélikus templom építését, a község határában megindult a Vegyiművek építkezése. A község nyugati oldalán újabb település körvonalazódott – a Régi Akadémiatelep.

1939. május 5-én kihirdették a második zsidótörvényt. Eszerint közintézményben nem lehetett tovább zsidókat alkalmazni. Rákosligeten is községi igazoló választmány jött létre a törvény végrehajtására.⁴⁸ A képviselőtestületből kizárták a zsidókat, korlátozták ingatlanszerzésüket, ennek ellenére, amikor a járási főszolgabíróság érdeklődött az augusztusban megválasztott képviselőtestület összetételéről, Rákosliget jegyzője letagadta, hogy izraelita vallású is szerepel a képviselők között!⁴⁹ Egy évvel később megalakult a Nyilaskeresztes Párt helyi szervezete, vezetője Kégl Károly lett, összejöveteleiket Pálföldi vendéglőjében tartották.⁵⁰

Az 1941. augusztus 8-án kihirdetett harmadik zsidótörvény megtiltotta zsidók és nem zsidók egymás közötti házasságkötését. Endre László alispán 18.913. kig. számú rendelete pedig kimondta: „egy zsidó család jogos lakásszükségletét egy szobával kielégítve látja.” Így a keletkezett felesleg kiigényelhetővé vált. A lakásszerzés másik módja a hatósági költöztetés volt. Erről mondott véleményt egy névtelen levélíró: „Tisztelt Jegyző Úr! Miért nem tetszik igénybe venni a ...rendőrtanácsos házat és... még párét? Ott vannak a nagy lakások üresen. Ők meg Pesten laknak ilyen nehéz időkben, mikor másnak egy szoba nem jut. És nekik kétfelé is van lakásuk, tessék intézkedni, mert az alispánnál jelentést teszünk. Valamint Pesten a Polgármesternél, hogy ma ilyesmi még elő is fordulhat.”⁵¹ A német megszállás után a szövetséges hatalmak hadszíntérnek nyilvánították Magyarország területét és az angolszász légierő megkezdte hazánk bombázását. Május végéig 188 ember költözött a fővárosból Rákosligetre kibombázott otthonaikból.

A megszállást követően fokozódott a zsidók üldözése is. Elvették rádiójukat, ki-
kapcsolták a villanyt, telefont, elvesztették állásaikat. Nem volt kivétel ez alól még Gózon Gyula, a népszerű színész sem. Jellemző az a levél, mely április 2-án érkezett a község házára: „Rákosliget község tekintetes Elöljáróságának! Jelentem, hogy a mai nap délelőtt 11 és 12 óra között a következő zsidó fajú egyéneket láttam a Horthy Miklós úton sétálgatni: D. V. Phöbus-tisztviselő, aki a II. utca sarkán néhány percig

47 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 2793/1941 Jelentés a közellátási viszonyokról

48 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 4983/1939.

49 Dr. Blum (Bakonyi) Lajos. BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 4991/1939.

50 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 3427/1940.

51 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 1320/1944.

ácsorgott is. F. M. papírkereskedő. Nevezett mikor megláttam, éppen a Vartus vendéglő előtt ment lefelé. B. N. XIX. utca 6. szám alatti zsidó, aki a lakásától a vasútállomásig és vissza egy másik hit sorsosával sétált. Utóbbi kb. 5–10 percig a Maderschpach-gyógyszertár volt bejárata előtt ácsorgott. Kérem nevezettekkel szemben az eljárást megindítani. Hazafias tisztelettel: J. J. Tanúként a velem volt H. A. VII. utca 4. szám alatti lakost jelentem be.”⁵²

A május 15-i deportálási rendelet végrehajtása során 97 embert vittek Rákoskeresztúrra, 51-en a fővárosban tartózkodó rokonaikhoz költöztek. Május 30-ra befejeződött a rákosligeti zsidók összegyűjtése, Gózon Gyula és 13 munkaszolgálatos egyelőre megmenekült a deportálástól. A megüresedett házakat a német katonaság vette birtokba, a kiköltöztetett zsidók vagyonát összegyűjtötték, azt a Pénzügyigazgatóságra kellett beküldeni: Egy rákosligeti asszony, akit június 11-én vittek el a keresztúri gettóból, levelet írt Csatay honvédelmi miniszternek: „Férjemet... mint munkaszolgálatost gránátrobbanás következtében elvesztettem. Már 4 ízben költöztek Rákosligetről. Nagyon kérem, csak annyi kivételezést, hogy gyermekeimmel együtt lehessenek! ... Most raknak be vagonokba, nem tudom, hová visznek Rákoskeresztúrról.”⁵³

A miniszter elküldte a kérelmet a rákosligeti főjegyzőhöz, Kovácsné két fiával – Károllyal és Tamással – koncentrációs táborban halt meg. Emléküket a rákoskeresztúri izraelita temetőben emléktábla őrzi a többi rákosligeti áldozatával együtt.⁵⁴

1944. június 18-án a 9120. számú munkásszázadot akarták Rákosligetre beszállásolni, de nem volt hely. A Polgári Kör épületét a Mercur hadianyagraktárrá alakította, az iskolában német repülő alakulatok voltak. Ekkor már csupán két tanteremben folyt a tanítás, de novemberben azt is felfüggesztették.⁵⁵ A község kiürítését 1944. november 5-én rendelték el. December 12-ről 13-ra virradóra Rákosligetet is bombázták, a Szent Imre út (ma Liget sor) 19. számú háztól 50–60 méterre és a polgári iskola udvarán is robbant bomba 19 óra 15 perckor. December 28-án délelőtt fél tizenegykor bevonultak a román csapatok a községbe. Mindkét iskola hadikórházzá alakult át. A polgári lakosság számára a háború helyben ekkor ért véget.

A háború utáni első dokumentumot 1945. január 9-én keltezték, ebből tudható, hogy a község felelős vezetője Csele László aljegyző. A tanítás január 29-ével újrain-

52 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 1791/1944; (Az eredeti szövegben mindenki teljes névvel szerepel. – a szerk.)

53 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 3097/1944.

54 1946-ban emléktáblát avattak a helyi zsinagóga falán. Ma ez a tábla a Kozma utcai zsidótemető ravatalozójában található.

55 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 3404/1944.

dult két lakóházban, mert az iskolában még mindig katonák tartózkodtak. A tanév elején beírt 331 gyerek közül 119-en jelentek meg.

A Nemzeti Bizottság pontos megalakulásnak ideje ismeretlen. Az első olyan dokumentum, melyben már szerepel a Nemzeti Bizottság, 1945. január 29-én kelt.⁵⁶ Az aláírás szerint elnöke Csertyő Gyula volt. Az első Nemzeti Bizottság tagjai: Apagyi Andor tanár, Alpár Béla villanyszerelő, dr. Babócsa Endre katolikus pap, Bíró Béla műszerész, Buday Lajos tanár, Csele László aljegyző, Csertyő Gyula tanár, Deák Vilmos vámkezelő, Dégi Jenő villanyszerelő, Donáth Vilmos gépészmérnök, Galambos (Grósz) Marcell kereskedő, Gyarmati János pék, Hellmann József ezüstműves, Herz Tibor rendőr, Hátori Imre tisztviselő, Hollósi Lászlóné tisztviselő, Jávor Lajos tisztviselő, Jeszenszky Anna tanárnő, Keresztúry István tanár, Kluszkza Ferenc esztergályos, Kovacsik Dezső sütőmester, dr. Körmöczy László tanár, Kőrösi Ferenc, Kulcsár Dezső géplakatos, Kutny István kozmetikus, Madarász György kovács, Miskolczi Károly cipész, Munár József nyugdíjas alezredes, Nemes Károly tanár, Oláh Kálmán kárpitós, Orf István kereskedő, Pápai Vince kereskedő, Piedl Kornél fodrász, Pellérdi József kőműves, Puskás Imre bádogos, festő, Simonovánszky Ödön katonatiszt, Széll Zsigmond tisztviselő, Vándorfői József tapétázó.⁵⁷

Herz Tibor, a kommunisták helyi vezetője így emlékezett vissza a háború utáni időkre: „A Vörös Hadseregnek minden támogatást megadtunk, segítettünk repülőterek helyrehozásában, a felrobbantott vasúti sínek és hidak megépítésében.”⁵⁸ S mi a valóság? 1945. március 1-jén utasítás érkezett a körzeti katonai parancsnokságtól, hogy a rákosligeti Nemzeti Bizottság öt napra 50 férfit köteles kiállítani a mátyásföldi repülőtér újjáépítésére.⁵⁹

A 14/1945 ME. számú rendelet értelmében március 15-én újjáalakult a képviselő-testület, és március 23-án kinevezte Csele Lászlót Rákosliget főjegyzőjévé. A kinevezést a felettes szervek is elfogadták.⁶⁰ A Földigénylő Bizottság a községben később alakult meg (elnöke Nemes Ferenc volt); 95 személy kért házhelyingatlant, az 1738/1946/FM. határozat elfogadta a ligetiek igényeit. Szóba került, hogy a „nemzetellenesektől” el kell kobozni ingatlanaikat. A kommunisták még listát is szerkesztettek, három csoportba sorolva az embereket: nyolc volksbundista, három német

56 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 2/1945.

57 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 162/1945.

58 Pest megye múltjából. Bp. 1965. 379. p.

59 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 69/1945.

60 Csele (Czeisel) László 1942. július 16-án került Rákosligetre mint erdélyi menekült. Ezt megelőzően egy évig Dányban volt aljegyző. 1944-ben a hivatalos iratokon mint helyettes főjegyző szerepelt.

állampolgár és 36 „népellenes tevékenységet folytató” egyén szerepelt rajta.⁶¹ A helyi kommunisták levélben szólították fel a Nemzeti Bizottságot, foglaljanak állást a nyilasok kérdésében, kit állítanak bíróság elé, hová kell a rendőrséget kiküldeni. Egy decemberi irat szerint az egykori nyilasok ismeretlen helyen tartózkodtak. Miután hazatértek, a helyi Nemzeti Bizottság úgy döntött, néhány hétre menjenek el ezek az emberek Isaszegre erdőt irtani – így szereztek tüzelőt a községnek.⁶²

A budapesti ostrom vége után kezdtek visszaköltözni az evakuálásakor távozott ligetiek, de a saját lakásukba való költözést is kérvényezni kellett a helyi hatóságoknál. A tavasz folyamán megindult a köztisztviselők igazolása. Az Igazoló Bizottságok véleménye döntően befolyásolta az emberek állását, nyugdíját, fizetését, iparendélyét, megélhetését. Igen sok illetékességi vita folyt a környék Igazoló Bizottságai és Nemzeti Bizottságai, valamint a járási szervek között. Ennek egyik oka mindenképpen az, hogy a községi önkormányzati szervek előbb keletkeztek, mint a járási, illetve megyei szervek!

Újjáalakult a helyi rendőrség is, Rákosligeten a parancsnok Puskás Imre lett.⁶³ Az MKP mellett fokozatosan kibontakozott a Szociáldemokrata Párt (SZDP) helyi szervezete is. 1945. június 19-ére „Rákosvidéki Nagygyűlést” szerveztek a mai tenispályán.⁶⁴ Szeptember 1-jén a Független Kisgazdapárt helyi szervezete is létrejött, vezetőt választottak Simonovánszky Ödön, titkárt Csillag Ferenc személyében. Október 7-én a községi képviselőtestületi választás során az FKGP-ra 912 ember szavazott.⁶⁵ Az októberi törvényhatósági választások és a novemberi nemzetgyűlési választások előkészületeinél azonban már észrevehető volt a kommunisták előretörése. A rákosligeti II. számú összeíró bizottság kisközgazda tagjának megjelenését bírálta Dégi Jenő aljegyző: a párt még nem alakult meg, a Nemzeti Bizottság nem tud róla, nincs igazolványa, nincs igazolva, a Nemzeti Bizottság soraiban nincsenek kisközdák.

1946-ban Budapest szovjet városparancsnoka, Zamercev tábornok értekezletet tartott a Pest környéki községekben létesített szovjet hősi emlékművek témájában. A táviratra Rákosliget közölte, hogy még 1945. május 1-én felállítottak a Hősök terén a fából készült emlékművet, melyet az MKP csináltatott, ám amennyiben a község anyagi segítséget kapna, újat építtetne.⁶⁶ Az új emlékművet 1948. október 10-én leplezték le a vasútállomás melletti parkban, alkotója Megyeri Barnabás. Ez volt az utol-

61 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 489/1945.

62 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 355/1945.

63 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 990/1945.

64 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 1506/1945.

65 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 3021/1945, 3338/1945.

66 BFL V. 714. b. Rákosliget iratai 1542/1946.

só nagyobb szabású városképi változás Rákosliget életében, hiszen a XXVI./1949. törvény értelmében a község 1950. január elsejétől a kialakuló XVII. kerület részeként Nagy-Budapesthez került.

A szerző történelemtanár, a Rákosmenti Helytörténeti Gyűjtemény vezetője, az Erdős Renée Ház munkatársa. A helytörténet kutatását Rákosligethez való családi kötődése miatt kezdte el. Erről így ír: „Apai nagyszüleim 1909-től 1964-ig, illetve 1975-ig, halálukig majdnem folyamatosan éltek Rákosligeten. Most én lakom egykori házukban. Apám itt született, én itt jártam az immár 100 éves elemi iskolába, sőt, felnőttként tanítottam is benne.”

Antal Dombóvári

The Chronicle of Rákosliget

Beginning with its foundation in 1873 the municipal council regarded the solution of housing problems of workers a prominent task. Sir Károly Fackha councillor of the ministry was commissioned by the ministry to deal with the activity concerning the Workers Home of Pest. On 12th December 1896 the Union for Workers' Home was founded under his leadership with sixty members in a room of the Social-Democratic Party in Dob Street. On 11th May 1899 there were 354 members of the union and there were 431 plots drawn among them. They had to pay 160 korona (current currency) per year for 26 years, then the houses became the owners' property. On 26th January the plumbing of water supply was inaugurated. In 1901 the plot of the school was marked out and by the autumn of 1902 the new first-school had been finished. The year of 1907 brought about significant changes in the life of the settlement. Rákosliget was declared an independent village. It had about 2500 inhabitants. In 1917 the roll of honour of Rákosliget was published. Official sources mention 48–50 persons whereas others say 77. The war memorial erected in 1925 has 50 names. In 1920 a secondary grammar -school was opened, but after three years of struggle it had to be closed. Rákosliget could not maintain itself, therefore the majority of the population were officials commuting to Budapest.

Suba János

A MÁTYÁSFÖLDI NYARALÓTULAJDONOSOK EGYESÜLETE

Mátyásföldet 1887-ben alapították. Az ország legnagyobb és legrendezettebb nyaralótelepét 1929-ben – az erről szóló törvény elfogadásakor – üdülőhelynek nyilvánították, a községi rangot 1933-ban nyerte el. Mátyásföld két részből állt: az üdülőtelepből (Ó-Mátyásföld) és abból a később létrejött telepből, amely először a Fecsketelep, majd a Tusculanum, s végül az Új-Mátyásföld nevet kapta.

A Mátyásföldi Nyaralótulajdonosok Egyesülete megalapításának gondolatát Kunkel Imre, a Budapesti Központi Tejcsernok első (alapító)igazgatója vetette fel 1887 nyarán, amikor Beniczky Gábor, cinkotai földbirtokos vadászaton látta vendégül. A 40 holdas erdő mellett fekvő vadászterület ugyanis alkalmasnak látszott üdülőtelep létrehozására. A szót tett követte: Beniczky Gábor átengedte a kért területet.

1887. november 6-án az előkészítő bizottság benyújtotta a telepalapításra vállalkozó egyesület alapszabályát. Még aznap megtartották az alakuló közgyűlést, amely elnökké Szeniczey Ödön országgyűlési képviselőt, titkárrá Fáy Bélát választotta. Az egyesület célja az alapszabály szerint „a telektulajdonosoknak nagyobb számban való tömörülése és közös célra való törekvés által lehetővé tenni, hogy az egyesület tagjai a budapest-cinkotai h.é.vasút mentén a cinkotai határban eredetileg Beniczky Gábor földbirtokostól megvásárolt telkeiken együttes, kényelmes nyaraló-, sőt állandó lakásra is szolgáló telepet létesítsenek és a közösség számára minden lehető állami, községi, vasúti kedvezményt illetve támogatást kieszközöljenek, végre a nyaralótelep közös érdekeit megóvják és előmozdítsák”.¹

1887. december 6-án aláírták az első szerződéseket, melyek elővételi jogot biztosítottak az alakuló egyesület részére. Az összesen 24 942 Ft 36 krajcárért megvett 57 telekre a szerződés 3. pontja értelmében az átírással egyidejűleg bejegyezték azt a korlátozást is, miszerint új épület csak a Mátyásföldi Nyaralótulajdonosok Egyesületének engedélyével állítható fel. A telkek legkisebb nagysága 600 négyszögöl lehetett. Az alapszabály előírta, hogy az egyesület megalapításának feltétele legalább

¹ Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV. 1427. (Az 1949. évi XXVI. törvénycikk alapján Budapeshez csatolt városok és községek egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye.) Mátyásföldi egyesületek alapszabályai. Az első, általunk ismert 1893. május 31-én kelt és 1894. április 4-én belügyminiszter által jóváhagyott alapszabály.

hatvan olyan tag jelentkezése, akik együttvéve száz telek tulajdonosai és a megállapított beíratási díjat lefizették. Az alapító névsorban végül 65 nevet rögzítettek, akiknek tulajdonában összesen 102 telek volt.

Beniczky Gábor másnak nem adhatott el telket, csak az egyesületnek, vagy annak, akit az egyesület kijelölt. A későbbiekben telket már csak a nyaralótulajdonosok egyesületétől lehetett vásárolni és a tulajdonvásárlás egyben kötelező tagságot is jelentett. Minden tulajdonos „túrni köteles, hogy telkére az átírás alkalmával telekkönyvileg bejegyezték azt a korlátozást, hogy magát az egyesület mindenkori alapszabályának és a közgyűlés, valamint a választmány jogerős határozatainak aláveti.” (Sőt! A tulajdonost az egyesületből való kilépés után is kötelezték a telekkönyvi tulajdonjogi korlátozások.) A vételárat kezdetben négyyszögölenként 65 krajcárban minimalizálták, az ezt meghaladó rész 50–50%-ban megoszlott az eladó és az eladást közvetítő egyesület között. A szerződés biztosította a tagoknak az erdő ingyenes használatát, megállapította az utak szélességét (15 méter), és elrendelte azok azonnali fásítását. Az egyesület tagjai használhatták a telep sétányait, parkjait, helyiségeit, közhasznú intézményeit, és mindabban az előnyben részesültek, amit az egyesület akár egyesektől, akár hatóságoktól, társulatoktól a tagjai számára megszerzett.

Az egyesületnek minden évben legkésőbb júniusban közgyűlést kellett tartania, amit akkor tekintettek határozatképesnek, ha a rendes tagok összes szavazatának legalább egyharmada képviselve volt. A határozathozatal egyszerű szótöbbséggel történt, s felállással, vagy név szerint szavaztak. Minden telek birtoklása egy szavazatra jogosított, de négy szavazatnál többet saját telek után senki sem kaphatott. Az alapszabály értelmében az egyesület addig áll fenn, míg a telep községgé nem alakul.

Az egyesület vagyona a tulajdonát képező ingóságokból, ingatlanokból, a különféle jogokból, jogosítványokból állt, jövedelmét a beíratási díjak, az éves tagsági díjak, az ingatlanok bérjövödelme és az esetleges egyéb jövedelmek alkották, „amelyet a választmány a rendes családapa gondosságával tartozik kezelni.”²

Az alapszabályban foglalt előírások biztosították a telep kertvárosi jellegét: a villaszerű építkezés terveit az egyesülettel előzetesen el kellett fogadtatni, a telkeken az épületek az utca határától legalább hat méterre épülhettek, s legalább három méter távolságban a szomszéd telektől, szennyvizet, ürüléket az utcára nem vezethettek ki, félfedelű (tűzfalás) épületeket nem építhettek. Előírták az állattartás, gyári ipartelep, gyár, munkáslakás, kocsmá létesítésének tilalmát, sőt fűszerboltot, mészárszéket és bármilyen kereskedést is csak a választmány engedélyével lehetett nyitni.³ Természetesen működött hentes (mészárszék), fűszerüzlet és egyéb boltok, melyek számára a helyiséget az egyesület adta bérbe, ám több kérést elutasítottak, egy boltot be is zá-

2 BFL. IV. 1427. 1929. szeptember 22-i alapszabály.

3 Lásd előző jegyzet.

rattak, ha túl zajosnak, nem nyaralótelepre valónak ítélték. 1888 őszén megkezdtek a telep tervszerű fásítását, vízvezetékét építettek, minden utcasarokra lámpát állítottak; a vármegye alispánja pedig elrendelte, hogy május 1-től szeptember 30-ig tilos a sertéstrágya szállítása Kőbánya és Cinkota között.

1889-ben a Budapest Helyiérdekű Vasút megindulásakor, az egyesület sürgetésére Beniczky Gábor újabb 43 katasztrális holdat, azaz 59 telket bocsátott az egyesület rendelkezésére. A telkek vételárát két év alatt kellett törleszteni. Még abban az évben felépült tizenhárom nyaraló, villaépület, három gazdasági épület, két kertészlakás, öt kertészház és egy emeletes vendégfogadó. A nyaralótelep melletti 34 holdas erdő Beniczky Gábor parkosította, a közepén épült vendéglő haszonélvezete őt illette.

Az 1889. január 27-i közgyűlésen és választáson elnökké ismét Szeniczey Ödönt, alelnökké Kerekes Istvánt választották. 1890-ben a tagsági díj négyszögölenként egy krajcár lett. 1891-ben az egyesület megvette a parkerdőt, a település központjában megépült a HÉV állomás. Hetente egyszer – tekintet nélkül arra, hogy kifizetődött-e – színházi vonatot indítottak Budapestre, a telepen dolgozó munkások számára kedvezményes jegyeket biztosítottak, növelték a járatok számát, kedvezőbben alakították a menetrendet. (A HÉV vezérigazgatója is a telepen lakott!). Néhány éven belül (pontosan 1898-ban) telefonösszeköttetés és posta is létesült.

1892. június 22-én újra megválasztották elnöknek Szeniczey Ödönt, alelnöknek Neuschloss Marcellt, s a rákövetkező évben módosították az alapszabályt.⁴ Az egyesület ügyeit az elnökből, két alelnökből, titkárból, pénztárosból álló elnökség, valamint a tizenhat rendes és hat póttagból álló választmány intézte. A nyaralótelep ügyeit először a közgyűlés által a tagok köréből választott szakbizottságok vezették, helyettük azonban 1894-től egy-egy gazdasági, műszaki, jogi, egészségügyi és ételmezési előadót választottak. Ez a megoldás nehézkesnek bizonyult, ezért 1895-től az elnökség látott el minden feladatot. Állandó jelleggel csak a vigalmi bizottság működött.

Az 1894. május 30-i közgyűlésen Szeniczey Ödön lemondott az elnökségről, Kunkel Imre pedig a választmányi tagságról, mivel mindketten eladták mátyásföldi ingatlanjaikat és elköltöztek. Az új elnök Terstánszky Kálmán lett, az alelnökök Nemes Ferenc és Paulheim József, Szeniczey Ödönt díszelnökké választották. Az 1895. évi közgyűlésen a legfontosabb határozat az volt, hogy a meglévő favázas vendéglőt bontsák le, és helyette szilárd épületet emeljenek; Meixner Emil elnökké, dr. Demjanovics Emil és Strelinsky Sándort alelnökké választották. Ők ketten 1896. szeptember 12-én lemondtak, helyükre Szécskay István és Paulheim József került, utóbbira bízták az egyesület vagyonának kezelését és felügyeletét. Az 1899. május 31-i közgyűlésen a tagsági díjat négyszögölenként 2 krajcárra emelték; alelnökké Bellovits Imrét és Bartolffy János választották, a lemondott Paulheim József tisztelet-

4 BFL. IV. 1427. 1893. évi alapszabály.

beli elnök lett. Ő az, akinek a nevéhez minden, az 1900-as évek elején kezdett nagyszabású építkezés köthető.

A telep egy 400 négyszögöles, központi fekvésű, közművesített telket engedett át iskola céljaira. Az iskolát az állam átvette, ez azt jelentette, hogy az egyesület attól kezdve csak a dologi kiadásokat kellett, hogy fedezze, és az intézményt a tagjaiból alakított gondnokság vezette. 1903-ban a közös működtetésből származó jogi ellentéteket rendezték: az egyesület átengedte az iskolát a kultusztárcának örökös használatul. Mivel az iskolába nemcsak helyben lakó gyerekek jártak, a kormányzat elállt attól a követelésétől, hogy a szükséges bővítéseket az egyesület fizesse, sőt 1905-től az iskolagondnokságba négy tagot az egyesület nevezett ki. 1926-ban Cinkota vette át az iskolával vállalt terheket.

Az 1900. évi jelentés kiemelte, hogy Mátyásföld az egyetlen olyan település a környéken, amelyet nem terhel községi adó, ennek ellenére az 1901. évi jelentés a nyomasztó anyagi helyzet miatt panaszkodott. Ennek enyhítésére az 1903. április 5-i közgyűlésen engedélyt adtak Paulheim Józsefnek és az akkor még csak megalakulóban lévő Mátyásföldi Fürdő Egyesületnek, hogy az erdő területéből 300 négyszögölnyi egy építendő artézi kút és uszoda céljára lefoglalhassanak. Az építkezés és a berendezés 33 671,41 koronába került. A fürdőt bérbe adták 1920. március 28-ig, amikor is az egyesület a fürdőegyesület részjegyeit beváltotta – de nem vállalta át a kötelezettségeket.

Özv. Beniczky Gáborné Batthyány Ilona grófnő az egyesületnek templomépítés céljára telket adományozott. Az 1900. május 30-i közgyűlés ezt az ingatlant is Paulheim Józsefre és társaira bízta azzal a kikötéssel, hogy az általuk felépítendő templom és annak területe az egyesület elvitathatatlan tulajdona. A templomot 1905-ben szentelték fel.⁵

A tisztikar mandátumát az 1904. április 24-i közgyűlésen meghosszabbították. 1905-ben új alapszabályt készített és fogadott el az egyesület. A módosítás értelmében az egyesületnek ezen túl tiszteletbeli és kültagjai is lehettek. „Tiszteletbeli tagok azok lehettek, – akik tekintet nélkül arra, hogy Mátyásföldön ingatlannal bírnak-e, vagy sem a telep érdekében kifejtett közhasznú működésükért a közgyűlés megválaszt. Kültagok azok lehettek, – akik Mátyásföldön ingatlannal nem rendelkeztek – a telep iránt való érdeklődésüknél fogva ilyenekül való felvételüket két rendes tag ajánlása mellett kéri, és a válaszmány felveszi.”⁶

Az 1907-es választásokon az elnöki székbe Meixner Emil, az alelnökibe Mihályfy József és Palágyi Kálmán került. Az alábbi határozat is ekkor született: „Miótán a jövőben belépő új tagok a telepen már teljesen rendezett állapotokat találnak, amelyet a

5 VERŐ 1904.

6 BFL. IV. 1427. 1905. február 24-i alapszabály. A belügyminiszter 1905. március 25-én hagyta jóvá.

Rákosszentmihályi lakosok a Lajos utcában, 1910.
FSZEK Budapest Gyűjtemény

A rákosszentmihályi Forrás fürdő bejárata, 1912.
FSZEK Budapest Gyűjtemény 2952

*A cinkotai evangélikus templomhoz vezető utca, 1917.
FSZEK Budapest Gyűjtemény 4698*

telep alapítói és eddigi lakói saját megterhelésükkel hoztak létre, minthogy a továbbá az újonnan belépő tagok és az újabb ingatlanokat szerző régiek is az egyesület felosztása esetén az egyesületnek immár jelentékeny vagyonából tulajdonul bírt ingatlanjaik négyszögöleinek arányában fognak osztozkodni, méltányos hogy ezek ezen vagyonban leendő részesedés ellenértéke gyanánt az egyesület kiadásainak viseléséhez jelentékenyebb összeggel járuljanak.” Minden telekvásárlás után vagyonrészesedési illetéket kellett fizetni, ez négyszögölenként 16 fillér volt.

1907-ben Pejacsevicsné Beniczky Mária a BHEV rákosszentmihályi oldalán újabb földeket parcellázott üzleti haszonszerzés céljával. Az építési kedvet elősegítette, hogy újabb megálló épültek a vasútvonal mentén. A telkeket hivatalnokok, tisztviselők, alkalmazottak vették meg, négyszögölenként 13 koronáért. A telep neve Fecsketelep (majd Tusculanum, később Új Mátyásföld) lett. Az új telep vezetősége rendszeres kapcsolatot tartott a nyaralótulajdonosok egyesületével, és csak 1918-ban alakították meg saját egyesületüket. 1907-ben Fecsketelepen 136 épületet, 55 melléképületet, 1264 főt regisztráltak. Az élelmezés biztosítására fogyasztási szövetkezetet alakítottak, ellenőrzésére az elnökség egy öttagú bizottságot küldött ki, akik egyben a szövetkezetnél is választmányi tagok voltak. Megkezdték a telep villanyvilágításának előkészítését is. Miután 1907-ben Cinkotának fogyasztási és községi

adóban 2984 korona 54 fillért fizettek be, ám ezért semmiféle ellenszolgáltatást nem kaptak, megindultak a tárgyalások arról, hogy az anyaközség vállaljon részt a telep közterheinek viselésében, ezért 1909-ben Cinkota a telep számára évi 200 korona hozzájárulást szavazott meg, s átengedte a fogyasztási szövetkezet adóját. 1910-ben társaságot hoztak létre a telep víz- és villamos művének megépítésére. Az egyesület ingyen átengedte a szükséges területeket és 125 000 koronával belépett a társaságba, így 1911-re megépülhetett az áramszolgáltató központ és a víztorony. A telep előtt elvezető Kerepesi utat a Kereskedelemügyi Minisztérium szilárd útburkolattal látta el, addig a gépjármű forgalom által igénybevett utakat az Államépítészeti Hivatal öntöztette, pormentesítette, amihez a vizet az egyesület biztosította. A HÉV a cinkotai vonalszakaszt villamosította, így átszállás nélkül a város központjáig mehettek be az utasok. 1913-ban temetőt is akart létesíteni az egyesület, de a közgyűlés az érdekelt telektulajdonosok tiltakozására – a szomszédos telkek értékcsökkenése – elutasította a kérést.

Mátyásföldön az egyesület vezetősége szinte évente változott. Az 1908. március 15-i közgyűlésen új választásokat tartottak, az elnök Bellovics Imre, az alelnök Antal Gyula és Bartolffy János lett. Az 1910-es tisztújításon elnökké Bellovics Imrét, alelnökké Fehérváry Józsefet és dr. Spett Ferencet választották meg. Bellovics 1911-ben lemondott, helyette Antal Gyula lett az elnök, 1911-ben azonban már Palágyi Kálmán töltötte be ezt a tisztséget, mellette Diósy Lajos és Zehntbauer Gyula nevét olvashatjuk alelnökként. 1912. október 20-án Palágyi Kálmán is lemondott, helyette Diósy Lajos lett az elnök, aki mellé 1913-ban az új tisztújítás során Töttösy István és dr. Papp László került alelnököknek.

Cinkota község 1913-ban önálló rendőrséget szervezett, ebből két fő Mátyásföldre jutott, így az egyesület négy tagból álló saját rendőrsége március 15-én megszűnt, az egyesületi rendőrség vezetője telepfelügyelőként dolgozott tovább. Az egyesület a két községi rendőr illetményének állandó viselésére nem kötelezte el magát, ezért helyettük már 1915. július 1-től két egyesületi éjjeli őrt alkalmaztak. Csak 1918-ban kapott az élet és vagyonbiztonság védelmére öt fős csendőrkülönítményt a telep, az egyesület költségén.

A Mátyásföldi Nyaralótulajdonosok Egyesülete 1914. május 24-én tartott közgyűlésen a választmányból a társadalmi feladatok megoldására egy nyolc fős (öt egyesületi és három egyesületen kívüli tagból álló) vigadalmi bizottságot küldött ki, akik kaszinó alapítását határozták el. Az egyesület díjtalanul, kizárólagos és korlátlan használatra átengedte öt év időtartamra a vendéglőépületben a tagsága részére fenntartott helyiséget, a teraszt és az I. számú étterem egy részét azzal a feltétellel, hogy a kaszinó tisztikarának, választmányának és tagjainak 2/3-a az egyesület tagjaiból kerül ki. (A Cinkota–Mátyásföldi Kaszinó hosszadalmas előkészületek után, 1926. november 26-án nyílt meg a Park vendéglőben.)

*A Dióssy villa Mátyásföldön, 1912.
FSZEK Budapest Gyűjtemény 2811*

Az 1916. június 29-i tisztújítás során dr. Ádám Jánost és Klázer Kálmánt választották alelnöknek. Az egyesületi alapszabályt rendkívüli közgyűlésen módosították, az egyik célkitűzés az lett, hogy „*az egyesületben olyan érintkezési központot létesítsenek, mely nyaralótelep érdekeinek megóvása és előmozdítása mellett az egyesületi tagok társas szórakozásának célját is szolgálja.*”⁷

1918. szeptember 22–1920. július 19. között négy elnök váltotta egymást. A forradalom alatt hadisarcot vetettek ki Mátyásföldre, míg a Tanácsköztársaság ideje alatt az egyesület működését felfüggesztették, vagyonát zárolták. 1918-tól 1927-ig az egyesület nem adott ki éves írásos jelentést, ezért nehéz történetüket nyomon követni, de azt tudjuk, hogy 1919–20 között az elnök Zettner Vilmos volt, majd az 1920. június 29-i közgyűlésen tiszteletbeli elnök lett Diósy Lajos, elnöknek Neiszler Antalt választották meg, Ámán Lajos alelnök helyét dr. Bruck Sándor töltötte be.

Az elnököt két évre, a hat választmányi rendes tagot három évre, további egy főt egy évre, a két választmányi póttagot három évre, illetve két főt egy-egy évre választották meg, a számvizsgáló bizottságba három fő rendes tagként, két fő póttagként ke-

7 BFL. IV. 1427. 1916. évi alapszabály. A belügyminiszter 1916. június 30-án hagyta jóvá.

*Weisz Márton fűszerüzlete Cinkotán, 1917.
FSZEK Budapest Gyűjtemény 5058*

rült be. 1920-ban a tagsági díj 12 fillér lett négyszögölenként, a napi ügyek intézésére igazgatót alkalmaztak.

1921. június 29-én Makra Imre lett az elnök (alelnök Hampel Geyza), majd az elnöki tisztséget Solty Lajos, 1922 májusától pedig Rentmeister Károly töltötte be. Az egyesület vezetésében 1923-tól kezdték a feladatokat szétaprózni. Az 1924. július 31-i választmányi ülésen végrehajtó bizottságot alakítottak (később intéző bizottság lett): ez egy elnökből és öt választmányi tagból állt. Hatásköre konzultatív volt, javaslatait a választmány elé terjeszthette, de sürgős ügyekben saját maga intézkedhetett. A bizottság feladatait kertészeti, műszaki, villamos és vízmű, pénzügyi – könyvelői részekre osztották fel. A titkár és a pénztáros tiszteletdíjat, a könyvelő fizetést kapott.

1924-ben a tagdíj négyszögölenként 50 korona, 1925-ben 150 korona lett, az egyesület vagyonát ekkor 600 000 aranykoronára becsülték. Az ingatlanok értéke 1931-ben Ó-Mátyásföldön 10–25 pengő, Új-Mátyásföldön 15–20 pengő volt négyszögölenként.

Az 1925. augusztus 25-i közgyűlésen újból Rentmeister Károly lett az elnök, alelnökök Holzmann Henrik és dr. Dembitz Mátyás. Cinkota község időközben megváltotta a telep közvilágítását évi 2800 aranykoronáért, az egyesület benzinkút létesítésére adott ki engedélyt.

1928-ban már előtérbe került Mátyásföld önálló községgé alakulása, ezt a mozgalmat az egyesületben Földes Géza és Nagy Kálmán együtt indította el. Érveik a következők voltak: „Cinkotán az egyenes állami adók összege 90 385 pengő, ehhez Mátyásföld 57 845 (Mátyásföld 37 417, 93 Újmátyásföld 20 427, 30) Pengővel járult hozzá. Lakosok száma Mátyásföldön 1200 fő, Újmátyásföldön 2800 fő. Házak száma Mátyásföldön 222 ház, Újmátyásföldön 290 ház volt. Az adózók száma Mátyásföldön 281, Újmátyásföldön 337 fő. 1000 Pengőn felül adózó Mátyásföldön 12, Újmátyásföldön 4 volt. Az elkészített próbaköltségvetés szerint az új község bevétele 47 731 pengő, kiadása 74 720 pengő lenne. A hiányzó különbség fedezésére a már említett 57 845 Pengő 50% mint községi pótagó szolgálta.”

1929-ben súlyos egyesületi válság alakult ki, mert állandóan a fizetéseképtelenség határán jártak. Adósságuk 90 243 pengőt tett ki, ennek kétharmada rövidlejáratú hitel volt, fizetési határidő nélkül. A közművek sem voltak nyereségesek, és rossz állapotban voltak az egyesület tulajdonában lévő üzemek berendezései is. A vezetés úgy ítélte meg, hogy ebben a helyzetben, amikor a telep lakossága is két táborra szakadt, nem vállalhatja a felelősséget, ezért lemondott. Az általános tisztújításon elnöknek Dr. Szegedy Lajos nyugalmazott kúriabíró, alelnököknek Váry Gyulát és Sikorszky Titust választották. Az új vezetés fő feladatként megfogalmazta: felméri az egyesület anyagi helyzetét, megjavíttatják az üzemek berendezését, megteremtik a konszenzust a lakossággal. Szigorú takarékosággal valóban csökkentették az adósságot, hat hónap alatt 68 000 pengőre szorították azt le, és elkezdték a legfontosabb beruházásokat is.

Az 1929. szeptemberi közgyűlésen újfent módosították az alapszabályt. Az egyesületet a tizennyolc rendes és hat pótagból álló választmány és az elnökből (három év), két alelnökből (két év), a titkárból (két év), a pénztárnokból (két év) és a számvizsgáló bizottság elnökéből (egy év) álló tisztikar vezette. A választmány rendes tagjai közül hat főt három évre, hat főt két évre, hat főt egy évre választottak, a hat pótagból két főt három évre, két főt két évre, két főt egy évre. A számvizsgáló bizottság elnökből, két rendes és két pótagból állt, akiket egy évre választottak. Emellett jogügyi-, pénzügyi-, villany- és vízügyi-, általános gazdasági, társadalmi és szépi- szeti bizottság is működött. A tisztségviselők közül csak a titkár és a pénztárnok kaptak tiszteletdíjat, a könyvelő pedig fizetést.⁸

Az 1929:XVI. törvénycikk alapján Mátyásföldet üdülőhelynek nyilvánították. Az egyesület létrehozta az üdülőhelyi bizottság feladatkörével felruházott választmányát. 1931. május 10-én az alapszabályokat újra módosították, így például a teleknagyságot 600 négyszögölről 300-ra csökkentették, a rendes tagok egy telek után egy szavazatot kaptak, hat szavazatnál többel senki sem rendelkezhetett. A választmány

8 BFL. IV. 1427. 1929. szeptember 22-i alapszabály. 1929. november 21-én hagyták jóvá.

tagjainak számát huszonegyre emelték. Az egyesület célkitűzései azonban nem módosultak. A célok elérésére szolgáló eszközök az alapszabály szerint az egyesület tulajdonát képező és az általa fenntartott, valamint még a jövőben még szerzendő, vagy létesítendő ingatlanok (utak, parkok, sétányok, erdő, épületek), közlekedési eszközök, az egyesületi tagok szellemi és anyagi életszükségletei kielégítésére szolgáló közművek, szórakozási és egészségügyi intézmények, közművelődési előadások és kiállítások rendezése, a telep nyaraló jellegének és egészséges voltának fenntartását biztosító, részben telekkönyvi bekebelezésekkel is biztosított szerződési megállapodások s a hatóság támogatásának kieszközlése.⁹

1932. október 22-én tartották meg a képviselőtestület alakuló gyűlését. A legtöbb adót fizető polgárok közül tizenkilenc fő (tizenhat rendes és három póttag) került be vagyoni cenzus alapján a képviselőtestületbe: Dr. Körmendy-Ékes Lajos, Dr. Szegedy Lajos, Földes Géza, dr. Janczer Lajos, Kartal Emil, Nagy Kálmán, Lacsny Árpád, Kovács Géza, Szőke Sándor, Tarr István, Almási Illés, Pecha Lajos, Zs. Szabó Sándor, Zimányi Ferenc, Földváry Ferenc, Hinner Mór, póttagok: Sikorszky Titusz, Köveskuthy Jenő, Gonczlik József, Fecske Lajos és Zachariás László.

Közülük választották meg Mátyásföld közigazgatási apparátusának tagjait. Főbírónak Váry Gyulát, közgyámnak Sikorszky Tituszt, pénztárosnak Gonczlik Józsefet. A gazdasági bizottságba: Frigyer Ferenc, Kovács Géza, Szegedy Lajos, Zachariás László, a szépészeti bizottságba Körmendy-Ékes Lajos, Rédhe Károly, Semsey István, Szikorszky Titusz és Weinert Tivadar, a kulturális és szociális bizottságba Almási Illés, Földes Géza, Földváry Ferenc, Jankó Ágoston és Szőke Sándor, az egészségügyi bizottságba Almási Illés, Kartal Emil és Menyhért Vilmos, a testnevelési bizottságba Almási Illés, Hinner Mór és Janczer Lajos került. A községi iskolákba hat rendes és hat póttagot választottak.

1932. december 10-én megalkották a községi szabályrendeletet, amely három tisztségviselőt engedélyezett: jegyzőt, aljegyzőt és írnokot. A testület tagjainak számát velük együtt 30 főben állapították meg: tizenegy választott képviselővel (községi képviselők, és állásuknál fogva szavazati joggal bíró előljárósági tagok) és tizenhat virilissel kiegészülve. Az első jegyző Márton Imre lett, aki 1908 óta tevékenykedett a közigazgatásban. A három községi tisztségviselő egy év alatt elintéztett 8000 ügyet, 4400 bírósági kézbesítést, 2000 közigazgatási kézbesítést, négy ingyen munkaerő segítségével. (1934-ben két irodatiszti állást, 1937-ben irodai altiszti állást rendszeresítettek.)

Az önállóságot új utcanevek is kifejezték, a régi cinkotai utat Erzsébet királyné útnak, az új kataszterben a dűlőket Mátyásföldi szántónak, Repülőtér és Forrásmajornak nevezték, a házakat újrászámolták. Az új földmérés alapján megtörtént a telek-

9 BFL. IV. 1427. 1931. május 10-i alapszabály. 1931. október 21-én hagyták jóvá.

Mátyásföld, Imre utca, 1903.
FSZEK Budapest Gyűjtemény 3501/7

könyveknek a cinkotai telekkönyvtől való elkülönítése és helyesbítése, amiért az igazságügyminisztérium 1185 pengővel terhelte meg a községet. A községhatáron belül elkülönítették az ipartelepek helyét: a Walla-féle kavicsbánya mögötti 3. és 4. dűlőt jelölték ki erre a célra, a község többi részén csakis villaszerű építkezéseket engedtek. (Az utakat csak 1937-ben osztályozták: községi és állami, mezei dűlőutak, községi utak, és rögzítették az utcaneveket: Imre, Diósy Lajos, Bem József, Bácskay, Nagy Gábor, Verbőczy, Rákosy Jenő, Katona József, Báró Szurmay Sándor, Horthy Miklós, Barcsay, Erkel, Apor, Apaffy, Szabadság, Corvin, Iskola, Gyár, Tölgyfa, Hársfa, Baross Gábor, Emma, Géza, Szent István, Arany János, Zrínyi, Gizella, Vörösmarthy, Gyula, Miklós, Károly, Ferenc, Béla, László, Vas, Kassa, Szatmári, és Temető utca.¹⁰ 1938-ban a Szent István év tiszteletére a templomteret Szent István térnek nevezték el.)

1932-ben a közgyűlés 264 szavazattal 17 ellenében elfogadta az alapítandó társulati reálgimnázium tervét, amely még abban az évben megnyílt és fokozatosan bővült nyolc osztályossá. Létesítéskor úgy tűnt, hogy az igazgatót és a teljes tanári kart a minisztérium fizeti, az egyesület csak a dologi kiadásokat viseli (a fenntartás ügyei-

¹⁰ BFL. V. 706. (Mátyásföld nagyközség iratai) 43/1937. Utak besorolása.

A mátyásföldi Park vendéglő, 1904.
FSZEK Budapest Gyűjtemény

nek intézésre öt tagú tanácsot hoztak létre), s karbantartja az általa biztosított épületeket. A gimnáziumot a Park vendéglőben helyezték el, s 1935–1937 között, a nyári szünetekben átépítették az épületet. A tantermek, szertárak mellett az ország egyik legnagyobb középiskolai torna- és rajztermét alakították ki.¹¹ A kitelepített kaszinó helyiségének pótlására a Lawn Tennis Club klubházát alakították át.

1933. január 1-vel Mátyásföld önálló községgé vált, de ez súlyos pénzügyi terhekkel járt együtt. Cinkotától 252 933 pengő adósságot vettek át, ebből 121 326 pengő útburkolási teher, 11 447 pengő iskolaépítési amortizációs kölcsön. Ráadásul a község 3200 pengőért temetőnek való területet vásárolt, a község fölmérésére pedig 8000 pengőt fordítottak, kataszteri térkép készült 800 pengőért – pótköltségvetést kellett készíteni. Az egyesület, az eredeti alapszabálytól eltérően az önálló községgé válás után is tovább működött. 1933. április 30-án Dr. Körmendy-Ékes Lajos nyugalmazott alispánt választották meg elnökének, aki fő feladatként az egyesület fennmaradását jelölte meg. Adósságuk csökkentése és új pénzalap megteremtése érdekében megkezdtek a parkerdő szélének parcellázását.

¹¹ HALÁSZ 1933.

Erdélyi Lóránt, Pest vármegye alispánja azonban elrendelte a Mátyásföldi Nyaralótulajdonosok Egyesületének felosztatását, mert az egyesület nem volt hajlandó lemondani közműveiről és utcáinak tulajdonjogáról Mátyásföld község javára. Ekkortájt 180 katasztráli hold területen 24 utca és 3 határút volt a tulajdonukban (tíz kilométer hosszú, területe 14,5 katasztráli hold). A helyzet szerencsésen rendeződött: az egyesület adásvételi szerződéssel igazolta, hogy 1891-ben megvette a mátyásföldi sétány erdőterületeit, a mátyásföldi villatelkek közútjait és utcáit és egyéb részeit 19 000 koronáért, ennek ellenére négy utcát köztulajdonba adtak, és a még magántulajdonban lévő húsz utca tulajdonjogát rendezték, azaz az összes utcát telekkönyvön kívüli állapotba helyezték, ám kikötötték, hogy az utcákon lévő közművek az egyesület tulajdonában maradnak, a fák további gondozási jogával s egyben kötelezettségével egyetemben.

A felosztatáshoz a legfontosabb ürügyet Rentmeister Károly volt elnöknek a választmány ellen tett panasza szolgáltatta. Az alispáni vizsgálat több általános jellegű és 106 pontban felsorolt konkrét szabálytalanságot talált, és ez elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az egyesület felosztatására tegyenek javaslatot a belügyminiszternek. Az egyesület viszont 40 oldalas memorandumban minden állítást megcáfolt, s a belügyminiszter elutasította a felosztatásra tett javaslatot, hiszen a szabálytalanságok még 1929-re és az azt megelőző öt évre vonatkoztak. A belügyminiszteri leirat szerint nem igazolódott be, hogy az egyesület által gyakorolt jogok a község érdekeivel ellentétben állnának, az általuk fenntartott villany- és vízközművek ellen érdemleges, hatósági beavatkozást igénylő kifogás nem merült fel. Az, hogy a tagok áldozatkészségét fokozott mértékben veszik igénybe, belső ügyük, egyébként is, az egyesület tulajdonát képező terület az 1929. évi XVI. tc. alapján üdülőhelynek nyilvánított és ezen törvény rendelkezései lehetővé tették helyi adó kivetését.

„Azok a célok, melyek elérésére az egyesület megalakult, a rendes községi feladatok körén kívül esnek és túlnyomó részben természetüknél fogva az egyesületi élet keretébe tartoznak. Ennél fogva az egyesület fennmaradását az ily közérdekű célok megvalósítása érdekében nemcsak kívánatosnak, de kifejezetten szükségesnek tartom. A szóban forgó egyesülethez hasonló irányban vezetett egyesület a külföldön is bevált rendszer szerint különösen alkalmas a község lakosainak érdekeit szolgáló oly célok elérésére, amelyek a községek önerejükből képtelenek. Ez az együttműködés tette lehetővé, hogy Mátyásföldnek az egyesület tulajdonában lévő része virágzó üdülőhely lett, ami kétségtelenül a község másik részének is előnyévé válik anélkül, hogy emiatt annak külön jelentékenyebb anyagi áldozatot kellene hozni.”

1935-ben újraválasztották a község tisztviselőit és előljáróit. Főbíró: Váry Gyula, törvénybíró: Szóke Sándor, közgyám: Sikorszky Titusz, a négy előljáró: Kirimi József, Mányai László, Botos József, Besenyei Gyula. Községi képviselő az I. kerületben Földes Géza, Nagy Kálmán és Kartal Emil, a II. kerületben Weinert Tivadar, Tarr

István, Bokodi István, Pecha Lajos és Kia Jakab lett. Az I. kerületben két, a II. kerületben három póttagot választottak meg.¹² A képviselőtestület megalakította a különböző bizottságokat: a gazdasági bizottságba Kovács Géza, Körmendy-Ékes Lajos, Szegedy Lajos és Zachariás László, a kulturális és szociális bizottságba Janczer Lajos, Földes Géza, Földváry Ferenc, Frigyes Ferenc, és Szőke Sándor, az egészségügyi bizottságba Dembitz Mátyás, Kartal Emil és Dr. Menyhárt Lajos, a szépészeti bizottságba Körmendy-Ékes Lajos, Röde Károly, Semsey István, Weinert Tivadar és Weisz Gyula, az építkezési bizottságba Tóth József, Wittinger Ferenc került be.¹³ 1936-ban módosították a képviselőtestület létszámát, négy esküdt helyett hat főre, éves tiszteletdíjukat 600 pengőben állapították meg; s létrehozták a testnevelési bizottságot: dr. Janczer Lajos magánzó, Kis Jakab igazgató-tanító és Kirimi József személyében.

1936-ban községháza céljára megvették a Hollzmann-féle házat 23 000 pengőért (733 négyszögöl), ott helyezték el a jegyzői hivatalt és a szolgálati lakást, ám a főjegyzőnek nem volt külön irodája, egy szobában volt az adóügy és a közigazgatás. A mezőöri állást megszüntették miután a község 236 000 pengőt arra költött, hogy kockaburkolattal lássák el az utakat. Padokat állítottak, megkezdték az utcák tervszerű fásítását Röde Károly és Weinert Tivadar tervei alapján. A községi utak karbantartására egy útkaparói állást rendszeresítettek évi 600 pengő fizetéssel.

Az egyesület ezekben az években a Zettner családdal és társaikkal volt kénytelen csatázni, akik az érvényes közgyűlési határozatokat megfellebbezték, így az egyesület vezetésének állandóan védekeznie és magyarázkodnia kellett. Az indok mindig az volt, hogy a vezetőség adósságot adósságra halmoz, és csődbe viszi az egyesületet, ezért Zettnerék minden adminisztratív eszközzel gátolták az új beruházásokat (például iskolafejlesztés), s kérték az egyesület autonómiájának felfüggesztését és kormánybiztos kiküldését.

Utoljára az alapszabályt az 1936. március 29-én megtartott rendkívüli közgyűlésen módosították, és még ekkor is az egyesület székhelyeként Mátyásföld üdülőhely szerepelt.¹⁴

„Mátyásföld politikai község Ómátyásföld elnevezés alatt ismert kertváros jelleghű részén ingatlanl bíró természetes, és jogi személyeknek közérdekből való tömörítése, e terület üdülőhelyi jellegének megóvása, színvonalának folytonos emelése, továbbá a telepnek a környék kulturális és sportközpontjává való fejlesztése. Célját képezi továbbá mindazon közművek és közintézmények létesítése és fenntartása,

12 BFL. IV. 1426. (Az 1949. évi XXVI. törvénycikk alapján Budapesthez csatolt városok és községe szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye.) Mátyásföld szabályrendelete.

13 BFL. V. 706. Mátyásföld, Képviselőtestületi jegyzőkönyvek, 1935.

14 BFL. IV. 1427. 1935. június 30-i alapszabály. 1936. január 16-án hagyták jóvá.

*Waltersdorfer Pál gyógyszerész nyaralója Mátyásföldön, 1912.
FSZEK Budapest Gyűjtemény*

amelyek a telep kulturális színvonalának emelésére alkalmasak, vagy a jövőben alkalmasaknak ígérkeznek.”¹⁵

1933–38 között jelentős beruházásokat hajtott végre az egyesület, amelynek később mutatkoztak meg az eredményei. Építettek egy üzletházat, korcsolya pavilont, modernizálták a strandfürdőt, kibővítették a vízvezeték hálózatot, utakat, járdákat, átjárókat építettek. Elhatározták, hogy fenntartják és fejlesztik az egyesületi víz- és villanyműveket, az I–VIII. osztályos gimnáziumot, az egyesületi strandfürdőt és üdülőlőházat, gondozzák az egyesületi erdőt, parkokat, gondoskodnak az egyesület tulajdonát képező utcák karbantartásáról, örködnék a tulajdonjogi korlátozás alakjában telekkönyvileg biztosított azon előírások betartása felett, amelyek a telep kertváros és üdülőlőhely jellegét biztosítják. A telep ingatlantulajdonosai, lakossága erkölcsi és anyagi érdekeinek előmozdítása miatt támogatják a hazafias, valláserkölcsi, sport és jótékony célú társadalmi mozgalmakat, valamint kezdeményezik és felkarolják mindazon törekvéseket, melyek a telep lakosságának egészségügyi, vagyoni, közlekedési és kényelmi igényeit szolgálják.

15 BFL. IV. 1427. 1936. március 29-i alapszabály. 1938. május 9-én hagyták jóvá.

1936-ban az egyesület két különálló telket adományozott református és evangélikus templom építésére, emellett teljesítették a Mátyásföldi Izraelita Fiókhitközség kérését is, amikor templomépítésre telket kért. A Római Katolikus Egyházközség a templom hátsó részéhez tartozó 469 négyszögöl területet plébániaépület céljára kérte, valamint egy ennél majd háromszor nagyobb telket templompark részére, amit az egyesület „ingyenes ajándéku” az Egyházközség tulajdonába adott át.

1938-ban a társaság 150 000 pengős költségvetéssel dolgozott, rendes bevételeiből évi 50 000 pengőt tudott beruházásokra, illetve költségeinek törlesztésre fordítani, adóssága 100 000 pengő körül mozgott. Elhatározták, hogy Új-Mátyásföldön egy vízművet létesítenek, mert a községnek már harminc éve problémái voltak a Corvin Vasöntő és gépgyár Rt. kezelésében lévő vízművel¹⁶: örökös volt a panasz részint a vízmű fogyatékosága miatt, részint a magas vízdíj miatt, amit súlyosbított, hogy nem volt semmiféle szerződés a vízszolgáltatásra. Új-Mátyásföldön a 140–160 négyszögöles polgári villatelkek után havi 12–13, 50 pengő vízdíjat kellett fizetni, szemben az Ó-Mátyásföldi 600 négyszögöles telkek utáni évi 120 pengős vízdíjjal.

Az egyesület utolsó ismert alapszabályzatát a belügyminiszter 1938. május 9-én hagyta jóvá, a háború utáni helyzetről nagyon kevés levéltári adat maradt fenn.

A 431677/1946. BM. rendelet értelmében be kellett jelenteni a működő egyesületeket. 1947. február 24-én a Mátyásföldi Nyaralótulajdonosok egyesületének elnöke Kuntner Róbert, alelnökei: Delmár Richárd és Kartal Emil, pénztárosa dr. Koltai Pálné, titkára Jobaházy Jenő voltak.¹⁷ Március 10-én a település főjegyzője községi bizonyítványt állított ki arról, hogy az egyesület megalakulása óta alapszabályszerűen működik, tevékenysége kizárólag községfejlesztő, közművelődési, közjóléti és testedzési célok megvalósítására irányul, kereseti tevékenységet egyáltalán nem folytat.¹⁸ December 3-án Mátyásföld előjárósága igazolta, hogy az egyesületnek semmiféle adótartozása nincsen.¹⁹ Az utolsó levéltári forrás 1949. április 14-én kelt, a vízmű átadásáról szól, a címzett²⁰ a Mátyásföldi Nyaralótulajdonosok Egyesületének miniszteri biztosa. Az egyesület megszűnéséről nem rendelkezünk adatokkal, valószínű, hogy az utolsó feloszlatási hullámban került rá sor.

16 BFL. V. 706. 1534/1938. Vízmű létesítése.

17 BFL. V. 706. b. Mátyásföld általános közigazgatási iratok, 1946/732. Működő egyesületekről bejelentés.

18 BFL. V. 706. b. 986/1947. Községi bizonyítvány.

19 BFL. V. 706. b. 5580/1947. Községi bizonyítvány.

20 BFL. V. 706. b. 986/1947. Vízmű átadása.

1. táblázat: A mátyásföldi telektulajdonosok és kiosztott telkek száma (1887–1938)

Év	Telektulajdonosok (fő)	Telkek száma
1887	65	102
1889	74	
1890	85	
191	100	139
1892	105	
1894	120	179
1895	125	191
1898	139	220
1905	156	
1916	225 + 10 kültag	
1929	198	
1938	307	

2. táblázat: Mátyásföld lakosságának száma és a villaépületek száma (1883–1916)

Év	Nyáron	Télen	Villaépületek száma
1883	771	272	83
1908	1298		144
1909	1506		
1910	1359		150
1911		675	155
1912	1634	779	177
1914	1600	800	181
1916	1700	1000	

Irodalom

A legfontosabb könyvészeti forrás a Mátyásföldről 1938-ban, az egyesület fennállásának 50 éves évfordulójára megjelent Körmeny-Ékes Lajos: Az ötvenéves Mátyásföld című műve volt. Körmeny-Ékes az egyesület – ma már megsemmisült és eltűnt – jegyzőkönyveinek felhasználásával írta meg a telep történetét. Feldolgoztuk Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának 1945-ig közreadott jelentéseit, a vármegye költségvetéseit, a vármegye hivatalos névjegyzékeit, valamint Kardos István – Zsembery Árpád: Pest vármegye lexikonja, és a Zsemlei Oszkár szerkesztésében 1938-ban megjelent Rákospalota és Rákosvidéke című kötet Mátyásfölddel foglalkozó oldalait (267–273. p.).

- HALÁSZ 1933. HALÁSZ János (szerk.): A Mátyásföldi Egyesületi Corvin Mátyás Reálgymnázium értesítője az 1932/33 iskolai évről. Mátyásföld, 1933. Az iskola történetére lásd a reálgymnázium értesítőit 1932–1947 között.
- SZENDY 1942. SZENDY Károly: Tanulmány Nagy Budapestről, megalakításának előfeltételeiről, és lehetőségeiről. Bp., 1942.
- VERŐ 1904. VERŐ György: Budapest környéke (Mátyásföldi templom). Építőipar 1904. évf. különnyomat.

János Suba

The Association of Cottage Owners in Mátyásföld

It is becoming a leading tendency of historical research to study civil organizations, and history in the manners of life. This tendency is presented through the example of a model for local government, the development of the Association of Cottage Owners in Mátyásföld.

Mátyásföld was established for the members of high society in 1887. Due to this fact it became the largest and best organized resort of the country. Therefore it was declared a recreational area in 1929 and in 1933 it was given municipality. It was the Association of Cottage Owners that organized and managed the life of the settlement. The rules of the association secured the garden-suburb character of the settlement :the villa-like buildings, and preliminary checking up of the plans by the association. It was prohibited to breed animals, to establish industry, pubs, shops or slaughterhouses. Plots could be bought from the association only, and buying a piece of land automatically meant membership of the association.

The association was founded for 30 years beginning with 10th November 1888. The members of the association were the current owners of the plots, the membership-fee was paid in proportion with the size of the plot. The rules of the association said that the association continues to exist until the settlement is given municipality. Though this aim had been achieved by 1933–34 it continued to exist until it was dissolved in 1948.

It has been shown how a civil organization was able to organize, manage and develop the life of the settlement established by it, and how they could meet the needs arising in the course of events stemming from the sleeping-town character of the settlement and from the ongoing process of becoming a multifunctional living space finally winning municipality in the hierarchy of settlements.

Pándy Tamás

NAGY-BUDAPEST EGY KISTELEPÜLÉS KISEMBERÉNEK SZEMÉVEL Pestszentimre a Városban

Nagy-Budapest fennállásának 50. évfordulója kapcsán bizonyára több olyan tény kerül szóba, ami sokak előtt ismert. Arról azonban kevés szó esik, hogyan élte meg a „történelmet” egy kis, szegény település lakossága.

„Pestszentimre meg jóformán teljesen a huszadik század szülötte” – írja Molnár Endre tanulmányában.¹ A századfordulón még csak néhány család lakja akkori nevén Péteripusztát, ezeknek az embereknek a majorok adnak munkát, megélhetést. 1889-ben a területet keresztülszeli a lajosmizsei vasútvonal, ez hozza közelebb Európát, de legalábbis Magyarország fővárosát a földműveléssel foglalkozó helybeliekhez. Két – sógorságban élő – birtokosa van ebben az időben a területnek. Talán Lövy Bernát családja lehet a tőkeerősebb, neki jut a zsírosabb föld, a homokos területrészt. Auspitz Mórnak meg kell elégednie a Soroksárhoz közelebbi mocsaras, vizenyős térséggel. (Sajnos nem adnak kellő eligazodást az eddig fellelt levéltári adatok arra vonatkozóan, mekkora is lehetett ez a terület, de az elmondások és a közvetett utalások sokkal nagyobbnak mondják ezt a birtokrészt, mint ami napjainkra megmaradt belőle.)

A vaspálya oltalmában a leszármazottak elérkezettnek érzik az időt a sikeres parcellázáshoz. A talajvíz-mentesebb Lövy-földeken indul meg a házhelyosztás, ekkor rajzolja tele a mai térképeken már ismét Újpéterinek olvasható telepet utcavonalakkal.²

Talán nem véletlen az egybeesés Kispest-Pusztaszentlőrinc induló gyárai és az olcsó telek-kínálat között. Így jutnak kisfizetésű, betanított Hofherr-Lipták-KISTEXT-gyári munkások ingatlanhoz. Sokuk vidékről érkeznek, mivel a földmunka nem kifizetődő. Nekik csak idáig futja a pénzükből, számukra Pestszentlőrinc – Kispest házai, telkei megfizethetetlenek. A lajosmizsei vasút mellett települő gyárak, üzemek kínálják a munkalehetőséget, duzzasztják a környező községek lakosságát. Meghatározó a lakosság növekedésében a munkások számának szaporodása, nincs ez Soroksárpéterin sem másként. (Lakóhelyünk 1904-ben kapta új nevét az Országos Községi Törzskönyvbizottságtól). A környék lakossági statisztikáiban az iparosok

1 MOLNÁR 1937. 250. p.

2 ORBÁN 1928. 6. p.

rovatban döntően gyári munkások szerepelnek, ami Soroksárpéterin egyenlő a szegény – szinte nincstelen – proletárral. (Kicsit groteszkül hat a 90%-ban munkások által lakott telepen az első hivatalos civil egyesület neve, a Soroksárpéteri Polgári Társaskör. Úgy látszik azonban, hogy a rossz példa ragadós, mert a következő évben megnyílik Szerján Miksa Polgári Nagy Vendéglője és Polgári Nagy Kávéháza). Hamar megjelennek azonban a szakszervezetek, az összefogást kereső emberek egyesületei és a szociáldemokrata párt helyi szervezete, a helyi újság is. Ezek ismeretében nem lehet csodálkozni, hogy a munkásöntudat hamar felszínre kerül Soroksárpéterin. Az első ilyen megnyilvánulás a Soroksártól való elszakadásért folytatott harc, ugyanis a gazdag sváb település igen szűkmarkúan bánik külterületével. A legalapvetőbb követelések is orvosolatlanok maradnak: se patika, se orvos...

Az önállóságról hallani sem akaró anyaközség 1912-ben csupán helyi ügyintézészt engedélyez egy jegyzői kirendeltség formájában. A még továbbra is önállósodni akarók ellen csendőrőrs felállítását kezdeményezik. A népesség egyre növekszik – 1900-ban 268 fő, 1910-ben már 1939 fő lakott itt –, a szegények száma egyre szaporodik.³ A proletárok 1919-ben népgyűlésen éltetik a terület önállóságát, Marxfalva létrejöttét. Az önálló nagyközség kialakítása annyira leköti a marxfalvi vezetők figyelmét, hogy észre sem veszik a Tanácsköztársaság végét. Ők még négyezögleken vitatkoznak a környék településeivel, a határ pontos kijelölése érdekében, amikor már román csizmacsattogástól hangos Magyarország. Nem a vérengzés a jellemzője a munkások helyi hatalmának, ezért az akkori rendszerváltás után nincs kin számon kérni „gaztetteket”, hisz a legnagyobb bűn az Internacionálé énekeltetése volt csupán.

A Soroksárpéteri községrész visszakerül a „mostohaanya védőszárnyai” alá, bár a legszükségesebb témákban engedékenynek bizonyul a soroksári képviselőtestület. (Orvosi állás, gyógyszerár, postahivatal, önálló iskolai gondnokság szervezhető.)⁴ Hatalmas betelepedési hullám indul meg Soroksárpéteribe az elcsatolt területekről: 1920-ban 3710 fő lakik Péteriben, tíz évvel később ez a szám 8192 fő.⁵ Semmi sem tud lépést tartani a naponta érkezőkkel, nincs elég iskola, óvoda, apparátus, egészségügyi ellátás, lelki gondozás, de legfőképp munkahely nincs. Büszke címet mondhat magáénak Soroksár: az ő külterülete – azaz Soroksárpéteri – Magyarország legszegényebb települése. A nyomor enyhítését jelenti a Cséry-féle szeméthegy, mely ma is látványos tartozéka a pestszentimrei határnak. A házakkal be nem épített területeken megtelepednek a ládákból, lábasokból, fémhordókból építkezők, sokan egyszerűen a föld alá vájják otthonukat. Elbeszélésekből tudjuk, hogy minden akkori családnak volt köze a szemétbányához. A gazdagabbja csak vásárolja a futrást – az állatok eteté-

3 NÉPSZÁMLÁLÁS 1910. 557. p.

4 ORBÁN 1928. 7–8. p.

5 NÉPSZÁMLÁLÁS 1920. 208. p., NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. 50. p.

sére alkalmas (nagyvásár-telepi zöld) hulladékot, a cséri kokszot, éghető anyagot és egyéb „kincseket”. A nagyobb létszám azonban ott tolong a bányafelügyelő előtt, és esedezik a fejedelmi kegyért, hogy a lehúzó előtti sorba kerüljön, ahol még „aranybánya” a szemét. A horgos krapacs nevű szerszámmal kibányászott értékekkel megpakolt kiskocsival, taligával, zsákkal indulhat hazafelé a guberáló. Már csak a lehúzóknak és a felügyelőnek kell megfizetni a jó helyet, a gazdag zsákmányt. A bűzt árasztó, rongyokba burkolt lényekről néha nehéz megállapítani emberi mivoltukat. Sok mendemonda kering a krapacsvégre került hatalmas arany, ezüst értékekről. A szomorú valóság ezzel szemben a betegségeket terjesztő patkányok hada, a bányában talált ennivalótól mérgezést szenvedő gyerekek, az állandóan égő bánya füstjétől fuldokló soroksárpéteriiek, a tűzbe eső emberek halála – ez köthető a Budapest szemetjét feldolgozók legendájához. A szemétbánya „áldásos” tevékenységéhez tartozik az a tény, hogy Pestszentimrének soha sem lett központja. Az 1889-es parcellázáskor ugyan kijelölték négy egyház templomterét, a községháza helyét, a centrumot, melyhez széles utak vezettek, mégsem épült meg egyik sem. A mai Ady Endre – Törvény utca tengelyébe tervezett nagy térre csupán a Vásáros (Piac) tér emlékeztet.⁶ Az egyházak sorra adogatják el itteni – ingyenesen kapott – telkeiket, mivel a szemétbánya bűze, füstje, patkányhada számúzi az emberi lét alapnormáját, a lelki megnyugvást, az áhítatot. Az elmenekülőök a relatíve szélesebb Nemes utcát jelölik ki, mint a település új központi térségét.

A „Magyarország legszegényebb települése” – korszak kiemelkedő eseménye, hogy 1924-ben a lakosság közadakozásból épületet vásárol községháza részére a Nemes utcában. A fillérek heti gyűjtése közben meg sem fordul a fejekben, hogy ugyan mikor lesz itt önállóság.

1930-ban érkezik el az oly régen – de nem a megvalósult feltételekkel – vágyott szabadság, az elszakadás Soroksártól. A közel 10 000 lakosú Soroksárpéteri egy csipetnyi földet sem kap Péteripuszta ősi területéből, hisz az 5200 holdból mindössze 1242 jár az önálló községnek, csak a kipurcellázott településrész a nászajándék. A községrész – Soroksár által kinevezett – jegyzője, Orbán Kálmán így ír a témáról: „... a felettes hatóságaink... bizonyára át fogják csatolni azon területeket, amelyeket a jövő nagyközség fejlődése érdekében szükségesnek tartanak. Mert el sem képzelhető, hogy azon hatóságok, amelyek hivatva vannak őrködni a községek felett, mintegy megfojtsák az új községet már a születésekor.”⁷ A tények azonban az utóbbit igazolják, a település ma is szenved a terület hiányát. (A korabeli Péteri területén épült fel a Nagybani Zöldség-

6 Pestszentimre Gyűjtemény: Új-Péteri-Puszta (Bernát-falva) vázrajza – eredeti parcellázási térképe. 1898.

7 ORBÁN 1928.

piac, a banánérlelő, a Hungarocamion, az Auchan, az M5-ös autópálya – óriási problémákat okozva Pestszentimre megközelíthetőségében, életében, bevételeiben.)

Soroksárpéteri akkori szószólói vissza is akarják utasítani az önállóság megadását – ezekkel a megkötésekkel nem kell a szabadság –, végül is a belügyminiszter rendelete dönti el a kérdést.

Az, hogy mennyire szerették volna elfelejteni a soroksári időszakot, a névválasztásnál derült csak ki. Hallani sem akartak a Soroksár szóról a névben. Amikor Schaub Mihály katolikus lelkész felvetette a Pestszentimre nevet, külön kiemelte, hogy Soroksárhoz semmi köze sincs már az új községnek, mire az egyik honatya hozzátette: „hál’ Istennek”. A névválasztásban közrejátszott Szent Imre herceg halálának 900. évfordulója. Az ünnepi év tiszteletére választotta az önállóvá váló lelkészség épülőfélben lévő temploma védőszentjének Szent Imrét. „...a szent Imre jubileumi évben alakult Soroksárpéteri község nevét leghelyesebben és a jubileumnak megfelelőleg szent Imréről elnevezve kell hogy meghatározza. Szent Imre ugyanis nem csak a magyarságnak, a magyar ifjúságnak, hanem a vallásos és erkölcsi tisztaságnak is a mintaképe, s úgy képzelem, hogy a most alakult és első lépéseit tevő új község minden egyes lakója olyan erkölcsi tisztasággal kíván az életbe indulni, mint amelyet a történelemben szent Imre képvisel.” – olvasható a dr. Schaub Mihály beszédét idéző képviselőtestületi jegyzőkönyvben.⁸ Ezt a helyi döntést azonban nem követi sima ügymenet, ebben sincs szerencséje Pestszentimrének. A megye ugyan támogatja a felterjesztést, de a szakmai felsőbbség már elveti az ötletet. Az Országos Levéltár megtartásra javasolja a belügyminiszternek a Péteri nevet „...a roszszhangzású Pestszentimre név azért sem javasolható, mivel az eddigi gyakorlat szerint a vármegye neve a községneveknél megkülönböztető jelzőül nem használható”. (Pestszentlőrinc, Pesterzsébet, Pestújhely vajon honnan vette a bátorságot a Pest jelző használatához?) Az Országos Községi Törzskönyvbizottság éppen ellenkezőleg, a Pest szócskával toldaná meg a Péteri nevet, ezzel különböztetve meg a másik Pest megyei Péteritől. Ha nincs a belügyminiszteri jóindulat, akkor ma a jóhangzású Pestpéteriről szólna ez az írás.⁹

Soroksár balkáni állapotokat hagy külterületi lakott helyére. A *Népszava* cikke arról tudósít, hogy 70 fős létszámú osztályokban hármas váltásban folyik a tanítás. Már megoldódott a termék fűtése, így nem kell otthonról hozni a tanulónak a tüzelőt. Az udvarra nyíló osztályok előtt fagyoskodnak a váltás-nebulók, s ha végre bejuthatnak a melegre, nem törődnek a szellőztetéssel. Közlekedésben csak a vonatra számíthatnak, busz, villamos csupán több kilométeres gyaloglással érhető el. A villanyvilágítás

8 Budapest Fővárosi Levéltára (=BFL) V. 709. a. (Pestszentimre község képviselőtestületi jegyzőkönyvei) 1930. X. 11.

9 Központi Statisztikai Hivatal iratai, 193/XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVIII.

ismeretlen fogalom. A Nagykőrösi út kiépítetlen, nincs egyetlen kövezett út, járda, fa, bokor nem állja útját az utcákon száguldó szélnek. Telefon csak a csendőrségen csörög, a távirat-levél Kecskemét felé indul, ha a szomszédos Kispestre, vagy Budapestre kellene kézbesíteni.¹⁰ A halottak utolsó útja 2 kilométer hosszú. A pap a temetőbe vezető út elején vesz búcsút az elhunyttól. A katolikusok temploma befejezetlen, az evangélikusoké még tervezés előtt áll. Kultúrház, könyvtár, strand nincs. Polgári iskolába Ócsáig kell utazni. Bölcsőde – ismeretlen fogalom, óvoda – kevesek kiváltsága. Egészségházzal, betegszobával, mentőszekrényről, második orvosról csak a jegyzőkönyvekben lehet olvasni. Mentőautó – mentőszekér Soroksártól kérhető kölcsön. Az üzletek ellátottsága sok kívánnivalót hagy maga után, ellenben kocsmából van bőven – legalább folyékony kenyér legyen, hadd mételyezze magát a Péteri nép, mondhatták a soroksári előljárók az engedélyek kiadásakor.

Az induló nagyközség akkor megválasztott képviselői sem gondolták volna, hogy milyen óriási változásokon megy keresztül lakhelyük. Többen a csodák éve eljötteként emlegetik az önálló életet. Volt persze mit pótolni. S valóban elindul a fejlődés, felvirágozik a község. Elkészül az emeletes iskola, felavatják az új óvodát, napközi otthonok nyílnak. Önállóvá válik a katolikus lelkészség, tűzoltó szertár létesül, levante egyesület, katolikus-, református dalárda alakul, műkedvelő előadások nyújtanak szórakozást a helyieknek. Emeletes, „világvárosi” mozi épül, strand nyílik, kultúrházakat, könyvtárat avatnak, polgári iskola kezdi meg működését, kiteljesedik az egyházi élet. A sport egyre nagyobb teret kap, új egyesületek alakulnak. Komoly fejlődésnek indul az egészségügyi ellátás, a csecsemők-, anyák gondozása, szülőotthon is létesül. Nagyvárosi gyógyszertár épül, új-, nagy-, bő választékú üzletek, kisáruházak nyitják meg kapuikat. Kiépítik egy önálló nagyközség minden intézményét, a település központi tere részére telkeket vásárolnak, a kialakított tér közepén felavatják az I. világháborús Magyar Hősök Emlékművét és az országzászlót. Az emlékmű érdekessége, hogy a márványtáblára rákerülnek a II. világháború addigi áldozatainak nevei is. (Ez hosszú évtizedekig egyedülálló volt az országban.) Szilárd burkolatot kapnak a főbb utak, buszjárat töri meg a vonat egyeduralmát, telefonközpont jelzi az ország vérkeringésébe való bekapcsolódást. Nyugdíjba küldik a közvilágítás 29 petróleumlámpáját, a „villany” bevezetésével fényárban úszik a település, még díszkivilágítás is ráirányítja a figyelmet a református templom erdélyi – kalotaszegi – fiatornyaira. Felszentelik a katolikus templomot, az egyházközség plébániai rangot kap. A két nagy egyház szeretetházakban gondoskodik az elaggottakról, a reformátusok intézménye Magyarország legnagyobb, legkényelmesebb otthon-együttesévé lép elő. S akin már a medicinának, a gondoskodás sem segít, azt új – központhoz közeli –, méltó környezetű örök nyughely várja.

10 Népszava, 1929. január 17. 5. p. Expedíciós úton a főváros környékén

A munkástelepülésen a baloldali mozgalmak is aktívan munkálkodnak, országos kommunista földalatti szervezetet derítenek fel a nyomozók Pestszentimrén. Ugyancsak a csendőrség közbeavatkozásával számolják fel a nyilaskeresztes párt első alakulását. A klasszikus szociáldemokrata településen mégis a kormánypárt nyeri a választásokat, bizonyítva a középosztály, a tényleges polgárság megerősödését, illetve a munkások polgárosodását, felemelkedését.

Béke honol Pestszentimre minden korosztálya, rétege között. Az egymásra utaltság, a szegénység megsokszorozza az erőket, messze a település ereje felett teljesítenek a lakók, hisz nekik lesz szebb, jobb, kényelmesebb otthonuk, pátriájuk. Rendezett – fákkal, bokrokkal szegélyezett – utcák, tetszetős porták, ápolt kertek csábítják a pesti polgárt az idetelepülésre. A csábító hatásra 1941-ben már 12 057 lakost regisztrálnak,¹¹ 1944-ben 16 000 főt.

A gyümölcsfás, szőlőtőkés kertváros nehezen birkózik Budapest szemetjével, a Cséry-telep szagával, patkányaival, bacilusaival, de semmit sem tehetnek: a terület Pestszentlőrincé és a főváros kezelésében van. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy a szegénység ebben az időben is kiküldi a bányába a követeit, sok pestszentimrei guberál értékek után, létfenntartásáért. A község nagy munkanélküliségére jellemző, hogy minden évben ő kapja Pest megye legmagasabb ínség-alap-összegét.

Sok mindent nem sikerül megvalósítani, terv marad a vezetékes víz, a csatorna, a több burkolt út, az óvodai, iskolai zsúfoltság megszüntetése, a színvonalasabb orvosi ellátás, a közlekedés kiteljesítése, a községháza további bővítése, vagy új hivatal építése, városközpont kialakítása. A villamossín Pestszentimrére vezetése másoktól függ, ezért álom marad. A várossá nyilvánítás igénye is felmerül, de a bombázások és a község teljes kitelepítése árnyékában mindez ábrándnak tetszik.

A bombázó repülőgépek, a frontvonalak és a hadseregek átvonulásai után visszatelepültek csak aláaknázott, romos házakat, bombatölcséres telkeket, utcákat találnak. Felrobbantott templomok téglahalmjai árulkodnak a németek „haditetteiről”, a halott katonák között macskák, kutyák kóborolnak. Német aknák szedik a béke első áldozatait, de megindul a nagybetűs ÉLET.

Ismét az összefogás lesz a meghatározó, a lakóhely újjáépítése minden ellentét félretesz. A zsidó munkaszolgálatosokat, helyi lakosokat lemészárló nyilasok kivételével két embert nem igazol a nagyközség kommunista vezetése. A nyilas főjegyzőt és az iskolaigazgatót, aki a leventéket átengedte a nyilasoknak, a népharag elkergeti.¹²

Különösebb zökkenők nélkül zajlik le az 1945-ös rendszerváltás Pestszentimrén. Az MKP-s vezetők mindegyike itt lakott már a '10-es években is, együtt élték meg a

11 NÉPSZÁMLÁLÁS 1941. 120. p.

12 Pestszentimrei Híradó újság. 1945. május. 1. 2. p.

*A 40-es villamos
Pestszentimre Gyűjtemény*

lakossággal a község minden viszontagságát, örömét. Minden korábbi hatalmi tényezőt, embert ismertek, s mivel azok korábban korrekt, emberi magatartást tanúsítottak velük szemben, nem volt okuk revánsot venni. (Egyetlen csendőrt sem hurcoltak meg, sőt az egyik korábbi parancsnokot törvénybíróvá is megválasztották.)

Ismét van mit tenni. Újra be kell vezetni a villanyt, fel kell építeni a községi ingatlanokat, be kell indítani a lakosság ellátását, az iskolák, óvodák működését, az ügyek intézését. A szovjet csapatok beszállásai is növelik a feladatokat. Viszonylag simán túljut a község ezen az időszakon, a hadifoglyok is lassacskán hazaérkeznek.

1946-ban ismét felvetődik Nagy-Budapest létrehozásának gondolata. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa levelében megemlíti, hogy Nagy-Budapest városias kialakításának kijelölt területe Pestszentimre, egyben kéri, hogy a képviselőtestület állítsa össze a nagyközség városrendezési tervét. Önmérsékletéről tanúskodó válasz érkezik a felkérésre. Az újjáépítés mellett már az előrelépésre is gondolni lehet. Az oly régóta

(1912-től) vágyott villamos is megérkezhet a pestszentimrei lakosság legnagyobb örömére. Ez a „vágy villamosa”, a 40-es, 1947-ben Budapest háború utáni első új vonala. Az egyvágányú, kitérős, staféta-botváltós villamos is az örök mezőkön csilingel ma már.

Az önálló élet utolsó évében még megmutatja az imrei kéz, hogy mire képes. Be-fejezik a Hősök tere parkosítását, játszótérrel hoznak létre a gyerekeknek. (Sajnos ma is ugyanaz a négy darab hinta fogadja gyerekeinket, ugyanazon az egy szem játszótéren – közel 25 000 főnyi lakossághoz.) 1949-ben megnyitják Pestszentlőrinc felé a 40-es villamos melletti utat, eltöröltetik a 40-esre kötelezően váltandó póttjegyet, megalakítják a termelészövetkezetet. A végelszámolásnál derül ki, hogy a három éves terv 60 000 forintos előirányzata – a lakosság áldozatkészsége nyomán – 260 000 forint értékévé emelkedik. Ez az utolsó képviselőtestületi értékelés az önálló Pestszentimre nagyközség életében.

Az önállóság megszüntetése korábban is napirendre került, hiszen az 1942. július 20-i képviselőtestületi ülésen tárgyalták a Nagy-Budapesthez való csatlakozás kérdését. Az egyhangú határozat: „Kimondja a képviselőtestület, hogy az érvek és ellenérvek alapos ismeretében, tiltakozik a »Nagy-Budapest«-hez való csatlakozás ellen. Továbbra is mint önálló nagyközség óhajt a vármegye, és a járás keretében fejlődése érdekében élni és dolgozni.”

„Indokok: Így kellett határozni, mert Pestszentimre község lakosságának még élénk emlékezetében van a 10 év előtti állapot, amikor Soroksár községnek kirendeltsége volt és nagyon jól tudja azt, hogy mit jelent egy nagyobb közületnek függvényeként szerepelni, ahonnan soha külön egyéni fejlődése érdekében semmit sem kap és ezzel szemben milyen hatalmas lendülettel fejlődött a község az elmúlt 10 év alatt, mióta önálló elöljárósága és vezetősége van. Természetes dolog az is, hogy egyik város, vagy község sem fogja a rendezést és a fejlesztést a széleken kezdeni... abból a jövedelemből is, amit a perifériális közületektől szed be. Éppen ezért Pestszentimre Nagy-Budapest elképzelésének a legszélsőbb települése, soha sem számíthatna arra, hogy a jelenlegi fejlődésének arányában továbbfejlesztéséhez Nagy-Budapest központjától szükséges anyagiakat megkaphassa...”¹³

Ez volt tehát 1942-ben a vélemény, s lehet, hogy 1949-ben az egyesítésért felelősök közül többen ismerik ezt a hozzáállást, mert sok ígéret tartkítja a Pestszentimre nagyközségnek szóló csatlakozási ajánlatot. Természetesen tudva azt, hogy ez már egy más világ, de az emberekben sok minden motoszkál, amikor azt olvassák: „Nagy-Budapest megteremtése megoldja a szentimrei lakosság régi problémáit”.¹⁴ Csak néhány téma: kultúrházépítés, szülőotthon-bővítés, vízvezeték-hálózat kiépíté-

13 BFL V. 709. a. 1942. július. 20.

14 NAGYBUDAPEST ...

se, erdősítés, villamosvonal-hosszabbítás, tanulószoba-létesítés, a többi ígéret szájhagyomány útján terjed, kivédve a számonkérés lehetőségét. A broszúra összeállítói nem ismerik a tényleges imrei helyzetet, hiszen olyat is ígérnek, amit már korábban elértek a helyi vezetők: „...a szentimreiek most már mint Nagy-Budapest lakói, olcsóbban kapják a villanyáramot”.¹⁵ Ezek tudatában hisznek is, nem is Pestszentimre lakói az új iskolában, tornatermekben, korszerű óvodában, egy új egészségház- és rendelőintézetben, a teljes község vezetékes vízellátásában, a ritkán, de emlegetett csatornázásban. Kétkednek a fővárosi busz, újabb villamosvonal (trolibusz) érkezésében, a gyors, sűrűn járó HÉV-ben, a fővárosi jólét Szentimrére kerülésében, illetve a Pestszentimrét körbevevő erdőkben. Többen arról is szólnak, hogy emeletes kultúrpalota várja majd a nagyérdeműt, sőt hallani vélnek olyan ígéretet is, hogy új (melegvizes) strand lesz, ha Budapest részévé válnak. Ígéret szól a szemétbánya bezárásáról, a tiszta levegőről, a patkányok kiirtásáról, központ kialakításáról, üzletek és áruház nyitásáról, burkolt utakról, járdákról. Olyan visszaemlékező is akad, aki a felrobbantott templomok újjáépítését is kihallotta a csábító ígérethalmazból. Kicsit túl szépnek tetszett a menyasszony, de az imrei emberek többsége a csatlakozás mellett szavazott volna – ha lett volna szavazás. Persze ez már nem a szavazások kora, Pestszentimre csak egy három tagú delegációban fejtheti ki álláspontját a Nagy-Budapesti Tervezést Előkészítő Bizottságban. A két munkás, Kiss János és Lazányi László (MKP) mellett egy vegyész, Szóts Mihály kiscsapatparti elnök kap helyet ebben a triumvirátusban. Elmondásuk szerint nem Pestszentimre volt az elsődleges téma – és azt hiszem, ezzel igen finoman fogalmaztak. Tudásuk szerint ekkorra már minden elrendeltetett, a „nagyok” ott „fönt” mindent végiggondoltak a tárgyalók helyett – levéve a vállukról az összes gondot.

Az előljáráson összeállítják Pestszentimre öt éves tervét. Nem spórolnak az ötletekkel és a milliókkal. Az iskolák fejlesztésében a tornatermek és egy gimnázium létesítésének terve játssza a főszerepet. Az utak, járdák burkolása mellett a közlekedés kiépítése kap hangsúlyt. Ám az öt évre tervezett beruházások 50 év alatt sem valósultak meg maradéktalanul.

A hétköznapi embere nem sokat vesz észre abból, hogy Pestszentimre Budapest részévé vált. A települést eddig is Budapesthez sorolták. Mindez persze csak a napi munkába járásra, vásárlásra vonatkozik, de ha valamilyen ügyet akar elintézni az állampolgár, akkor mindjárt változik a helyzet. A volt községházán azzal fogadják, utazzon át Pestszentlőrincre, a városházára, ott kaphat stemplit a beadványára. A helyi tanácsi kirendeltség egyre sorvadó ügykörökkel fogadja a feleket. 1961-ben utolsósóként az anyakönyvezés is Lőrincre költözik, teljesen megszüntetve a helyi ügyintézetet, bezárva azt az egyetlen HIVATAL-t, ami még megmaradt az önállóság

15 Lásd előző jegyzet.

éveiből. 1954 táján a település nevét is elveszti, „szenttelenítik”, azaz Pestimrére változtatják. Arról, hogy pontosan mikor és milyen indokkal változtatták meg a település nevét, nem szólnak rendeletek, határozatok, valószínűleg a „telefonon írt történelem” kategória vonatkozik erre is. Valaki kiszólt a kagylóból: „XY elvtárs születésnapjára töröljétek ki a szent szót a nevetekből”. Érdekes, hogy a Nagy-Budapest létrehozási bizottság jelentésében azt olvashatjuk: „Mindenhol elhagytuk a Szt. jelzést”. (Bizony, elég furcsán hangzott volna a Rákosmihály helységnév.)¹⁶ A bizottsági jelentéssel szemben áll a Minisztertanács rendelete, melynek mellékletében minden település a SZENT szócskával együtt szerepel a térképen és a határvonalak leírásakor.¹⁷

Úgy gondolom, hogy azoknak a lelkesedése is alábbhagyott a Szent nélküli Imrén, akik nagyon óhajtották az egyesülést. A beígért fejlesztések legtöbbje elfelejtődik, a konkrétabbak egyre késnek. A megkezdett vízvezeték ugyan eléri Imrét, de csak néhány utcát érint, az új óvoda építése, a legsimábbnak tűnő ügy, is csak 1952-re fejeződik be. A vezető elmondása szerint nagy harcot kellett vívni az építőkkel egy ténylegesen használható óvoda felépítéséért, valahogy az az érzése támadt, mintha kaszárnya építésére szakosodott kőművesekkel kellene hadakoznia.

Az erdősavok ültetése már a lakosság bevonásával kezdődik. Ugyancsak az imreiek folytatják az elakadt vízesövek fektetését is. Úgy látszik, valakik elárulták, hogy a helybéli emberek nem riadnak meg attól, ha fel kell gyűrni az ingük ujját. Százak és ezrek ássák az utcai gödröket a jó, tiszta ivóvíz mielőbbi eléréseért. (A csőhálózat-fektetés a '80-as évek végére lett teljes.)

Sajnos beigazolódik az 1942-ben jövendölt állítás, hogy minden területi egység előbb a központját fejleszti, aztán esetleg a külső részekre is sor kerül. Pestszentimre esetében a legfájóbb talán a közlekedés fejlesztésének hiánya. Ez idő tájt már az asszonyok is mind nagyobb számban bejáró dolgozókká emancipálódtak, ezért óriási zsúfoltság jellemzi a 40-es villamost. A pestimrei központig történő meghosszabbítására nyolc évet kell várni. A második villamosjáratot saját kezűleg építik ki, 1958 végére. A városi busz csak 1957-ben dőcög a Nagykőrösi úton. (A tengelytöréseket „biztosító” út javítására is éveket kell várni.) A HÉV is messze elkerüli Pestimrét. Az erdőtelepítés valóban sokat segít például a csapadék növekedésében, a szeméthegy bűzének megszürésében, a jó levegő elérésében, de a telepítés befejezése hosszú időbe telik. A melegvízes strandból csak Búcsú bácsi magánmedencéjének államosítása és a medence átépítése valósul meg. Az emeletes kultúrpalota átadása helyett 5 évre (értsd: örökre és ingyen-áron) bérbbe veszik a reformátusok kultúrotthonát. Az utak, járdák

16 FORRÁSOK 1973.

17 4349/1949.(264) M.T./1949. XII. 20. sz. rendelet. In: Magyar Közlöny. Bp. 1949. december 20. 2144–2145. p.

burkolására évtizedeket kell várni, s marad feladat az utódok számára is. A szóban – nagy hanggal – hirdetett új iskola – fele – 1961-ben kerül az oktatás birtokába. A torna-termek építésére csak a '80-as években – az új iskolák belépésével együtt – kerül sor, várhatóan pár éven belül teljes lesz a kép. A budapesti szemét napi 80 vagonja 1958-ig árasztja bűzét Pestimrére.¹⁸ Az egészségügyi létesítmények megvalósítása is betegeskedik. A központ, az üzleti negyed kialakítása a '60-as években elindul, aztán elakad.

Az imrei emberek – látva a haladás lassúságát – régi fegyverükhöz nyúlnak. Ha nem kapjuk meg a felsőbb vezetéstől, megcsináljuk magunk. (Ezt akkoriban társadalmi munkának hívták). A kerületi és fővárosi vezetés, értékelve az elszántságot, sok mindenhez áldását – és néha pénztámogatását is – adja. A villamos-hosszabbítás, az új 54-es, később 51-es számú vonal kiépítése is így valósulhat meg. Orvosi rendelőket, gyermekrendelőt, játszóteret építenek, iskolákat, óvodákat emelnek, bővítenek, renoválnak társadalmi munkával.

Az elkeseredés az elmaradt tételek miatt bizonyára nem a fővároshoz kerülést élte ebben az időben. Mivel erre az időszakra esnek az államosítások és a kitelepítések, sok emberben meginog a feltétlen bizalom, főleg annak ismeretében, hogy a helyi vezetők semmit sem tehetnek azokért az emberekért, akik adott esetben a település életét mentették meg, vagy munkalehetőséggel teremtették meg sokak megélhetését. Hiába próbálják megmenteni a kitelepítéstől az Európa-hírű Krepuska professzor lányát és családját. Tétlenül nézhetik a Krepuska-kastély (Magyarország első beton épületének) bitorlását, a mintaszőlészet elpusztítását. Nem tehetnek semmit a gyógyszerész patikájának elvétele ellen, holott tudták, ha nincsenek életmentő szereik 1945-ben, nem biztos, hogy ők most kérelmezni tudják a felmentést.

A kerületi egység érdekében az összes helyi testület, szervezet, párt, szakszervezet beleolvad a pestszentlőrinci keretbe és az ottani helyiségekbe, minden önállóságát elveszítve. Természetesen az imrei vezetők másod-szerepet tölthetnek csak be a nagyobb kerületrész prominens személyei mellett. A kerületi fejlesztési tervekben mindig elsőbbséget élvez Pestlőrinc települése – ezáltal egyre jobban lemarad az imrei felzárkózás a kétségtelenül fejlettebb Lőrincel szemben. Ez az elmaradottság kissé mérséklődik 1956 után. 1957-ben megindítják Budapest legtekervényesebb, leg-hosszabb útvonalú és menetidejű járatát, az 54-est. A Cséry-vasút sínparjain Imréig dőcög az új villamos. Több napközi nyílik, felújítják, átépítik az iskolákat, sőt új iskolát, óvodát is avatnak. Létrehozzák Budapest első szakosított orvosi rendelőjét, a Vöröskereszt helyi szervezetet alakíthat, alapvetően azonban nem változik meg a viszony a kerület két része között.

1967 után viszont felcsillan a remény Szépvölgyi Zoltán országgyűlési képviselővé választásával. Ő a fővárosi tanács elnökeként képviseli a parlamentben és a Fővárosi

18 CSOM 1960. 24. p.

Tanácsban Pestimre ügyeit. Ebben az úgynevezett Szépvölgyi-időszakban valóban fejlődik a terület. Végre beértek azok az ígéretek, melyekkel magához „édesgette” a főváros Pestimrét. Ezek a fejlesztési lépések nem mások rovására történnek, és nem protekciós engedmények, hiszen mindegyikük évtizedek óta meglévő igényt elégít ki. (A fejlesztések megszavazásakor csak a jogos, indokolt követelések kerülhettek terütekre, s ha már a „főnök” körzetéről kellett dönteni, több igenlő kéz emelkedhetett a magasba.) Aszfaltos, felülkezelte utak, járdák készülnek, komoly méterszámban bővül az ivóvízhálózat, lefektetik a szennyvízcsatorna első kilométereit, talajvízcsatorna mérsékli a Budapest legtalajvizesebb területén lakók gondjait. Bölcsőde, négy óvoda, négy általános iskola, tanuszoda nyitja meg kapuit, új könyvtárápületet vásárolnak, emlékművet, emléktáblát avatnak, a TEHO (Településfejlesztési Hozzájárulás) segítségével lebontják a régi (bérbbe vett) kultúrházat és helyére újat építenek. ABC-k, iparcikkáruház, buszjáratok és egyéb szolgáltatások javítják a helyi lakosság közérzetét. Megépül Pestszentimre első emeletes, kockaház, hamisítatlan kádári lakótelepe, az Alacskai úti lakótelep első része. Gázcső hálózza be Pestimre-Pestszentimre utcáit.

Talán ez az a pont, ahol meg kell állni és mérlegre tenni a Budapesthez csatolás erőnyeit és hibáit. Az először lelkesedéssel fogadott csatlakozás, a fejlődés minimális volta miatt, az emberekben ellenérzéseket váltott ki, majd a látható, tapasztalható előrelépéskor ismét Budapest-baráttá vált a közhangulat. Tudjuk, a történelemben nincs „mi lett volna, ha...”, ezért nem tudjuk megítélni, jobb lett volna önálló városnak maradni, vagy jobban jártunk azzal, hogy becsatoltak Budapest vérkeringésébe.

Pestszentimre emberének mai vélekedéséről, a kerületi struktúráról, a kerületen belüli helyzetéről Nagy-Budapest létrehozásának 100. évfordulóján fogok beszámolni.

Irodalom

A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada. I–III. köt. Bp., 1987.; Helység-névtárak – 1873–1997. A Központi Statisztikai Hivatal kiadványai. Bp.; Kerületünk 20 éve. Szerk.: Dömötör László Bp., é.n.; SCHÄFFER, M. – WEIDINGER, M.: Soroksár. 1995; Pesterzsébet, Soroksár. Budapest XX. kerületének múltja és jelene. Szerk.: Lakatos Ernő – Lukács Mátyás – Nagy Ernő – Sütő Anna. Bp., 1972.; Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Általános Ismertető-je és Címtára. Északi Körzet Ismertetője. Főszerk.: F. Szabó Géza. Bp., 1931.; Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye és Kecskemét th. jogú város adattára. Szerk.: Csatár István – Hovhannesian Eghia – Oláh György. Bp., 1939.; Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye I–II. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., 1910.; Séták a XVIII. kerületben. Szerk.: Fekete Ferencné. Bp., 1986.

- CSOM 1962. CSOM Attila: A XVIII. kerület fejlődése. Bp., 1962. Kézirat.
- CSOM 1960. CSOM Pál: Pestimre Közegészségügye. Bp., 1960. Kézirat.
- FOLLAJTÁR 1937. FOLLAJTÁR Ernő: Pestszentimre. In: Magyar Városok Monográfiája 21. Kispest, Pestszentlőrinc, Pestszentimre. (Szerk.: Ladányi Miksa) Bp., 1937.
- MOLNÁR 1937. MOLNÁR Endre: Dél – Pestkörnyék betelepülése. In: Magyar Városok Monográfiája 21. Kispest, Pestszentlőrinc, Pestszentimre. (Szerk.: Ladányi Miksa) Bp., 1937.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1910. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1912. 557. p.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1920., Az 1920. évi és az 1930. évi népszámlálás. A Magyar
NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1923. p. 208., és Bp. 1932. 50. p.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1941. Az 1941. évi népszámlálás. A Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1947. 120. p.
- NAGYBUDAPEST ... Nagybudapest XVIII. kerület Pestszentlőrinc Pestszentimre a munkásosztály fellegvára. propaganda-kiadvány. é.n.

- FORRÁSOK 1973. A Nagy-Budapest létrehozására kiküldött bizottság javaslata... 1949. október 19. In: Források Budapest múltjából 4. kötet, Szerk.: Gáspár Ferenc. Bp., 1973. 499–502. p.
- ORBÁN 1928. ORBÁN Kálmán: Soroksárpéteri Önállósítása. Bp., 1928.
- PÁNDY 1989. PÁNDY Tamás: Marxfalva. Bp., 1989.
- PÁNDY 1998. PÁNDY Tamás: 100 éves falu a Városban – Pestszentimre. Bp., 1998.
- PAPP 1997. PAPP Gézáné: Kétszáz év a Soroksári népoktatás történetéből. Bp., 1997.

Tamás Pándy

Pestszentimre in the City – Greater Budapest with the Eyes of the Small People of a Small Settlement

Pestszentimre is the product of the 20th century – reads in a study. Around 1900 there were only some families living in Péteripuszta. Due to constructing the railway parcelling out the territory became possible. The factories built in the area offered good job perspectives for the workers buying plots in its Soroksárpéteri. Soroksár, being the administrative center neglected its suburb therefore it fought for its independence. In 1919 under the soviet republic the declaration of their independence was warmly welcomed, the name of the settlement became Marxfalva (Marx village)

In 1920 poverty became the ruler again. The refugees from the detached parts of the country were flooding the area, despite the fact that there was nothing here. This is why the title „the poorest settlement in Hungary” was labelling Soroksárpéteri. The possible occupation was to rake the rubbish of the capital at the Cséry dumping-ground.

It was under these circumstances in 1930 that the decree of the minister of inner affairs arrived declaring the detachment of Soroksár and Soroksárpéteri. The independent settlement wanted to free oneself from the bounds in its name too. The name Pestszentimre was chosen in honour of the 900th anniversary of the death of St Imre (Emeric). The twenty years of independence are the years of miracles: the inhabitants worked far beyond their capacity to forget the ingnomious adjective of the poorest settlement. By the threshold of World War II Pestszentimre became a settlement with 15000 people and it was worth becoming a city. The devastation by the war, the removal of the population retarded the development, but in three years they not only regained the loss, but conducted other developments too. For example after the war the first tram line of Budapest, the number 40, was going here.

Before uniting greater Budapest in the 50s there had been several promises – unfortunately the fulfillment was delayed and given up. The developments of the 50s were fulfilled mainly by the volunteer work of the population. As retarding factors there were the priority of the Pestszentlőrinc part of the district, overshadowing the leaders of Pestszentimre, and the complete dissolution of local administration. The top of the negative discrimination was the secularization of the name of Pestszentimre: Without any official decrees it became Pestimre (szent meaning saintly). After the 1960s there were several new investments. The steps forward or back after 1990 should be evaluated by posterity.

Kalmár Ella

A „STATISZTIKAI” NAGY-BUDAPEST

Dolgozatunk címét kettős értelmezésben is használjuk. Célunk egyrészt az 1950-ben létrehozott Nagy-Budapestet alkotó helységek statisztikai adattárának összeállítása; másrészt rövid áttekintést adni arról, hogy a statisztikai irodalomban, publikációkban mely községeket soroltak Nagy-Budapesthez, s hogyan változott e besorolás az idők során a statisztikai megfigyelésekben.

A statisztika elsőrendű feladata a tényeket, folyamatokat adatok segítségével a lehető legpontosabban leírni, oly módon, hogy azok többféle szempontból is felhasználhatóak legyenek.

„A hivatalos statisztikai kiadványokban az adatok térbeli tagolása, területi egységek szerinti (földrajzi-horizontális) részletezése természetszerűleg és világszerte legelső sorban az egyes államok *közigazgatási beosztásához* simul.”¹

„Amikor a statisztika a *közigazgatási* Budapest mellett a *közgazdasági* Budapest viszonyait is megfigyeli s azt a nemzetközi szokások értelmében az egyszerű és kifejező Nagy-Budapest elnevezéssel jelöli meg, egyszerűen csak a *tényleges viszonyokhoz, a bekövetkezett fejlődéshez alkalmazkodik* és kimutatásaival csupán a jelenségeknek minél hívebb és teljesebb regisztrálását kísérli meg.”²

„A székesfővárosnak és környékének [...] rendkívüli fejlődése, valamint Nagy-Budapestnek az ország minden egyéb részén lakó népességtől teljesen elütő, tipikusan nagyvárosi alkata a helyes statisztikai értékelés és egybevetés érdekében szükségképen megkívánja azt, hogy hivatalos statisztikánk a jövőben népszámlálási és egyéb munkálatai alkalmával az ország többi részétől elkülönítve »*mintegy önálló országrészként*« kezelje, ha nem is Budapest egész környékét, hanem legalább a külvároskoszorúval megnövelt centrumot, a félszázados hatalmas fejlődés eredményét: *Nagy-Budapestet*.”³

1 THIRRING L., 1935/a. 6. p.

2 THIRRING L., 1935/b. 5. p.

3 THIRRING L., 1931. 252. p.

E gondolatok Thirring Lajostól⁴ valók, aki munkássága kezdetétől a legelhivatottabb és legkövetkezetesebb vizsgálója Nagy-Budapestnek.

A „statisztikai” Nagy-Budapest alkotórészeinek vizsgálata előtt mindenképpen szólunk kell Harrer Ferenc 1908-as tanulmányairól,⁵ melyekben a számba vehető települések városiasságát vizsgálja. Részletesen elemzi a mezőgazdasági, illetve a beépített területet; a lakóházak paraszti, családi, bérház jellegét; a népesség számát, illetve tényleges gyarodását, a lakosság foglalkozási megoszlását. Vizsgálódása kiterjed a települések közműveire, pénzügyeire, szociális és egészségügyi intézményeire.

A Bárczy Istvánnal közösen jegyzett tanulmány térképmellékletén tizenegy községet: Újpestet, Rákospalotát, Rákosszentmihályt, Cinkotát, Rákoskeresztúrt, Kispestet, Erzsébetfalvát, Csepelt, Albertfalvát, Budafokot, Kistétényt (s velük három községrészt: Mátyásföldet, Rákosligetet, Pusztaszentlőrincet) javasol „községi” kapcsolásra.⁶

Harrer a „szomszédos községek” elnevezést használja, mely elnevezést a hivatalos statisztikai szolgálat is átveszi, s a következő évtizedekben következetesen használja azt a főváros közvetlen környezetében lévő településekre.

Thirring Lajos és nyomában Bene Lajos⁷ is a XX. század elejére datálja a Nagy-Budapest fogalom megjelenését a statisztikában. Kutatásaink során az 1910. évi népszámlálás Kovács Alajos⁸ szerkesztette összefoglaló kötetében (mely 1920-ban jelent meg) találkoztunk először Nagy-Budapest adataival.⁹ Kovács Alajos Budapest székesfővárost és tizenkét községet sorol Nagy-Budapesthez: Újpestet, Rákospalotát, Pestújhelyet, Rákosszentmihályt, Kispestet, Pestszentlőrincet, Erzsébetfalvát, Csepelt, Albertfalvát, Budafokot, Pesthidegkutát, Békásmegyert. Mintegy tíz évvel Harrer vizs-

4 Thirring Lajos (1899–1983) statisztikus, demográfus, már az 1920-as népszámlálás feldolgozásában is részt vett. Ő volt az 1930-as, 1941-es, 1949-es népszámlálások előkészítési és feldolgozási munkálatainak egyik irányítója.

5 BÁRCZY – HARRER 1908.

6 A Városi Szemlében közölt cikke ezek közül kilencet nevez „gazdaságilag s általában társadalmilag a fővároshoz kapcsolódó községek”-nek (ezek között Rákoskeresztúr és Csepel nem szerepel). Ugyanebben a cikkében községi bekebelezésre alkalmasnak hét települést talált (ezek között Kispest és Cinkota nem szerepel).

7 THIRRING L. 1935/a. 7. p. és BENE 1945. 88. p. Bene Lajos (1903–1977) statisztikus. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal vezetőjeként 1945-ben, a Városi Szemlében közölt tanulmányában alapos áttekintését és összefoglalását adja a Nagy-Budapesttel kapcsolatos terveknek, elképzeléseknek, szabályozásoknak; dolgozatunk címét is e tanulmányból vettük át.

8 Kovács Alajos (1877–1963) statisztikus, 1924–1936 között a M. kir. KSH igazgatója, illetve elnöke.

9 NÉPSZÁMLÁLÁS, 1910/vég. 24. p.* Táblázata szerint a 12 szomszédos község népessége 1900-ban 104 415, 1910-ben 188 669 fő; Budapest székesfővárosé 732 322, illetve 880 371 fő. Nagy-Budapest együttes népessége 1900-ban 836 737, 1910-ben 1 069 400 fő.

gálódása után Kovács Alajos a fővároshoz keletről kapcsolódó falvakat (Cinkota, Rákoskeresztúr, Rákosliget) és Budatétényt nem, míg Pesthidegkutát és Békásmegyert a szomszédos községekhez tartozónak, azaz Nagy-Budapest részének tekinti.

A fővárosi agglomeráció egyöntetű és az összehasonlíthatóságot biztosító vizsgálatához elengedhetetlenül szükségessé vált a magyar hivatalos statisztikai szolgálat szerveinek megállapodása a Nagy-Budapesthez sorolandó községekről. E megállapodásra az 1920-as népszámlálás foglalkozási adatainak feldolgozásakor, 1924 őszén került sor. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal iratanyagában található Thirring Gusztávnak¹⁰, a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal igazgatójának és Kovács Alajosnak, a Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal aligazgatójának, levélváltása.¹¹ A további évtizedekben ez a megállapodás határozta meg a statisztikai Nagy-Budapesthez tartozó községek körét, ezért a levelekből részletesen idézünk.

Thirring Gusztáv 1924. október 10-én kelt levelében a következő szempontokat fogalmazza meg:

„[...] Nagy-Budapest gyűjtő fogalma alatt [...] azon községek volnának számítandók, melyeknek területe Budapest területével közvetlenül határos, de ezek közül is csak azok, amelyek építkezési viszonyaiknál és a lakosság foglalkozási összetételénél fogva annyira városi jellegűek, hogy feltehető hogy azoknak lakossága tulajdonképpen Budapesten telepedett volna meg, ha anyagi körülményei ezt megengedték volna.”

„Nézetem szerint csak azon községeket kellene figyelembe venni, melyeknek lakossága foglalkozásánál fogva városi jellegű, tehát ahol az iparral, kereskedelemmel és közlekedéssel foglalkozó lakosság, valamint a közszolgáltatásokhoz és szabad foglalkozásokhoz tartozó elemek nagy többségben vannak.”

Thirring Gusztáv e szempontok alapján 13 községet tekint megfelelőnek:

„Ilyen községek illetve városok Újpest, Rákospalota, Pestújhely, Rákosszentmihály, Rákosliget, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Kispest, Pestszentlőrinc, Pesterzsébet, Csepel, Albertfalva és Budafok [...]”

További öt község részben felel meg a szempontoknak:

„Megfontolás tárgyává kellene tenni, nem kellene-e még ide felvenni Alagot, ahol a lakosságnak csak 8%-a őstermelő, valamint Cinkotát és Rákoscsabát (az előbbi különösen Mátyásföld és Sashalom miatt), ahol az őstermelő népesség ugyan 20–25%-ra rúg, de a Budapestre gravitáló elemek is igen nagy számúak.”

10 Thirring Gusztáv (1861–1941) statisztikus, 1906–1926 között a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal igazgatója.

11 BFL IV. 1419. a. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Általános iratok. (1924. évi iktatott iratok 603/1924. és 659/1924).

„A jobb parton szó lehetne Budatétény és esetleg Nagytétényről, egyrészt mert ezek Budafokkal majdnem összeépültek, másrészt mert az ipar, forgalom és szabad foglalkozások itten a népességnek körülbelül 4/5 részét teszik ki.”

A székesfővárossal közvetlen kapcsolatban álló falvaknak nem mindegyike sorolható Nagy-Budapesthez, ezek Thirring Gusztáv levele szerint:

„[...] nem látszik indokoltnak, hogy olyan községek mint Budaörs, Budakeszi, Pesthidegkút, Solymár, Békásmegyér és Üröm, melyeknek területe határos ugyan Budapest székesfőváros területével, de amelyeket hegységek és erdők választanak el a fővárostól, a Nagy-Budapest fogalma alá foglaltassanak, amikor ezen községek túlnyomóan falusi jellegűek és lakosságuknak fele, sőt kétharmad része őstermelő.”

Kovács Alajos 1924. október 29-i válaszában egyetért Thirring Gusztáv javaslatával, s egyben ki is egészíti azt:

„[...] felvettem mindazon községeket, amelyeket fent említett átirat első- és másodsorban felsorol, ezeken kívül felvettem azonban még Békásmegyert, melynek lakossága túlnyomóan városi jellegű és Pesthidegkút községet, amelyben ugyan az 1920. évi népszámlálás alkalmával még 37%-os őstermelő népesség találtatott, amelyet azonban fekvése, közlekedési viszonyai és fejlődő telepei a fővárosias községek közé soroznak.” (Emlékeztetünk arra, hogy Kovács már az 1910-es összefoglaló kötetben is Nagy-Budapesthez sorolta e két községet.)

Thirring Gusztáv ugyanezen év december 23-án írt levelében elfogadja a „Nagy-Budapest neve alatt összefoglalandó községeknek” listáját.¹²

Alag Nagy-Budapesthez sorolását Thirring Lajos szerint speciális helyzete és különleges okok indokolták.¹³ E község nem határos közvetlenül a fővárossal, közlekedési kapcsolata csupán a váci vasútvonal, ipartelepekkel nem rendelkezett. Az 1910-ben, Dunakesziből kiválva önállósult községben működött azonban 1890-től a Magyar Lovaregylet, mely a Károlyiaktól megvásárolt területen létrehozta a magyar telivér lótenyésztés egyik központját. A Pest megyei Szaharának nevezett területen a tervezett és szervezett munkálatok során elsőként saját vízművet építettek, hiszen a fásításhoz és gyepesítéshez ez elengedhetetlen volt. A versenypályával, istállókkal, tréningtelepekkel együtt építették meg az orvosi, állatorvosi villákat, lovászlakásokat (szoba, konyha, kamra, előkert is tartozott hozzájuk). Szállodát is működtetett a Lovaregylet. Az 1935. évi vagyonmérleg szerint csendőrlaktanya, posta, táviráda és telefonépület, mészárszék is működött az alagi birtokon. A lovaregyleti építkezésekkel párhuzamosan épültek meg az istálló tulajdonosok, s a (főleg angol) trénerek villái.

12 A KSH Levéltárában nem maradt fenn irat, csupán egy iktatókönyvi bejegyzés tanúskodik a levélváltásról: Eln. Ikt. 1924. 6803. sz. (IX. oszt.) Bp. Szfőv. Stat. Hiv. 603. sz. Nagy-Budapest megállapításánál számba vehető környék lakosainak foglalkozási adatait kéri.

13 THIRRING L. 1926. 136. p., THIRRING L. 1935/b. 7. p.

A Lovaregylet az istállók és lóversenypályák építésén túl a község fejlesztésére is gondot fordított (vízmű, iskola, községháza), sőt a település önállósulásában is nagy szerepet játszott. A századforduló első évtizedében egyre népszerűbbek lettek az itteni versenyek, még különvonatokat is kellett indítani a fővárosi polgárok nagyobb kényelméért. A városligeti lóversenypálya bezárásával 1919–1924 között már minden versenyt itt tartottak; itt rendezték az első négy Magyar Derbyt is. 1925-től a pesti lóversenytér megnyitásával az alagi pálya népszerűsége erősen csökkent.¹⁴

A megállapodáshoz, azaz a 20, majd Sashalom és Mátyásföld önállósulásával 21, illetve 22 „szomszédos község” Nagy-Budapesthez sorolásához, valóban mindkét hivatal ragaszkodott a következő két évtizedben. Először 1925-ben találkozzunk a Nagy-Budapesthez sorolt 20 „szomszédos község”-gel. Ekkor jelent meg ugyanis a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal kiadásában a Statisztikai Közlemények sorozatban, Thirring Gusztávnak a fővárosunk félévszázados fejlődését bemutató statisztikai összeállítása. A kiválasztás alapjának és szempontjainak indoklásában megismétli a levélváltás mondatait:

„A szomszédos községek városi, illetve fővárosi jellegét egyrészt építkezési módjuk, másrészt és különösen lakosságuk foglalkozási módja adja meg.”

„Az itt felsorolt községek, melyeknek szinte szertelen népgyarapodása egyenesen Budapest népességének rovására történt, tekinthetők azoknak, melyek gazdaságilag Budapesthez számítandók és így majdan N a g y – B u d a p e s t alkotó részei lehetnek.”¹⁵

Thirring Gusztáv tíz évvel későbbi összefoglalója szinte szó szerint megismétli a szomszédos községekről szóló megállapításokat, adatokat s még inkább hangsúlyozza Nagy-Budapest szükségességét:

„Ha e községek politikailag különálló egyedek is, melyek Budapest közigazgatásának keretein kívül és attól függetlenül alakultak és fejlődtek nagyra, gazdaságilag mégis fővárosunktól elválaszthatatlanok s alkotó részei annak a Nagy-Budapestnek, mely előbb-utóbb okvetlenül létesülni fog [...]”¹⁶

Az 1920-as népszámlálás végeredményeinek publikálásakor 1929-ben, Mozo-
lovszky Sándor ugyancsak ezeket a községeket sorolja Nagy-Budapesthez.¹⁷ Az 1922-től megjelenő Magyar Statisztikai Szemle cikkeiben, illetve az előbbieken

14 A magyar lóversenyzés történetét tárgyaló munka két fejezetet is szán az alagi versenyzésnek: FEHÉR – TÖRÖK 1977. 63–65., 102–109. p. A pálya száz éves történetéről egy ismertető jelent meg SZÁRAZ Györgytől: SZÁRAZ 1996.; a MAGYAR LOVAREGYLET mérlegeit 1935–1940. évből néztük át.

15 THIRRING G. 1925. 25. p.*

16 THIRRING G. 1935. 161. p.

17 NÉPSZÁMLÁLÁS, 1920/vég. 21–22. p.*

már említett Statisztikai Közlemények sorozatban minden Nagy-Budapestet tárgyaló, érintő mű ezt a csoportosítást használja.

Egyetlen kivétel Laky Dezső¹⁸ „Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig, különös tekintettel a fejlődés gazdasági rúgóira” című munkájának második kötete, mely 1929-ben jelent meg. Laky egyáltalán nem használja Nagy-Budapest fogalmát, következetesen „Budapest környéki települések” meghatározással él, ami híven tükrözi álláspontját. Szerinte ugyanis a környék fejlődése nem a főváros közelségével, hatásával, hanem az igen kedvező gazdaságföldrajzi helyzettel magyarázható.

„[...] Budapest és a Budapest-környéki községek és városok népességének szinte tüneményes emelkedése elsősorban annak a különleges gazdasági földrajzi helyzetnek köszönhető, amely a Duna völgyének ezt a részét a Kárpátok övezete alatt elterülő egységes gazdasági szervezetnek természetes központjává tette, úgy hogy függetlenül a Budapesten észlelhető fejlődéstől, a környékbeli települések fejlődését is ezekkel kell magyaráznunk és nem Budapest közelségével.”¹⁹

Laky a húsz „statisztikai” szomszédos község mellett Dunakeszi, Kistarcsa, Soroksár, Dunaharaszti, valamint Budaörs, Budakeszi, Nagykovácsi és Budakalász községet is vizsgálja, mint Budapest környéki települést.

Az 1930-as népszámlálás községsoros köteteiben Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye táblázataiban nem csak a járásoknál, hanem a megyei tabella végén külön is felsorolják a Nagy-Budapest alkotórészeinek tekintett helységek (Budapest székesfőváros és a 21 „szomszédos község”) adatait.

A roppant részletes 1941-es népszámlálás adatainak publikálására a II. világháború miatt nem kerülhetett sor. Az 1947-ben „Kézirat gyanánt” megjelent kötetben nincs ilyen csoportosítás,²⁰ a szándék azonban megvolt. Thirring Lajos így ír erről a népszámlálást bemutató tanulmányában:

„Budapest környékén pedig olyan feldolgozási területegységeket óhajtott a Központi Statisztikai Hivatal kialakítani, amelyek egyfelől az említett idevonatkozó 1930. évi feldolgozásokkal való egybevetés lehetőségét biztosították volna, másfelől az akkori gyakorlati igényeknek is megfelelhettek.”²¹

Részletesen is kifejti e két elképzelést, tervet. Egyrészt a „statisztikai” Nagy-Budapest (azaz a 22 szomszédos község), másrészt a Fővárosi Közmunkák Tanácsa ha-

18 Laky Dezső (1887–1962) statisztikus, 1907–1921 között a KSH munkatársa, 1921-től a szegedi egyetem, 1926-tól a Műegyetem statisztikai tanszékének professzora.

19 LAKY 1929. 425. p.

20 Az 1970-es évektől megjelenő későbbi feldolgozások már a megvalósult Nagy-Budapest községeinek adatait közlik.

21 THIRRING I. 1981. 53. p.

táskörének kiterjesztéséről szóló rendelkezésekben²² megnevezett 24 település adatsorait kívánták publikálni.²³ Az 1941-es népszámlálás előzetes eredményeinek ismertetésekor²⁴ a „Nagy-Budapest ú. n. statisztikai területe” megnevezést használja. 1942-es tanulmányában²⁵ elemzi és össze is hasonlítja a „statisztikai”, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa hatáskörébe vont, valamint a Szendy Károly tanulmányában vizsgált (Nagy-Budapesthez sorolt) községek statisztikai adatait.

A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal az 1940-es évekig következetesen ragaszkodott az egykori megállapodáshoz. A hivatal munkatársainak fontos szerepe volt a Szendy-tanulmány előkészítésében is. 1947-től a Statisztikai Havi Füzetek „Függelék”-ében és az évkönyvben közölnek Nagy-Budapest bontásban adatsorokat, ekkor azonban már a 33/1938. sz. belügyminiszteri rendelet alapján vizsgálták Nagy-Budapestet.²⁶

A Fővárosi Statisztikai Hivatal 1949 második felében a város vezetőinek használatára és tájékoztatására összegyűjtötte az egyesítendő települések legfontosabb statisztikai adatait,²⁷ ez az összeállítás azonban már a ténylegesen megvalósuló Nagy-Budapest helységeit tartalmazza.

Nagy-Budapest megalakítása előtt, illetve azzal párhuzamosan zajlott az 1949-es népszámlálás feldolgozása, ezért a részletes községsoros kötetekben a székesfőváros és a hozzákapcsolt 23 település valamennyi adata Budapest főváros adatsorába vonódott össze, – a székesfőváros néhány főbb adata (népesség, nemek szerinti megoszlás, stb.) kivételével. A népszámlálás előkészítésekor azonban tervezték a főváros és környéke elkülönítését. Thirring Lajos 1957-es tanulmányában így ír erről:

„A népszámlálás adatgyűjtő nyomtatványai országosan egyöntetűek voltak. Ez alól az általános szabály alól kivételt csupán Budapest és a fővárossal akkoriban még

22 1937. évi VI. tc., 38/1938. BM rendelet

23 THIRRING L. 1981. 80–81. p.

24 THIRRING L. 1941. 175. p.

25 THIRRING L. 1942. 381–402. p.

26 Azaz Vecsessel együtt 24 község szerepel táblázataikban, sőt az iskolai felméréseknél még Csillaghegyet (mely Békásmegyér része) is külön sorban szerepeltetik.

27 BFL. XXIII. 102. d. Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. Pesta László VB elnökhelyettes iratai. Tájékoztató adatok a Nagy-Budapesthez tartozó peremvárosokról és községekről (összeáll.: Fővárosi Statisztikai Hivatal) Bp., [1949.]

nem egyesített (a nagy-budapestinél némileg tágabban körülhatárolt) környéke²⁸ alkotott.”²⁹

Az 1949-es népszámlálás előzetes adatait még ugyanabban az évben megjelentették, mely kötetben ismét külön is felsorolják Nagy-Budapest alkotórészeit. A „szomszédos községek” meghatározás helyébe a „környék” elnevezés lép. A Nagy-Budapesthez számítandó helységek köre is változott. A 21 település eltér mind az addigi „statisztikai”, mind a hamarosan ténylegesen megvalósuló Nagy-Budapesttől. A statisztikai „szomszédos községek” közül nem szerepel Alag, Rákoscscaba, Rákosliget, Rákoskeresztúr; itt találjuk viszont Soroksár, Pestszentimre, valamint Dunaharaszti községeket. A megvalósított Nagy-Budapesthez képest ugyancsak hiányzik Rákoscscaba, Rákosliget, Rákoskeresztúr; míg Dunaharaszti nem került fél évvel később a fővároshoz. Sem a népszámlálási kötetben, sem Thirring Lajos történeti visszatekintésében nem található e községsor magyarázata. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal gondozásában megjelenő Statisztikai Havi Füzetek 1948 október–decemberi számában találjuk meg ugyanezt a községsort, a következő magyarázattal: „A táblázat azt a 21 környékbeli várost és községet foglalja össze, amelyekben a népszámlálást a Magyar Központi Statisztikai Hivatal rendelkezése szerint Budapesttel egységesen kellett végrehajtani.”³⁰

A népszámlálás további kötetei néhány száz számozott példányban „hivatalos használatra” megjelöléssel jelentek meg. Az igen részletes községsoros kötetek azonban már az 1950. évi közigazgatási beosztás szerint közölték az adatokat.

Thirring Lajos – édesapja nyomdokain haladva – szinte statisztikusi munkássága kezdetétől odaadó figyelmet fordított a főváros szűkebb és tágabb környékéhez tartozó települések fejlődésének vizsgálatára. 1926-tól rendszeresen jelentek meg e témában tanulmányai a *Magyar Statisztikai Szemle* hasábjain. Részletes adatsorokon alapuló elemzésekben tárta fel a fővárosias jelleggel bíró „szomszédos községek”, valamint az inkább falusias jellegű, lassabban fejlődő „távolabbbfekvő községek” demográfiai viszonyait. 1935-ben jelentette meg a Nagy-Budapesthez sorolt községek

28 Itt jegyzetben közli: „A főváros környékének ebbe a körébe a következő városok és községek tartoztak: Albertfalva, Békásmegyér, Budafok, Budatétény, Cinkota, Csepel, Dunaharaszti, Kispest, Mátyásföld, Nagykovácsi, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszenterzsébet, Pestszentimre, Pestszentlőrinc, Pestújhely, Rákoscscaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákospalota, Rákosszentmihály, Sashalom, Soroksár, Újpest, Vecsés.”

29 THIRRING L. 1957. p. 7. Az általa hivatkozott „Utastás Albertfalva [...] számlálóbiztosai részére a lakásiv, a házigyűjtőiv és a telek- és épületlajstrom kitöltéséhez” (mely az előbbi jegyzetben felsorolt 26 helységnek szólt) megtalálható a KSH Levéltárában és Könyvtárában is; minden példányon Dunaharaszti utólag van bepecsételve. A KSH Levéltárában csupán egy iktatókönyvi bejegyzést találtam „1948. évi népszámlálás végrehajtása Budapest környékén, Budafok polgármesterének és 26 társának” tárgy megjelöléssel. (KSH 6722/1948)

30 Ezt a rendelkezést sem a KSH Levéltárában, sem a KSH Népszámlálási Főosztályán nem találtam.

statisztikai adatainak összefoglalását tartalmazó alapvető fontosságú művét „Nagy-Budapest népessége” címen.

Az ötven éve Nagy-Budapesthez csatolt települések statisztikai adatsorainak összeállítását, mellyel szeretnénk tisztelni Thirring Lajos munkássága előtt, és a táblák magyarázatát az előbb említett összefoglalóból vett idézet előzze meg:

„Statisztikai kimutatásaink lehetőleg és a legtöbb esetben *egyenkint sorolják* (és sorolták) fel az elővárosokat; ezáltal egyrészt kifejezést nyer az a körülmény, hogy *nem közigazgatási egységgel, hanem egy nagyobb »agglomerációs« egységgel* állunk szemközt, másrészt a Nagy-Budapestre vonatkozó esetleges *különféle változatok* kiszámítására is mód nyílik.”³¹

Magyarázatok a táblákhoz

A statisztikusok, demográfusok egy-egy település bemutatásakor, statisztikai leírásakor általában az akkor adott területet veszik alapul, és idősorokban „visszafejtik” az adatokat, azaz a rendelkezésükre álló alapadatokat felhasználva, visszatekintéseikben az éppen fennálló közigazgatási keretek szerint állítják össze a számsorokat. A községgé alakulások, át- és visszacsatolások részletezését általában a jegyzetekben tüntetik fel. Ezt a gyakorlatot láthatjuk pl. az 1930-as népszámlálás községsoros kötetekben, illetve a KSH-ban készülő visszatekintő hosszú idősorokban,³² vagy a „Magyarország megyei kézikönyvei” sorozat budapesti kötetében is.

Táblázataink összeállításánál nem ezt a módszert követtük, hanem minden esetben a népszámlálási kötetek községsoros adatait használtuk és tüntettük fel. A tízévenkénti adatok „pillanatfelvétel”-ként rögzítik és tükrözik a település adott közigazgatási kerete szerinti statisztikai állapotát. E kötetek az önálló községeket, városokat mutatják be, 1910-től pedig a hozzájuk tartozó külterületek legfontosabb adatait is közlik, melyek természetesen a község adataiban benne foglaltatnak.³³

Egy település kialakulása, fejlődése, önállósulása hosszú *folymat*, s ennek pontosabb statisztikai bemutatása végett a tíz évenkénti pillanatfelvétel mellett közöljük az

31 THIRRING L. 1935/b. 7–8. p.

32 Lásd pl. Magyarország településeinek vallási adatai (1880–1949) 1–2. kötet. Bp., 1997. (összeáll.: Pálházy László) az 1997. január 1-i közigazgatási beosztás szerint, vagy: Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években (az 1980. évi államigazgatási beosztás szerint). Bp., 1984. Az 1941-es népszámlálás utólagosan közölt köteteit az 1970. január 1-i beosztás szerint publikálták.

33 1910-ben a 100, 1920-ban az 50, míg 1930-ban már a 10 fős és annál népesebb külterületi lakott helyek legfontosabb adatait találhatjuk meg a népszámlálások kötetében (pl. 1910-ben Cinkota külterülete Mátyásföld, Ehmanntelep – a későbbi Sashalom; Soroksáré Soroksárpéteri – a későbbi Pestszentimre).

1930-ban publikált, 1869-ig visszatekintő adatsort is, mely természetesen ugyancsak a település 1930. évi közigazgatási határát veszi alapul.

A táblázatok összeállításánál zsinórmértékül Thirring Lajos alapvető összeállítását tekintettük,³⁴ kiegészítve az 1941, 1949. évi adatokkal, valamint Soroksár és Pestszentimre számsoraival (e településeket nem tekintették a „statisztikai” Nagy-Budapest részének). Thirring ugyan „visszafejtve” közli a népességszámot, azonban a felekezet, az anyanyelv s különösen a foglalkozás részletezésénél ő is a népszámlálási publikációk adatait használja, így táblázatait összeállításunk ellenőrzéséhez is használhattuk.

1869-ben nem publikálták községsorosan az adatokat, ezért azokat az 1900. évi népszámlálás visszatekintő adatsora, az 1890. évi adatokat az 1892. évi Helységnevtár alapján közöljük. Az 1949. évi számok esetében az előzetes adatokat használtuk (Rákoscsaba, Rákosliget, Rákoskeresztúr adatai a járási tabelláknál találhatóak meg), mivel a részletes és végleges községsoros adatokat a későbbi években már az 1950. évi közigazgatási beosztás szerint közzé tették. Ez a népességszám eltér az anyanyelv, illetve a vallás táblában közöltektől, melynek magyarázatát az anyanyelv táblázatnál adjuk meg.

Az általános magyarázatnál leírtakra utalva e táblában közöljük az 1930. évi demográfiai kötetben közölt visszatekintő népességszámot helységenként. A két táblázat különbsége nem haladja meg a 400-at; kivéve az 1900. évi adatokat.³⁵

Az 1. táblázat alapján számítottuk ki az egyes helységek népességének változását – abszolút számban és százalékban – a tíz évenként rögzített, közölt adatok alapján. A táblázatok utolsó, tájékoztatásul kiszámított (és *dőlttel* jelzett) rovata, azaz az 1869–1949 közötti időszak számított gyarapodása, a később alakult, önállósult településeknél természetesen az első népszámlálási előfordulásuktól értendő. Ugyancsak *dőlttel* jeleztük a 3. táblázatban a később alakult községek első népszámlálási népességszámát, mely nem „valódi” tényleges gyarapodás, de a számítások könnyebb áttekinthetősége érdekében közöljük azokat; a 4. táblázatban ezeknél ~ jel szerepel.

A települések közigazgatási változását, illetve a községsoros népszámlálási kötetekben való megjelenésüket az alábbi táblázatban foglaltuk össze:

34 THIRRING L. 1935/b.

35 A visszatekintés 3105 fős többletét a még nem önállósult Rákosszentmihály (3014 fővel ekkor még Csömör része) és Sashalom (456 fő, amiből 365 fő az 1. táblázatban Cinkotánál szerepel) beemelése adja. Az 1930-ig megtörtént területváltozások szerinti közlési gyakorlatot jól mutatja a két táblázat különbsége. Újpest és Rákospalota (Káposztásmegyer átcsatolásával) 320 fős; Kispest és Pestszentlőrinc (1909-ben vált ki) 5952 fős, valamint Soroksár és Pestszentimre (1930-tól önálló) 268 fős eltérése, melyek az 1. táblázatban természetesen az anyaközség adataiban szerepelnek.

Rákospalota	1900-ig Pestújhely adataival együtt.
Pestújhely	Adatai 1900-ig Rákospalota adataiban, 1909-ben Rákospalotából kiválva lett önálló község.
Rákosszentmihály	1902-ben Csömörből kiválva lett önálló község.
Cinkota	1920-ig Sashalom, továbbá 1930-ig Mátyásföld adataival együtt.
Sashalom	Adatai 1920-ig Cinkota adataiban, 1923-ban Cinkotából kiválva lett önálló község.
Mátyásföld	Adatai 1930-ig Cinkota adataiban, 1933-ban Cinkotából kiválva lett önálló község.
Rákoskeresztúr	1900-ig Rákosliget, továbbá 1910-ig Rákoshegy adataival együtt.
Rákosliget	Adatai 1900-ig Rákoskeresztúr adataiban, 1907-ben Rákoskeresztúrból kiválva lett önálló község.
Rákoshegy	Adatai 1910-ig Rákoskeresztúr adataiban, 1921-ben Rákoskeresztúrból kiválva lett önálló község.
Kispest	1900-ig Pestszentlőrinc adataival együtt.
Pestszentlőrinc	Adatai 1900-ig Kispest adataiban, 1909-ben Kispestből kiválva lett önálló község.
Pestszenterzsébet	1897-ben Soroksárból kiválva lett önálló község. Neve 1924-ig Erzsébetfalva, 1924–1932 között Pesterzsébet, 1932-től Pestszenterzsébet
Pestszentimre	Adatai 1920-ig Soroksár adataiban. 1930-ban Soroksárból kiválva lett önálló község.
Soroksár	1890-ig Erzsébetfalva, 1920-ig Pestszentimre adataival együtt.
Budatétény	1873-ban Nagytétényből kiválva lett önálló község. Neve 1915-ig Kistétény.

Az egyes népszámlálások az anyanyelvet eltérő részletezésben publikálták,³⁶ így Thirringet követve a legnagyobb számúakat egyenként, a többit összevontan adtuk meg. Az 1880. és 1890. évi községsorosan publikált számokat Thirring adatait felhasználva egészítettük ki. 1880-ban ugyanis még szerepelt a „beszélni nem tudók”

36 1880-ban anyanyelv: magyar, német, tót, oláh, rutén, horvát–szerb, egyéb hazai nyelvű, külföldi nyelvű, beszélni nem tudó.

rovat, ezért – Kispest³⁷ és Soroksár kivételével – ezeket az adatokat Thirringtől vettük át, aki monográfiájában az akkor még rendelkezésére álló alapadatokra támaszkodva, nyilvánvalóan a beszélni nem tudókat besorolta az anya (szülő) anyanyelve szerint. Ugyancsak tőle vettük át (az előbbi két község kivételével) a magyarul tudók számát, mivel 1880-ban és 1890-ben ez az adat nem szerepelt a népszámlálási kötetekben.

Az 1949. évi népszámlálás adatait Pálházy Lászlónak, a KSH Népszámlálási főosztálya szakfőtanácsosának szíves közreműködése alapján közöljük. Számításai alapjául az egykori feldolgozási táblák szolgáltak, melyeken a lakosság szám eltér az 1949-ben megjelent előzetes adatokként közöltektől, ez magyarázza az anyanyelv (5/a) és a vallás (6/a) táblázatunkban, illetve a népesség (1.) táblázatunkban szereplő különbséget. A népszámlálás végleges demográfiai adatait az 1951-ben megjelent 9. Demográfiai kötet tartalmazza, mely a székesfőváros esetében közli az 1950. január 1. előtti államigazgatási beosztás szerint is a főbb adatokat.³⁸ A székesfőváros népességszáma e szerint 1 057 912 fő, 376 fővel kevesebb az előzetes adatnál; Nagy-Budapest népessége pedig 1 589 065 fő, ami 244 fővel kevesebb az 1. táblázatban általam számítottnál. A két szám különbsége 531 153, ami 132 fővel több az előzetes adatnál. Az anyanyelvi és vallási adatok utólagos – az egykori feldolgozási táblákon alapuló – közreadásakor ezzel a különbséggel számoltak; melyből 530 188 fő a ténylegesen Budapesthez csatolt települések lakossága.³⁹ Thirring nyomán mi is összesítettük a szomszédos községek, Budapest székesfőváros és Nagy-Budapest tíz évenkénti adatsorát.

A vallási megoszlásra vonatkozó táblákban az anyanyelvnél leírtakhoz hasonlóan, az eltérő részletezésű publikációk⁴⁰ adatait, Thirringet követve vontuk össze. A lakosság felekezeti megoszlását 1880–1941 között a községsoros kötetek alapján adjuk meg. Az 1949-es népszámlálás községenkénti vallási adatait 1995-ben a KSH

37 Kispest adatsora ellentmondásos Thirringnél (THIRRING L. 1935/b): 1880-ban az anyanyelvnél (82–83. p.) 2079 főt; a vallásnál (78–79. p.) 1820 főt tüntet fel. A népesség számaként (18–19. p.) 1 820 főt, a népesség megoszlásánál (44–45. p.) pedig 1688 főt szerepeltet. Ez utóbbi népességszám szerepel az 1880. évi népszámlálási kötetben is. Kispesten és Soroksáron 1880-ban ezért nagyobb táblázatunkban az „egyéb” kategóriába sorolt anyanyelvűek száma, akikből „beszélni nem tudó” Kispesten 72, Soroksáron 458 fő.

38 NÉPSZÁMLÁLÁS 1949/dem 8*–9*, 284–285., 292–297., 310–315., 322–324. p.

39 A 965 fős eltérést (Csömör és Nagykovácsi egy része) a statisztikusok a hosszú idősorok pontossága, összehasonlíthatósága érdekében rögzítik. A két településrész tényleges, törvényben vagy rendeletben rögzített átcsatolására adatot nem találtam.

40 1880-ban felekezet: római katolikus, görög katolikus, görögkeleti, ágostai evangélikus, helvét evangélikus, unitárius, izraelita, egyéb hitfelekezetű.
1941-ben vallás: római katolikus, görög katolikus, református, evangélikus, görög keleti, unitárius, baptista, izraelita, egyéb és ismeretlen

utólagosan publikálta. A kötetet összeállítók számításainak alapját az anyanyelvi táblánál részleteztük.

1900-tól áll rendelkezésünkre a népesség foglalkozási főcsoportok szerinti statisztikája. Az 1941-es népszámlálás foglalkozási adatait 1976-ban publikálták, sajnos átdolgozva az akkori népgazdasági osztályozás szerint. Így a közölt (általunk számított) számok csak megközelítő pontosságúak; a 7/b táblázatban az 1941-es adatokat az ipar és az építőipar összevonásával számítottuk ki, míg a 7/a táblázatban a bányászatban, iparban, építőiparban, közlekedésben, kereskedelemben és szolgáltatásban foglalkoztatottak együttes számát közöljük. Az 1949. évi foglalkozási adatokat már az 1950. június 30-i közigazgatási beosztás szerint publikálták, azaz a szomszédos községek ezen adatait Budapest főváros adatsorába vonták össze.

Táblázatainkban az említett foglalkozási csoportokhoz tartozók összes számát közöljük; a keresők és eltartottak részletezésétől – terjedelmi korlátok miatt – el kellett tekintenünk. Az adott foglalkozási csoporthoz tartozók abszolút száma mellett kiszámítottuk azok százalékos arányát is az összes népességhez viszonyítva.

A népszámlálások foglalkozási kötetekben részletezett foglalkozási csoportok közül külön táblákban közöljük az ipari, a közszolgálati és szabad foglalkozásúak, valamint az őstermelők adatsorait. A 7/a táblában összevontan adjuk meg a bányászat, ipar, kereskedelem, közlekedés foglalkozási csoporthoz soroltak számát.

A lakóházak számát a népszámlálási kötetek, illetve az 1892. évi Helységnévtár alapján közöljük. Adatsorunk tájékoztatásul szolgál, hiszen az egyes népszámlálási publikációk eltérő fogalmakat használnak: épületek, lakott házak, lakóházak száma, 1949-ben pedig előzetes adatként a házi gyűjtőívek száma szerepel.

A települések területét 1890-től közlik, eleinte kataszteri holdban, majd 1930-tól hektárban is. 1941-ről az utólagos feldolgozások sem közölnek területi adatokat

Összeállításunkhoz mellékeljük a „statisztikai” Nagy-Budapest térképét, mely a Statisztikai Közlemények sorozat több kötetében is megjelent.

1. táblázat: A népesség száma 1869–1949

Helység	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949
Újpest	6 722	11 668	23 521	41 858	55 197	56 489	67 400	76 000	68 530
Rákospalota	3 458	4 105	6 264	11 744	25 147	36 008	42 949	49 000	48 379
Pestújhely					5 547	7 896	11 340	11 736	10 435
Rákosszentmihály					6 560	9 938	14 083	18 329	18 428
Cinkota	1 335	1 426	1 876	3 135	7 623	12 596	8 449	6 783	7 234
Sashalom							11 792	14 219	13 763
Mátyásföld								4 573	5 415
Rákoscsuba	1 480	1 532	1 805	3 010	5 068	5 919	8 189	14 748	15 605
Rákoskeresztúr	2 444	2 769	3 330	6 149	6 699	6 029	7 550	11 482	9 225
Rákosliget					2 624	2 758	3 112	3 168	3 410
Rákoshegy						1 606	4 198	6 888	7 551
Kispest		1 688	4 913	15 756	30 212	51 064	64 512	65 149	62 489
Pestszentlőrinc					7 824	11 777	30 611	42 073	47 932
Pestszenterzsébet				15 732	30 970	40 545	67 907	76 876	70 022
Soroksár	5 677	7 541	12 143	8 871	13 345	16 253	14 387	18 897	19 505
Pestszentimre							8 192	12 057	11 606
Csepel	1 329	1 526	2 246	4 568	9 462	13 990	22 901	46 171	45 241
Nagytétény	2 512	2 246	2 346	2 614	3 924	5 120	7 160	9 836	10 377
Budatétény		599	752	864	1 435	1 750	2 546	3 278	3 570
Budafok	3 844	4 193	5 243	7 273	10 954	13 686	19 691	24 352	24 075
Albertfalva	449	380	592	791	1 120	1 219	3 331	4 762	5 210
Pesthidegkút	1 093	1 271	1 393	1 559	2 130	3 263	6 030	8 258	9 101
Békásmegyér	1 000	1 150	1 340	2 029	3 546	4 411	8 447	13 089	13 918
Szomszédos községek össz.	31 343	42 094	67 764	125 953	229 387	302 317	434 777	541 724	531 021
Budapest	270 685	360 551	491 938	732 322	880 371	928 996	1 006 184	1 164 963	1 058 288
Nagy-Budapest	302 028	402 645	559 702	858 275	1 109 758	1 231 313	1 440 961	1 706 687	1 589 309

2. táblázat: A népesség száma 1869–1930, az 1930-as visszatekintésben

Helység	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930
Újpest	6 977	11 929	23 814	42 178	55 918	57 494	67 400
Rákospalota	3 203	3 844	5 971	11 424	24 426	35 033	42 949
Pestújhely					5 547	7 896	11 340
Rákosszentmihály	184	245	679	3 014	6 201	9 225	14 083
Cinkota	1 335	1 426	1 876	2 770	4 690	7 084	8 449
Sashalom				456	3 292	6 225	11 792
Mátyásföld							
Rákoscsaba	1 480	1 532	1 805	3 010	5 068	5 919	8 189
Rákoskeresztúr	2 444	2 769	3 330	6 149	5 403	6 029	7 550
Rákosliget					2 624	2 758	3 112
Rákoshegy					1 296	1 606	4 198
Kispest		1 820	4 523	9 804	30 212	51 064	64 512
Pestszentlőrinc	361	321	390	5 952	7 824	11 777	30 611
Pestszenterzsébet	223	1 355	4 754	15 732	30 970	40 545	67 907
Soroksár	4 726	5 379	6 757	8 603	11 406	12 543	14 387
Pestszentimre	214	141	299	268	1 939	3 710	8 192
Csepel	1 329	1 526	2 246	4 568	9 156	13 589	22 901
Nagytétény	2 512	2 246	2 346	2 614	3 924	5 120	7 160
Budatétény		599	752	864	1 435	1 750	2 546
Budafok	3 844	4 193	5 243	7 273	10 954	13 686	19 691
Albertfalva	449	380	592	791	1 120	1 219	3 331
Pesthidegkút	1 093	1 271	1 393	1 559	2 130	3 263	6 030
Békásmegyér	1 000	1 150	1 340	2 029	3 546	4 411	8 447
Szomszédos községek össz.	31 374	42 126	68 110	129 058	229 081	301 946	434 777
Budapest	270 685	360 551	491 938	732 322	880 880	929 690	1 006 184
Nagy-Budapest	302 059	402 677	560 048	861 380	1 109 961	1 231 636	1 440 961

3. táblázat: A népesség tényleges gyarapodása 1869–1949 (szám)

Helység	1869– 1880	1880– 1890	1890– 1900	1900– 1910	1910– 1920	1920– 1930	1930– 1941	1941– 1949	1869– 1949
Újpest	4 946	11 853	18 337	13 339	1 292	10 911	8 600	-7 470	61 808
Rákospalota	647	2 159	5 480	13 403	10 861	6 941	6 051	-621	44 921
Pestújhely				5 547	2 349	3 444	396	-1 301	4 888
Rákosszent- mihály				6 560	3 378	4 145	4 246	99	11 868
Cinkota	91	450	1 259	4 488	4 973	-4 147	-1 666	451	5 899
Sashalom						11 792	2 427	-456	1 971
Mátyásföld							4 573	842	842
Rákoscsaba	52	273	1 205	2 058	851	2 270	6 559	857	14 125
Rákos- keresztúr	325	561	2 819	550	-670	1 521	3 932	-2 257	6 781
Rákosliget				2 624	134	354	56	242	786
Rákoshegy					1 606	2 592	2 690	663	5 945
Kispest	1 688	3 225	10 843	14 456	20 852	13 448	637	-2 660	60 801
Pestszent- lőrinc				7 824	3 953	18 834	11 462	5 859	40 108
Pestszent- erzsébet			15 732	15 238	9 575	27 362	8 969	-6 854	54 290
Soroksár	1 864	4 602	-3 272	4 474	2 908	-1 866	4 510	608	13 828
Pestszent- imre						8 192	3 865	-451	3 414
Csepel	197	720	2 322	4 894	4 528	8 911	23 270	-930	43 912
Nagytétény	-266	100	268	1 310	1 196	2 040	2 676	541	7 865
Budatétény	599	153	-112	571	315	796	732	292	2 971
Budafok	349	1 050	2 030	3 681	2 732	6 005	4 661	-277	20 231
Albertfalva	-69	212	199	329	99	2 112	1 431	448	4 761
Pesthideg- kút	178	122	166	571	1 133	2 767	2 228	843	8 008
Békásme- gyer	150	190	689	1 517	865	4 036	4 642	829	12 918
Szomszédos községek össz.	10 751	25 670	58 189	103 434	72 930	132 460	106 947	-10 703	499 678
Budapest	89 866	131 387	240 384	148 049	48 625	77 188	158 779	-106 675	787 603
Nagy- Budapest	100 617	157 057	298 573	251 483	121 555	209 648	265 726	-117 378	1 287 281

4. táblázat: A népesség tényleges gyarapodása 1869–1949 (százalék)

Helység	1869– 1880	1880– 1890	1890– 1900	1900– 1910	1910– 1920	1920– 1930	1930– 1941	1941– 1949	1869– 1949
Újpest	173,6	201,6	178,0	131,9	102,3	119,3	112,8	90,2	1019,5
Rákospalota	118,7	152,6	187,5	214,1	143,2	119,3	114,1	98,7	1399,0
Pestújhely				~	142,3	143,6	103,5	88,9	188,1
Rákosszentmihály				~	151,5	141,7	130,1	100,5	280,9
Cinkota	106,8	131,6	167,1	243,2	165,2	67,1	80,3	106,6	541,9
Sashalom						~	120,6	96,8	116,7
Mátyásföld							~	118,4	118,4
Rákoscsuba	103,5	117,8	166,8	168,4	116,8	138,4	180,1	105,8	1054,4
Rákoskeresztúr	113,3	120,3	184,7	108,9	90,0	125,2	152,1	80,3	377,5
Rákosliget				~	105,1	112,8	101,8	107,6	130,0
Rákoshegy					~	261,4	164,1	109,6	470,2
Kispest	~	291,1	320,7	191,7	169,0	126,3	101,0	95,9	3702,0
Pestszentlőrinc				~	150,5	259,9	137,4	113,9	612,6
Pestszenterzsébet			~	196,9	130,9	167,5	113,2	91,1	445,1
Soroksár	132,8	161,0	73,1	150,4	121,8	88,5	131,3	103,2	343,6
Pestszentimre						~	147,2	96,3	141,7
Csepel	114,8	147,2	203,4	207,1	147,9	163,7	201,6	98,0	3404,0
Nagytétény	89,4	104,5	111,4	150,1	130,5	139,8	137,4	105,5	413,1
Budatétény	~	125,5	114,9	166,1	122,0	145,5	128,8	108,9	596,0
Budafok	109,1	125,0	138,7	150,6	124,9	143,9	123,7	98,9	626,3
Albertfalva	84,6	155,8	133,6	141,6	108,8	273,2	143,0	109,4	116,0
Pesthidegkút	116,3	109,6	111,9	136,6	153,2	184,8	136,9	110,2	832,7
Békásmegyér	115,0	116,5	151,4	174,8	124,4	191,5	155,0	106,3	1391,8
Szomszédos községek össz.	134,3	161,0	185,9	182,1	131,8	143,8	124,6	98,0	1694,2
Budapest	133,2	136,4	148,9	120,2	105,5	108,3	115,8	90,8	391,0
Nagy-Budapest	133,3	139,0	153,3	129,3	110,9	117,0	118,4	93,1	526,2

5 táblázat: A népesség anyanyelve és magyarul tudása 1880–1949

év	összesen	magyar	%	német	%	tót	%	egyéb	%	magyarul tud	%
<i>Újpest</i>											
1880	11 668	7 876	67,5	2 988	25,6	489	4,2	315	2,7	9 198	78,8
1890	23 521	18 087	76,9	4 059	17,2	800	3,4	575	2,5	20 392	86,7
1900	41 858	35 277	84,3	4 213	10,1	1 261	3,0	1 107	2,6	38 735	92,5
1910	55 197	49 307	89,3	3 116	5,7	1 322	2,4	1 452	2,6	53 005	96,0
1920	56 489	51 562	91,3	2 659	4,7	1 187	2,1	1 081	1,9	55 754	98,7
1930	67 400	64 041	95,0	1 847	2,7	773	1,1	739	1,2	67 027	99,4
1941	76 000	74 663	98,2	756	1,0	235	0,3	346	0,5	75 721	99,6
1949	68 017	67 578	99,4	59	0,1	107	0,1	273	0,4	n. a.	
<i>Rákospalota</i>											
1880	4 105	3 698	90,1	199	4,8	90	2,2	118	2,9	3 894	94,9
1890	6 264	5 827	93,0	222	3,6	75	1,2	140	2,2	6 076	97,0
1900	11 744	11 186	95,3	404	3,4	76	0,6	78	0,7	11 559	98,4
1910	25 147	24 273	96,5	506	2,0	125	0,5	243	1,0	24 898	99,0
1920	36 008	34 603	96,1	899	2,5	278	0,8	228	0,6	35 819	99,5
1930	42 949	41 990	97,7	639	1,5	164	0,4	156	0,4	42 852	99,8
1941	49 000	48 200	98,4	439	0,9	116	0,2	245	0,5	48 849	99,7
1949	48 387	48 123	99,5	29	0,0	39	0,0	196	0,4	n. a.	
<i>Pestihely</i>											
1910	5 547	5 190	93,6	195	3,5	66	1,2	96	1,7	5 474	98,7
1920	7 896	7 437	94,2	244	3,1	77	1,0	138	1,7	7 832	99,2
1930	11 340	10 868	95,8	308	2,7	65	0,6	99	0,9	11 286	99,5
1941	11 736	11 565	98,6	122	1,0	24	0,2	25	0,2	11 697	99,7
1949	10 447	10 391	99,5	11	0,1	9	0,0	36	0,3	n. a.	
<i>Rákosszentmihály</i>											
1910	6 560	6 244	95,2	215	3,3	28	0,4	73	1,1	6 476	98,7
1920	9 938	9 391	94,5	378	3,8	53	0,5	116	1,2	9 898	99,6
1930	14 083	13 593	96,5	324	2,3	57	0,4	109	0,8	14 018	99,5
1941	18 329	17 993	98,2	208	1,1	41	0,2	87	0,5	18 278	99,7
1949	18 440	18 311	99,3	32	0,2	13	0,0	84	0,5	n. a.	

év	összesen	magyar	%	német	%	tót	%	egyéb	%	magyarul tud	%
<i>Cinkota</i>											
1880	1 426	382	26,8	29	2,0	1 013	71,0	2	0,1	1 020	71,5
1890	1 876	702	37,4	77	4,1	1 088	58,0	9	0,5	1 342	71,5
1900	3 135	2 052	65,4	116	3,7	954	30,5	13	0,4	2 828	90,2
1910	7 623	6 945	91,1	255	3,4	376	4,9	47	0,6	7 469	98,0
1920	12 596	11 760	93,4	386	3,1	321	2,5	129	1,0	12 507	99,3
1930	8 449	7 990	94,6	135	1,6	251	3,0	73	0,8	8 400	99,4
1941	6 783	6 707	98,9	28	0,4	25	0,4	23	0,3	6 776	99,9
1949	7 227	7 184	99,4	2	0,0	12	0,2	29	0,4	n. a.	
<i>Sashalom</i>											
1930	11 792	11 509	97,6	211	1,8	33	0,3	39	0,3	11 756	99,7
1941	14 219	14 036	98,7	119	0,9	16	0,1	48	0,3	14 215	100,0
1949	13 729	13 672	99,6	7	0,0	15	0,1	35	0,3	n. a.	
<i>Mátyásföld</i>											
1941	4 573	4 459	97,5	65	1,4	13	0,3	36	0,8	4 567	99,9
1949	5 522	5 495	99,5	3	0,0	4	0,1	20	0,4	n. a.	
<i>Rákócscsaba</i>											
1880	1 532	1 477	96,4	15	1,0	33	2,1	7	0,5	1 517	99,0
1890	1 805	1 756	97,3	16	0,9	25	1,4	8	0,4	1 796	99,5
1900	3 010	2 967	98,6	19	0,6	14	0,5	10	0,3	3 003	99,8
1910	5 068	4 994	98,5	50	1,0	10	0,2	14	0,3	5 053	99,7
1920	5 919	5 830	98,5	56	1,0	13	0,2	20	0,3	5 912	99,9
1930	8 189	8 127	99,2	32	0,4	7	0,1	23	0,3	8 181	99,9
1941	14 748	14 485	98,3	107	0,7	32	0,2	124	0,8	14 641	99,3
1949	15 601	15 551	99,7	4	0,0	9	0,0	37	0,2	n. a.	

év	összesen	magyar	%	német	%	tót	%	egyéb	%	magyarul tud	%
<i>Rákoskeresztúr</i>											
1880	2 769	515	18,6	329	11,9	1 908	68,9	17	0,6	1 691	61,1
1890	3 330	673	20,2	388	11,7	2 254	67,7	15	0,4	1 891	56,8
1900	6 149	4 077	66,3	303	4,9	1 700	27,7	69	1,1	5 324	86,6
1910	6 699	4 421	66,0	462	6,9	1 739	26,0	77	1,1	6 150	91,8
1920	6 029	5 691	94,4	100	1,7	207	3,4	31	0,5	5 965	98,9
1930	7 550	7 372	97,6	80	1,1	67	0,9	31	0,4	7 521	99,6
1941	11 482	11 367	99,0	52	0,5	17	0,1	46	0,4	11 460	99,8
1949	9 202	9 144	99,4	2	0,0	11	0,1	45	0,5	n. a.	
<i>Rákosliget</i>											
1910	2 624	2 437	92,9	129	4,9	19	0,7	39	1,5	2 589	98,7
1920	2 758	2 645	95,9	84	3,1	17	0,6	12	0,4	2 744	99,5
1930	3 112	3 011	96,8	82	2,6	5	0,2	14	0,4	3 100	99,6
1941	3 168	3 102	98,0	51	1,6	4	0,1	11	0,3	3 163	99,8
1949	3 412	3 392	99,4	5	0,1	3	0,0	12	0,4	n. a.	
<i>Rákoshegy</i>											
1920	1 606	1 568	97,6	25	1,6	5	0,3	8	0,5	1 597	99,4
1930	4 198	4 157	99,0	29	0,7	1	0,0	11	0,3	4 188	99,8
1941	6 888	6 795	98,6	67	1,0	12	0,2	14	0,2	6 863	99,6
1949	7 548	7 508	99,5	4	0,0	15	0,2	21	0,3	n. a.	
<i>Kispest</i>											
1880	1 688	1 127	66,8	372	22,0	57	3,4	132	7,8	n. a.	
1890	4 913	3 490	71,0	1 029	21,0	180	3,7	214	4,3	4 184	85,2
1900	15 756	13 920	88,3	1 185	7,5	283	1,8	368	2,3	14 912	94,6
1910	30 212	28 164	93,2	1 352	4,5	221	0,7	475	1,6	29 663	98,2
1920	51 064	48 926	95,8	1 436	2,8	313	0,6	389	0,8	50 786	99,5
1930	64 512	62 372	96,7	1 355	2,1	406	0,6	379	0,6	64 300	99,7
1941	65 149	64 169	98,5	622	1,0	141	0,2	217	0,3	64 950	99,7
1949	62 445	62 202	99,6	31	0,0	46	0,1	166	0,3	n. a.	

év	összesen	magyar	%	német	%	tót	%	egyéb	%	magyarul tud	%
<i>Pestszentlőrinc</i>											
1910	7 824	7 076	90,4	470	6,0	81	1,1	197	2,5	7 552	96,5
1920	11 777	10 945	93,0	505	4,3	154	1,3	173	1,4	11 692	99,3
1930	30 611	29 772	97,3	473	1,5	113	0,4	253	0,8	30 488	99,6
1941	42 073	41 281	98,1	501	1,2	77	0,2	214	0,5	41 905	99,6
1949	47 782	47 561	99,5	31	0,1	44	0,1	146	0,3	n. a.	
<i>Pestszenterzsébet</i>											
1900	15 732	13 053	83,0	1 696	10,8	477	3,0	506	3,2	14 297	90,9
1910	30 970	28 781	92,9	1 254	4,0	425	1,4	510	1,6	30 217	97,6
1920	40 545	38 034	93,8	1 517	3,7	428	1,1	566	1,4	40 118	98,9
1930	67 907	65 064	95,8	1 586	2,3	506	0,7	751	1,1	67 594	99,5
1941	76 876	75 501	98,2	801	1,1	163	0,2	411	0,5	76 552	99,6
1949	69 946	69 572	99,5	46	0,0	78	0,1	250	0,4	n. a.	
<i>Soroksár</i>											
1880	7 541	1 163	15,4	5 477	72,6	400	5,3	501	6,6	n. a.	
1890	12 143	4 410	36,3	7 120	58,6	160	1,3	453	3,7	n. a.	
1900	8 871	1 417	16,0	7 353	82,9	57	0,6	44	0,5	4 238	47,8
1910	13 345	7 745	58,0	5 460	40,9	15	0,1	125	0,9	10 873	81,5
1920	16 253	8 917	54,9	7 161	44,0	111	0,7	64	0,4	14 330	88,2
1930	14 387	6 093	42,3	8 197	57,0	29	0,2	68	0,5	12 855	89,4
1941	18 897	11 855	62,7	6 848	36,2	49	0,3	145	0,8	17 973	95,1
1949	19 488	19 373	99,4	22	0,1	11	0,0	82	0,4	n. a.	
<i>Pestszentimre</i>											
1930	8 192	7 938	96,9	121	1,5	83	1,0	50	0,6	8 152	99,5
1941	12 057	11 926	99,0	53	0,4	41	0,3	37	0,3	12 024	99,7
1949	11 603	11 561	99,6	8	0,0	10	0,1	24	0,2	n. a.	

év	összesen	magyar	%	német	%	tót	%	egyéb	%	magyarul tud	%
<i>Csepel</i>											
1880	1 526	101	6,6	1 194	78,2	15	1,0	216	14,2	355	23,3
1890	2 246	565	25,2	1 559	69,4	4	0,2	118	5,2	1 135	50,5
1900	4 568	2 015	44,1	2 204	48,3	41	0,9	308	6,7	3 317	72,6
1910	9 462	7 928	83,8	1 379	14,6	43	0,4	112	1,2	8 668	91,6
1920	13 990	10 894	77,8	2 582	18,5	125	0,9	389	2,8	13 465	96,2
1930	22 901	20 827	91,0	1 706	7,4	126	0,5	242	1,1	22 662	99,0
1941	46 171	44 730	96,9	1 178	2,6	101	0,2	162	0,3	45 932	99,5
1949	45 231	45 021	99,5	33	0,1	28	0,1	149	0,3	n. a.	
<i>Nagytétény</i>											
1880	2 246	369	16,4	1 830	81,5	27	1,2	20	0,9	948	42,2
1890	2 346	575	24,5	1 720	73,3	37	1,6	14	0,6	1 285	54,8
1900	2 614	905	34,6	1 658	63,4	31	1,2	20	0,8	1 868	71,5
1910	3 924	2 842	72,4	1 005	25,6	32	0,8	45	1,1	3 451	87,9
1920	5 120	4 353	85,0	713	13,9	15	0,3	39	0,8	4 919	96,1
1930	7 160	6 191	86,5	832	11,6	22	0,3	115	1,6	7 019	98,0
1941	9 836	9 380	95,4	383	3,9	24	0,2	49	0,5	9 732	98,9
1949	10 366	10 298	99,3	12	0,1	8	0,1	48	0,5	n. a.	
<i>Budatétény</i>											
1880	599	94	15,7	471	78,6	30	5,0	4	0,7	175	29,2
1890	752	144	19,2	581	77,3	11	1,4	16	2,1	256	34,0
1900	864	232	26,9	610	70,6	1	0,1	21	2,4	578	66,9
1910	1 435	1 167	81,3	260	18,1	4	0,3	4	0,3	1 322	92,1
1920	1 750	1 518	86,7	205	11,7	12	0,7	15	0,9	1 680	96,0
1930	2 546	2 444	96,0	85	3,4	3	0,1	14	0,5	2 535	99,6
1941	3 278	3 038	92,7	222	6,7	6	0,2	12	0,4	3 208	97,9
1949	3 569	3 557	99,7	0		3	0,1	9	0,2	n. a.	

év	összesen	magyar	%	német	%	tót	%	egyéb	%	magyarul tud	%
<i>Budafok</i>											
1880	4 193	248	5,9	3 845	91,7	56	1,3	44	1,1	1 233	29,4
1890	5 243	1 034	19,8	4 140	78,9	39	0,7	30	0,6	2 207	42,1
1900	7 273	1 890	26,0	5 217	71,7	79	1,1	87	1,2	4 498	61,8
1910	10 954	7 391	67,5	3 306	30,2	107	1,0	150	1,3	9 222	84,2
1920	13 686	10 220	74,7	3 248	23,7	103	0,8	115	0,8	12 797	93,5
1930	19 691	17 022	86,4	2 453	12,5	83	0,4	133	0,7	19 284	97,9
1941	24 352	22 717	93,3	1 498	6,1	41	0,2	96	0,4	24 036	98,7
1949	24 031	23 927	99,6	33	0,1	11	0,0	60	0,2	n. a.	
<i>Albertfalva</i>											
1880	380	123	32,4	238	62,6	13	3,4	6	1,6	188	49,5
1890	592	321	54,2	236	39,9	17	2,9	18	3,0	488	82,4
1900	791	595	75,2	152	19,2	23	2,9	21	2,7	743	93,9
1910	1 120	1 048	93,6	53	4,7	11	1,0	8	0,7	1 104	98,6
1920	1 219	1 120	91,9	66	5,4	17	1,4	16	1,3	1 183	97,0
1930	3 331	3 182	95,5	88	2,6	13	0,4	48	1,4	3 292	98,8
1941	4 762	4 625	97,1	91	1,9	6	0,1	40	0,9	4 739	99,5
1949	5 204	5 168	99,3	4	0,1	3	0,0	29	0,6	n. a.	
<i>Pesthidegkút</i>											
1880	1 271	77	6,0	1 160	91,3	25	2,0	9	0,7	156	12,3
1890	1 393	75	5,4	1 267	90,9	36	2,6	15	1,1	400	28,7
1900	1 559	133	8,5	1 374	88,1	37	2,4	15	1,0	547	35,1
1910	2 130	440	20,4	1 643	77,1	27	1,3	20	0,9	1 268	59,5
1920	3 263	1 319	40,4	1 861	57,0	39	1,2	44	1,3	2 554	78,3
1930	6 030	4 798	79,6	1 193	19,8	12	0,2	27	0,4	5 878	97,5
1941	8 258	6 197	75,1	1 956	23,7	27	0,3	78	0,9	8 000	96,9
1949	9 087	9 041	99,5	7	0,1	7	0,1	32	0,3	n. a.	

év	összesen	magyar	%	német	%	tót	%	egyéb	%	magyarul tud	%
<i>Békásmegyer</i>											
1880	1 150	25	2,2	1 120	97,3	4	0,4	1	0,0	120	10,4
1890	1 340	48	3,5	1 273	95,1	1	0,1	18	1,3	139	10,4
1900	2 029	378	18,6	1 568	77,3	47	2,3	36	1,8	792	39,0
1910	3 546	1 268	35,8	2 154	60,7	38	1,1	86	2,4	2 563	72,3
1920	4 411	2 063	46,8	2 233	50,6	74	1,7	41	0,9	3 547	80,4
1930	8 447	6 048	71,6	2 273	26,9	47	0,6	79	0,9	8 031	95,1
1941	13 089	10 408	79,5	2 576	19,7	50	0,4	55	0,4	12 657	96,7
1949	13 904	13 816	99,4	19	0,1	11	0,1	58	0,4	n. a.	

*5/a. táblázat: A népesség anyanyelve és magyarul tudása 1880–1949
(szomszédos községek összesen, Budapest, Nagy-Budapest)*

év	összesen	magyar	%	német	%	tót	%	egyéb	%	magyarul tud	%
<i>Szomszédos községek</i>											
1880	42 094	17 275	41,0	19 267	45,8	4 160	9,9	1 392	3,3	20 495	48,7
1890	67 764	37 707	55,6	23 687	35,0	4 727	7,0	1 643	2,4	41 591	61,4
1900	125 953	90 097	71,6	28 072	22,3	5 081	4,0	2 703	2,1	107 239	85,1
1910	229 387	197 661	86,3	23 264	10,1	4 689	2,0	3 773	1,6	217 017	94,6
1920	302 317	268 796	88,9	26 358	8,7	3 549	1,2	3 614	1,2	295 099	97,6
1930	434 777	404 409	93,0	24 049	5,5	2 866	0,7	3 453	0,8	430 419	99,0
1941	541 724	519 199	95,8	18 743	3,5	1 261	0,2	2 521	0,5	537 938	99,3
1949	530 188	527 446	99,5	404	0,1	497	0,1	1 841	0,3	n. a.	
<i>Budapest</i>											
1880	360 551	204 648	56,8	123 458	34,2	22 226	6,2	10 219	2,8	258 449	71,7
1890	491 938	326 395	66,3	117 902	24,0	27 449	5,6	20 192	4,1	407 369	82,8
1900	732 322	578 458	79,0	104 520	14,3	25 168	3,4	24 176	3,3	666 562	91,0
1910	880 371	756 070	85,9	78 882	9,0	20 359	2,3	25 060	2,8	844 175	95,9
1920	928 996	837 858	90,2	60 425	6,5	14 011	1,5	16 702	1,8	911 394	98,1
1930	1 006 184	948 950	94,3	38 460	3,8	7 764	0,8	11 010	1,1	997 127	99,1
1941	1 164 963	1 130 050	97,0	22 586	1,9	3 476	0,3	8 851	0,8	1 155 833	99,2
1949	1 057 912	1 046 927	99,0	2 702	0,2	1 382	0,1	6 901	0,7	1 053 910	99,6
<i>Nagy-Budapest</i>											
1880	402 645	221 923	55,1	142 725	35,4	26 386	6,6	11 611	2,9	278 944	69,3
1890	559 702	364 102	65,1	141 589	25,3	32 176	5,7	21 835	3,9	448 960	80,2
1900	858 275	668 555	77,9	132 592	15,4	30 249	3,5	26 879	3,1	773 801	90,2
1910	1 109 758	953 731	85,9	102 146	9,2	25 048	2,3	28 833	2,6	1 061 192	95,6
1920	1 231 313	1 106 654	89,9	86 783	7,1	17 560	1,4	20 316	1,6	1 206 493	97,9
1930	1 440 961	1 353 359	93,9	62 509	4,3	10 630	0,7	14 463	1,0	1 427 546	99,1
1941	1 706 687	1 649 249	96,6	41 329	2,4	4 737	0,3	11 372	0,7	1 693 771	99,2
1949	1 588 100	1 574 373	99,1	3 106	0,2	1 879	0,1	8 742	0,6	1 584 271	99,8

6. táblázat: A népesség vallása 1880–1949

év	összesen	római katolikus	%	reformá- tus	%	evangé- likus	%	izraelita	%	egyéb	%
<i>Újpest</i>											
1880	11 668	8 280	71,0	772	6,6	576	4,9	2 002	17,2	38	0,3
1890	23 521	16 401	69,8	1 905	8,1	1 135	4,8	3 915	16,7	165	0,6
1900	41 858	28 386	67,8	3 702	8,9	2 067	4,9	7 331	17,5	372	0,9
1910	55 197	36 363	65,9	5 342	9,7	2 458	4,4	10 140	18,4	894	1,6
1920	56 489	36 461	64,6	5 480	9,7	2 326	4,1	11 299	20,0	923	1,6
1930	67 400	44 407	65,9	7 588	11,2	2 843	4,2	11 396	16,9	1 166	1,8
1941	76 000	50 639	66,6	9 670	12,7	3 318	4,4	10 882	14,3	1 491	2,0
1949	68 017	50 938	74,9	10 290	15,1	3 158	4,6	1 856	2,7	1 775	2,7
<i>Rákospalota</i>											
1880	4 105	2 450	59,7	953	23,2	578	14,1	123	3,0	1	0,0
1890	6 264	3 901	62,3	1 330	21,2	761	12,2	242	3,9	30	0,4
1900	11 744	7 881	67,1	1 925	16,4	1 220	10,4	638	5,4	80	0,7
1910	25 147	17 704	70,4	3 654	14,5	1 959	7,8	1 552	6,2	278	1,1
1920	36 008	25 696	71,4	5 062	14,0	2 579	7,2	2 203	6,1	468	1,3
1930	42 949	30 455	70,9	6 288	14,6	3 032	7,1	2 567	6,0	607	1,4
1941	49 000	35 330	72,1	7 442	15,2	3 164	6,5	2 240	4,6	824	1,6
1949	48 387	36 310	75,0	7 224	14,9	3 202	6,6	325	0,7	1 326	2,8
<i>Pestújhely</i>											
1910	5 547	3 748	67,6	953	17,2	331	6,0	388	7,0	127	2,2
1920	7 896	5 632	71,3	1 267	16,1	397	5,0	445	5,6	155	2,0
1930	11 340	7 979	70,3	1 930	17,0	531	4,7	668	5,9	232	2,1
1941	11 736	8 379	71,4	1 843	15,7	635	5,4	584	5,0	295	2,5
1949	10 447	7 872	75,4	1 696	16,2	526	5,1	87	0,8	266	2,5
<i>Rákosszentmihály</i>											
1910	6 560	4 932	75,2	769	11,7	364	5,6	389	5,9	106	1,6
1920	9 938	7 385	74,3	1 202	12,1	521	5,2	667	6,7	163	1,7
1930	14 083	10 282	73,0	1 897	13,5	818	5,8	829	5,9	257	1,8
1941	18 329	13 417	73,2	2 734	14,8	1 018	5,6	787	4,3	373	2,1
1949	18 440	14 066	76,3	2 818	15,3	960	5,2	117	0,6	479	2,6

év	összesen	római katolikus	%	reformá- tus	%	evangé- likus	%	izraelita	%	egyéb	%
<i>Cinkota</i>											
1880	1 426	520	36,5	16	1,1	837	58,7	48	3,4	5	0,3
1890	1 876	687	36,6	60	3,2	1 003	53,4	123	6,6	3	0,2
1900	3 135	1 471	46,9	177	5,6	1 262	40,3	210	6,7	15	0,5
1910	7 623	4 597	60,3	771	10,1	1 694	22,2	465	6,1	96	1,3
1920	12 596	7 845	62,3	1 347	10,7	2 282	18,1	872	6,9	250	2,0
1930	8 449	4 877	57,7	774	9,1	2 203	26,1	432	5,1	163	2,0
1941	6 783	3 760	55,4	511	7,5	2 222	32,8	184	2,7	106	1,6
1949	7 227	4 313	59,7	648	9,0	2 095	29,0	39	0,5	132	1,8
<i>Sashalom</i>											
1930	11 792	8 470	71,9	1 780	15,1	785	6,7	523	4,4	234	1,9
1941	14 219	10 182	71,6	2 278	16,0	901	6,3	515	3,6	343	2,5
1949	13 729	10 119	73,7	2 293	16,7	836	6,1	122	0,9	359	2,6
<i>Mátyásföld</i>											
1941	4 573	3 154	69,0	600	13,1	341	7,5	382	8,3	96	2,1
1949	5 522	3 979	72,1	956	17,3	341	6,2	117	2,1	129	2,3
<i>Rákócscsaba</i>											
1880	1 532	785	51,2	638	41,6	76	5,0	33	2,2	0	
1890	1 805	978	54,2	708	39,2	64	3,5	29	1,6	26	1,5
1900	3 010	1 790	59,5	993	33,0	114	3,8	83	2,7	30	1,0
1910	5 068	3 186	62,9	1 306	25,8	239	4,7	225	4,4	112	2,2
1920	5 919	3 849	65,0	1 539	26,0	236	4,0	152	2,6	143	2,4
1930	8 189	5 475	66,9	1 858	22,7	394	4,8	221	2,7	241	2,9
1941	14 748	10 163	68,9	3 001	20,3	768	5,2	406	2,8	410	2,8
1949	15 601	10 918	70,0	3 264	20,9	804	5,2	55	0,3	560	3,6

év	összesen	római katolikus	%	reformá- tus	%	evangé- likus	%	izraelita	%	egyéb	%
<i>Rákoskeresztúr</i>											
1880	2 769	1 347	48,7	46	1,7	1 330	48,0	45	1,6	1	0,0
1890	3 330	1 551	46,6	81	2,4	1 647	49,5	47	1,4	4	0,1
1900	6 149	3 407	55,5	304	4,9	2 085	33,9	304	4,9	49	0,8
1910	6 699	3 748	56,0	412	6,1	2 202	32,9	273	4,1	64	0,9
1920	6 029	3 166	52,5	235	3,9	2 378	39,5	182	3,0	68	1,1
1930	7 550	4 135	54,8	428	5,7	2 644	35,0	229	3,0	114	1,5
1941	11 482	6 910	60,2	1 100	9,6	3 064	26,7	211	1,8	197	1,7
1949	9 202	5 583	60,7	626	6,8	2 807	30,5	39	0,4	147	1,6
<i>Rákosliget</i>											
1910	2 624	1 747	66,6	305	11,6	203	7,7	308	11,8	61	2,3
1920	2 758	1 914	69,4	324	11,8	216	7,8	247	9,0	57	2,0
1930	3 112	2 139	68,8	393	12,6	268	8,6	268	8,6	44	1,4
1941	3 168	2 177	68,7	435	13,7	243	7,7	241	7,6	72	2,3
1949	3 412	2 588	75,9	508	14,9	219	6,4	31	0,9	66	1,9
<i>Rákoshegy</i>											
1920	1 606	1 064	66,2	257	16,0	136	8,5	115	7,2	34	2,1
1930	4 198	2 909	69,3	690	16,4	242	5,8	251	6,0	106	2,5
1941	6 888	4 618	67,0	1 101	16,0	442	6,4	541	7,9	186	2,7
1949	7 548	5 402	71,6	1 303	17,3	510	6,7	108	1,4	225	3,0
<i>Kispest</i>											
1880	1 688	1 370	81,2	190	11,3	98	5,8	26	1,5	4	0,2
1890	4 913	3 767	76,7	614	12,5	273	5,6	222	4,5	37	0,7
1900	15 756	11 596	73,6	2 239	14,2	954	6,1	779	4,9	188	1,2
1910	30 212	22 460	74,3	4 069	13,5	1 575	5,2	1 652	5,5	456	1,5
1920	51 064	37 304	73,1	7 492	14,7	2 582	5,0	2 853	5,6	833	1,6
1930	64 512	46 536	72,1	10 017	15,5	3 305	5,1	3 456	5,4	1 198	1,9
1941	65 149	47 317	72,8	10 593	16,2	3 273	5,0	2 669	4,1	1 297	1,9
1949	62 445	46 906	75,1	10 575	16,9	3 019	4,8	505	0,8	1 440	2,3

év	összesen	római katolikus	%	reformá- tus	%	evangé- likus	%	izraelita	%	egyéb	%
<i>Pestszentlőrinc</i>											
1910	7 824	5 568	71,2	1 166	14,9	640	8,2	299	3,8	151	1,9
1920	11 777	8 589	72,9	1 789	15,2	734	6,2	469	4,0	196	1,7
1930	30 611	21 857	71,4	5 365	17,5	1 680	5,5	986	3,2	723	2,4
1941	42 073	29 625	70,4	7 850	18,7	2 367	5,6	1 101	2,6	1 130	2,7
1949	47 782	34 179	71,5	9 378	19,6	2 587	5,4	199	0,4	1 439	3,0
<i>Pestszenterzsébet</i>											
1900	15 732	11 143	70,8	2 114	13,4	795	5,1	1 513	9,6	167	1,1
1910	30 970	21 781	70,3	4 430	14,3	1 385	4,5	2 953	9,5	421	1,4
1920	40 545	28 502	70,3	6 192	15,3	1 867	4,6	3 293	8,1	691	1,7
1930	67 907	47 015	69,2	11 805	17,4	3 266	4,8	4 522	6,7	1 299	1,9
1941	76 876	53 596	69,7	14 089	18,3	3 623	4,7	3 978	5,2	1 590	2,1
1949	69 946	50 995	72,9	13 454	19,2	3 113	4,5	659	0,9	1 725	2,5
<i>Soroksár</i>											
1880	7 541	6 960	92,3	207	2,8	86	1,1	232	3,1	56	0,7
1890	12 143	10 624	87,5	674	5,5	205	1,7	580	4,8	60	0,5
1900	8 871	8 379	94,5	172	1,9	27	0,3	288	3,3	5	0,0
1910	13 345	12 124	90,9	551	4,1	166	1,2	366	2,7	138	1,1
1920	16 253	14 659	90,2	899	5,5	257	1,6	284	1,8	154	0,9
1930	14 387	13 228	91,9	647	4,5	172	1,2	245	1,7	95	0,7
1941	18 897	16 626	88,0	1 337	7,1	422	2,2	243	1,3	269	1,4
1949	19 488	15 432	79,2	2 933	15,1	674	3,4	62	0,3	387	2,0
<i>Pestszentimre</i>											
1930	8 192	6 028	73,6	1 483	18,1	363	4,4	99	1,2	219	2,7
1941	12 057	8 729	72,4	2 316	19,2	577	4,8	92	0,8	343	2,8
1949	11 603	8 549	73,7	2 158	18,6	540	4,6	10	0,1	346	3,0

év	összesen	római katolikus	%	reformá- tus	%	evangé- likus	%	izraelita	%	egyéb	%
<i>Csepel</i>											
1880	1 526	1 515	99,2	7	0,5	1	0,1	2	0,1	1	0,1
1890	2 246	2 175	96,8	53	2,4	18	0,8	0		0	
1900	4 568	4 141	90,7	284	6,2	63	1,4	42	0,9	38	0,8
1910	9 462	7 930	83,8	894	9,4	271	2,9	269	2,8	98	1,0
1920	13 990	11 031	78,9	1 623	11,6	537	3,8	501	3,6	298	2,1
1930	22 901	17 243	75,3	3 508	15,3	1 163	5,1	638	2,8	349	1,5
1941	46 171	34 366	74,5	7 547	16,3	2 322	5,0	902	2,0	1 034	2,2
1949	45 231	34 151	75,5	7 755	17,1	1 939	4,3	198	0,4	1 188	2,7
<i>Nagytétény</i>											
1880	2 246	1 625	72,4	83	3,7	38	1,7	498	22,2	2	0,0
1890	2 346	1 969	83,9	49	2,1	16	0,7	311	13,3	1	0,0
1900	2 614	2 227	85,2	93	3,6	37	1,4	247	9,5	10	0,3
1910	3 924	3 322	84,7	202	5,1	99	2,5	255	6,5	46	1,2
1920	5 120	4 231	82,6	510	10,0	163	3,2	174	3,4	42	0,8
1930	7 160	5 850	81,7	839	11,7	214	3,0	159	2,2	98	1,4
1941	9 836	8 066	82,0	1 226	12,5	279	2,8	150	1,5	115	1,2
1949	10 366	8 528	82,3	1 371	13,2	295	2,8	21	0,2	151	1,5
<i>Budatétény</i>											
1880	599	582	97,2	2	0,3	9	1,5	6	1,0	0	
1890	752	718	95,4	19	2,5	6	0,8	5	0,7	4	0,5
1900	864	828	95,8	21	2,4	5	0,6	6	0,7	4	0,5
1910	1 435	1 333	92,9	68	4,7	25	1,8	7	0,5	2	0,1
1920	1 750	1 603	91,6	91	5,2	42	2,4	13	0,8	1	0,0
1930	2 546	2 222	87,3	213	8,4	86	3,4	11	0,4	14	0,5
1941	3 278	2 789	85,1	286	8,7	98	3,0	41	1,3	64	1,9
1949	3 569	2 908	81,5	437	12,2	131	3,7	5	0,1	88	2,5

év	összesen	római katolikus	%	reformá- tus	%	evangé- likus	%	izraelita	%	egyéb	%
<i>Budafok</i>											
1880	4 193	4 105	97,9	43	1,0	13	0,3	29	0,7	3	0,1
1890	5 243	4 971	94,8	91	1,7	46	0,9	125	2,4	10	0,2
1900	7 273	6 676	91,8	214	2,9	87	1,2	266	3,7	30	0,4
1910	10 954	9 677	88,4	601	5,5	211	1,9	373	3,4	92	0,8
1920	13 686	11 784	86,1	966	7,1	486	3,5	323	2,4	127	0,9
1930	19 691	16 581	84,2	1 785	9,1	723	3,7	366	1,8	236	1,2
1941	24 352	20 046	82,3	2 741	11,3	900	3,7	314	1,3	351	1,4
1949	24 031	19 799	82,4	2 954	12,3	873	3,6	30	0,1	375	1,6
<i>Albertfalva</i>											
1880	380	341	89,7	16	4,2	19	5,0	4	1,1	0	
1890	592	526	88,9	36	6,0	25	4,2	1	0,2	4	0,7
1900	791	672	85,0	77	9,8	28	3,5	5	0,6	9	1,1
1910	1 120	892	79,7	137	12,2	56	5,0	20	1,8	15	1,3
1920	1 219	941	77,2	164	13,4	56	4,6	31	2,6	27	2,2
1930	3 331	2 536	76,1	420	12,6	197	5,9	89	2,7	89	2,7
1941	4 762	3 552	74,6	700	14,7	303	6,4	88	1,8	119	2,5
1949	5 204	3 923	75,4	814	15,6	311	6,0	30	0,6	126	2,4
<i>Pesthidegkút</i>											
1880	1 271	1 244	97,9	11	0,9	3	0,2	12	0,9	1	0,1
1890	1 393	1 355	97,2	19	1,4	12	0,9	7	0,5	0	
1900	1 559	1 505	96,5	11	0,7	40	2,6	2	0,1	1	0,1
1910	2 130	2 063	96,8	42	2,0	10	0,5	8	0,4	7	0,3
1920	3 263	3 008	92,2	144	4,4	64	2,0	13	0,4	34	1,0
1930	6 030	5 104	84,6	570	9,5	205	3,4	67	1,1	84	1,4
1941	8 258	6 819	82,6	889	10,8	366	4,4	61	0,7	123	1,5
1949	9 087	7 050	77,6	1 322	14,5	493	5,4	25	0,3	197	2,2

év	összesen	római katolikus	%	református	%	evangélikus	%	izraelita	%	egyéb	%
<i>Békásmegyer</i>											
1880	1 150	1 142	99,3	2	0,2	0		6	0,5	0	
1890	1 340	1 329	99,2	2	0,1	4	0,3	0		5	0,4
1900	2 029	1 908	94,1	51	2,5	27	1,3	34	1,7	9	0,4
1910	3 546	3 276	92,4	146	4,1	68	1,9	30	0,8	26	0,7
1920	4 411	4 045	91,7	202	4,6	108	2,4	31	0,7	25	0,6
1930	8 447	7 231	85,6	729	8,6	236	2,8	136	1,6	115	1,4
1941	13 089	10 849	82,9	1 313	10,0	477	3,6	246	1,9	204	1,6
1949	13 904	11 023	79,3	1 926	13,9	530	3,8	75	0,5	350	2,5

6/a táblázat: A népesség vallása 1880–1949
(szomszédos községek összesen, Budapest, Nagy-Budapest)

év	összesen	római katolikus	%	református	%	evangélikus	%	izraelita	%	egyéb	%
<i>Szomszédos községek</i>											
1880	42 094	32 266	76,6	2 986	7,1	3 664	8,7	3 066	7,3	112	0,3
1890	67 764	50 952	75,2	5 641	8,3	5 215	7,7	5 607	8,3	349	0,5
1900	125 953	92 010	73,1	12 377	9,8	8 811	7,0	11 748	9,3	1 007	0,8
1910	229 387	166 451	72,6	25 818	11,2	13 956	6,1	19 972	8,7	3 190	1,4
1920	302 317	218 709	72,3	36 785	12,2	17 967	5,9	24 167	8,0	4 689	1,6
1930	434 777	312 559	71,9	61 007	14,0	25 370	5,8	28 158	6,5	7 683	1,8
1941	541 724	391 109	72,2	81 602	15,1	31 123	5,7	26 858	5,0	11 032	2,0
1949	530 188	395 531	74,6	86 703	16,3	29 963	5,7	4 715	0,9	13 276	2,5
<i>Budapest</i>											
1880	360 551	242 981	67,4	22 214	6,2	20 040	5,6	70 879	19,7	4 437	1,2
1890	491 938	316 057	64,2	37 895	7,7	28 018	5,7	103 317	21,0	6 651	1,4
1900	732 322	445 023	60,8	67 319	9,2	38 811	5,3	168 985	23,1	12 184	1,7
1910	880 371	526 175	59,8	86 990	9,9	43 562	4,9	203 687	23,1	19 957	2,3
1920	928 996	548 727	59,1	101 124	10,9	44 894	4,8	215 512	23,2	18 739	2,0
1930	1 006 184	611 220	60,7	121 802	12,1	49 984	5,0	204 371	20,3	18 807	1,9
1941	1 164 963	734 901	63,1	158 324	13,6	61 817	5,3	184 453	15,8	25 468	2,2
1949	1 057 912	713 124	67,4	160 176	15,1	55 931	5,3	96 537	9,1	32 144	3,0
<i>Nagy-Budapest</i>											
1880	402 645	275 247	68,3	25 200	6,3	23 704	5,9	73 945	18,4	4 549	1,1
1890	559 702	367 009	65,6	43 536	7,8	33 233	5,9	108 924	19,4	7 000	1,3
1900	858 275	537 033	62,6	79 696	9,3	47 622	5,5	180 733	21,1	13 191	1,5
1910	1 109 758	692 626	62,4	112 808	10,2	57 518	5,2	223 659	20,1	23 147	2,1
1920	1 231 313	767 436	62,3	137 909	11,2	62 861	5,1	239 679	19,5	23 428	1,9
1930	1 440 961	923 779	64,1	182 809	12,7	75 354	5,2	232 529	16,1	26 490	1,8
1941	1 706 687	1 126 010	66,0	239 926	14,1	92 940	5,4	211 311	12,4	36 500	2,1
1949	1 588 100	1 108 655	69,8	246 879	15,5	85 894	5,4	101 252	6,4	45 420	2,9

7/a. táblázat: A bányászatban, iparban, kereskedelemben, közlekedésben foglalkoztatottak száma, valamint arányuk az összes népességben (keresők és eltartottak) 1900–1941

Helység	1900	%	1910	%	1920	%	1930	%	1941	%
Újpest	30 650	73,2	45 296	82,1	45 798	81,1	54 285	80,5	62 859	82,7
Rákospalota	6 593	56,1	19 045	75,7	26 938	74,8	30 621	71,3	36 905	75,3
Pestújhely			4 627	83,4	5 883	74,5	8 485	74,8	8 821	75,2
Rákosszentmihály			4 424	67,4	6 532	65,7	9 757	69,3	13 391	73,1
Cinkota	946	30,2	4 504	59,1	7 915	62,8	4 861	57,5	4 493	66,2
Sashalom							8 760	74,3	10 503	73,9
Mátyásföld									2 686	58,7
Rákoscsuba	1 262	41,9	3 121	61,6	3 837	64,8	5 327	65,0	10 986	74,5
Rákoskeresztúr	2 508	40,8	3 270	48,8	2 662	44,1	4 361	57,8	7 931	69,1
Rákosliget			1 967	75,0	1 780	64,5	1 676	53,8	1 791	56,5
Rákoshegy					1 068	66,5	2 850	67,9	4 802	69,7
Kispest	10 434	66,2	24 404	80,8	41 593	81,4	48 877	75,8	49 874	76,5
Pestszentlőrinc			5 909	75,5	8 677	73,7	21 668	70,8	30 637	72,8
Pestszenterzsébet	12 342	78,5	25 346	81,8	32 364	79,8	52 988	78,0	62 156	80,8
Soroksár	3 218	36,3	7 629	57,2	10 617	65,3	10 008	69,5	14 266	75,5
Pestszentimre							6 166	75,2	9 399	77,9
Csepel	3 161	69,2	7 750	81,9	11 327	80,9	19 999	87,3	42 234	91,5
Nagytétény	1 308	50,0	2 546	64,9	3 313	64,7	5 194	72,5	7 255	73,7
Budatétény	420	48,6	969	67,5	1 149	65,6	1 534	60,2	2 350	71,7
Budafok	4 342	59,7	7 932	72,4	10 673	78,0	15 283	77,6	18 436	75,7
Albertfalva	658	83,2	912	81,4	968	79,4	2 376	71,3	3 601	75,6
Pesthidegkút	311	19,9	856	40,2	1 518	46,5	3 868	64,1	5 212	63,1
Békásmegyér	540	26,6	1 852	52,2	2 608	59,1	6 000	71,0	9 997	76,4
Szomszédos községek össz.	78 693	62,5	172 359	75,1	227 220	75,1	324 944	74,7	420 585	77,6
Budapest	472 148	64,5	602 869	68,5	609 945	65,6	640 282	63,6	799 103	68,6
Nagy-Budapest	550 841	68,2	775 228	69,9	837 165	68,0	965 226	67,0	1 219 688	71,5

7/b. táblázat: Az iparban foglalkoztatottak száma,
valamint arányuk az összes népességben
(keresők és eltartottak) 1900–1941

Helység	1900	%	1910	%	1920	%	1930	%	1941	%
Újpest	23 256	55,6	35 909	65,1	35 302	62,5	43 472	64,5	48 120	63,3
Rákospalota	3 675	31,3	13 255	52,7	18 010	50,0	22 287	51,9	26 197	53,5
Pestújhely			3 164	57,0	3 918	49,6	6 121	54,0	5 988	51,0
Rákosszentmihály			3 194	48,7	4 487	45,2	6 926	49,2	8 860	48,3
Cinkota	529	16,9	2 998	39,3	5 173	41,1	3 163	37,5	2 796	41,2
Sashalom							6 337	53,8	6 913	48,6
Mátyásföld									1 293	28,3
Rákoscsaba	465	15,4	1 539	30,4	1 979	33,4	3 404	41,6	6 777	45,9
Rákoskeresztúr	1 577	25,6	2 626	39,2	2 111	35,0	3 390	44,9	5 978	52,1
Rákosliget			1 146	43,7	876	31,8	868	27,9	791	25,0
Rákoshegy					638	39,7	1 930	46,0	2 910	42,2
Kispest	8 207	52,1	19 161	63,4	28 107	55,0	34 720	53,8	33 900	52,0
Pestszentlőrinc			4 672	59,7	6 561	55,7	15 220	50,4	20 693	49,2
Pestszenterzsébet	9 678	61,5	18 618	60,1	23 350	57,6	39 966	58,9	45 352	59,0
Soroksár	2 605	29,4	6 119	45,8	8 669	53,3	8 040	55,9	11 158	59,0
Pestszentimre							5 264	64,3	7 418	61,5
Csepel	2 815	61,6	7 080	74,8	10 191	72,9	18 132	79,2	37 503	81,2
Nagytétény	778	29,7	1 681	42,8	2 451	47,9	4 138	57,8	5 676	57,7
Budatétény	328	37,9	831	57,9	868	49,6	1 196	47,0	1 631	49,7
Budafok	2 573	35,4	5 607	51,2	6 800	49,7	10 942	55,6	12 678	52,1
Albertfalva	523	66,1	698	62,3	749	61,5	1 751	52,6	2 685	56,4
Pesthidegkút	236	15,1	712	33,4	1 096	33,6	2 702	44,8	3 392	41,1
Békásmegyér	453	22,3	1 637	46,2	2 257	51,2	4 959	58,7	7 753	59,2
Szomszédos községek össz.	57 698	45,8	130 647	56,9	163 593	54,1	244 928	56,3	308 403	56,9
Budapest	307 707	41,7	398 069	45,2	366 828	39,5	410 378	40,8	431 809	37,1
Nagy-Budapest	365 405	42,6	528 716	47,6	530 421	43,1	655 306	45,5	740 212	43,4

7/c. táblázat: A közszolgálati és szabad foglalkozásúak száma,
valamint arányuk az összes népességben
(keresők és eltartottak) 1900–1941

Helység	1900	%	1910	%	1920	%	1930	%	1941	%
Újpest	2 681	6,4	3 695	6,7	3 871	6,9	4 438	6,6	5 694	7,5
Rákospalota	757	6,4	1 569	6,2	2 385	6,6	2 995	7,0	4 476	9,1
Pestújhely			481	8,7	850	10,8	1 120	9,9	1 413	12,0
Rákosszentmihály			571	8,7	1 090	11,0	1 278	9,1	1 999	10,9
Cinkota	148	4,7	611	8,0	1 278	10,0	705	8,3	540	8,0
Sashalom							1 054	8,9	1 615	11,4
Mátyásföld									1 082	23,7
Rákoscсаba	115	3,8	205	4,0	322	5,4	455	5,6	1 163	7,9
Rákoskeresztúr	272	4,4	263	3,9	246	4,1	305	4,0	752	6,5
Rákosliget			289	11,0	374	13,6	464	14,9	603	19,0
Rákoshegy					179	11,1	412	9,8	910	13,2
Kispest	961	6,1	1 797	6,0	3 863	7,5	5 372	8,3	7 302	11,2
Pestszentlőrinc			575	7,4	985	8,4	3 466	11,3	5 325	12,7
Pestszenterzsébet	643	4,1	1 856	6,0	2 749	6,8	5 149	7,6	6 670	8,7
Soroksár	199	2,2	309	2,3	513	3,1	458	3,2	782	4,1
Pestszentimre							460	5,6	764	6,3
Csepel	66	1,5	198	2,1	452	3,2	914	4,0	1 586	3,4
Nagytétény	70	2,7	111	2,8	212	4,1	306	4,3	642	6,5
Budatétény	13	1,5	58	4,0	92	5,3	176	6,9	278	8,5
Budafok	184	2,5	627	5,7	1 120	8,2	1 538	7,8	3 058	12,6
Albertfalva	25	3,2	80	7,1	93	7,6	469	14,1	655	13,8
Pesthidegkút	19	1,2	66	3,1	232	7,1	477	7,9	1 102	13,3
Békásmegyér	129	6,3	201	5,6	436	9,9	561	6,6	1 129	8,6
Szomszédos községek össz.	6 282	5,0	13 562	5,9	21 342	7,1	32 572	7,5	49 540	9,1
Budapest	68 294	9,3	90 097	10,2	120 681	13,0	123 875	12,3	210 628	18,1
Nagy-Budapest	74 576	8,7	103 659	9,3	142 023	11,5	156 447	10,9	260 168	15,2

7/d. táblázat: Az őstermelők száma,
valamint arányuk az összes népességben
(keresők és eltartottak) 1900–1941

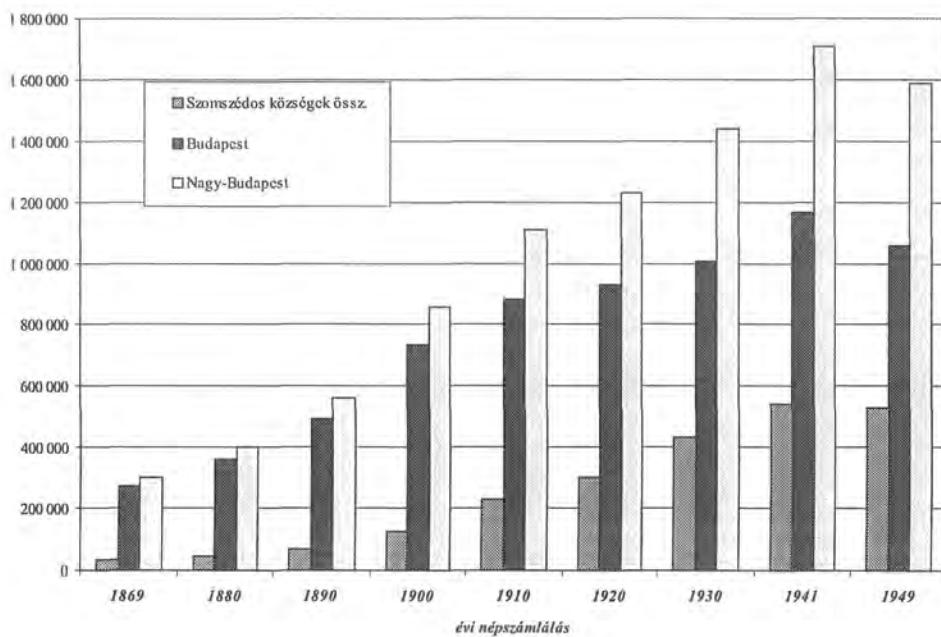
Helység	1900	%	1910	%	1920	%	1930	%	1941	%
Újpest	266	0,6	293	0,5	300	0,5	507	0,7	1 127	1,5
Rákospalota	2 116	18,0	1 844	7,3	1 817	5,0	1 651	3,8	1 771	3,6
Pestújhely			49	0,9	52	0,7	115	1,0	126	1,1
Rákosszentmihály			316	4,8	636	6,4	488	3,4	471	2,6
Cinkota	1 825	58,2	1 449	19,0	1 607	12,8	1 309	15,5	1 232	18,2
Sashalom							171	1,5	199	1,4
Mátyásföld									176	3,8
Rákoscsaba	1 454	48,3	1 326	26,1	971	16,4	881	10,7	730	4,9
Rákoskeresztúr	2 301	37,4	2 530	37,8	2 520	41,8	1 717	22,8	1 552	13,5
Rákosliget			19	0,7	33	1,2	10	0,3	41	1,3
Rákoshegy					53	3,3	133	3,1	200	2,9
Kispest	1 232	7,8	483	1,6	593	1,2	531	0,8	608	0,9
Pestszentlőrinc			573	7,3	732	6,2	765	2,5	803	1,9
Pestszenterzsébet	343	2,2	481	1,5	483	1,2	563	0,8	658	0,8
Soroksár	4 728	53,3	3 874	29,0	3 872	23,8	2 781	19,3	2 861	15,1
Pestszentimre							341	4,2	283	2,3
Csepel	1 022	22,4	731	7,7	1 041	7,4	513	2,2	498	1,1
Nagytétény	608	23,3	773	19,7	999	19,5	719	10,0	1 144	11,6
Budatétény	184	21,3	255	17,8	273	15,6	422	16,7	347	10,6
Budafok	1 002	13,8	471	4,3	517	3,8	469	2,4	559	2,3
Albertfalva	42	5,3	33	3,0	49	4,0	23	0,7	95	2,0
Pesthidegkút	1 066	68,4	884	41,5	1 186	36,3	823	13,7	766	9,3
Békásmegyér	1 219	60,1	1 156	32,6	964	21,8	732	8,7	922	7,0
Szomszédos községek össz.	19 408	15,4	17 540	7,6	18 698	6,2	15 664	3,6	17 169	3,2
Budapest	14 220	1,9	11 978	1,4	11 756	1,3	10 824	1,1	17 637	1,5
Nagy-Budapest	33 628	3,9	29 518	2,7	30 454	2,5	26 488	1,8	34 806	2,0

8. táblázat: A lakóházak száma 1880–1949

Helység	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949
Újpest	995	1 484	2 314	2 720	2 659	4 136	5 646	4 557
Rákospalota	646	882	1 646	2 880	4 129	5 697	7 671	8 344
Pestújhely				760	1 014	1 696	1 850	1 772
Rákosszentmihály				319	323	3 090	4 117	4 406
Cinkota	195	230	545	1 225	1 753	1 753	1 438	1 667
Sashalom						1 957	2 841	2 820
Mátyásföld							1 041	1 044
Rákoscsaba	276	296	438	722	878	1 622	3 514	4 222
Rákoskeresztúr	321	385	1 055	867	533	1 146	2 148	1 887
Rákosliget				460	1 717	688	833	868
Rákoshegy					786	1 110	1 864	2 044
Kispest	277	579	2 160	3 359	4 687	6 858	7 933	8 727
Pestszentlőrinc				1 003	1 645	4 701	7 431	9 501
Pestszenterzsébet			1 860	3 102	4 354	8 525	11 028	11 278
Soroksár	996	1 366	1 280	1 892	2 430	2 446	3 491	3 668
Pestszentimre						1 845	2 666	2 965
Csepel	179	270	583	955	1 528	2 625	6 386	7 323
Nagytétény	273	278	375	591	708	1 272	1 943	2 140
Budatétény	127	132	167	164	216	435	641	715
Budafok	663	720	744	1 042	1 500	2 639	3 578	4 212
Albertfalva	47	45	67	65	70	501	716	795
Pesthidegkút	203	218	261	346	709	1 394	2 101	2 292
Békásmegyer	164	204	360	516	698	1 686	2 951	3 044
Szomszédos községek össz.	5 362	7 089	13 855	22 988	32 337	57 822	83 828	90 291
Budapest	10 748	12 277	17 354	19 637	18 429	23 444	36 547	40 309
Nagy-Budapest	16 110	19 366	31 209	42 625	50 766	81 266	120 375	130 600

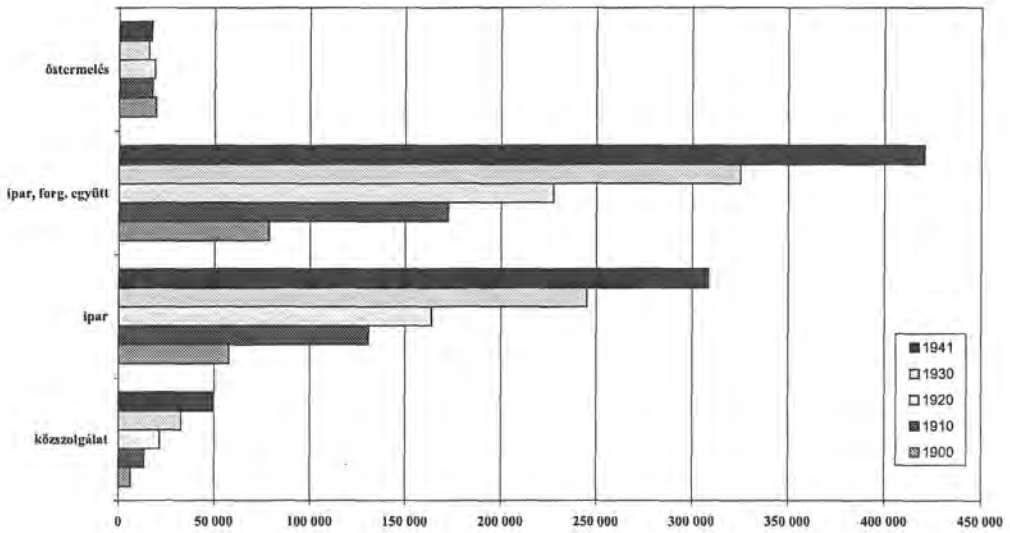
9. táblázat: A települések területe kataszteri holdban 1890–1949

Helység	1890	1900	1910	1920	1930	1949
Újpest	920	1 173	1 173	1 169	3 011	2 878
Rákospalota	7 600	6 257	6 053	6 011	4 566	4 556
Pestújhely			204	245	247	249
Rákosszentmihály			1 552	1 552	1 377	1 378
Cinkota	4 075	4 075	4 075	4 075	3 687	2 784
Sashalom					564	564
Mátyásföld						901
Rákoscsaba	4 067	4 069	4 069	4 069	4 069	4 082
Rákoskeresztúr	6 066	6 067	5 969	5 453	5 436	5 054
Rákosliget			98	155	155	155
Rákoshegy				456	477	635
Kispest	4 537	4 898	1 312	1 299	1 299	1 534
Pestszentlőrinc			3 586	3 600	2 606	4 200
Pestszenterzsébet		1 985	1 988	1 988	2 112	2 106
Soroksár	14 860	8 543	8 545	8 545	7 177	7 097
Pestszentimre					1 242	1 333
Csepel	3 478	3 513	3 472	3 472	2 344	2 705
Nagytétény	3 420	3 420	3 420	3 420	3 420	3 420
Budatétény	597	597	597	597	597	597
Budafok	2 316	2 317	2 317	1 814	2 204	2 186
Albertfalva	31	31	31	531	531	531
Pesthidegkút	2 299	2 299	2 299	2 299	2 299	2 299
Békásmegyér	1 825	1 825	1 826	1 831	1 831	1 828
Szomszédos községek össz.	56 091	51 069	52 586	52 581	51 251	53 072
Budapest	33 789	33 683	33 691	33 691	35 928	36 002
Nagy-Budapest	89 880	84 752	86 277	86 272	87 179	89 074

1. ábra

*A népesség alakulása a fővárosban és környékén 1869–1949
(szomszédos községek összesen, Budapest, Nagy-Budapest)*

2. ábra

*A fontosabb foglalkozási csoportokhoz tartozók száma a szomszédos községekben
1900–1941*

Források

- BFL IV. 1419. a. Budapest Főváros Levéltára. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Általános iratok
- BFL XIV. 31. Budapest Főváros Levéltára. Harrer Ferenc iratai. Tanulmány a szomszédos községeknek Budapesthez való kapcsolásáról. Bp. 1908.
- BFL XXIII. 102. d. Budapest Főváros Levéltára. Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. Pesta László VB elnökhelyettes iratai. Tájékoztató adatok a Nagy-Budapesthez tartozó peremvárosokról és községekről (összeáll.: Fővárosi Statisztikai Hivatal) Bp., [1949.]

Irodalom

Népszámlálások

- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1880 A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. Bp., 1882.
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1890 Az 1890-iki népszámlálás főbb eredményei vármegyék és községek szerint. In: A magyar korona országainak helységnévtára. Bp., 1892. 2–828. p.
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1900/dem. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész: A népesség általános leírása községenként. Bp., 1902. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 1.)
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1900/fogl. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész: A népesség foglalkozása községenként. Bp., 1904. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 2.)
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1910/dem. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp., 1912. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 42.)
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1910/fogl. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész: A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Bp., 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 48.)

- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1910/vég. Az magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész: Végeredmények összefoglalása. Bp., 1920. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 64.)
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1920/dem. Az 1920. évi népszámlálás. Első rész: A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp., 1923. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 69.)
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1920/fogl. Az 1920. évi népszámlálás. Második rész: A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Bp., 1925. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 71.)
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1920/vég. Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész: Végeredmények összefoglalása. Bp., 1929. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 76.)
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1930/dem. Az 1930. évi népszámlálás. I rész: Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Bp., 1932. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 83.)
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1930/fogl. Az 1930. évi népszámlálás. II rész: Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Bp., 1934. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 86.)
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1941/dem. Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Kézirat gyanánt. Bp., 1947.
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1941/fogl. Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Bp., 1976.
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1941/lakás. Az 1941. évi népszámlálás. 5. Lakóház- és lakásadatok községek szerint. Bp., 1982.
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1949/előz. 1949. évi népszámlálás. 1. Előzetes adatok. Bp., 1949.
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1949/vallás. 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok településenként. (összeáll.: Pálházy László). Bp., 1995.
- NÉPSZÁMLÁLÁS, 1949/dem. 1949. évi népszámlálás. 9. kötet. Demográfiai adatok. Bp., 1951.

Egyéb irodalom

- ASZTALOS 1936. ASZTALOS József: Nagy-Budapest közoktatásügye. Bp., 1936. (Statisztikai Közlemények 81/1.)
- BÁRCZY – HARRER 1908. BÁRCZY István – HARRER Ferenc: Tanulmány a szomszédos községeknek Budapesthez való kapcsolásáról. Bp., 1908.

- BENE 1945. BENE Lajos: Nagy-Budapest tervének kialakulása. In: Városi Szemle 31. (1945) 2. sz., 81–98. p.
- FEHÉR – TÖRÖK 1977. FEHÉR Dezső – TÖRÖK Imre: A magyar lóversenyzés története 1827–1977. Bp., 1977.
- GÖBÖL 1946. GÖBÖL József: Nagy-Budapest a rendeletek tükrében. In: Városi Szemle 32. (1946) 2. sz., 142–145. p.
- GYÖRGY 1993. GYÖRGY Péter: Nagy-Budapest – az elképzelések és a valóság. In: Budapesti Negyed 1. (1193) 2. sz., 68–90. p.
- HARRER 1908. HARRER Ferenc: Nagy-Budapest. In: Városi Szemle 1. (1908) 1. sz., 23–37. p.
- HARRER 1945. HARRER Ferenc: Nagy-Budapest. In: Városi Szemle 31. (1945) 3. sz., 165–174. p.
- HEGEDŰS 1939. HEGEDŰS Loránt: Budapest adórendszerének kifejlődése és jövője. Bp., 1939. (Statisztikai Közlemények 89/3.)
- LAKY 1929. LAKY Dezső: Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig különös tekintettel a fejlődés gazdasági rúgóira. Második rész. Bp., 1929. (Statisztikai Közlemények 57/1.)
- MAGYAR LOVAREGYLET Magyar Lovaregylet. Évi jelentés és számadások az egylet összes bevételei és kiadásai, ingó és ingatlan vagyonáról 1935. év végén. Bp., 1936.
- MAGYARY 1938. MAGYARY Zoltán: Nagy-Budapest. In: Közigazgatástudomány 1. (1938). 161–164. p.
- MAGYARY 1943. [MAGYARY Zoltán]: Nagy-Budapest a megvalósulás útján a rendőrség szempontjából. In: Közigazgatástudomány 6. (1943). 9–10. sz. 335–336. p.
- MELLY 1936. MELLY József: Nagy-Budapest közegészségügyi vonatkozásban. Bp., [1936.]. (Statisztikai Közlemények 79/2.)
- MELLY 1946. MELLY József: Nagy-Budapest közegészségügyi vonatkozásban. In: Városi Szemle 32. (1946). 5. sz., 311–333. p.
- MOZOLOVSZKY 1934. MOZOLOVSZKY Sándor: Nagy-Budapest népességének foglalkozási megoszlása 1930-ban és az ingaszerű vándormozgalom. Bp., [1934.]. (Statisztikai Közlemények 72/4.)
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1869–1980 Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. 1–3. kötet. Bp., 1983.
- PIROVITS 1935. PIROVITS Aladár: Pestkörnyék a statisztikában. In: Községfejlesztés 10. (1935). 2. sz., 6–8. p.

- RUISZ 1935. RUISZ Rezső: A Budapesttel szomszédos községek út- és közlekedési viszonyai. Bp., [1935.] (Statisztikai Közlemények 77/1.)
- SZÁRAZ 1996. SZÁRAZ György: Százéves az alagi lóversenypálya. Dunakeszi., 1996.
- SZEKERES 1996. SZEKERES József: Nagy-Budapest kialakulásának előzményei. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 25. (1996). 269–314. p.
- SZENDY 1942. SZENDY Károly: Tanulmány Nagy-Budapestről, megalakításának előfeltételeiről és lehetőségeiről. Bp., 1942.
- SZÉL 1940. SZÉL Tivadar: Nagy-Budapest népmozgalma. Bp., [1940.] (Statisztikai Közlemények 91/2.)
- SZIGETI 1934. SZIGETI Gyula: Nagy Budapest terve pénzügyi vonatkozásban az érdekelt városok és környék háztartási előirányzatai alapján. Bp., 1934. (Statisztikai Közlemények 70/4.)
- THIRRING G. 1925. THIRRING Gusztáv: Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. Bp., 1925. (Statisztikai Közlemények 53.)
- THIRRING G. 1935. THIRRING Gusztáv: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó ötven évben. I. kötet. Bp., [1935.] (Statisztikai Közlemények 70/1–2.)
- THIRRING L. 1926. THIRRING Lajos: Budapest befolyása a környék népességére. In: M. Statisztikai Szemle 4. (1926). 3. sz., 119–143. p.
- THIRRING L. 1927. THIRRING Lajos: Budapest távolabbi környékének népességének. In: M. Statisztikai Szemle 5. (1927). 12. sz., 1099–1126. p.
- THIRRING L. 1931. THIRRING Lajos: Fővárosunknak és környékének újabb fejlődése. In: M. Statisztikai Szemle 9. (1931). 3. sz., 240–261. p.
- THIRRING L. 1935/a. THIRRING Lajos: Miért szerepel a Pestkörnyék a statisztikában. In: Községfejlesztés 10. (1935). 2. sz., 6–8. p.
- THIRRING L. 1935/b. THIRRING Lajos: Nagy-Budapest népessége. Bp., 1935. (Statisztikai Közlemények 78/1.)
- THIRRING L. 1935/c. THIRRING Lajos: Tájékoztató adatok az iparforgalmi keresőnépesség ingavándorlásairól. In: M. Statisztikai Szemle 13. (1935). 1. sz., 12–22. p. [Újra közölve: Statisztikai Szemle 71. (1993). 8–9. sz., 727–737. p.]
- THIRRING L. 1941. THIRRING Lajos: Az 1941. évi népszámlálás előzetes eredményei. In: M. Statisztikai Szemle 19. (1941). 3–4. sz., 156–187. p.

- THIRRING L. 1942. THIRRING Lajos: A lélekszám alakulása a főváros környékén. In: M. Statisztikai Szemle 20. (1942). 7. sz., 381–402. p.
- THIRRING L. 1957. THIRRING Lajos: Népszámlálási kérdések. Az 1949. Évi népszámlálás tapasztalatai. Bp., 1957.
- THIRRING L. 1981. THIRRING Lajos: Az 1941. évi népszámlálás. A népszámlálás története és jellemzése. Bp., 1981.

Ella Kalmár

„STATISTICAL” GREATER BUDAPEST

The aim of the study is on the one hand to compile statistical data related to the settlements making up Greater Budapest united in 1950, standardized for the whole period 1869–1949. On the other hand it gives a short survey of the settlements that have been related to Budapest as found in the statistical literature and publications and also how their list has changed with the flow of time.

For the purposes of the comparative study of the agglomeration of the capital an agreement concerning the settlements that were to be ranged with Greater Budapest was to be made with the official statistical services of Hungary. The treaty of 1924 described first the 20 (Alag, Újpest, Rákospalota, Pestújhely, Rákosszentmihály, Cinkota, Rákoscsaba, Rákosliget, Rákoskeresztúr, Rákoshegy, Pestszentlőrinc, Kispest, Pestszenterzsébet, Csepel, Nagytétény, Budatétény, Budafok, Albertfalva, Pesthidegkút, Békásmegyér) and with the individuation of Sashalom and Mátyásföld the 21 and 22 neighbouring settlements.

The censi of 1920 and 1930 (and the one planned for 1941) and every study written on Greater Budapest published in the 'Statistical Publications' uses the grouping mentioned above. The volume containing the preliminary data of the census of 1949 the constituents of Greater Budapest are also listed, but the list is different from both the previous 'statistical'— and the oncoming realization of Greater Budapest.

Experts in statistics and in demography usually take the current frames of public administration to give the figures of the settlements. This method was not followed in our tables, in each case the volumes of census containing the repertory of municipalities was used and given. There is detailed explanation to the charts, analysing the sources and the figures.

Gergely Gábor

BUDAPEST KERÜLETEINEK KÖZIGAZGATÁSI VÁLTOZÁSAI

I. KERÜLET

A kerületet 1873-ban Buda I. választókerületéből hozták létre. Ez eredetileg magában foglalta a Várnegyedet, valamint Buda teljes déli részét a Vár és a Budakeszi-erdő vonalától délre (északi határvonalát a mai Szilágyi Erzsébet fasor és az Ördög-árok alkotta). Később a krisztinavárosi polgárok kérésére a tervekben még a II. kerülethez tartozó krisztinavárosi külterületet is az I. kerülethez csatolták.

Az 1930-as átszervezéskor a kerületet három részre osztották, az új I. kerület a Vár, a Tabán, valamint a Krisztinavárosnak a Duna–Száva–Adria vasútvonal és a Gellért-hegy közé eső része lett. Hivatalos neve: Vár, Tabán, Krisztinaváros.

A Nagy-Budapest kialakításáról szóló tervekben az I. kerület változatlanul maradt.

1949-ben a Víziváros, valamint a Gellérthegy környékén egy kisebb terület hozzácsatolásával alakult ki a mai I. kerület.

II. KERÜLET

A II. kerület 1873-ban megegyezett Buda II. választókerületével, mely a Víziváros és az Országút területét fedte le. A kerület keskeny és hosszan elnyúló területét a Vízivárosból kiindulva a Rózsadomb és a Hűvösvölgy közé eső rész alkotta, egészen Óbuda déli határáig (a mai Törökvészi útig). A korábbi tervekhez képest kisebb változást jelentett a Krisztinaváros külterületének az I. kerülethez csatolása.

1930-ban a kerület változatlan maradt. Hivatalos neve: Víziváros.

Szendy Károly polgármester 1942. évi tervezetében a II. kerülethez csatlakozott volna Pesthidegkút és egy kisebb területrészt Solymártól.

1949-ben a II. kerület igen jelentős területi változáson ment keresztül. Elcsatolták a Vízivárost, ugyanakkor hozzá került a Rózsadomb egésze a Szépvölgyi útig, Pesthidegkút, valamint a Budakeszi út és a Hűvösvölgyi út közötti terület (kb. a Lipótmező). A tervekben az is szerepelt, hogy a kerület a Dózsaváros nevet kapja, de a végső változatban a kerület nem kapott nevet.

III. KERÜLET

Az 1873-ban létrejött III. kerület megegyezett Buda III. választókerületével (részei: Óbuda, Újlak, Császárfürdő).

Az 1930-as átszervezés során a kerület változatlan maradt. Neve: Óbuda.

Szendy tervezetében a III. kerülethez csatolta volna Békásmegyert.

1949-ben, Nagy-Budapest kialakításakor már valóban a Békásmegyerrrel megnövelt Óbuda alkotta a főváros III. kerületét.

IV. KERÜLET

1949 előtt többször is felmerült Újpest Budapesthez csatolása. Bárczy és Harrer terveiben Rákospalotával együtt külön kerületet alkotott volna, hasonlóan Szendy javaslatához, amely szerint Újpest, Rákospalota, Pestújhely és Szigetmonostor alkotná az új XVI. kerületet.

Nagy-Budapest létrehozásakor Újpest már külön kerületként jelenik meg. Némi ingadozás figyelhető meg a kerület számozásában: eredetileg Újpest lett volna a XII. kerület, a mai XII. kerület lett volna a IV. kerület. A rendelet végső formájában azonban már a mai számozás szerepel.

V. KERÜLET

A mai V. kerület 1873-ban két kerület között oszlott meg. Déli része, a Belváros alkotta a IV. kerületet (egybeesik a IV. választókerülettel), míg északi része, a Lipótváros az V. kerület része volt. Az V. kerület magában foglalta Pestnek a Váci út és Duna közé eső szakaszát egészen az északi városhatárig, és hozzátartozott a Margitsziget is (ez a terület azonos az V. választókerülettel).

1930-ban a IV. kerület változatlan formában maradt meg; az V. kerület elvesztette a Dráva utcától északra eső részt, amely az új XIII. kerülethez került, hivatalos neve ekkor: Lipótváros.

Az 1949 előtti tervezetekben mind a IV., mind az V. kerület változatlan maradt volna.

Nagy-Budapest kialakításakor az egyik fő cél a IV. és az V. kerület átszervezése volt. Felmerült a két kerület beolvasztása más kerületekbe (pl. az V. kerület Angyalföldbe, a IV. kerület Ferencvárosba), de a végső változatban a Belváros (volt IV. kerület) és a Lipótváros (a volt V. kerület déli része) együtt alkotta az új V. kerületet. Az Újlipótváros Angyalföldhöz került.

VI. KERÜLET

1873-ban a VI. kerület a Terézváros, vagyis a VI. választókerület északi feléből jött létre. Déli határát a Király utca, a Városliget és az Erzsébet királyné útja alkotta. Hozzá tartozott Terézváros külterülete is.

1930-ban a külterületet elcsatolták a VI. kerülettől, melynek területe így a Dózsa György út és a Váci út által határolt háromszögtől (a Nyugati pályaudvar környéke) eltekintve megegyezett a mai VI. kerülettel. Hivatalos neve: Terézváros.

A Nagy-Budapest tervezetekben a kerület változatlan maradt.

1949-ben a fent említett kisebb terület elcsatolásával létrejött a mai Terézváros.

VII. KERÜLET

A VII. kerületet 1873-ban a VI. választókerület déli feléből hozták létre. Területének északi határát a VI. kerület déli határa, a déli határát pedig a mai Rákóczi út és a Kerepesi út alkotta, beleértve a külterületet (a mai Zuglót) is.

Az 1930-as átszervezéskor a külterületet elcsatolták, így a kerület külső határa a Dózsa György út lett (ekkor a Keleti pályaudvar még a kerülethez tartozott). Hivatalos neve: Erzsébetváros.

A Nagy-Budapest tervekben a VII. kerület megváltoztatását nem javasolták.

1949-től a Keleti pályaudvar és környéke a VIII. kerülethez került.

VIII. KERÜLET

1873-ban a kerület Józsefváros kül- és belterületét, valamint Kőbányát foglalta volna magában. Kőbánya tiltakozásának hatására a területet felosztották: a VIII. kerület csak Józsefváros belterületét (a Fiumei és Orczy utaktól nyugatra eső részt) tartalmazta, míg a külterület és Kőbánya együtt alkotta a X. kerületet.

1930-ban a VIII. kerület változatlan maradt. Hivatalos neve: Józsefváros.

A Nagy-Budapest tervek szintén nem vetettek fel átszervezést.

1949-ben jelentős változás történt: a VII. kerülettől idecsatolták a Keleti pályaudvart és környékét, a X. kerülettől a Hungária és Könyves Kálmán körüttől nyugatra eső területet.

IX. KERÜLET

A IX. kerületet 1873-ban hozták létre a IX. választókerület ferencvárosi részéből. Területe megegyezett a mai IX. kerülettel.

1930-ban a kerülethez csatolták a Csepeli Állami Kikötő területét (korábban ez nem tartozott Budapesthez). A kerület neve: Ferencváros.

Bárczy és Harrer tervezetében felmerül Kispest és Pest(szent)erzsébet IX. kerülethez csatolása. Szendy javaslata viszont az volt, hogy Csepelt kellene egyesíteni Ferencvárossal.

Nagy-Budapest létrehozásakor a korábbi IX. kerület változatlan maradt, eltekintve a csepeli kikötőtől, ami az új XXI. kerülethez került.

X. KERÜLET

1873-ban eredetileg nem tervezték Kőbánya külön kerületté alakítását. A korábbi tervekben Kőbánya választójogi szempontból a IX., közigazgatási szempontból a VIII. kerület része lett volna. A kőbányai polgárok kérésére azonban Józsefváros külterületéből és Kőbányából létrehozták a X. kerületet, amely nem alkotott önálló választókerületet (a józsefvárosi külterület a VIII., Kőbánya pedig a IX. választókerülethez tartozott).

1930-ban a kerület északkeleti részét az új XIV. kerülethez csatolták. A X. kerület hivatalos neve: Kőbánya.

Szendy terveiben szerepelt Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, Rákoshegy és Rákosliget Kőbányához csatolása, együtt alkották volna a X. kerületet.

1949-ben Kőbányától a VIII. kerülethez csatolták a korábbi józsefvárosi külterület egyes részeit.

XI. KERÜLET

A XI. kerületet 1930-ban alakították ki a volt I. kerület déli részén, Kelenföld és Lágymányos területén. Az eredeti tervekben a kerület neve Lágymányos-Kelenföld volt, de a – tényleges működést 1935 márciusában megkezdő – kerület neve végül Szentimreváros lett.

A Nagy-Budapest tervekben a XI. kerület változatlan maradt volna.

1949-ben a kerülethez csatolták Albertfálvát. A Belügyminisztérium terveiben a kerület nevéként Farkasrét, Lágymányos, Petőfiváros vagy Kelenföld szerepel, de végül formájában a kerület nem kapott nevet.

XII. KERÜLET

A kerületet az 1930-as rendelet hozta létre a volt I. kerület középső és nyugati részeiből, valamint hozzácsatolták Budakeszi határából azt az erdőrészt, amely korábban is

a főváros tulajdona volt. A tervek szerint a kerület neve Hegyvidék lett volna. Az 1940 júliusában megszervezett kerület neve végül Mátyás király város lett.

Szendy javaslata szerint a XII. kerülethez kellett volna csatolni Budakeszit és Nagykovácsi egy részét.

Az 1949-es átszervezéskor a kerület elvesztette a Budakeszi úttól északra eső részt, ez az új II. kerület része lett, ugyanakkor a XI. kerülettől idecsatolták a Németszőlgy egy részét. A tervek szerint az új kerület a IV. számot és a Mátyásváros nevet kapta volna, később azonban úgy döntöttek, hogy megmarad a régi szám, nevet pedig ez a kerület sem kapott.

XIII. KERÜLET

A XIII. kerület kialakítása 1930-ban történt meg a régi V. kerület Újlipótvárostól északra eső területéből, valamint a volt VI. kerület külterületéből. A kerület eredetileg az Angyalföld nevet kapta, de működésének megkezdésekor (1938. június) Magdolnavárosnak nevezték el.

Szendy terveiben a kerület változatlan formában szerepelt.

1949-ben a XIII. kerülethez került az V. kerülettől Újlipótváros, valamint a VI. kerülettől a Nyugati pályaudvar környéke. A kerület hivatalos nevet nem kapott.

XIV. KERÜLET

A kerületet az 1930-as átszervezéskor hozták létre a régi VII. kerület külterületéből és Kőbánya északi részéből. A kerület eredetileg a Zugló nevet viselte volna, de ezt 1935 októberében, a kerület működésének megkezdésekor Rákosvárosra változtatták.

A Szendy-féle tervekben Zugló területe majdnem a kétszeresére nőtt volna a teljes mai XVI. kerület hozzácsatolásával.

1949-ben a XIV. kerülettől egy jelentéktelen részt az új XVI. kerülethez csatoltak, hivatalos nevét pedig Zuglóra változtatták.

XV. KERÜLET

Rákospalota Budapesthez csatolása már szerepel Bárczy és Harrer terveiben is, de ekkor még Újpesttel együtt alkottak volna egy új kerületet. Szendy javaslatában szintén együtt szerepel a két terület (Pestújhellyel és Szigetmonostorral) mint az új XVI. kerület.

1949-ben Rákospalota és Pestújhely már Újpesttől különválva, önálló kerületként jelenik meg, Rákospalota néven. Az új kerület határai megegyeznek az elővárosok korábbi hatáiraival.

XVI. KERÜLET

Bárczy és Harrer Nagy-Budapest tervében már szerepel a mai XVI. kerület Budapesthez csatolása önálló kerületként, míg Szendy javaslata szerint ez a terület a XIV. kerület része lett volna.

1949-ben Rákosszentmihály, Sashalom, Mátyásföld és Cinkota, valamint a XIV. kerület délkeleti csücske együtt alkotta az új XVI. kerületet. A tervekben a kerület neve Kossuthváros, de végül nem kapott nevet.

XVII. KERÜLET

Bárczy és Harrer tervezetében már van utalás Pest délkeleti elővárosainak bekebelezésére, de annak nincs nyoma, hogy ezt milyen formában gondolták (külön kerületként vagy pl. a X. kerületbe olvasztva). Szendy terveiben a mai XVII. kerület mint a X. kerület része jelenik meg.

1949-ben Rákosliget, Rákoscaba, Rákoshegy és Rákoskeresztúr összevonásából jött létre a XVII. kerület. Eredeti neve Rákosváros lett volna, ám ez 1935-től a XIV. kerület neve volt, végül a XVII. kerület hivatalos nevet nem kapott.

XVIII. KERÜLET

A Bárczy–Harrer-féle tervezetben már van utalás a mai Pestszentlőrinc Budapesthez csatolásra. Szendy terveiben konkrétan szerepel Pestszentlőrinc, Pestszentimre, Vecsés és Kispest összevonása az új XVII. kerületbe.

1949-ben Nagy-Budapest XVIII. kerülete eredetileg Kispest, Pestszentlőrinc és Pestszentimre összevonásából jött volna létre, Pestlőrinc néven. A végső változatban Kispest már önálló kerületként jelenik meg, Vecséstől egy kisebb területet csatoltak a XVIII. kerülethez. Az új kerület neve Lőrinc lett, a városrészek neveiből pedig elhagyták a „szent” jelzőt.

XIX. KERÜLET

A Bárczy–Harrer tervekben Kispest beolvasztásának gondolata már megjelenik. A javaslat szerint Kispest vagy Erzsébetfalvával (a későbbi Pesterzsébettel), vagy a Ferencváros külterületével alkotott volna új kerületet. Szendy javaslata szerint Kispest Pestszentlőrincce, Pestszentimrével és Vecséssel együtt alkotta volna az új XVIII. kerületet.

Az 1949-es Nagy-Budapest tervekben Kispest eredetileg a XVIII. kerület része lett volna, végül – a XVIII. kerület rovására némileg megnövelt területtel – önálló kerület lett. Hivatalos neve: Kispest.

XX. KERÜLET

A Bárczy–Harrer tervezetben Erzsébetfalva vagy Kispesttel együtt, vagy a ferencvárosi külterület egy részével alkotott volna új kerületet. Szendy terveiben az akkor már Pestszenterzsébet nevet viselő előváros Soroksárral való egyesítéséből jött volna létre a XVIII. kerület.

1949-ben a városrész Soroksárral együtt eredetileg mint a XIX. kerület jelenik meg. Miután Kispest önálló kerületként megkapta a XIX. számot, Pestszenterzsébet és Soroksár a XX. kerület lett. A városrész nevéből elhagyták a „szent” tagot, a kerület hivatalos neve Pesterzsébet lett.

1994-ben Soroksár kiválásával kerület Pesterzsébet területével lett azonos.

XXI. KERÜLET

Bárczy és Harrer javaslataiban már szerepel a mai XXI. kerület Budapesthez csatolása, de konkrét elképzelés arról, hogy a kerületek között hol helyezkedne el Csepel, még nincs. Szendy terveiben Csepel Ferencvárossal egybevonva a IX. kerület része lett volna.

Nagy-Budapest létrehozásakor Csepel mai területe lett volna a XX. kerület (a IX. kerület elvesztette a Csepel-sziget északi csúcsát), a fent említett változások miatt azonban a XXI. számot kapta, hivatalos neve pedig Csepel lett.

XXII. KERÜLET

A Bárczy–Harrer tanulmány javaslata szerint Albertfalva, Budafok és Kistétény (s talán Csepel) egybevonásával új kerület lett volna kialakítható. Szendy terveiben Budafok, Albertfalva, Budatétény és Nagytétény alkotta volna a XV. kerületet.

Az 1949-es tervekben Nagytétény, Budatétény és Budafok egybevonása szerepel XXI. kerületként Budatétény néven. Kispest önálló kerületté alakítása miatt ez a kerület végül a XXII. számot kapta, hivatalos neve nem volt.

XXIII. KERÜLET

A mai XXIII. kerület az 1949-es beosztásban a XX. kerület része volt. Egy helyi népszavazást követően Soroksár 1994-ben vált önálló kerületté.

Irodalom

Az 1873-as adatokhoz

52.96. BM. sz. rendelet. In: Budapest főváros törvényhatósága szabályrendeletei. IV. Budapest főváros kiadása, 1890. 92–93. p.

Források Budapest Múltjából. I. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. Szerk.: Bácskai Vera. Budapest Főváros Levéltára 1971. 304–310. p.

GÁRDONYI Albert: A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Bp., 1913. 30–31., 398–409. p.

Az 1930-as adatokhoz

2.130/1930. BM. sz. rendelet. In: Magyarországi rendeletek tára, 1930. Magyar Királyi Belügyminisztérium. Bp., 1930. 521–526. p.

1930: XVIII.tc. In: Budapest jogszabályai. XIII. évf. (1930). Bp., 1931. 73–76. p.

G. L.: Budapest új kerületei. In: Statisztikai Értesítő, 1941. 163–167. p.

A Nagy-Budapest-tervekhez

BÁRCZY István – HARRER Ferenc: Tanulmány a szomszédos községeknek Budapesthez való kapcsolásáról. Bp., 1908. 19–21. p.

SZENDY Károly: Tanulmány Nagy-Budapestről, megalkotásának előfeltételeiről és lehetőségeiről. Bp., 1942. 24–25. p.

Az 1949-es adatokhoz:

4.349/1949. MT sz. rendelet. In: Magyar Közlöny 1949/IV. 258–264. szám (1949. dec. 20.) 2143–2146. p.

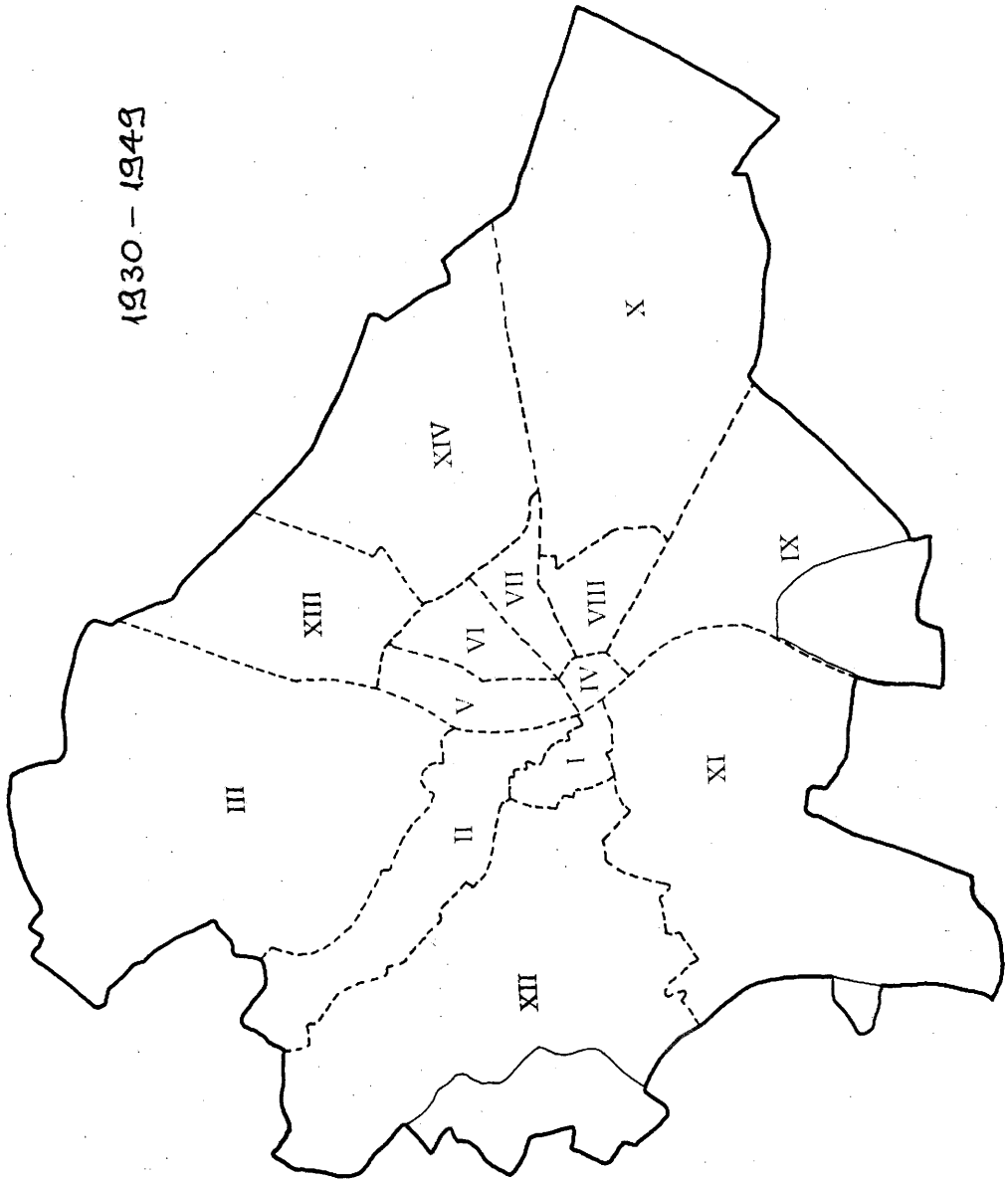
MOL M-KS 276 f. 53. cs. /31. ö.e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1949. július 14-i üléséről.

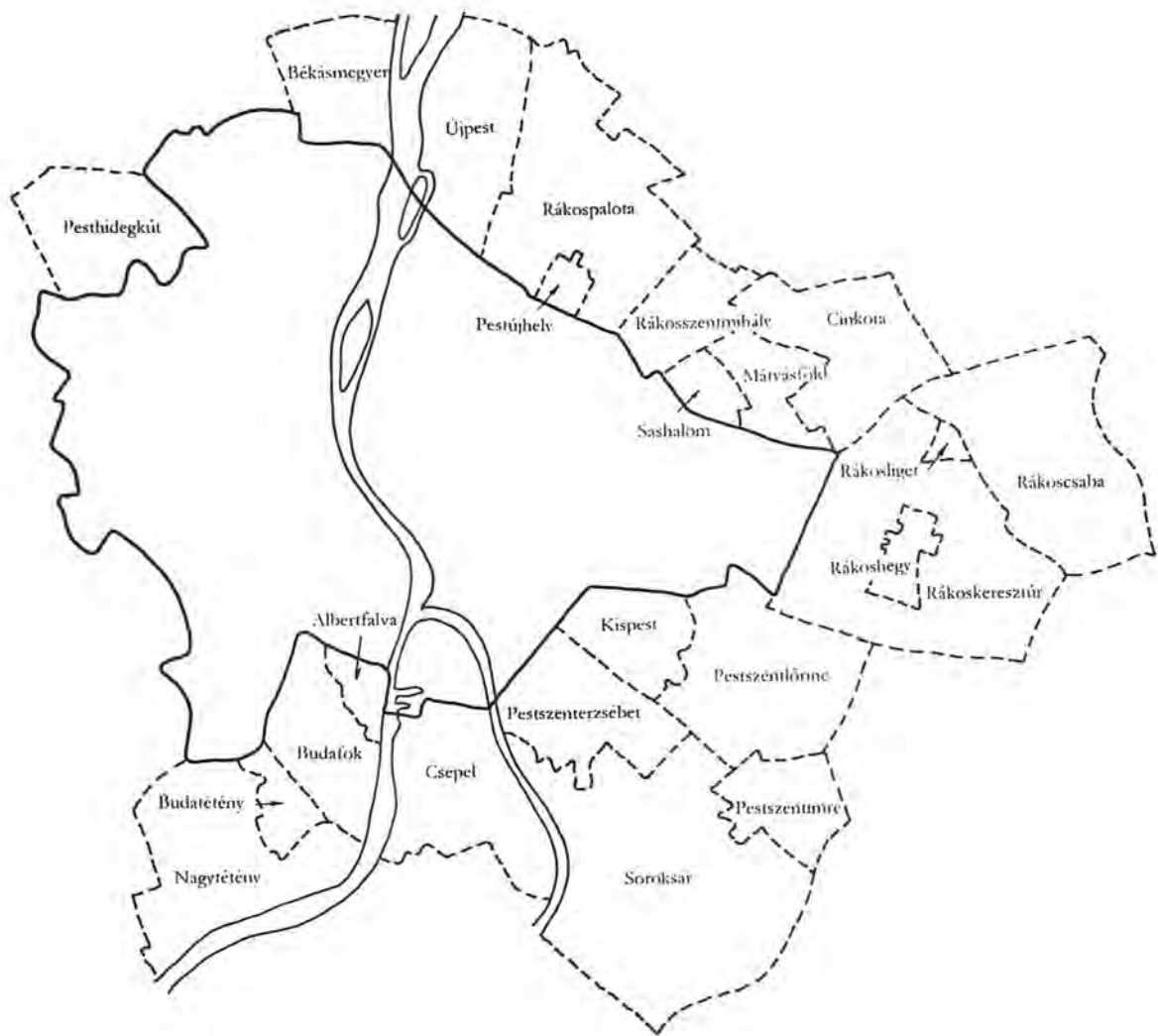
MOL XIX-B-1-c. 4/8. A Belügyminisztérium Törvény-előkészítő Osztályának iratai 1945–49. Nagy-Budapest létrehozása.

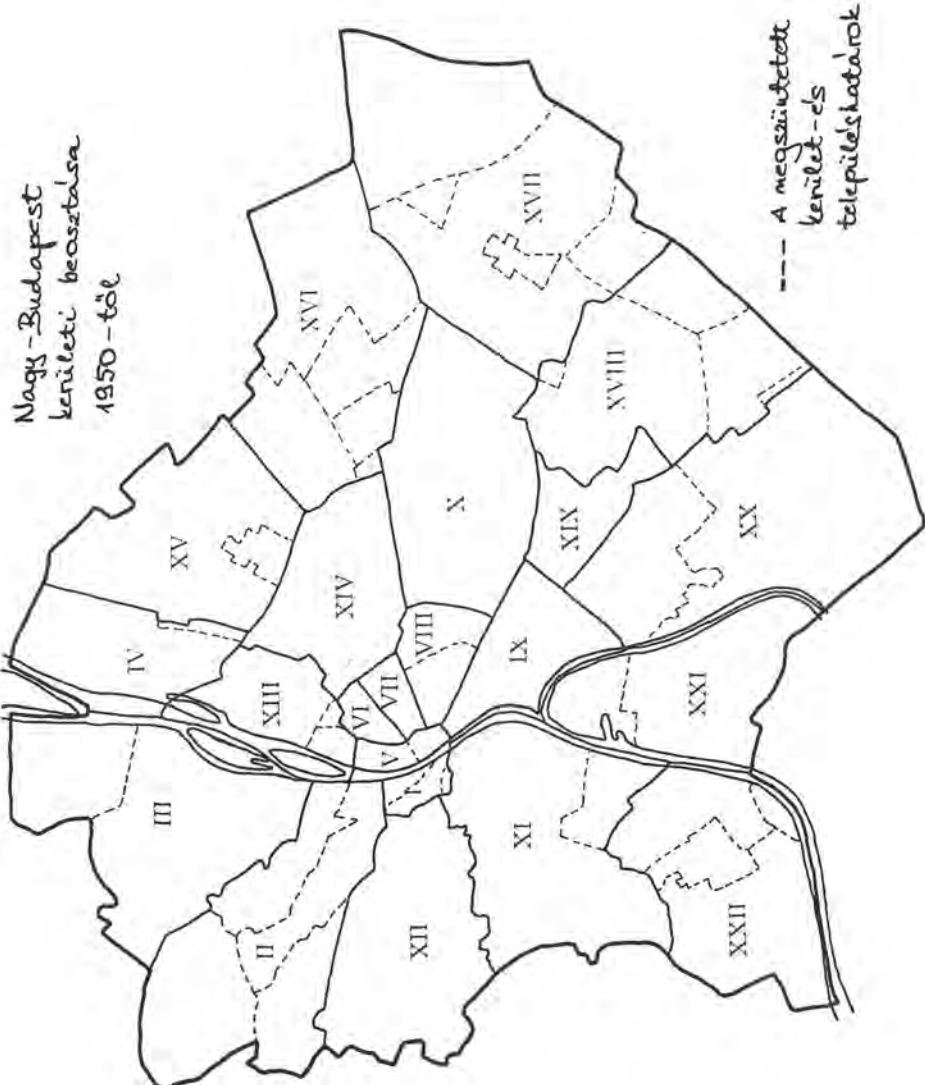
MOL M-Bp 95. f. 1. cs./14.ö.e. A MDP budapesti pártbizottsága 1949. szept. 23-i ülésének jegyzőkönyve.

Források Budapest Múltjából. IV. Források Budapest történetéhez 1945–1950. Szerk.: Gáspár Ferenc. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1973. 501–503. p.

Sántháné Antal Sára

NAGY-BUDAPEST KÉRDÉSÉNEK IRODALMA 1893–2001

Bibliográfiám az 1950-ben létrejött Nagy-Budapest kialakításának korabeli, illetve a témát történetileg feldolgozó irodalomból, valamint az 1950–2000 közötti városkörnyék (agglomeráció) és a főváros kapcsolatára vonatkozó művekből ad válogatást. A könyvek, résztanulmányok, kéziratok (utóbbiak a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény állományában) mellett igyekeztem számba venni a folyóiratokban, várospolitikai szaklapokban megjelent fontosabb írásokat is. A napi- és hetilapok, valamint a helyi sajtóban (városkörnyéki települések lapjai) megjelent közlemények terjedelmi okokból nem szerepelnek összeállításomban, a téma iránt részletesebben érdeklődők azonban további gazdag anyagot találnak a Budapest Gyűjtemény nyomtatott, kéziratos bibliográfiáiban, továbbá számítógépes adatbázisaiban. A Nagy-Budapest létrejöttét megelőző törvények, rendeletek anyagát a Fővárosi Közlöny feltárásán túl kiegészítettem a Fővárosi Levéltár forráskiadványaiban közölt szűkebb publicitású (részben levéltári) anyagokkal.

Mivel a bibliográfia tételei nehezen sorolhatók be egy-egy témakörbe, az írások megjelenési idejét választottam rendező elvnek. A törvényeket és törvény-előkészítési anyagokat az időrendi logikának megfelelően a kiadás tárgyévénél, nem a nyomtatás (megjelentetés) idejénél szerepeltettem. A tájékozódást a szerzői nevek és a főbb témakörök mutatója segíti.

1. BLANA Szilárd: Budapest fő- és székváros világvárossá tételének eszközei és módjairól: tanulmány közegészségügyi és szociológiai szempontból. Bp.: Pallas, 1893. 46 p.
2. KLETZ Gábor: Budapest és környéke települési fejlődésének áttekintése. Sopron: S.n., [1902]. 58 p. (Klly. Soproni Loehne-féle Intézet 1901/2. évi értesítőjének programértekezése)
3. PALÓCZY Antal: Budapest új kerületi beosztása. = *Budapesti Építészeti Szemle* 1902. 117–123. Nagy-Budapest terve 19 kerülettel.
4. KENÉZ Béla: A városok fejlődése és jelentősége. Bp.: Politzer, 1905. 132 p.
5. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1906. évi június 19-én ... tartott rendkívüli közgyűlése [Bárczy István városfejlesztési elképzelései]. = *Fővárosi Közlöny* 50. 1906. 1014–1016.
6. FORBÁTH Imre: A lakáskérdés és Budapest jövője : megjegyzések a székesfőváros közszégi politikájához. Bp.: Grill, 1906. 141 p.
7. NAGY Ferenc: Az új városi törvény. Bp.: Pallas, 1907. 52 p.
8. PALÓCZY Antal: Nagy-Budapest. = *Építő Ipar* 1907. 11–12.
9. BÁRCZY István–HARRER Ferenc: Tanulmány a szomszédos községeknek Budapesthez való kapcsolásáról. Bp.: Bp. Székesfőv. Háziny., 1908. 22 p., 45. 1 térk. 38 t.
10. HARRER Ferenc: Nagy-Budapest. = *Városi Szemle* 1. 1908. 1. 23–37.
11. Budapest környéke. = *Városatyák Lapja* 1910. 5. 8–9.
12. BÁRCZY István, [et al.]: A negyvenéves Budapest : értekezések a városi közigazgatás köréből. Bp.: Székesfőv. Háziny., 1913. 646 p. (Városi szemle jubiláris száma) Uo. PIKLER J. Gyula: A népesség. 33–144. p.; MÁRHER Aladár: A szervezet. 145–231. p. A közigazgatásról.; PÁSZTOR Mihály: A közlekedés. 438–483. p.
13. PIKLER J. Gyula: Budapest és Nagy-Budapest népessége 1913-ban. = *Városi Szemle* 6. 1913. 172–173.
14. STAN CZ Ernő: Budapest lakossága településének földrajz-történeti kialakulása. Rákospalota: Vörösmarty Ny., 1913. 44 p. (Értekezések az emberi földrajz köréből ; 6.)
15. FERENCZI Imre: A munkanélküliek első összeírása Budapesten és 24 szomszédos községben 1–2. r. = *Városi Szemle* 7. 1914. 383–451, 593–704.
16. RÓKUS Ferenc: Budapest és Grossberlin példája. = *Pénzvilág* 1916. 516–518.
17. SZILÁGYI Hugó: Budapest újkora 1906–1916. Bp.: Pénzvilág, 1916. 242 p.
18. SZTRÓKAY István: Nagy-Budapest közlekedési problémái. Bp., 1921. 12 p. (Klly. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1921. 27–28. sz.)
19. Budapest félévszázados fejlődése 1873–1923. Bp.: Székesfőv. Stat. Hiv., 1925. 200 p., 4 t. Budapest székesfőváros statisztikai közleményei; 53.). Uo. THIRRING Gusztáv: Népesedés. 19–93. p.
20. THIRRING Lajos: Budapest befolyása a környék népesedésére. = *Magyar Statisztikai Szemle* 4. 1926. 3. 119–143.
21. PFEIFFER Miklós: Adatok a székesfőváros és környéke népmozgalmához. = *Magyar Statisztikai Szemle* 5. 1927. 9. 831–844.

22. [PIROVITS Aladár]: Új-Budapest. = *Városi Szemle* 13. 1927. 1111–1115.
23. SZILÁGYI Sándor: Nagy-Budapest. Bp.: Orsz. Közműv. Tan., 1927. 320 p. Uo. ILLYEFALVY I. Lajos: A főváros népessége. 14–26. p.; BICSKEI Jenő: A főváros környéki vasúthálózatról. 267–276. p.
24. THIRRING Lajos: Budapest távolabbi környékének népesedése. = *Magyar Statisztikai Szemle* 5. 1927. 12. 1099–1126.
25. VÁZSONYI Vilmos: Nagy-Budapest. In: CSERGŐ Hugó–BALASSA József: Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. Bp.: Légrádi, 1927. 376–380. p.
26. PIROVITS Aladár: Pestújváros néven új város alakul ki. = *Városi Szemle* 14. 1928. 337.
27. MÁDAI Lajos: Városaink fejlődési körzetébe eső községi, közigazgatási területek hozzászólásának törvényes rendezése. = *Városi Szemle* 15. 1929. 1. 1–48.
28. WOLFF Károly: Képviselőházi felszólalása 1929. június 5-én a fővárosi piacnak mint az ipari és mezőgazdasági termelés legnagyobb belső felvevő piacának szerepéről. = *Képviselőházi Napló* 1929–1939. XI. 1941. 383–384. p.
29. A Budapest székesfőváros közigazgatásának reformjáról szóló 1930. évi XVIII. törvény cikk Budapest székesfőváros közigazgatásáról. = *Budapest jogszabályai* 1930. 8. 73–228. A főváros határának módosítása Csepel, Budakeszi és a főváros között 74–75. p.
30. PADÁNYI Gulyás Jenő: Budapest városrendezése. = *Magyar Szemle* 10. 1930. 3. 284–289.
31. PIROVITS Aladár: Pestkörnyék közigazgatási rendezése és Nagy-Budapest. = *Városok Lapja* 25. 1930. 16–17. 289–291.
32. PRESZLY Elemér: A „pestkörnyéki városok”. = *Városok Lapja* 25. 1930. 1–2. 15.
33. BICSKEI Jenő: A Budapesti Helyiérdekű Vasutak és a székesfőváros. = *Városi Szemle* 17. 1931. 1. 70–101.
34. KEMÉNY Ignác: Nagy-Budapest megteremtésének közlekedési feltételei. = *Magyar Posta és Közlekedés* 1931. okt. 15.
35. PIROVITS Aladár: Városaink népsűrűsége és terjeszkedési törekvései. = *Városok Lapja* 26. 1931. 19–20. 282.
36. PIROVITS Aladár: Városaink terjeszkedési törekvései körül észlelhető téves irányzatok. = *Városok Lapja* 26. 1931. 15–16. 241–242. Szeged, Győr és Budapest.
37. RUISZ Rezső: A pestkörnyéki városok fejlődése. 1–3. r. = *Városok Lapja* 26. 1931. 17–18, 19–20, 23. 257–260, 280–282, 326–328.
38. RUISZ Rezső: Városaink terjeszkedése. = *Városok Lapja* 26. 1931. 17–18. 261–262. Hozzászólás Pirovits Aladár cikkéhez.
39. THIRRING Lajos: Fővárosunknak és környékének újabb fejlődése. = *Magyar Statisztikai Szemle* 9. 1931. 3. 240–261.
40. ZELOVICH Kornél: Nagyvárosok közlekedése. 1–2. r. = *Városi Szemle* 17. 1931. 216–307, 341–441.
41. PRESZLY [Elemér] főispán javaslatai Pestkörnyék rendezésére. = *Városok Lapja* 27. 1932. 22. 344.

42. Termékeny vita Harrer Ferenc városfejlesztési programja körül. = *Városfejlesztés* 1932. 9. 7.
43. BODOR Antal: A városbanlakás hátrányainak leküzdése és a kitelepülés kérdése. = *Városi Szemle* 18. 1932. 4. 518–557.
44. HARRER Ferenc. ... elnöki előterjesztése városfejlesztési program készítése ügyében az e végből a közgyűlés által kiküldött bizottság számára. Bp.: Házi ny., 1932. 48 p.
45. KEMÉNY Ignác: A fővárosi gyorsvasút kérdése. = *Városi Szemle* 18. 1932. 653–681.
46. LEGEZA Pál: Budapest és a környékbeli helységek egységes fejlesztési politikája. = *Városfejlesztés* 3. 1932. 11. 1–2.
47. MÁTÉ Imre: Budapest környékének közigazgatási rendezése és a nagyvárosi kérdés. Homok: [Szerző K.], 1932. 109 p. 1 t.
48. PADÁNYI Gulyás Jenő: Ismét Budapest városrendezése: Harrer Ferenc előterjesztése Budapest városszabályozási programja tárgyában. = *Magyar Szemle* 16. 1932. 3. 274–279.
49. PIROVITS Aladár: Budapest városfejlesztési programja [Hozzászólás Harrer Ferenc programjához]. = *Vállalkozók Lapja* 53. 1932. 75–76. 4.
50. PIROVITS Aladár: Új elmélet a nagyváros-környéki néptömörülések (agglomerációk) problémájáról. 1–5. r. = *Városkultúra* 5. 1932. 13–14, 15–16, 17, 18, 19. számok; 18–21, 18–20, 19–20, 16–18, 14–16. Válasz Laky Dezső: Bp. székesfőv. népességének fejlődése 1910–1920. c. művére.
51. PRESZLY Elemér: Budapest környékének közigazgatása. In: MÁRTONFFY Károly szerk. Fejezetek a közjog és közigazgatási jog köréből. Bp.: Pallas, 1932. p. 150–156.
52. RUISZ Rezső: Budapest hatása a környék településeire (települési és menetrendi vizsgálatok). = *A Közlekedés* 4. 1932. 3. 30–32.
53. RUISZ Rezső: Közlekedési adottságok Budapest agglomerációjának kialakulásában. Bp.: [S. n.], 1932. 32 p. (Klmy. Vasúti és Közlek. közl. 1932. 69. 71. sz.)
54. THIRRING Lajos: A törvényhatóságok és országrészek népszaporodási, népsűrűségi és tömörülési viszonyai. = *Magyar Statisztikai Szemle* 10. 1932. 1. 1–16.
55. VÁRHIDY Lajos: Budapest környékének közigazgatási rendezése és a nagyvárosi kérdés. = *Városok Lapja* 27. 1932. 24. 367.
56. A Budapestkörnyéki városok jövője. = *Vállalkozók Lapja* 54. 1933. 5–6. 3. Diószeghi János előadásáról. Ld. még *Városfejlesztés* 4. 1933. 1. 2–3.
57. HARRER Ferenc: Budapest városfejlesztési programja. = *Városi Szemle* 19. 1933. 1. 1–60.
58. MÓRICZ Miklós: Budapest, Magyarország és a nemzet. = *Városi Szemle* 19. 1933. 2. 219–246. Nagy-Budapest területéről, népességéről is.
59. PIROVITS Aladár: Észrevételeim a „Budapest nagysága” című tanulmányra. = *Városok Lapja* 28. 1933. 3–4. 37.
60. RUISZ Rezső: Adalékok a budapesti közuti vasutak tarifareformjához. 1–2. r. = *Városi Szemle* 19. 1933. 4. 485–545, 5. 649–706.
61. RUISZ Rezső: Közlekedés és település kölcsönhatása Budapesten. = *Városi Szemle* 19. 1933. 2. 161–218.
62. WITTENBARTH Győző: Budapest nagyvasúti pályaudvarainak végleges elhelyezése. = *Városi Szemle* 19. 1933. 3. 320–374.

63. BIERBAUER Virgil: Budapest külterjes növekedése és a főváros szanalása. = *Vállalkozók Lapja* 55. 1934. 91–92. 3.
64. BODOR Antal: Budapest hatása a környékbeli földárak és művelési ágak alakulására. Bp.: Székesfőv. Stat. Hiv., 1934. 84 p. (Statisztikai közlemények ; 64/4.) Ua. Városi szemle 1934. 815–896. p.
65. ELISCHER Pál–HAAG Rezső–MÜNNICH Aladár: Budapest szabályozása a közúti forgalom szempontjából. Bp.: M. Touring Club, 1934. 48 p. 1 t.
66. MOZOLOVSZKY Sándor: Nagy-Budapest népességének foglalkozási megoszlása 1930-ban és az ingaszerű vándormozgalom. Bp.: Székesfőv. Háziny., 1934. 31 p. (Statisztikai közlemények; 72/4.)
67. SZIGETI Gyula: Nagy-Budapest terve pénzügyi vonatkozásban az érdekelt városok és községek háztartási előirányzatai alapján. Bp.: Székesfőv. Háziny., 1934. 55 p. (Statisztikai közlemények ; 70/4.)
68. ZELOVICH Kornél: Budapest közlekedése 1928–1932. Bp.: Székesfőv. Stat. Hiv., 1934. 114 p. 10 t. (Statisztikai közlemények; 67/2.)
69. Budapest fejlesztése. = *Vállalkozók Lapja* 56. 1935. 7–8. 3. Wellisch Andor terve.
70. Magyar Közgazdasági Társaság. Felolvasó ülések. Hozzászólások Ruisz Rezső „Telepítési politika és közteheralakulás Budapesten” c. előadásához. = *Közgazdasági Szemle* 59. 1935. 262–264. Harrer Ferenc, Scheuer Róbert és mások hozzászólásai. Lásd 85. tétel.
71. A városfejlesztési különbizottság ülése 1935. október 22-én [Harrer Ferenc elnökletével]. = *Fővárosi Közlöny* 61. 1935. 1766–1778.
72. BOCCONÁDI Szabó Imre: Le kell dönteni a Pestkörnyék és a főváros között levő kínai falat. = *Fővárosi Újság* 1935. 6. 1.
73. EGYED István: A székesfőváros környékének közigazgatása. = E. I.: Budapest önkormányzata. Bp.: Székesfőv. Háziny., 1935. 81–88. p. (Statisztikai közlemények ; 78/3.)
74. HARRER Ferenc: Budapest városfejlesztésének új irányelveiről. = *Vállalkozók Lapja* 56. 1935. 99–100. 3. [Előadás]
75. MAJOR Róbert: Budapest külterjes településének kérdéséhez. = *Közgazdasági Szemle* 59. 1935. 776–788.
76. PIROVITS Aladár: Budapest közigazgatási és demológiai határvonala. = *Közlekedésfejlesztés* 10. 1935. 8. 165.
77. PIROVITS Aladár: Megoldhatók-e és miként Pestkörnyék problémái? = *Vállalkozók Lapja* 56. 1935. 49–50. 3.
78. PIROVITS Aladár: Megvalósul-e valamikor Nagy-Budapest? = *Fővárosi Újság* 6. 1935. aug. 6. 8.
79. PIROVITS Aladár: „Nagy Budapest” fantomja a főváros költségvetésének közgyűlési tárgyalásán. = *Vállalkozók Lapja* 56. 1935. 91–92. 4.
80. PIROVITS Aladár: Nagyszeged – Kisdebreceen. = *Városkultúra* 8. 1935. 6–9.
81. PIROVITS Aladár: Pestkörnyék a statisztikában. = *Közlekedésfejlesztés* 10. 1935. 2. 14.
82. PIROVITS Aladár: Pestkörnyék és Párizskörnyék városai : várospolitikai tanulmány. = *Városkultúra* 8. 1935. 187–190.
83. PIROVITS Aladár: A statisztikai Nagy-Budapest : válasz a statisztikának. = *Közlekedésfejlesztés* 10. 1935. 10. 16.

84. PIROVITS Aladár: Telepítési politika és városfejlesztés. = *Városkultúra* 8. 1935. máj. 31. 51–52.
85. RUISZ Rezső: Budapest telepítési és közlekedési politikájának befolyása a közteherviselés mérvére. = *Közgazdasági Szemle* 59. 1935. 3–4. 169–190.
86. RUISZ Rezső: A Budapesttel szomszédos községek út- és közlekedési viszonyai. Bp.: Székesfőv. Stat. Hiv., 1935. 71 p. (Statistikai közlemények; 77/1.)
87. THIRRING Gusztáv: A szomszédos községekbe való kitelepülés. In: T. G.: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódása az utolsó 50 évben. Bp.: Székesfőv. Stat. Hiv., 1935. 1. köt. 169–171. p. (Statistikai közlemények; 70/1.)
88. THIRRING Lajos: Miért szerepel a Pestkörnyék a statisztikában. = *Közlekedésfejlesztés* 10. 1935. 3. 6.
89. THIRRING Lajos: Nagy-Budapest népessége. Bp.: Székesfőv. Stat. Hiv., 1935. 112 p. (Statistikai közlemények; 78/1.)
90. ASZTALOS József: Nagy-Budapest közoktatásügye. Bp.: Székesfőv. Háziny., 1936. 120 p. (Statistikai közlemények; 81/1.)
91. BERZENCZEY Domokos: Budapest környékének közigazgatási rendezése. = *Városkultúra* 1936. márc. 31. 48–51. Egyed István előadásához.
92. BERZENCZEY Domokos: Válasz Pirovits Aladár kollégámnak. = *Városkultúra* 1936. febr. 29. 136–137.
93. EGYED István: Budapest környékének közigazgatási rendezése. Bp.: Stadium ny., 1936. 18 p. (Az Országos Nemzeti Klub kiadványai; 2.)
94. EGYED István: Nagy-Budapest. = *Magyar Szemle* 26. 1936. 4. 341–348.
95. MELLY József: Nagy-Budapest közegészségügyi vonatkozásban. Bp.: Székesfőv. Háziny., 1936. 158 p., 27 t. (Statistikai közlemények; 79/2.)
96. Nagyszabású tervek Nagy-Budapest megvalósítására. = *Magyar Közgazdaság* 1936. 2. 9. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa.
97. PIROVITS Aladár: Budapest és környéke: küzdelmes harc a közigazgatási jog és a modern városrendezési technika között. = *Városkultúra* 9. 1936. febr. 29. 120–122, 135–136.
98. PIROVITS Aladár: A Pestkörnyék-Nagybudapest probléma: viszontválaszom Berzenczey kartársam válaszára. = *Városkultúra* 9. 1936. 177–178.
99. PIROVITS Aladár: Vámháború Pest környék és Budapest között. = *Új Budapest* 1936. 42. 4.
100. PIROVITS Aladár: Városaink kiterjedése Nagy-Budapest szemszögéből. = *Városok Lapja* 31. 1936. 101–102.
101. PISSZER János: Budapest és környéke népességszaporulata. = *Városok Lapja* 31. 1936. 523–526.
102. SURÁNYI-UNGER Tivadar: Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében 1925–1934. Bp.: Székesfőv. Stat. Hiv., 1936. 364, 458 p. (Statistikai közlemények; 83/3–4.)
103. WILDNER Ödön: Budapest nagyvárossá fejlődésének tényezői. = *Városok Lapja* 31. 1936. 192–195, 232–235.
104. A Budapest székesfőváros közigazgatásáról szóló 1930. XVIII. törvénycikk újabb kiegészítései.

- szítése és módosítása: Az 1937. évi III. törvénycikk: a magy. kir. belügyminiszter 328/1937. rendelete. = *Budapest jogszabályai* 1937. 5. 33–36. Budaörs és a főváros határának módosítása.
105. A városrendezésről és az építésügyről szóló 1937. évi VI. törvénycikk. = *Budapest jogszabályai* 1937. 5. 37–64. Ld. még Corpus Juris Hungarici : Magyar Törvénytár. 1937. évi törvénycikkek. Bp.: Jogi és Államigazg. Könyv és Folyóirat K., 1938. 74–99. p.; MÁRTONFFY Károly, szerk. Városfejlesztés, városrendezés, városépítés : az V. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. (A korszerű közzolgálat útja; 11.) Bp.: Állami ny., 1940. 679–680. p.
106. Lakberek alakulása Budapesten és környékén. = *Városi Szemle* 23. 1937. 2. 284–286.
107. BESSENYEI Zénó: A Közmunkatanács új feladatai. = *Fővárosi Újság* 8. 1937. dec. 22. 22.
108. HELLE László: Pestkörnyéke. = *Városok Lapja* 1937. 37. 128–130.
109. PAP Ferenc: Budapest vize és a környék. = *Új Budapest* 1937. 11–12. 4.
110. RUISZ Rezső: Séták nagy Budapesten. = *Budapesti Napló* 1937. 516–526.
111. SULYOK Dezső: Hozzászólás a fővárosi vám problémájához. = *Magyar Kereskedelem és Pénzügy* 1937. 80. 7.
112. SZABÓ Dezső: Budapest környéke. In: SZ. D. : Az egész látóhatár : tanulmányok. 1. köt. Bp. M. Élet Kiad. 1939. 410–416. p. Eredetileg Városmajor 1937. november 15. Újra-közlés: SIPOS András–DONÁTH Péter , szerk. „A nagy válságtól a rendszerváltásig”: Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. 2. köt. 1930–1990. Bp., 2000. 24–28. p.
113. Budapest székesfőváros környékének megállapításáról kiadott 33/1938. B. M. sz. rendelet. In: MÁRTONFFY Károly, szerk. Városfejlesztés, városrendezés, városépítés: az V. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. 11. köt. Bp.: Állami ny., 1940. 714 p. (A korszerű közzolgálat útja: 11.) Kelt 1938. jan. 20.
114. BESSENYEI Zénó: Nagy-Budapest : a mai magyar város. In: MÁRTONFFY Károly, szerk. A mai magyar város. Az 1938. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai (A korszerű közzolgálat útjai 8.). Bp.: Állami ny., 1938. 405–418. p.
115. BUZÁS Sándor: Javaslatok Nagy-Budapest közlekedésének megjavítására. = *Közlekedés* 10. 1938. 9, 10, 12. 164, 183, 197.
116. HARRER Ferenc: A városrendezési és építésügyi törvény. = *Városi Szemle* 24. 1938. 641–667.
117. KAFFKA Péter: Környékrendezés. = *Magyar Szemle* 1938. 32. 61–68. Párizs és Bp.
118. MAGYARY Zoltán: Nagy-Budapest. = *Közigazgatás–Tudomány* 1. 1938. 161–164.
119. MEDRICZKY Andor: Budapest naggyá fejlődésének egyik legfontosabb alapja, közlekedési adottságai. = *Városi Szemle* 24. 1938. 2. 143–148.
120. MELLY József: Nagy-Budapest egészségügye. = *Búvár* 1938. 109–112.
121. MOZOLOVSZKY Sándor: Nagy-Budapest lakóházai. = *Városi Szemle* 24. 1938. 1. 59–78.
122. NÁSZAY Miklós, R: Nagy-Budapest és a városfejlesztés kérdései. = *Vállalkozók Lapja* 59. 1938. 45. 4.

123. PROPPER Sándor felszólalása a városrendezési törvényjavaslat országgyűlési tárgyalásán a Fővárosi Közmunkák Tanácsa tevékenységéről és hatáskörének kiterjesztéséről valamint a peremvárosok fejlődését gátló okokról 1938. február 5. = *Képviselőházi napló* 1935–1940. 178–186. p. Újraközlés: SZEKERES József, szerk. Források Budapest történetéhez 1919–1945. Bp.: BFL, 1973. 416–422. p. (Források Budapest múltjából; 3).
124. BICSKEI Jenő: A fővároskörnyéki vasúthálózat fejlesztése. = *Városok Lapja* 34. 1939. 22. 431–435.
125. HEGEDŰS Lóránt: Budapest adórendszerének kifejlődése és jövője. Bp.: Székesfőv. Stat. Hiv., 1939. 229 p. (Statisztikai közlemények; 89/3). Nagy-Bp. 181–211. p.
126. HELLE László: Pestkörnyéke rendezése. = *Vállalkozók Lapja* 60. 1939. 20. 3.
127. MÜNNICH Aladár: Nagybudapest legközelebbi városfejlesztési feladatai. = *Vállalkozók Lapja* 60. 1939. 17. 4.
128. MÜNNICH Aladár: Pestkörnyék céltudatos fejlesztésére nem a mérnökségnek, hanem a köznek van szüksége. = *Vállalkozók Lapja* 60. 1939. 5. 3.
129. SULYOK Zoltán: Nagy-Budapest mezőgazdasága. In: Községi mezőgazdasági középiskolai értesítő. [S. 1.]: [S. n.], 1939. 3–11. p.
130. SZAKASITS György: Budapest környékének közigazgatási rendezése és ennek várható szociális hatása. Bp.: Világosság ny., 1939. 75, [3] p. A főváros környéki települések kialakulása, helyzete.
131. SZÉL Tivadar: Nagy-Budapest népmozgalma. Bp.: Székesfőv. Háziny., 1939. 98 p. (Statisztikai közlemények; 91/2.)
132. SZIGETI Gyula: A részvénytársaságok a Nagy-Budapest területén fekvő budapestkörnyéki városokban és községekben. = *Városi Szemle* 25. 1939. 2. 321–341.
133. Budapest városfejlesztési programja. Az 1937. évi VI. t. c. alapján készítendő városfejlesztési terv. A törvényhatósági közgyűlés által alakított különbizottság jelentése. Bp.: Székesfőv. Háziny., 1940. 149 p. 9 t.
134. Nagy-budapesti nagyvasúti pályaudvarok rendezése a Budapest városfejlesztési programjával összefüggésben: tanulmány és műszaki leírás a Magyar Királyi Államvasutak vázlatos történetéhez. Bp.: 1940. 26 lev.
135. BABARCZY István: A székesfőváros és környéke közlekedési politikája. In: MÁRTONFFY Károly, szerk. Városfejlesztés, városrendezés, városépítés: az V. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. 11. köt. Bp.: Állami ny., 1940. 421–434. p. (A korszerű közszolgálat útja; 11.)
136. BIERBAUER Virgil: Városok születtek az ország szívében. = *Tér és Forma* 13. 1940. 2. 15–20.
137. G. J.: Az ország területi beosztása munkabér megállapítás céljára. = *Közigazgatás-Tudomány* 3. 1940. 355–360. Budapest környékére vonatkozó adatokkal.
138. HELLE László: A főváros távolabbi környékének problémái. = *Nagy Budapest* 3. 1940. 18. 1–2.
139. ILLYEFALVY I. Lajos: Csonka hazánk városai a statisztika tükrében 1–2. köt. Bp.: Székesfőv. Stat. Hiv., 1940. 871 p.
140. MÁRTONFFY Károly, szerk. Városfejlesztés, városrendezés, városépítés: az V. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. Bp.: Állami ny., 1940. 5, 752 p. (A kor-

- szerű közszolgálat útja ; 11.) Uo: IRSY László: Nagy-Budapest rendezése. 106–114. p.; LÁZÁR Jenő: Nagy-Budapest főforgalmi úthálózata. 435–441. p.; MÜNNICH Aladár: A forgalom követelményei a városrendezési tervben. 462–475. p.
141. MÜNNICH Aladár: Pestkörnyék rendezésének kérdése. = *Magyar Kereskedelem és Pénzügy* 1940. 850. 3.
142. VOJCSIK Lipót: Budapest környékének ivóvízellátása. Bp.: Egyet. Ny. 1940. 12 p.
143. Az 1942. évi költségvetés közgyűlési tárgyalása [Petrovác Gyula felszólalása]. = *Fővárosi Közlöny* 52. 1941. 55. mell. 39–43.
144. Családi házak Budapesten és környékén. = *Városi Szemle* 27. 1941. 2. 302–305.
145. BÓDY László: Nagy-Budapest pénzügyi problémája. = *Nagy Budapest* 4. 1941. 44. 3.
146. HARRER Ferenc: Budapest környéke. In: H. F.: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1930–1940. Bp.: Athenaeum Ny. és K., 1941. 216–247. p.
147. HELLE László: A városfejlesztés feltételei Pestkörnyéken. = *Nagy Budapest* 4. 1941. 18. 1–2.
148. Nagy-Budapest felé. Népszava, 1941. november 16. 5. p.
149. MOLNÁR Béla: Nagy-Budapest felé. = *Nagy Budapest* 4. 1941. 34. 5–6.
150. MÜNNICH Aladár: Nagy-Budapest közlekedése. = *Vállalkozók Lapja* 1941. 52. 12.
151. PALINAY Ferenc: Nagy-Budapest és budai vidéki gyorsvasút. Bp.: Madách ny., 1941. 42. p.
152. PAULHEIM Ferenc: Tervszerű városfejlesztést. = *Nagy Budapest* 4. 1941. 39. 1–2.
153. PETROVÁCZ Gyula: Miként kell előkészíteni Nagy-Budapest megvalósítását? = *Nagy Budapest* 4. 1941. 37. 5.
154. PIROVITS Aladár: Nagy-Budapest problémája. = *Közgazdasági Szemle* 65. 1941. 4–5. 355–361.
155. THIRRING Lajos: Az 1941. évi népszámlálás előzetes eredményei. = *Magyar Statisztikai Szemle* 19. 1941. 3/4. 155–187.
156. VALY Ferenc: A kétmilliósi Nagy-Budapest felé. = *Nagy Budapest* 4. 1941. 37. 1–2.
157. VEREBÉLY Géza: A mi Budapestünk: Nagy-Budapest továbbfejlesztése. Hová építjük az új Városházát? A budapesti függővasút és még sok más kérdés. Bp.: [Szerző K.] 1941. 36 p.
158. Nagy-Budapest általános csatornázása: helyszínrajz M 1:5000. Készítette Polgármesteri Hivatal II. Út- és Mélyépítési Ügyosztály. Bp.: Klösz, 1942. 76 × 80 cm.
159. Nagy-Budapest szempontjai szerint kell rendezni a főváros zöldterületeit. = *Nagy Budapest* 5. 1942. 10. 1–2.
160. Nincs szükség Nagy-Budapestre: utazás Nagy-Budapest körül. = *Magyar Törvényhozók Lapja* 1942. 113–129.
161. BRESZTOVSZKY Ede: Milyen legyen a jövő Budapestje? Budapest szalagváros. = *Nagy Budapest* 5. 1942. 21. 1–2.
162. CSÉCSY Imre: A Közmunkák Tanácsa és Pestkörnyék. = *Magyar Törvényhozók Lapja* 1942. 21–22.

163. GÁLL Imre: A gyorsvasút kérdése közlekedéspolitikai megvilágításban. = *Városi Szemle* 28. 1942. 1. 94–135.
164. GYÖRKÖS Erzsébet: Budapest élelmiszerellátása földrajzi megvilágításban. 1–2. r. = *Városi Szemle* 28. 1942. 557–605, 683–712.
165. HALTENBERGER Mihály: Budapest városföldrajza. Bp.: Stephaneum, 1942. 160 p.
166. KISS István: A városi tájak és Nagy-Budapest. = *Magyar Kultúra* 1942. 2. 83–84.
167. LÁZÁR Jenő: Nagy-Budapest vasúthálózatának rendezése. = *Magyar Építőművészet* 1942. 100–101.
168. MAGYAR Miklós: Meg kell teremteni Nagy-Budapestet! = *Magyar Közgazdaság* 12. 1942. 30. 5.
169. MAGYARY Zoltán: Magyar közigazgatás: a közigazgatás szerepe a XX. sz. államban a magyar közigazgatás szervezete működése és jogi rendje. Bp.: Kir. M. Egyet. Ny. 1942. 675 p.
170. MÜNNICH Aladár. ...Nyilatkozata Nagy-Budapestről, a Közmunkatanács hatáskörének kiterjesztéséről és a főváros fejlesztési programjáról. = *Magyar Közgazdaság* 12. 1942. 32. 1.
171. RUISZ Rezső: Nagy-Budapest. = *Magyar Szemle* 42. 1942. 301–305.
172. SZENDY Károly: A budapesti gyorsvasúti hálózat kialakítása. Bp. Székesfőv. Háziny., 1942. 72 p. 17 mell.
173. SZENDY Károly: Tanulmány Nagy-Budapestről, megalkotásának előfeltételeiről és lehetőségeiről. Bp.: Székesfőv. Háziny., 1942. 276 p., 28 t. Válogatott bibliogr.
174. SZIGETI Endre: Nagy-Budapestet nem kell megteremteni, Nagy-Budapest megvan. = *Nagy Budapest* 5. 1942. 26. 1–2.
175. THIRRING Lajos: A lélekszám alakulása a főváros környékén. = *Magyar Statisztikai Szemle* 20. 1942. 7. 381–402.
176. THIRRING Lajos: Budapest és a környék 46 községének és városának fejlődése hét évtized alatt. = *Nagy Budapest* 5. 1942. 32. 4.
177. WEIS István: Nagy-Budapest 1–2. r. = *Magyar Közigazgatás* 60. 1942. 32. 1–3. 33. 2. Újra-közlés: SIPOS András–DONÁTH Péter, szerk. „A nagy válságtól a rendszerváltásig”: Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. 2. köt. 1930–1990. Bp., 2000. 57–60. p.
178. A közellátás Nagy-Budapestje : Rosta János tanácsnokot bízta meg a polgármester a Budapest-környéki helyiségek közellátásának megszervezésével. = *Nagy Budapest* 6. 1943. 2. 1.
179. Nagy-Budapest közegészségügyi nézőpontból. = *Közegészségügyi Évkönyv* 1941. [1943]. 585–614.
180. DÖRRE Győző: Az építési telkekkel való gazdálkodás és a városfejlesztés. = *Nagy Budapest* 6. 1943. 11. 1–2.
181. HELLE [László]: Gross-Budapest. Bp.: Stadium, 1943. 8 p. (Sonderabdruck Donaueuropa; 3 Jg./6.)
182. MAGYAR Győző: Nagy-Budapest és a gyorsvasutak vonalvezetése. 1–3. r. = *Nagy Budapest* 6. 1943. 14, 15, 16. 3–4.
183. MAGYARY Zoltán: Nagy-Budapest kialakítása. = *Nagy Budapest* 6. 1943. 1. 3.

184. PERLEY Lajos: Közellátás szempontjából már megoldódott Nagy-Budapest problémája. = *Magyar Közgazdaság* 13. 1943. 2. 2.
185. RUISZ Rezső: A magyar városok iparosodása. Bp.: Székesfőv. Stat. Hiv., 1943. 115 p. (Statisztikai közlemények ; 95/1)
186. SZENDY Károly (előszó, szerk.): A hetvenéves Budapest. Bp.: Globus, 1943. 190., 291. p. (Magyar városok) Uo. MÜNNICH Aladár: Nagy-Budapest közlekedésének jövője. 89–90. p.
187. TATTAY Pál: Beépítésre szánt területek kijelölése Budapest környékén. = *Magyar Építőművészet* 1943. 100–101.
188. VARJAS Imre: Újabb lépés Nagy-Budapest kialakítása felé: kiterjesztették az államrendőrség hatáskörét. = *Nagy Budapest* 6. 1943. 35. 1.
189. HALTENBERGER Mihály: Budapest elővárosai. = *Városi Szemle* 30. 1944. 2. 211–229.
190. KERESZTES-FISCHER Ferenc: Belügyminiszteri előterjesztés a minisztertanácshoz az „egy megyei városoknak és nagyközségeknek Budapest székesfővárossal egyesítéséről” szóló törvényjavaslatról: 1944. február 15. In: SZEKERES József, szerk.: Források Budapest történetéhez 1919–1945. Bp.: BFL, 1972. 523–525. p. (Források Budapest múltjából ; 3.)
191. Budapest 1873-tól napjainkig : a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal zsebkönyve. Bp.: Székesfőv. Stat. Hiv., 1945. 246, [15] p.
192. BENE Lajos: Nagy-Budapest tervének kialakulása. = *Városi Szemle* 31. 1945. 2. 81–98.
193. BODOR Antal: Budapest környékének gazdasági átszervezése. = *Városi Szemle* 31. 1945. 1. 99–117.
194. OSZOLY Kálmán: Nagy-Budapest területe és közigazgatási szervezete. = *Városi Szemle* 31. 1945. 1. 39–49.
195. „Egy városias szép világ belül, egy falusias szép világ kívül : dokumentum [Nagy-Budapest kialakítása ügyében kiküldött munkabizottság rövidített jegyzőkönyve 1945. július 27.] = *Budapesti Negyed* 1. 1993. 2. 91–106.
196. Vita Nagy-Budapest létrehozásáról : [1.] A törvényhatósági bizottság válasza „a Budapest környékének igazgatási rendezése” tárgyú belügyminiszteri leiratra (1945. július 11.). In: GÁSPÁR Ferenc, szerk. Források Budapest történetéhez 1945–1950. Bp.: BFL, 1972. 133–134. p. (Források Budapest múltjából ; 4.) [2.] részletek törvényhatósági bizottság által kiküldött munkabizottság 1. sz. jelentéséből (1945. szeptember 14.). 135–138. p. [3.] Részletek a Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyei nemzeti bizottság elutasító állásfoglalásából (1945. szeptember 28.). 139–141. p.
197. UJLAKI Péter: Az SZDP községi frakciójának akcióprogramjai és tevékenysége 1945. március–július. = *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84* 1985. 113–116.
198. CSIZMADIA Andor–KARCSAY Sándor: Magyarország közigazgatása. Bp.: Bp. Székesfőv. Irod. és Műv. Int., 1946. 183 p. (A közszolgálat könyvei)
199. EGYED István: Az új fővárosi törvény előkészítése. = *Városi Szemle* 32. 1946. 6. 461–474.
200. Fővárosi Közmunkák Tanácsa. Előterjesztés a nagy-budapesti területhasználati és forgalmi úthálózati terv tárgyában. Bp.: Móricz ny., 1946. 48 p.

201. GÖBEL József: Nagy-Budapest a rendeletek tükrében. = *Városi Szemle* 32. 1946. 1. 142–145.
202. MELLY József: Nagy-Budapest közegészségügyi nézőpontból. = *Városi Szemle* 32. 1946. 2. 311–333.
203. RUISZ Rezső: Budapestkörnyék mezőgazdasági fontossága. = *Városi Szemle* 32. 1946. 598–603.
204. VAGÁCS András: Nagy-Budapest fejlődése földrajzi szemmel. = *Városi Szemle* 32. 1946. 6/7. 485–490.
205. ESZLÁRY Károly–SIKÓ Attila: A magyar közigazgatás racionalizálásának főbb feladatai. = *Városi Szemle* 33. 1947. 1. 149–172.
206. GYÖRKÖS Erzsébet: A belterjes gazdálkodás vonásai Budapest környékén. = *Városi Szemle* 33. 1947. 116–127.
207. HALTENBERGER Mihály: Nagy-Budapest falvai. = *Városi Szemle* 33. 1947. 425–448.
208. HARRER Ferenc: Budapest új városrendezési programja. = *Tér és Forma* 20. 1947. 2. 33–34.
209. HÖNSCH László: Visszapillantás a földreform városrendezési vonatkozású feladataira. = *Tér és Forma* 20. 1947. 2. 34–35.
210. RUISZ Rezső: Forgalm- és utasszámlálás a budapesti várostájban. = *Tér és Forma* 20. 1947. 5. 107–110.
211. VIOLA Rezső: Előterjesztés Budapest városrendezési programja tárgyában 310.278/1947-III. = *Fővárosi Közlöny* 58. 1947. 10. mell. 1–15.
212. Az MKP Nagy-Budapesti Pártbizottsága közigazgatási osztályának előterjesztése Nagy-Budapest létrehozására (1948. január 15). In: GÁSPÁR Ferenc, szerk.: Források Budapest történetéhez 1945–1950. Bp.: BFL, 1973. 383–386. p. (Források Budapest múltjából ; 4.)
213. BAKÁCS Tibor: Budapest közegészségügyének száz éve 1848–1948. Bp.: Bp. Székesfőv. Irod. Int., 1948. 163 p.
214. ERTL Róbert: Nagy-Budapest vasúti közlekedése. = *Magyar Technika* 1948. 4. 43–52
215. FÜLEP Lajos: Egy nagy lehetőség Budapest és az ország újjáépítésében. = *Fórum* 1948. 9. 690–701.
216. GÁLFFY Pál: Tapasztalatok a budapestkörnyéki zöldségtermelési hittel kapcsolatban. = *Városi Szemle* 34. 1948. 209–226.
217. GRANASZTÓI Pál: Nagy-Budapest városrendezése. = *Városi Szemle* 34. 1948. 1/2. 14–53.
218. GRANASZTÓI Pál: Szomszédsági egységek tervezése a fővárosban. = *Tér és Forma* 21. 1948. 2. 38–39.
219. HELLE László: A városrendezés jogi és pénzügyi eszközei. = *Városi Szemle* 34. 1948. 1. 157–187.
220. HÖNSCH László: Házhelyosztások Budapesten és vidékén. = *Tér és Forma* 21. 1948. 1. 14–16.
221. KAPTA Károly: Nagy-Budapest közlekedéséről. = *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle* 1948. 9. 76–77.
222. KAPTA Károly: Nagy-Budapest közlekedési kérdéseiről. = *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle* 1948. 11. 87–88.
223. PREISICH Gábor: Ipari területek Nagy-Budapest általános rendezési tervében. = *Magyar Ipar* 1948. 16. 8.

224. PREISICH Gábor: Nagy-Budapest városrendezési terve és Csepel. = *Új Építészet* 1948. 5. 161–166.
225. RADOS Kornél: Budapest városrendezése és a hároméves terv. = *Magyar Technika* 1948. 7. 38–44.
226. TOLNAI István: Tankötelesek Nagy-Budapestén. Bp. Székesfőv. Háziny. 1948. 7. p. (Statisztikai Havifüzet 1948/II. negyedév.)
227. Budapest főváros törvényhatósági bizottságának 1949. évi július 20-án (szerdán) tartott rendkívüli közgyűlése [Pongrácz Kálmán polgármesteri székfoglaló beszéde]. = *Fővárosi Közlöny* 1949. 30. mell. 1–5.
228. HALÁSZ Pál: Budapest főváros új területe. = *Allam és Közigazgatás* 1. 1949. 7/8. 536–545. Lásd még 1949. évi XXVI. évi törvény Budapest területének új megállapításáról. In: GÁSPÁR Ferenc, szerk. *Források Budapest történetéhez 1945–1950*. Bp.: BFL. 1973. 507–508. p. (Források Budapest múltjából; 4.)
229. HALÁSZ Pál: Budapest kerületi közigazgatásának átszervezése. = *Allam és Közigazgatás* 1. 1949. 1. 54–57.
230. NEZVÁL Ferenc: Mit jelent Pestkörnyéknek Nagy-Budapest megvalósulása közellátási vonalon. = *Fővárosi Napló* 4. 1949. (dec. 8.) 49. 1.
231. PHILLIP Rudolf: Nagy-Budapest megalkotása elé. = *Fővárosi Napló* 4. 1949. (jún 23.) 25. 1.
232. RUISZ Rezső: Adalékok Nagy-Budapest közforgalmi úthálózatának tervezéséhez. = *Építéstudomány* 1949. 1. 1–32.
233. TARDI István–MADARÁSZ Aladár: Nagy-Budapest közlekedési szabályai (1000/1949. f. II. számú főkapitányi rendelet) és a legújabb közlekedési rendeletek. Bp.: Cserépfalvi, 1949. 272 p. 20 t.
234. Nagy-Budapest megvalósulása: [1.] A Nagy-Budapest létrehozására kiküldött bizottság javaslata a területi beosztásra, a törvényjavaslat és a végrehajtási utasítás kidolgozására (1949. október 19.). In: GÁSPÁR Ferenc, szerk.: *Források Budapest történetéhez 1945–1950*. Bp.: BFL, 1973. 499–501. p. (Források Budapest múltjából; 4.) [2.] Mit tett Budapest Pestkörnyékért. Az MDP Nagy-Budapesti Pártbizottságán készült összefoglaló (1949) 504–506. p. [3.] Szempontok a Nagy-Budapestre vonatkozó törvényjavaslat kidolgozásához (1949. december 10.) 502–504. p. [4.] Az 1949. évi XXVI. évi törvény Budapest területének új megállapításáról. 507–508. p.
235. 4.349/1949. (XII. 20) M. T. Sz. rend. Budapest főváros kerületeinek megállapításáról. In: NEZVÁL Ferenc, szerk. *Hatályos jogszabályok gyűjteménye 1945–1958*. 2. köt. Bp.: 1960. 167–170. p. 1 térk.
236. A polgármesteri 1. (elnöki) ügyosztály összefoglaló jelentése a Nagy-Budapest létrejöttével kapcsolatos közhangulatról (1949. december 23.). In: SIPOS András–DONÁTH Péter, összeáll. szerk. „A nagy válságtól a rendszerváltásig”: Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. 2. köt. 1930–1990. Bp.: BFL, ELTE Tanító- és Óvónöképző Főisk. Kar, 2000. 344–346. p.
237. Budapest főváros képviselői bizottságának 1950. évi január hó 26-án és 27-én tartott rendes közgyűlése: a költségvetés tárgyalása. = *Fővárosi Közlöny* 1950. 4. mell. 1–25.
238. Budapest főváros kerületeinek megállapítása. = *Rendőrségi Közlöny* 1950. 16–18.

239. Budapest főváros új határa kerületi beosztással. [Közigazgatási térkép Nagy-Budapestről]. Bp.: [S. n.], 1950. 8 r. h.
240. A Budapest főváros vámvonalán szedett városi vám megszüntetése tárgyában. = *Rendőrségi Közlöny* 1950. 54.
241. Nagy-Budapest bibliográfia. Bp.: [FSZEK Budapest Gyűjt.], 1950. [8] p. Könyvek, tanulmányok; cikkek a gyűjtemény újságkivágataiból.
242. BAKÁCS Tibor: Városegészségügy az új Budapesten. Bp.: Egyetemi Kvt., 1950. 146 p.
243. HALÁSZ Pál: Budapest, Európa hetedik városa. = *Fővárosi Napló* 5. 1950. 2. 1.
244. KIRÁLY Elemér: Nagy-Budapest utcajegyzéke. Bp.: Művelt Nép, 1950. 400 p.
245. Nagy-Budapest 10 éves városfejlesztési tervének vázlata (1950. március 23.). In: SIPOS András–DONÁTH Péter, összeáll. szerk. „A nagy válságtól a rendszerváltásig”: Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. 2. köt. 1930–1990. Bp.: BFL, ELTE Tanító- és Óvónőképző Főisk. Kar, 2000. 347–357. p.
246. BODOR Antal: Budapest hatása környékének településeire. = *Földrajzi Értesítő* 3. 1954. 4. 734–755.
247. Rendelet a volt peremvárosi és községi szabályrendeletek hatályon kívül helyezéséről és egyes szabályrendeletek ideiglenes hatályban tartásáról. = *Fővárosi Közlöny* 6. 1956. 3. 1.
248. KISS György: A budapesti várospolitikai 1873–1944. Bp.: Közgazd. Jogi K., 1958. 427 p.
249. BORA Gyula–KÓRÓDI József: A népesség, a munkaerő és az ipar területi koncentrációja és a fővárosi túlsúlyfóltás. = *Közgazdasági Szemle* 6. 1959. 8/9. 892–906.
250. SIPOS Aladár: Budapest gyáripara (1919–1933). = *Tanulmányok Budapest Múltjából* 13. 1959. 745–554.
251. PERÉNYI Imre–HEIM Ernő–PREISICH Gábor: Budapest és környéke városrendezési terve. Bp.: Föv. Tan., 1960. 11 p. 42 t.
252. PREISICH Gábor: A budapesti régió tervezésének néhány problémája. = *Településtudományi Közlemények* 12. 1960. ápr. 94–103.
253. BEREND T. Iván–RÁNKI György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. = *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14. 1961. 535–573.
254. HERMÁNY Géza: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa tevékenysége Nagy-Budapest területén. In: BORSOS József, szerk: Vidéki városaink. Bp., [S. n.] 1961. 405–407. p.
255. PÁPAI Béla: Budapest településövezeteinek kialakulása, az utolsó évtized népmozgalmának övezetek szerinti struktúrája. = *Demográfia* 4. 1961. 3. 325–342.
256. Budapest a szocializmus útján 1950–1960. Bp.: KSH Bp. Városi Igazg., 1962. 341 p. 32 t.
257. BEÉR János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon 1945–1960. Bp.: Közgazd. és Jogi K., 1962. 646 p.
258. TAJTI Erzsébet, V: Budapest munkaerővonzása. Bp.: Akad. K., 1962. [23] p. (MTA Földrajztudományi Kutatócsoport közleményei; 99.). Ua. Földr. Közlem. 1962. 3. 255–277.

259. HORVÁTH Kálmán: Az 1950-ben Budapesthez csatolt települések népességfejlődése. = *Megyei és Városi Statisztikai Értesítő* 13. 1963. 8. 365–377.
260. Budapest és környékének egyesítése. (Nagy-Budapest) In: ZOLTÁN József, főszerk.: Budapest történetének bibliográfiája 2. köt. 1686–1950. Bp.: FSZEK, 1963. 136–141. p. A 7. (mutató) kötet alapján további tételek találhatóak a bibliográfia többi kötetében is. Lásd még: 418. tétel.
261. PÁPAI Béla: A budapesti agglomeráció. = *Demográfia* 9. 1966. 10. 69–86.
262. FODOR László–PREISICH Gábor: A budapesti agglomeráció fejlődésének és jelenlegi helyzetének elemzése. Bp.: OT Tervgazd. Int.; Bp. Föv. Tan., 1968. 114 p.
263. HARRER Ferenc: Egy magyar polgár élete. I. Bp.: Gondolat, 1968. 497. p.
264. PREISICH Gábor: A budapesti település-agglomeráció növekedése és az ebből eredő problémák. = *Demográfia* 11. 1968. 2. 201–221.
265. FODOR László: A budapesti agglomeráció fejlődése és jelenlegi helyzete. Bp.: OT Tervgazd. Int., Bp. Föv. Tan., 1969. 154 p.
266. PREISICH Gábor: Budapest városépítésének története 1919–1969. Bp.: Műsz. K. 1969. 310 p.
267. BERTALAN János–RÉDL Károly: A 20 éves Nagy-Budapest. = *Budapest* 8. 1970. 2. 26–28.
268. KURUC Andor: A szaporodási hányad, mint a földrajzi város elhatárolódásának alapja, különös tekintettel a Nagy-Budapest problémára. = *Földrajzi Közlemények* 119. 1971. 1. 3–23.
269. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1005/1971. (II. 16.) számú határozata Budapest Főváros és környéke általános rendezési tervének jóváhagyásáról. = *Magyar Közlöny* 1971. 10. 163–165. A 44 településből álló hivatalos agglomeráció megállapítása.
270. Budapest Főváros Tanácsa területfejlesztési politikájának eredményei 1950–1970. Bp.: Föv. Tanács Terv- és Közgazd. Főoszt., 1972. 188, [6] p.
271. Budapest, Közép-Európa legnagyobb városa. In: BERNÁT Tivadar–BORA Gyula–FODOR László: Világvárosok, nagyvárosok. Bp.: Gondolat, 1973. 467–526. p.
272. FODOR László: Falvak a nagyváros árnyékában. Bp.: Kossuth, 1973. 117 p.
273. GÁSPÁR Ferenc: A felszabadulástól Nagy-Budapestig: 1945–1950. In: SÁGVÁRI Ágnes, főszerk. Budapest fővárosunk története. Bp.: Corvina, 1973. 55–62. p.
274. HENCZ Aurél: Területrendezési törekvések Magyarországon. Bp.: Közgazd. és Jogi K., 1973. 677 p.
275. PREISICH Gábor, (szerk.): Budapest jövője: [tanulmánykötet]. Bp.: Műsz. K., 1973. 136 p.
276. 1970. évi népszámlálás 22./a. köt. Budapest számlálókörzeti és külterületi adatai. Bp.: KSH, 1973. 291 p.
277. BEREND T. Iván: Fordulópont és ellentmondások az urbanizációban. In: B. T. I.–RÁNKI György: Gazdaság és társadalom: tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből. Bp.: Magvető, 1974. 504–521. p.

278. PERÉNYI Imre: Budapest városépítésének fejlődése 1873–1973. = *Építés-építészettudomány* 6. 1974. 1/2. 3–24.
279. RÁNKI György: Budapest szerepe az ország gazdasági fejlődésében. = *Tanulmányok Budapest Múltjából* 20. 1974. 47–58.
280. SÁGVÁRI Ágnes: A szocialista várospolitikai 1945-től napjainkig. 1–3. r. = *Budapest* 12. 1974. 4, 5, 7. 12–14, 4–5, 5–7.
281. SÁGVÁRI Ágnes: A szocialista várospolitikai problémái 1945-től napjainkig. = *Tanulmányok Budapest Múltjából* 20. 1974. 187–204. Uo: NAGY Lajos: Hozzászólás Ságvári Ágnes előadásához. 204–206. p.
282. CSOMOR Tibor [összeáll]: A budapesti agglomeráció : [bibliográfia]. Bp.: FSZEK, 1975. 64 p. (Budapesti füzetek)
283. A budapesti agglomeráció területrendezési terve 1975. Bp.: ÉVM, Bp. Föv. Tan., 1976. 417 p.
284. BERKOVITS György: Világváros határában. Bp., Szépirod. K. 1976. 341. p. (Magyarország felfedezése)
285. CSIZMADIA Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp.: Akad. K., Zrínyi K., 1976. 56 p.
286. BORA Gyula: A budapesti agglomeráció fejlődése. In: KOLLARIK Amália, szerk. Budapest szerepe hazánk fejlődésében. Bp.: MSZMP Bp. Biz., 1977. 113–140. p.
287. ENYEDI, György: The process of suburban development in Budapest. In: E. Gy., ed.: Urban development in the USA and Hungary. (Studies in the geography in Hungary; 14.) Bp.: Akad. K., 1978. 137–147. p.
288. SÁRFALVI, Béla: The Budapest agglomeration. = *Annales Universitatis Scientiarum Hungaricae. Sectio Geographica* 1978. 13/14. 39–53.
289. VÖRÖS Károly: Nagy-Budapest útján. In: V. K., SPIRA György, (szerk.) Budapest története a márciusi forradalomtól az öszirózsás forradalomig. Bp.: Akad. K. 1978. 577–581. p.
290. BERÉNYI István: A budapesti agglomeráció övezeteinek elhatárolása a földhasznosítási szerkezet alapján. In: PÁLNÉ Kovács Ilona, RECHNITZER János, szerk. Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései: nemzetközi konferencia, Pécs, 1978. okt. 8–11. Pécs, 1979. 147–155. p.
291. SZANISZLÓ József: Hogyan tervezték meg Nagy-Budapestet? = *Budapest* 17. 1979. 6. 35–37.
292. A budapesti agglomeráció távlati közlekedésfejlesztési tervkonceptiója. Bp.: Föv. Tan., 1980. 71. p.
293. PREISICH Gábor: Budapest és környékének helyrajza, műszaki fejlődése és építészete a két világháború között. In: HORVÁTH Miklós, szerk. Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. Bp.: Akad. K. 1980. 123–174. p.; Uo. SZEKERES József: Budapest politikai és gazdasági élete a válságot követő években (1934–1938). 341–415. p.; Uo. SZEKERES József: A főváros környékének közigazgatása az ellenforradalmi rendszer első éveiben. 191–194. p.
294. SZEKERES József: Budapest elővárosi övezetének fejlődése 1919–1945 között. Bp.: [kézirat], 1980. 70 p. [A FSZEK Budapest Gyűjteményében.]
295. BERTALAN János–BERTI Béla: A budapesti agglomeráció népességfejlődése és

- munkaerőhelyzete. = *Demográfia* 25. 1982. 2/3. 316–336.
296. SZERÉNYI Imre: Tervek Nagy-Budapest létrehozására a századfordulón. In: A Dunántúl településtörténete IV. 1867–1901. Veszprém: MTA Veab, 1982. 164–171. p.
297. ENYEDI György: A Budapest-probléma. In: E. Gy.: Földrajz és társadalom. Bp.: Magvető, 1983. 297–315. p. (Elvek és utak)
298. RÁNKI György: Budapest szerepe az ország gazdasági fejlődésében. In: R. Gy.: Mozgásterek, kényszerpályák: válogatott tanulmányok. Bp.: Magvető, 1983. 245–285. p. Lásd még 279. tétel
299. SÁRFALVI, Béla: Rural settlements in the Budapest agglomeration. In: ENYEDI, György–PÉCSI, Márton, eds.: Geographical essays in Hungary. Bp.: Hung. National Committee. 1984. 101–111. p.
300. BÁLINT Sándor: A BART története 1937-től 1947-ig. = *Közlekedési Múzeum Évkönyve* 7. 1985. 417–497.
A főváros környéki települések közlekedéstörténete.
301. BERTA István: Nagy-Budapest megalakulása. = *Budapesti Fórum* 5. 1985. 1. 8–13.
302. HEGEDŰS József–TOSICS Iván: Budapest általános rendezési tervének előzményei 1932–1955. = *Budapest Főváros Levéltára Közleményei* '84 1985. 91–112.
303. BARTA Barnabás: A városiasodás és demográfia vonzatai: a népesedési folyamat néhány településtípusonkénti jellegzetességei. = *Demográfia* 29. 1986. 1. 11–28.
304. CSANÁDI Gábor–LADÁNYI János: Budapest – a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata. Bp., [MKKE Szociol. Tanszék] 1987. 394 p.
305. Budapesti közéleti névmutató 1945–1950. 2. köt. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága, a fővároshoz csatolt városok és községek képviselőtestületei, a főváros képviselői bizottságának tagjai. HALASI László, (összeáll. gyűjt.) Bp.: BFL, 1988. 260 p.
306. A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada. BENCZE Géza–KOROKNAI Ákos [et al] szerk. 1. köt. A reformkortól 1919-ig. 2. köt. 1919–1985. 3. köt. 1919–1985. Bp.: BKV, 1988. 504, 321, 430 p. A főváros környéki települések közlekedéséről.
307. A tanácsigazgatás szervei 1950–1970. MÜLLER Veronika–BORECZKY Beatrix, VASS István. G. (szerk.) Bp.: Közgazd. Jogi K. 1988. 325 p. (A magyar állam szervei)
308. SZEKERES József: A fővárosi közüzemi hálózat működésének jogi szabályozása (1873–1938). = *Tanulmányok Budapest Múltjából* 22. 1988. 287–309.
309. KELEMEN János, D.: Nagy-Budapest és a peremkerületek világa: külvárosi kérdőjelek. = *Magyarország* 26. 1989. 30. 24.
310. SZEKERES József: Nagy-Budapest kialakulásának története 1890–1950. Bp.: [Kézirat], 1989. 132 p. [A FSZEK Budapest Gyűjteményében.]
311. KISS József: A főváros és vidéke a XIX–XX. század nagy átalakulásában. = *Honismeret* 18. 1990. 1. 17–24.
312. KISS József: A nagy átalakulás Budapest környékén a 19–20. században. = *Tér és Társadalom* 4. 1990. 3/4. 67–78.
313. SZEKERES József: Nagy-Budapest létrehozásának történelmi előzményei. In: BENCSIK Zsuzsanna–KRESALEK Gábor.

- Az ostromtól a forradalomig : adalékok Budapest múltjához. Bp.: BFL, 1990. 9–15. p.
314. Az 1991. évi XXIV. törvény a fővárosi és a fővárosi kerületi önkormányzatokról. = *Magyar Közlöny* 1991. 76. 1405–1417. Megjelent még rövidített formában: Önkormányzati jogszabályok gyűjteménye. Bp., Államigazg. Főisk. 1995. 189–190. p.
315. LŐRINCZ Lajos, (szerk. bev.): Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából. Bp.: Főszinform, 1991. 333 p. Uo: BENCZÉNÉ NAGY Eszter: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1872–1944). 115–129. p.; BENCSIK Zsuzsanna: Budapesti önkormányzat 1949–1950-ben. 237–238. p.; GÁSPÁR Ferenc: A fővárosi önkormányzat közigazgatása 1945 után. 183–226. p.; KASZÁS Marianne: Önkormányzati bibliográfia 1872–1989. 307–333. p.; SZEKERES József: Budapest főváros gazdasági alapjai. 91–114. p.
316. DEMSZKY Gábor–MORVAY István: A fővárosi önkormányzati törvényről. = *Önkorkép* 1. 1991. 4/5. 2–5.
317. KISS József: A Budapest környéki települések önkormányzatának alakulása a 19–20. században. In: MAZSU János, szerk. Iparosodás és modernizáció : tanulmányok Ránki György emlékének. Debrecen: KLTE, 1991. 125–136. p.
318. BAITZ Andor: A tanácsrendszer fővárosi reformjai : válogatott és annotált bibliográfia. Bp.: Föv. Önkormányzat, 1992. 55 p.
319. BALOGH Károly, [et al]: A budapesti agglomeráció népessége, ellátottsági viszonyai, 1980–1990. Bp.: Bp. és Pest m. Igazg. 1992. 91 p. (Közlemények a budapesti agglomerációról ; 6.)
320. BALOGH Károly–SZEREDÁS Judit [et al]: A budapesti agglomeráció 1980–1990. = *Statisztikai Szemle* 70. 1992. 11. 909–929. Az előző tétel rövidített változata.
321. BELUSZKY Pál: Budapest és a modernizáció kihívásai (Budapest and the challenges of the modernization. = *Tér és Társadalom* 1992. 3/4. 15–54. p. A Budapest és társai című tematikus számban.
322. CSANÁDI Gábor–LADÁNYI János: Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai. Bp.: Akad. K., 1992. 159 p.
323. DEMSZKY Gábor: A településfejlesztés közös esélyei a budapesti agglomerációban. = *Rendészeti Szemle* 30. 1992. 8. 3–12.
324. ENYEDI György–SZIRMAI Viktória: Budapest : a Central European capital. London: Belhaven Press, 1992. 183 p.
325. GYARMATI György: Modernizációs szükséglet és hatalmi érdek konfliktusa : az igazgatásszervezet átalakítása Magyarországon. = *Századok* 12. 1992. 2. 202–226.
326. MAGYAR János: A város peremén a peremváros: a budapesti agglomeráció problémái. = *Építésügyi Szemle* 35. 1992. 12. 353–355.
327. SZENTE Zoltán: Reformtörekvések a fővárosi közigazgatásban 1872–1948. Bp.: Bp. Föv. Önkormányzat, 1992. 73 p.
328. VIDOR Ferenc, [et al]: Második millennium : Budapest jövőképei: munkaközi tanulmány. Bp.: Főpolgármesteri Hiv., 1992. 184 p.
329. BALÁZS István: A főváros és a fővárosi törvény. In: Az önkormányzati rendszer magyarázata. Bp., Közgazd. Jogi K., 1993. 232–257. p.
330. BALÁZS István–BARABÁS Zoltán: A fővárosi közigazgatás továbbfejlesztéséről.

- = *Magyar Közigazgatás* 43. 1993. 11. 697–699.
331. BALOGH Károly: A fővárosi lakáshelyzet jellemzői. = *Statisztikai Szemle* 71. 1993. 8/9. 686–700.
332. BARTA Györgyi–SCHUCHMANN Péter: Kistérségek lehatárolása Pest megyében. Bp.: MTA Regionális Kut. Közp. P. m. Terv. Váll. Településtervezési Iroda. 1993. 74 p.
333. Nagy-Budapest. In: BERZA László, szerk. Budapest lexikon. 2. kiad. Bp.: Akad. K., 1993. 2. köt. 171–172. p. Agglomeráció. 1. köt. 20–21. p.
334. Budapest közigazgatási reformja: a főváros és az agglomeráció jelenlegi önkormányzati-közigazgatási rendszerének kritikája: a KÖZIGKONZULT háttéranyagok teljes gyűjteménye. [összeáll. GÁSPÁR Máttyás]. Bp.: [Budapest. Főv. Önkormányzat. Főpolgármesteri Hivatal], 1993. 3 db; (Fővárosi közigazgatási reform: háttér tanulmányok; 8.) Uo. BRENNER János: Budapest és az agglomeráció közigazgatási önkormányzati rendszereinek története 1–17. p.
335. BRENNER János: Budapest területi és népességi fejlődése: a három város egyesítésének százhusz éve. = *Társadalmi Szemle* 48. 1993. 7. 14–20.
336. CSORBA László: Budapest gondolat és városegysítés. = *Budapesti Negyed* 1. 1993. 2. 14–30.
337. ENYEDI György, szerk.: Társadalmi – területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Bp.: Közgazd. és Jogi K., 1993. 390 p. ill.
338. GYÖRGY Péter: Nagy-Budapest – az elképzelések és a valóság. = *Budapesti Negyed* 1. 1993. 2. 68–90.
339. HAJDÚ Zoltán: A terület- és településfejlesztés problematikája a két világháború között. In: KOVÁCS Katalin, szerk. Település, gazdaság, igazgatás a térben. Pécs: MTA Regionális Kut. Közp., 1993. 19–34. p.
340. HEGEDÜS József–HORVÁTH M. Tamás–LOCSMÁNDI Gábor [et al]: Alapelvek és modell az önkormányzatok válságának kezelésére. = *Budapesti Negyed* 1. 1993. 2. 122–136.
341. KAPITÁNY Gabriella–LAKATOS Miklós: A munkaerő budapesti mozgása Budapesten és a fővárosi agglomerációban 1970–1990. = *Statisztikai Szemle* 71. 1993. 8/9. 651–685.
342. MIKLÓSSY Endre: Az államszocializmus korszakában. = *Budapesti Negyed* 1. 1993. 2. 107–121.
343. POLLÁK Jenő: Budapest: egység? Kétség? = *Önkörkép* 3. 1993. 2. 16.
344. SIKLAKY István: Három koncepció a fővárosi önkormányzati reformról. = *Magyar Közigazgatás* 43. 1993. 11. 689–696.
345. SIPOS András: Reformok és reformtörekvések a fővárosban (1920–1947). = *Budapesti Negyed* 1. 1993. 2. 49–67.
346. SZABÓ Gábor: A kincses sziget : Csepel és a főváros vitája. = *HVG* 15. 1993. 28. 91–94.
347. SZENTE Zoltán: Reformtörekvések a fővárosi közigazgatásban 1. r. 1870–1948. 2. r. Reformtörekvések a Horthy-korszakban = *Magyar Közigazgatás* 43. 1993. 8, 9. 493–501, 547–555.
348. Az 1994. évi XLIII. törvény Budapest főváros közigazgatási területéről és kerületi beosztásáról. = *Magyar Közlöny* 1994. 44. 1538–1542. Megjelent még: Önkormányzati jogszabályok gyűjteménye. Bp., Állam-

- igazg. Főisk. 1995. 192–193. p. Soroksár önálló kerület (XXIII.) létrehozásáról.
349. BERÉNYI András: Budapest szövetségi főváros: a fővárosi törvény továbbfejlesztésére vonatkozó másfajta elképzelések. = *Magyar Közigazgatás* 44. 1994. 5. 306–308.
350. BERÉNYI István: Budapest városszerkezetének átalakulási tendenciái. = *Földrajzi Értesítő* 43. 1994. 3–4. 221–233.
351. BERÉNYI, István: Transformation of the urban structure of Budapest. = *Geo Journal* 32. 1994. 4. 403–414.
352. Budapest Főváros Általános Rendezési Terve. Program. A Fővárosi Közgyűlés 832/1994. (VII. 14.) számú határozatának megállapítása. Bp.: Föv. Önkormányzat, 1994. 144. p.
353. ENYEDI, György: Budapest and metropolitan integration in Europe. = *Hungarian Quarterly* 1994. 133. 100–104.
354. FERENCZI B. Zoltán: Perem, kerület: fővárosi törvény. = *Magyar Narancs* 6. 1994. 33. 14.
355. A fővárosi törvény továbbfejlesztésére vonatkozó elképzelések. = *Magyar Közigazgatás* 44. 1994. 2. 69–76.
356. KOCSIS Károly: Budapest és régiója etnikai térszerkezetének átalakulása (1850–1990). = *Földrajzi Értesítő* 43. 1994. 3/4. 299–324.
357. KŐSZEGFALVI György: Az agglomeráció fejlődésének új feltételei. = *Falu, Város, Régió* 1994. 3/4. 33–34.
358. LICHTENBERGER, Elisabeth–CSÉFALVAY Zoltán–PAÁL Michaela: Stadtverfall und Stadterneuerung in Budapest vor der politischen Wende und heute. Wien, Verl. der Österr. Akad. der Wiss. 1994. 162 p. Magyarul lásd 374. tétel.
359. MATISZ László: Szövetkeztek a peremkerületek: a főváros megszűnik a Határ útnál. = *Önkormányzati tükrök* 2. 1994. 5. 9, 12.
360. Főépítészek a fővárosért. MEGGYESI Tamás: A főváros és a kerületek viszonya a tervezésben. = *Magyar építőművészet* 85. 1994. 2. 56. TIMON Kálmán: Budapest városrendezési programja. Uo. 57 p.
361. PERGER Éva: A budapesti agglomeráción belüli területi koordináció lehetséges útjai. In: CSEFKÓ Ferenc, szerk. Tér és közigazgatás. Bp.: MTA Regionális Kut. Közp.; M. Közig. Int. 1994. 174–198. p.
362. PERGER Éva: A fővárosi közigazgatási reform a regionális kutatások tükrében. = *Magyar Közigazgatás* 44. 1994. 12. 745–752.
363. SZEGVÁRI Péter: Vázlatos modellváltozat a főváros és az agglomeráció javasolt önkormányzati és közigazgatási rendezésére. = *Comitatus* 4. 1994. 7. 30–49.
364. SZÉKELY Gábor: A lakosság nem igényli a különválást: beszélgetés Székely Gábor főpolgármester-helyettessel. = *Önkormányzati Tükrök* 2. 1994. 6. 3.
365. SZENCI Ottó: A városrendezés új eszközszerkezetének elemei a Budapesti Általános Rendezési Terv programjában. = *Falu, Város, Régió* 1994. 6/7. 6–8.
366. BALOGH Károly: A fővárosi népesség számának és területi elosztásának alakulása az 1960–1993-as években. = *Falu, Város, Régió* 1995. 4/5. 58–60.
367. BRENNER János: Budapest fejlődésének területi tendenciái a népesség elhelyezkedése alapján. = *Építés-Építészettudomány* 25. 1995. 1/2. 83–105.

368. DÉKÁNY Tibor: A budapesti elővárosi vasúthálózat kialakításának lehetősége a közlekedési fórum napirendjén. = *Falu, Város, Régió* 1995. 1/2. 59–61.
369. DÉRY Attila: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1870–1948): egy független városrendező hatóság. = *Budapesti Negyed* 3. 1995. 3. 77–96.
370. FARAGÓ Tamás: Budapest népességfejlődésének vázlata (1840–1941). = *Statisztikai Szemle* 1995. 73. 4/5. 375–391.
371. KERESZTÉLY Krisztina: A várospolitikai változása és az elővárosok helyzete Párizsban és Budapesten (1850–1949). = *Tér és Társadalom* 9. 1995. 1/2. 83–104.
372. KISS Éva: A fővárosi és Pest megyei ipar szervezeti megújulása. = *Statisztikai Szemle* 73. 1995. 1. 59–73.
373. KŐSZEGFALVI György: Mekkora a budapesti agglomeráció? Bp.: KSH Bp. és P. m. Igazg., 1995. 92 p. (Közlemények a budapesti agglomerációról; 7.)
374. LICHTENBERGER Elisabeth–CSÉFALVAY Zoltán: Várospusztulás és felújítás Budapesten. Bp., M. Trendkut. Közp. 1995. 216 p. (Az átmenet trendjei; 2) Németül lásd 358. tétel.
375. MÉSZÁROS Árpád: A népesség területi átrendeződése és települési koncentrációja. = *Statisztikai Szemle* 73. 1995. 7. 533–555.
376. NOVOTNYÉNÉ PLETSCHER Hedvig: Nagy-Budapest kialakítása és fejlődése napjainkig. In: N. P. H.: A főváros 120 éve 1873–1993. Bp.: KSH Bp. és Pest m. Igazg., 1995. 57–125. p.
377. ENYEDI György: Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Bp.: Hilscher R. Szociálpol. Egyes., 1996. 138 p. ill. (Ember, település, régió)
378. FODOR Béla–HORVÁTH Tamás, vál., szerk. A másik Budapest. Képeskönyv az elő(d)városokról. Bp.: Delta, 1996. 120 p. ill.
379. IZSÁK Éva: Társadalmi folyamatok Budapest közigazgatási határának két oldalán. = *Tér és Társadalom* 10. 1996. 2–3. 19–30.
380. KISS Csilla–KÖRMENDI Ottó: Az önkormányzati rendeletalkotás tapasztalatai. = *Magyar Közigazgatás* 46. 1996. 12. 735–744.
381. LÉTAY Miklós: A Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség története. = *Tanulmányok Budapest Múltjából* 25. 1996. 313–324.
382. NOVOTNYÉNÉ PLETSCHER Hedvig: A műszaki urbanizáció Budapesten 1873–1993. = *Statisztikai Szemle* 74. 1996. 3. 239–259.
383. PETRIKNÉ VAMOS Ida: A magyar településhálózat változásai 1945 és 1990 között: adattár. Bp., MOL, 1996. 467 p. (Levéltári és módszertani oktatási füzetek; 1.)
384. SZEKERES József: Nagy-Budapest kialakulásának előzményei. = *Tanulmányok Budapest Múltjából* 1996. 25. 269–314.
385. Az újonnan lehatárolt budapesti agglomeráció főbb adatai. LÉNÁRD Gabriella [et al.], szerk. Bp.: KSH, 1997. 33 p.
386. CSANÁDI Gábor–SIK Endre: Budapest és vidéke. In: Magyar Háztartás Panel: jelentés a Magyar Háztartás Panel 5. hullámának eredményeiről. (Műhelytanulmányok; 8). Bp.: TÁRKI, 1997. 93–122. p.
387. ENYEDI György: Budapest fejleszteni vagy korlátozni? = *Falu, Város, Régió* 1997. 3/4. 4–6.

388. ENYEDI György: A területfejlesztési politika dilemmái. = *Kritika* 1997. 7. 12–15.
389. IZSÁK Éva: Nagy-Budapest fejlődése : elővárosok, külvárosok 1949–1977. = *História* 19. 1997. 2. 19–21.
390. KOLUNDZSIJA Gábor: Az országos területfejlesztési koncepció a fővárosról. = *Falu, Város, Régió* 1997. 3/4. 7–8.
391. KOLUNDZSIJA Gábor: Kis történelmi ízelet a szabályozásról. = *Falu, Város, Régió* 1997. 3/4. 21–23.
392. LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván: Szuburbanizáció és gettósodás : szociális, etnikai és térszerkezeti változások az ezredforduló Magyarországon és Budapestjén. = *Kritika* 1997. 7. 4–12.
393. LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván: A társadalom etnikai-, osztály és térszerkezetének összefüggései az ezredforduló Budapestjén. In: KÁRPÁTI Zoltán, szerk. Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon. Bp.: MTA Társad. Konfliktuskutató Közp., 1997. 85–95. p.
394. MATOLCSY György: Az 1990-es évtized transzformációinak hatása a régió fejlődésére. = *Gazdaság, Vállalkozás, Vezetés* 39. 1997. 8/9. 33–66.
395. NOVOTNYNÉ PLETSCHER Hedvig: Budapest népessége és a vándormozgalom változásának főbb területi jellemzői. Bp.: KSH Bp. és P. m. Igazg.; 1997. 60 p.
396. RÉPÁSSY Helga: A Budapesti Agglomerációs Fejlesztési Tanácsról. = *Falu, Város, Régió* 1997. 9/10. 17–18.
397. SÁGI Zsolt: A budapesti agglomeráció szerkezeti-népességi változása: 1990–1995. = *Földrajzi Tanulmányok a Pécsi Doktoriskolából* 1997. 1. 68–98.
398. SCHUCHMANN Péter: Tájékoztató a budapesti agglomeráció új területrendezési tervének készítéséről. = *Falu, Város, Régió* 1997. 3/4. 12–14.
399. SIPOS András: Városszerkezet és városigazgatás Budapesten 1890–1914. Bp.: [BFL], [1996]. 277 p. ill. (Várostörténeti tanulmányok)
400. GLATZ Ferenc, szerk. Budapest nemzetközi város. Bp.: MTA, 1998. 251 p. (Magyarország az ezredfordulón) Uo: BARTA György: Nemzetköziesedés, globalizáció, nemzetközi városok. 13–25. p.; BELUSZKY Pál: Budapest nemzetközi város : történeti áttekintés. 83–100. p.; NAGY Sándor György: A külföldi működő tőke a budapesti iparban. 27–56. p.; HASTENBERG, J. J. W, van: Külföldi nagyvállalatok, multinacionális vállalatok budapesti agglomeráció kereskedelmében. 101–119. p.; TINER Tibor: Budapest és a távközlés fejlődése. 141–162. p.; FLEISCHER Tamás: Budapest regionális szerepköre és az autópályák. 163–180. p.
401. BELUSZKY Pál–KOVÁCS Zoltán: Város a térben: városszerkezet, városrészek, agglomeráció. In: Budapest kézikönyve 1. köt. A főváros általános leírása. Szekszárd, CEBA, 1998. 99–123. p.
402. BERCIK András–PREISICH Gábor: A városszerkezet alakulása. In: P. G.: Budapest városépítésének története 1945–1990. Tanulmányok. Bp.: Műszaki K., 1998. 13–26. p.
403. CSABÁNÉ Váradi Julianna: A budapesti agglomeráció az ezredforduló küszöbén. Bp.: KSH Bp. és Pest m. Igazg., 1998. 118 p. (Közlemények a budapesti agglomerációról; 8)

404. IZSÁK Éva: A természeti és társadalmi környezet hatása a városfejlődésre Budapest példáján. = *Magyar Tudomány* 143. 1998. 11. 1337–1344.
405. JUHAROS Róbert: Nem egy nap épült Buda vára : tanulmánygyűjtemény a fővárosi közigazgatási reformról. Bp.: Századvég, 1998. 161 p. (Századvég önkormányzati füzetek; 2)
406. NOVOTNYÉNÉ PLETSCHER Hedvig: Budapest városfejlődése az egyesülestől napjainkig. = *Statisztikai Szemle* 76. 1998. 9. 755–777.
407. SÁGI Zsolt–TRÓCSÁNYI András: Szegregáció a budapesti agglomerációs övezetben. = *Földrajzi közlemények* 47. 1998. 2. 235–248.
408. SZIRMAI Viktória: A budapesti agglomeráció társadalmi problémái. = *Társadalmi Szemle* 53. 1998. 7. 18–28.
409. Budapest városfejlesztési koncepciója: munkaközi anyag szakmai-társadalmi vitára. A koncepció legfontosabb témacsoportjairól. Bp., Városkutatás Kft. 1999. 250 p.
410. BARTA Györgyi–BELUSZKY Pál, szerk. Társadalmi, gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban. [Tanulmánykötet] Bp.: Regionális Kut. Alapítvány; 1999. 255 p. (A budapesti agglomeráció kölcsönkapcsolatai; 1.)
411. BELUSZKY Pál: Budapest a városhierarchia élén. In: B. P.: Magyarország településföldrajza. Bp.; Pécs, Dialog, Campus, 1999. 160–167. p.
412. BORBÉLY Szilvia: A budapesti térség dinamikus települései. MTA Regionális Kutatások Közp.; Növekedéskutató Intézet. 1999.
413. CSÉFALVAY Zoltán: Budapest fejlődési trendjei a XX. század végén. In: CS. Z.: Helyünk a nap alatt : Magyarország és Budapest a globalizáció korában. Bp.: Kairosz K., 1999. 151–198. p.
414. HAJDÚ Zoltán: A régió történeti problematikája Magyarországon. = *Info – Társadalomtudomány* 1999. 44. 21–29.
415. KISS Éva: A főváros tradicionális ipari területei a XX. század végén. = *Falu, Város, Régió* 1999. 6. 14–18.
416. KOVÁCS Katalin: A napos oldalon, avagy a szuburbanizáció a főváros határain innen és túl. = *Falu, Város, Régió* 1999. 3. 3–8.
417. BALOGH Károly–BEZERÉDJ Béláné: A budapesti agglomeráció lakosságának egészségi állapota és egészségügyi ellátása. = *Területi Statisztika* 3. (40), 2000. 3. 221–239.
418. Budapest történetének bibliográfiája 1950–1980. Főszerk., SÁNTHÁNÉ Antal Sára. Bp.: Arcanum, 2000. CD-ROM. A FSZEK Budapest Gyűjteményének számítógépes adatbázisa alapján készült az 1950–1980. között megjelent művekből. Számos tételt tartalmaz az 1950-ben létrejött Budapestről és az agglomerációról. Folytatása az 1980–1990. évek anyagával egészül ki folyamatosan a könyvtár adatbázisainak közös CD-ROM-ján.
419. GERŐ András–ENYEDI György–LENGYEL László–EKLER Dezső–SCHNELLER István: Budapest fővárossá fejlesztésének kezdetei - a versenytársak és a regionális szerepkör: a városfejlesztési koncepció előélete. = *Budapesti Negyed* 8. 2000. 2. 19–42.
420. HAJDÚ-MOHAROS József: A régiók Európája és Magyarország. = *Gazdaság és*

- Társadalom* 11. 2000. 1–2. 190–303. Történeti vonatkozásokkal.
421. HORVÁTH Gyula–RECHNITZER János, szerk. Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Pécs, MTA Regionális Kutatóközp. 2000. 615 p.
422. HORVÁTH Gyula–PÁLNÉ KOVÁCS Ilona, összeáll.: Területfejlesztés és közigazgatás-szervezés: megye, régió, kistérség. Bp.: MTA, 2000. 245 p. (Magyarország az ezredfordulón. IV., A területfejlesztési program tudományos alapozása (MTA) ill. Uo.: PÁLNÉ Kovács Ilona: Térszerkezési stratégiák Magyarországon. 29–56. p.; HAJDÚ Zoltán: A magyar közigazgatási régiók történeti problematikája. 74–110. p.
423. KOSZORÚ Lajos: Térszerkezetalkítás és városfejlesztés. = *Budapesti Negyed* 8. 2000. 2. 91–116.
424. LOCSMÁNDI Gábor: Budapest az ezredfordulón. In: BATÁR Attila, szerk.: Városaink az ezredfordulón. Bp.: Új Világ Kiadó, 2000 (Európai füzetek; 6)
425. LOCSMÁNDI, Gábor–PÉTERI, Gábor–VARGA-ÖTVÖS, Béla: Urban planning and capital investment financing in Hungary. Bp.: OSI, 2000. 110 p.; (LGI studies)
426. MOLNÁR László: A közlekedés szerepe Budapest fejlődésében. = *Budapesti negyed* 8. 2000. 2. 75–90.
427. MONIGL János: A Budapesti Közlekedési Szövetség létrehozásának feltételei. In: MAGYAR István, összeáll.: Városi és térségi közlekedés. Bp. MTA, 2000. 57–80. p. (Magyarország az ezredfordulón. Műhelytanulmányok)
428. SÁGI Zsolt: A külföldi tőke szerepe a budapesti agglomeráció feldolgozóipari térszerkezetének kialakításában. = *Tér és Társadalom* 14. 2000. 2–3. 73–87.
429. SCHNELLER István: A városfejlesztési koncepció előlétele. = *Budapesti Negyed* 8. 2000. 2. 7–18.
430. SIPOS András: Nagy-Budapest kialakulása. = *História* 22. 2000. 5–6. 45–48.
431. TÓZSA István: A budapesti agglomeráció jövője. = *Falu, Város, Régió* 2000. 7. 15–16.
432. BUSKÓ Tibor László: A centrum-periféria relációk Budapest és Rákosvidék között (1872–1990) avagy egy integrációs folyamat tanulságai. = *Tér és Társadalom* 15. 2001. 3–4. 125–179.
433. KOVÁCS Róbert: Gondolatok a közlekedés és szervezeti kapcsolatai kérdésköréből a budapesti térség közigazgatási problémáinak kapcsán. = *Tér és Társadalom* 15. 2001. 3–4. 69–80.
434. PÁLNÉ KOVÁCS Ilona: Regionális politika és közigazgatás. Bp.: Pécs, Dialóg Campus K. 2001. 303 p. (Dialóg Campus szakkönyvek : Területi és települési kutatások, 14.)
435. FOGARASI Gyula–OROSZ György: Strukturaterv, avagy egy hazánkban új tervezési műfaj a közép-magyarországi régióban. = *Falu, Város, Régió* 2002. 1. 20–23.
436. LUKOVICH Tamás–CSONTOS János, szerk. A mi Budapestünk : 2020 : városvíziók. Bp.: Pallas Stúdió, 2002. 154 p. Uo. GAUDER Péter: Budapest plussz efferveszence a város jövője, avagy milyen a jó (szub)urbanizáció. 43–52. p.; HANKISS Elemér: Ötven év múlva.... 57–62. p.; LÖFFLER Tibor: Egy világváros polgári és demokratikus igazgatásáról. 69–75. p. Közigazgatás.; LUKOVICH Tamás: Raj-

- tunk múlik a jövő Budapestje. 77–85. p.; SZÁLKA Miklós: A megismétlendő múlt. 105–111. p.
437. MÉSZÁROS András, T.: Az eurorégióktól a régiók Európájáig : beszélgetés T. Mészáros Andrással a Központi Régió Fejlesztési Tanácsának elnökével. riporter: CSONTOS János. = *Falu, Város, Régió* 2002. 1. 12–13.
438. MIKLÓSSY Endre: Budapest elővárosi vasúti rendszere. = *Falu, Város, Régió* 2002. 5. 10–15.
439. MOLNÁR László: Az urbanizáció új kihívásai a városi közlekedéssel szemben. = *Falu, Város, Régió* 2002. 5. 16–20.
440. SIPOS Zsolt: Pest megyei kistérségek összehasonlító vizsgálata. = *Területi Statisztika* 5. (42.) 2002. 2. 168–180.

TÁRGYMUTATÓ a bibliográfiához

- agglomeráció (1950 után) 261–262, 264–265, 269–272, 276, 282–284, 286–288, 290, 292, 295, 299, 312, 319–321, 323, 326, 332–334, 341, 356–357, 361, 363, 368, 371–372, 377, 379, 383, 385–386, 389, 395–398, 401, 403, 407–408, 410–412, 414, 416–418, 420, 427–428, 431, 433
- bibliográfiák 241, 260, 282, 315, 318, 418
- egészségügy, közegészségügy 1, 95, 120, 130, 173, 202, 213, 242, 417
- európai nagyvárosok 16, 82, 117
- gazdaság (vám, pénzügy, adó) 67, 99, 102, 111, 117, 125, 132, 145, 148, 193, 216, 240, 298, 315
- ipar 185, 223, 249–250, 253, 415, 428
- kerületi, főváros határok, terület 3, 27, 29, 104, 113, 228, 234, 238–239, 348
- közellátás 164, 178, 184, 230
- közigazgatás, várospolitika 5, 7, 9, 12, 25, 27, 29, 31, 41–42, 44, 47, 51, 55–57, 70–74, 76–79, 82, 84, 91–95, 97, 104–105, 113–114, 118, 123, 130, 140, 146–147, 153, 160, 166, 168–169, 172–173, 177–178, 183, 190, 194, 195–199, 201, 205, 211–212, 227–229, 231, 234–238, 245, 247–248, 257, 263, 270, 273, 280–281, 285, 291, 293–294, 305, 307–308, 310, 313–318, 325, 327–330, 334, 339–340, 343–349, 354–355, 359, 361–363, 369, 371, 380, 384, 389–391, 396, 399, 405, 420, 422, 433–434, 436
- közlekedés, úthálózat 12, 18, 23, 33–34, 40, 45, 52–53, 60–62, 65, 68, 83, 85–86, 115, 119, 124, 127, 130, 134–135, 140, 150–151, 163, 173, 182, 200, 210, 214, 221–222, 232–233, 246, 292, 300, 306, 368, 426–427, 433, 436, 438–439
- közüzemek, közművek 109, 126, 142, 158, 173, 308
- közrend, rendőrség 188, 233
- lakásviszonyok, lakóházak, lakbér 6, 43, 106, 121, 130, 144, 180, 187, 209, 220, 331
- magyarországi nagyvárosok 35–36, 80
- mezőgazdaság, piac 28, 64, 129, 164, 203, 206, 216
- munkerőviszonyok, munkaügy, munkanélküliség 15, 66, 137, 249, 258, 295, 341
- Nagy-Budapest 1–250, 253, 259, 260, 264, 266–267, 273, 281, 285, 289, 291, 293–294, 296, 300, 302, 305–313, 314, 317, 327, 333, 338–339, 345, 347, 369–371, 378, 381, 430
- népesség, migráció 2, 12–15, 19–21, 23–24, 35–36, 39, 43, 50, 54, 58, 66, 75, 87–89, 101, 131, 139, 155–156, 172, 175, 187, 246, 249, 255, 259, 276, 295, 303, 319, 322, 335, 356, 366–367, 370, 375–376, 386, 392–393, 395, 397, 403, 406–408
- néprajz 378, 380
- oktatásügy 90, 173, 226
- szuburbanizáció 416, 436
- térkép 158, 239
- törvények, törvényjavaslatok 29, 104–105, 113, 116, 123, 148, 190, 196, 234–235, 247, 269, 314, 316, 348–349, 354–355
- utcajegyzék 244
- városföldrajz 165, 204
- városrendezés, városépítés 5, 12, 27, 30, 41–44, 46, 48–49, 56–57, 69, 71, 74, 84, 96–98, 103, 105, 107, 116–118, 122–123, 126–128, 133–134, 140–141, 146–147, 152, 157, 161–162, 170, 173, 179, 187, 208, 210–211, 217–218, 223–225, 245, 251–252, 266, 269–270, 275, 278, 283, 287, 293, 302, 328, 352, 360, 365, 369, 377, 382, 388, 390–391, 394, 398, 404, 406, 419, 422–425, 429, 436
- városszerkezet 97, 255, 304, 322, 350–351, 358, 360, 401–402, 407, 436
- zöldterületek 159

NÉVMUTATÓ

a bibliográfiához

- ASZTALOS József 90
 BABARCZY István 135
 BAITZ Andor 318
 BAKÁCS Tibor 213, 242
 BALASSA József 25
 BALÁZS István 329–330
 BÁLINT Sándor 300
 BALOGH Károly 319–320, 331, 366, 417
 BARABÁS Zoltán 330
 BÁRCZY István 5, 9, 12
 BARTA Barnabás 303
 BARTA Györgyi 332, 400, 410
 BATÁR Attila 424
 BEÉR János 257
 BELUSZKY Pál 321, 400–401, 410–411
 BENCZE Géza 306
 BENCSIK Zsuzsanna 313, 315
 BENCZÉNÉ NAGY Eszter 315
 BENE Lajos 192
 BERCIK András 402
 BEREND T. Iván 253
 BERÉNYI András 349
 BERÉNYI István 290, 350–351
 BERKOVITS György 284
 BERNÁT Tivadar 271
 BERTA István 301
 BERTALAN János 267, 295
 BERTI Béla 295
 BERZA László 333
 BERZENCZEY Domokos 91–92, 98
 BESSENYEI Zénó 107
 BEZERÉDJ Béláné 417
 BICSKEI Jenő 23, 33, 124
 BIERBAUER Virgil 63, 136
 BLANA Szilárd 1
 BOCCONÁDI Szabó Imre 72
 BODOR Antal 43, 64, 193, 246
 BÓDY László 145
 BORA Gyula 249, 271, 286
 BORBÉLY Szilvia 412
 BORECZKY Beatrix 307
 BRENNER János 334–335, 367
 BRESZTOVSZKY Ede 161
 BUSKÓ Tibor László 432
 BUZÁS Sándor 115
 CSABÁNÉ Váradi Julianna 403
 CSANÁDI Gábor 304, 322, 386
 CSÉCSY Imre 162
 CSÉFALVAY Zoltán 358, 374, 413
 CSEFKÓ Ferenc 361
 CSERGŐ Hugó 25
 CSIZMADIA Andor 198, 285
 CSOMOR Tibor 282
 CSONTOS János 436–437
 CSORBA László 336
 DÉKÁNY Tibor 368
 DEMSZKY Gábor 316, 323
 DÉRY Attila 369
 DIÓSZEGHI János 56
 DONÁTH Péter 112, 177, 236, 245
 DÖRRE Győző 180
 EGYED István 73, 93–94, 199
 EKLER Dezső 419
 ELISCHER Pál 65
 ENYEDI György 287, 297, 299, 324, 337, 353,
 377, 387–388, 419

- ERTL Róbert 214
ESZLÁRY Károly 205
FARAGÓ Tamás 370
FERENCZI B. Zoltán 354
FERENCZI Imre 15
FLEISCHER Tamás 400
FODOR Béla 378
FODOR László 262, 265, 271–272
FOGARASI Gyula 435
FORBÁTH Imre 6
FÜLEP Lajos 215
G. J. 137
GÁLFFY Pál 216
GÁLL Imre 163
GÁSPÁR Ferenc 196, 212, 234, 273, 315
GÁSPÁR Mátyás 334
GAUDER Péter 436
GERŐ András 419
GLATZ Ferenc 400
GÖBEL József 201
GRANASZTÓI Pál 217–218
GYARMATI György 325
GYÖRGY Péter 338
GYÖRKÖS Erzsébet 164, 206
HAAG Rezső 65
HAJDÚ-MOHAROS József 420
HAJDÚ Zoltán 339, 414, 422
HALÁSZ Pál 228–229, 243
HALTENBERGER Mihály 165, 189, 207
HANKISS Elemér 436
HARRER Ferenc 9–10, 42, 44, 49, 48–49, 57,
70–71, 74, 116, 146, 208, 263
HASTENBERG, J. J. W. 400
HEGEDŰS József 302, 340
HEGEDŰS Lóránt 125
HEIM Ernő 251
HELLE László 108, 126, 138, 147, 181, 219
HENCZ Aurél 274
HERMÁNY Géza 254
HORVÁTH Gyula 421–422
HORVÁTH Kálmán 259
HORVÁTH M. Tamás 340
HORVÁTH Miklós 293
HORVÁTH Tamás 378
HÖNSCH László 209, 220
ILLYEFALVY I. Lajos 23, 139
IRSY László 140
IZSÁK Éva 379, 388, 404
JUHAROS Róbert 405
JURCSEK Béla 148
KAFFKA Péter 117
KAPITÁNY Gabriella 341
KAPTA Károly 221–222
KARCSAY Sándor 198
KÁRPÁTI Zoltán 393
KASZÁS Marianne 315
KELEMEN János, D. 309
KEMÉNY Ignác 34, 45
KENÉZ Béla 4
KERESZTÉLY Krisztina 371
KERESZTES-FISCHER Ferenc 190
KIRÁLY Elemér 244
KISS Csilla 380
KISS Éva 372, 415
KISS György 248
KISS István 166
KISS József 311–312, 317
KLETZ Gábor 2
KOCSIS Károly 356
KOLLARIK Amália 286
KOLUNDZSIJA Gábor 390–391
KÓRÓDI József 249
KOROKNAI Ákos 306
KOSZORÚ Lajos 423

- KOVÁCS Katalin 339, 416
 KOVÁCS Róbert 433
 KOVÁCS Zoltán 401
 KÖRMENDI Ottó 380
 KŐSZEGFALVI György 357, 373
 KRESALEK Gábor 313
 KURUC Andor 268
 LADÁNYI János 304, 322, 392–393
 LAKATOS Miklós 341
 LAKY Dezső 50
 LÁZÁR Jenő 140, 167
 LEGEZA Pál 46
 LÉNÁRD Gabriella 385
 LENGYEL László 419
 LÉTAY Miklós 381
 LICHTENBERBER, Elisabeth 358, 374
 LOCSMÁNDI Gábor 340, 424–425
 LÖFFLER Tibor 436
 LŐRINCZ Lajos 315
 LUKOVICH Tamás 436
 MÁDAI Lajos 27
 MADARÁSZ Aladár 233
 MAGYAR Győző 182
 MAGYAR István 427
 MAGYAR János 326
 MAGYAR Miklós 168
 MAGYARY Zoltán 118, 169, 183
 MAJOR Róbert 75
 MÁRHER Aladár 12
 MÁRTONFFY Károly 51, 105, 113–114, 135, 140
 MÁTÉ Imre 47
 MATISZ László 359
 MATOLCSY György 394
 MAZSU János 317
 MEDRICZKY Andor 119
 MEGGYESI Tamás 360
 MELLY József 95, 120, 202
 MÉSZÁROS András, T. 437
 MÉSZÁROS Árpád 375
 MIKLÓSSY Endre 342, 438
 MOLNÁR Béla 149
 MOLNÁR László 426, 439
 MONIGL János 427
 MÓRICZ Miklós 58
 MORVAY István 316
 MOZOLOVSZKY Sándor 66, 121
 MÜLLER Veronika 307
 MÜNNICH Aladár 65, 127–128, 140–141, 150, 170
 NAGY Ferenc 7
 NAGY Lajos 281
 NAGY Sándor György 400
 NÁSZAY Miklós, R. 122
 NEZVÁL Ferenc 230, 235
 NOVOTNYNÉ PLETSCHER Hedvig 376, 382, 395, 406
 OROSZ György 435
 OSZOLY Kálmán 194
 PAAL Michaela 358
 PADÁNYI Gulyás Jenő 30, 48
 PALINAY Ferenc 151
 PÁLNÉ KOVÁCS Ilona 290, 422, 434
 PAULHEIM Ferenc 152
 PALÓCZY Antal 3, 8
 PÁPAI Béla 255, 261
 PÁSZTOR Mihály 12
 PÉCSI Márton 299
 PERÉNYI Imre 251, 278
 PERGER Éva 361–362
 PERLEY Lajos 184
 PÉTERI Gábor 425
 PETRIKNÉ Vámos Ida 383
 PETROVÁ CZ Gyula 143, 153

- PFEIFFER Miklós 21
PHILLIP Rudolf 231
PIKLER J. Gyula 12–13
PIROVITS Aladár 22, 26, 31, 35–36, 49–50, 59,
76–84, 97–100, 154
PISSZER János 101
POLLÁK Jenő 343
PONGRÁCZ Kálmán 227
PREISICH Gábor 223–224, 251–252, 262, 264,
266, 275, 293, 402
PRESZLY Elemér 32, 41, 51
PROPPER Sándor 123
RADOS Kornél 225
RÁNKI György 253, 277, 279, 298
RECHNITZER János 290, 421
RÉDL Károly 267
RÉPÁSSY Helga 396
RÓKUS Ferenc 16
ROSTA János 178
RUISZ Rezső 37–38, 52–53, 60–61, 70, 85–86,
110, 171, 203, 210, 232
SÁGI Zsolt 397, 407, 428
SÁGVÁRI Ágnes 273, 280–281
SÁRFALVI Béla 288, 299
SCHEUER Róbert 70
SCHNELLER István 419, 429
SCHUCHMANN Péter 332, 398
SIK Endre 386
SIKLAKY István 344
SIKÓ Attila 205
SIPOS Aladár 250
SIPOS András 112, 177, 236, 245, 345, 399, 430
SIPOS Zsolt 440
SPIRA György 289
STANCZ Ernő 14
SULYOK Dezső 111
SURÁNYI-UNGER Tivadar 102
SULYOK Dezső 111
SULYOK Zoltán 129
SZABÓ Dezső 112
SZABÓ Gábor 346
SZAKASITS György 130
SZÁLKA Miklós 436
SZANISZLÓ József 291
SZEGVÁRI Péter 363
SZEKERES József 123, 190, 293–294, 308, 310,
313, 315, 384
SZÉL Tivadar 131
SZELÉNYI Iván 392–393
SZENCI Ottó 365
SZENDY Károly 172–173, 186
SZENTE Zoltán 327, 347
SZEREDÁS Judit 320
SZERÉNYI Imre 296
SZIGETI Endre 174
SZIGETI Gyula 67, 132
SZILÁGYI Hugó 17
SZILÁGYI Sándor 23
SZIRMAI Viktória 324, 408
SZTRÓKAY István 18
TAJTI Erzsébet, V. 258
TARDI István 233
TATTAY Pál 187
THIRRING Gusztáv 19, 87
THIRRING Lajos 20, 24, 39, 54, 88–89, 175
TIMON Kálmán 360
TINER Tibor 400
TOLNAI István 226
TOSICS Iván 302
TÓZSA István 431
TRÓCSÁNYI András 407
U. A. 176
UJLAKI Péter 197
VAGÁCS András 204

VALY Ferenc 156

VARGA-ÖTVÖS Béla 425

VÁRHIDY Lajos 55

VARJAS Imre 188

VASS István, G. 307

VÁZSONYI Vilmos 25

VEREBÉLY Géza 157

VIDOR Ferenc 328

VIOLA Rezső 157

VÖRÖS Károly 289

VÖRÖSMARTINÉ TAJTI Erzsébet lásd Tajti
Erzsébet V.

WEIS István 177

WELLISCH Andor 69

WILDNER Ödön 103

WITTENBARTH Győző 62

WOLFF Károly 28

ZELOVICH Kornél 40, 68

ZOLTÁN József 260

**Az ötven éves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás
című konferencia programja
2000. november 16–17.**

ENYEDI GYÖRGY (az MTA alelnöke): A városi régiók kialakulása

KERESZTÉLY KRISZTINA (MTA Regionális Kutatások Központja): Az elővárosok helyzete Párizsban és Budapesten 1850–1950

SIPOS ANDRÁS (Budapest Főváros Levéltára): Városi agglomerációk és közigazgatási határok Közép-Európában 1850–1950

BELUSZKY PÁL (MTA Regionális Kutatások Központja): A Nagy-Budapest létrehozását megalapozó térbeli folyamatok

FEITL ISTVÁN (Politikatörténeti Intézet): Politikai döntés Nagy-Budapest létrehozásáról 1949-ben

FABÓ BEÁTA (Budapest Főváros Levéltára): A külső kerületek Nagy-Budapest városépítési elképzeléseiben

BARTA GYÖRGYI (MTA Regionális Kutatások Központja): A gazdasági-társadalmi funkciók térbeli szerkezete és változása Budapesten

SZIRMAI VIKTÓRIA (MTA Szociológiai Kutatóintézet): Térbeli-társadalmi konfliktusok és a várostervezés

PERGER ÉVA (Miniszterelnöki Hivatal, Közigazgatás- és Területpolitikai Államtitkárság): Nagy-Budapest közigazgatás-szervezési dilemmái

HORVÁTH J. ANDRÁS (Budapest Főváros Levéltára): Akik igazgatták... (Régi és új városigazgatási tisztviselők a tanácsi korszak kezdetén)

FODOR BÉLA (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény): Akik elszenvedték... A peremtelepülések társadalma az 1940-es évek végén

KALMÁR ELLA (Budapest Főváros Levéltára): „Statisztikai Nagy-Budapest”

SZÖLLÖSY MARIANNE (Újpesti Helytörténeti Gyűjtemény): Iparváros a főváros árnyékában: Újpest

DOMBÓVÁRI ANTAL (Rákosmenti Helytörténeti Gyűjtemény): Budapest hatása Rákosliget kialakulására, a település történetének első 20 esztendeje

PÁNDY TAMÁS (Dr. Széky Endre Pestszentimre Helytörténeti Társaság): Nagy-Budapest a kistelepülés kisemberének szemével. Pestszentimre a Városban

CZAGA VIKTÓRIA (Budapest Főváros Levéltára): A világváros margóján. Pesthidegkút útja a beolvasztásig

SUBA JÁNOS (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Térképtár): Egy önkormányzati modell; a Mátyásföldi Nyaralótulajdonosok Egyesülete 1887–1945

